

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE.

SZERKESZTI

Dr BLAU LAJOS.

HUSZONKETTEDIK ÉVFOLYAM.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM R.-TÁRS. KÖNYVNYOMDÁJA.
1905.

A M.-Zsidó Szemle huszonkettedik évfolyamának
munkatársai,

amennyiben dolgozataikat és közleményeiket aláírták.

	Lap
DR. BACHER VILMOS, Budapest	59
BATÓ LIPÓT, Budapest	67, 353
DR. BLAU LAJOS, Budapest	76, 78, 124, 132, 168, 245, 259, 355, 357
DR. BÜCHLER SÁNDOR, Keszthely	151, 262
DR. FRANK JÓZSEF, Muraszombat	100
DR. FRIEDLIEBER IGNÁCZ, Budapest	106, 290
FÜREDI IGNÁCZ, Budapest	73
GALGÓCZI ÁBRAHÁM, Galgóc	73, 163
DR. GRÜNHUT LÁZÁR, Jeruzsálem	66, 119, 278
GERŐ ATTILA, Budapest	362
DR. KISS ARNOLD, Budapest	83, 358
DR. KLEIN MÓR, Nagybecskerek	135, 251, 343
DR. KOHLBACH BERTALAN, Kaposvár	81
MANDL BERNÁT, Budapest	352
DR. MARMORSTEIN ARTHUR, Berlin	138, 248
PATAI JÓZSEF, Budapest	173, 361
DR. PERLS ÁRMIN, Pécs	52, 146
DR. RICHTMANN MÓZES, Budapest	201, 205, 257, 298
DR. SCHWARZ GÁBOR, Zágráb	45, 165
VADÁSZ EDE, Budapest	60, 64, 75, 158, 254
DR. VAJDA BÉLA, Losonc	1
WAGNER HENRIK, Budapest	239
DR. WELLESZ GYULA, Nagy-Bittse	347

TÁRSADALOM.

A REFORMÁTUSOK ÉS A TÖBBI BEVETT FELEKEZET.

»Nem pénzen fogtok ti megváltatni.«
Ézsaiás 52, 3.

A reformátusok az 1848-iki XX-ik törvénczikk végrehajtásánál egészen más alapon jönnek számításba, mint a többi bevett felekezet. — ezen hangokat halljuk az utóbbi időben nem csupán a protestáns felekezeti sajtó némely elfogult organumában, hanem már az egyetemes gyűléseken is, mert ők, kik a reformáció keletkezéseig a kath. egyházzal együtt élvezték az állami javakat, azóta saját erejükből végezték a nagy nemzetfenntartó munkát.

Ime tehát a szomorú jelenség, mely, fájdalom, korántsem áll példátlanul a múltak történetében. Azok, kik a jog-egyenlőség szent nevében küzdenek saját igazaikért, a gyengébbeket kizárni igyekeznek az egyenlőség áldásaiból. E folyóirat és köre a protestantizmus küzdelmeit mindig rokonszenvenvel kísérte és kíséri ma is, mert azt erkölcsi szempontból is magasztosnak tartotta és tartja. Mihelyt egyoldalú előnyök kivívására irányul, az erkölcsi alap helyett a vastag önzés álláspontjára helyezkedik.

A józan és fölvilágosodott többség mindenütt visszaborzad e felfogástól, és nem is szabad kételkednünk abban, hogy ha végrehajtatik e mostanában annyit emlegetett törvény, úgy fog az végrehajtatni, hogy »a jogegyenlőség és viszonyosság elvei az egész vonalon, minden vallásfelekezettel szemben őszintén és igazán megvalósíttassanak.« Ez az egyedül igaz-

ságos álláspont. A multak érdemeinek keresése és a jogok ehhez való mérése nem a jogegyenlőségen felépülő modern állam feladata, amely az egyéneknek sem alkotja a törvényeket az ősök érdemei szerint. De még ha így is volna, akkor is meg kellene előbb állapítani, hogy kinek engedett az állam tért a tevékenységre.

De egyébként is lehetetlen hallgatással mellőznünk, midőn azt állítják, hogy az elmúltban csupán a reformátusság volt a nemzetfenntartó elem s a többi bevett felekezetnek a nemzet fenmaradásában semmi érdeme nincs. Nem vagyunk hivatva más felekezetek ügyeit tárgyalni, de a magunk igazait nem hagyhatjuk.

Hadd lássuk hát, általános vonásokban ugyan, de a leg-tárgyalosabb történetírás alapján, volt-e része a zsidóságnak is a magyar nemzet fennmaradásában?

*

Pár évre rá, hogy a nemzet millenáris ünnepét megülte, a katolikus egyház is megünnevelte saját fennállásának 900-adik évfordulóját e hazában.

Mi zsidók e tekintetben sokkal szerencsésebb helyzetben voltunk. Mi hazánknak és a hazai zsidóságnak ezeréves fennállását egyszerre ünnepelhettük.

Jogos önérzettel hivatkozhattunk arra, hogy a hazában ma élő vallásfelekezetek között mi vagyunk az egyedüliek, kik a honalapítástól kezdve mind a mai napig állandóan itt voltunk.

Sokat emlegették a kath. egyház 900 éves ünnepén, hogy a magyarság a kereszténység fölvetelének köszönhetette fennmaradását.

Mi a kereszténység ezen fölmagasztalását nem csupán az igazság iránti köteles tisztelettel, de örömmel és készséggel is hallottuk, mert hiszen, ha valóban e vallás biztosította a nemzet életét, úgy csak jól eshet nekiünk az a tudat, hogy a zsidó-vallás szülte a magyar nemzet ezen fenntartóját és megmentőjét.

De nézzük csak, vajjon a zsidó-vallás közvetlenül nem gyakorolt-e hatást a nemzetre?

Gyakran emlegetjük, hogy e földet közvetlenül a magya-

rok megjelenése előtt számos hatalmas nemzet birta, de egy se bírt rajta megmaradni. Egymásután jöttek s egymásután pusztultak el, mert, nem volt meg bennük a képesség, hogy itt maradandó otthont alapítsanak maguknak.

De hát honnan volt meg ez éppen a magyar nemzetben, mit a vele valószínűleg rokon népek nélkülöztek? Azzal a köznapi felelettel, hogy e népeknél az államfenntartó erő hiányzott, mi a magyarokban megvolt, csak a tényt konstataáltuk, de nem fejtettük meg az okot. A kérdés éppen az, hogy mi eredményezte, mely viszonyok és előzmények születtek ezen képességet.

Az őshazából bizonyára nem hozták magukkal. A nép, mely onnan elszakadt, semmiben sem különbözött a hun- és avar-csordáktól, melyek előtte indultak el, hogy e vidéken hazát szerezzenek.

Első letelepülő helyükön, Lebediában kell őket felkeresnünk, ha az okot ismerni akarjuk.

Itt jöttek érintkezésbe a *közárókkal*, kiknek királya *Bulan* és alkirálya, az *isa* néhány emberöltővel azelőtt, mielőtt magyarok hozzájuk érkeztek, körülbelül a 700-ik év táján, fölvetette a *zsidó vallást*. Példájukat követték a tisztek és az összes előkelők.

Ezen néppel éltek együtt elődeink a legjobb barátságban, a legszorosabb szövetségben több mint száz éven át és és a két nép vezérei összeházasodás útján fűzték szorosabbra a két nemzet szövetségét.

Kétségtelenül bizonyos hát annyi, hogy a folytonos érintkezés és a benső együttélés folytán a magyar előkelőkre is kiterjedt ama hatás, melyet a *zsidó vallás* a *közár előkelők erkölceinek szelídítésére és életmódjuk bekéssé tételére gyakorolt*.

A magyar nép közharcosaira e hatás nem terjedt ki, már azért sem, mert a közár nép ama része, melylyel ők társadalmi állásuknál fogva érintkeztek, a zsidó vallást maga sem ismerte. Így történt hát, hogy míg a köznép teljesen megőrizte ama vadságot és harci kedvet, mely őket e haza elfoglalására képesíté, azalatt a vezetők lelkében már derengeni kezdett az igaz hit s a művelődés erényeinek világossága, mert oly környezetben nevelkedtek, *hol a zsidó vallás*

tanai szelídebbé tették az erkölcsöket és fogékonyabbá a művelődés és település áldásai iránt.

A zsidóhitű kozároktól azonban nemcsak az államalkotó képességet hozták magukkal, hanem tőlük *segítséget is kaptak új hazájuk meghódításához.* Mint jól tudjuk, a kozár nép egy törzse — a kabarok — velük jött és így a honfoglalók között voltak zsidó hitűek is.

De vajjon mi e zsidóhitű honfoglalók utódai vgyunk-e vérbelileg?

Ki tudná ezt bizonyítani!? És ki tudná azt bebizonyítani, hogy a ma élő 10—12 millió magyarság a honfoglalóktól származik? Nem szükséges, hogy én itt rég ismert tényeket és folyton emlegetett igazságokat részletesen fejtegetsek. Jól tudjuk mindnyájan, hogy a magyarság száma e hazában többször apadt le egészen néhány tizezerig, majd idegen elemekkel vegyülve, újra hatalmas néppé vált.

És mégis helyesen mondja Beöthy Zsolt millenáris művében: *Minden egyesnek ereiben közülünk van egy csepp a Volga menti lovasok véreből.*

Épen ilyen joggal mondhatjuk mi, zsidó hitű magyarok: *Minden egyesnek ereiben közülünk van egy csöpp a zsidó hitű honfoglalók véreből.*

Ez a csöpp vér teljesen elegendő, mert végre is nem a közös származás alkotja a nemzetet, de sőt a nyelv közössége se mindig, hanem a közös cél, a közös eszmék köré való csoportosulás. Ugyanazon föld a hazánk, ugyanaz a hitünk, mint a zsidó hitű honfoglalóké vala, ugyanazon eszmék éltetik lelkiünket, tehát *teljes joggal valljuk magunkat az ő törvényes utódaiknak.*

*

Ha tehát egyébre nem is tudnánk hivatkozni, mint e zsidó hitű honfoglalókra, már akkor joggal tiltakozhatnánk az ellen, hogy a magyar állam más mértékkel mérjen nekünk, mint más felekezeteknek, — azonban ez nagyon csekély része volt a zsidóság nemzetfenntartó munkájának e hazában.

Sokkal többet jelentenek ennél ama *oltalomlevelek*, melyeket az Árpád-házi királyok részünkre kiadtak, és épen olyan büszkén hivatkozhatunk ezekre, mint mások nemesleveleikre.

Avagy föltehető-e ezen nemzeti királyokról, kik oly hitbuzgók voltak s az egyház iránt annyi áldozatkészséget tanúsítottak, feltehető is róluk, hogy ennyi jóindulatot tanúsítottak volna a kath. egyház által kíméletlenül üldözött zsidók iránt, ha államuknak sürgető szüksége nem lett volna rájuk, és ha nem tudták volna, hogy a zsidók azon hivatást, melyet a magyarság nemzetgazdasági szervezetében kijelöltek számára, becsületesen, teljes odaadással, sőt ügyesebben, czélszerűbben el nem végezték volna, mint mások. ¹⁾

Igaz, hogy a történet nem sokat beszél az ő munkásságukról, de hát jól tudjuk, hogy krónikásainknak kevés érzéke volt a nemzetgazdasági munka jelentősége iránt. Ki is venné ezt nekik rossz néven? Hiszen ma, midőn a nyugoti népek régen fölismerték, hogy csupán a szociálgazdasági munka lehet a nemzeti dicsőség alapja, még mindig oly sokan vannak a mi hazánkban, kik az ipar és kereskedelem nemzetfenntartó erejét nem akarják elismerni.

Nemzeti királyaink állandó oltalma hivatalos bizonyítványa annak, hogy a zsidó magyarság üdvösen végezte dolgát és megérdemelte helyét a társadalom munkás rétegei sorában. El nem nemülő ékesszólással hirdeti ez, hogy a zsidók hasznos munkát végeztek magyar hazájukban s a gazdasági életnek nélkülözhetetlen tényezői voltak.

Nem állítjuk ugyan, hogy a zsidók teljesen tiszták voltak ama bűnöktől és hibáktól, melyek egyes korokban az országban szerte uralkodtak, de hazug állítás az, hogy II-ik Endre korában az országos nyomornak a közjavak zsidó-bérlői voltak az okai. Az egykorú államférfiak *nem őket vádolják* ezzel, amint Kohn Sámuel azt fényesen kimutatta. Az egyház kényszerítő szavára a király ugyan 1233-ban a beregi erdőben megesküdött, hogy nemcsak szaracénokat, de zsidókat sem fog közhivatalokra alkalmazni, de már hat év múlva maga a pápa *felmenti IV. Bélát ezen eskü alól, mert belátja, hogy e rendelkezés óriási kárt hoz az országra.*

Midőn aztán IV. Béla a tatár pusztítás után újra hozálát az ország megalapításához, hatalmas segítséget talált magasztos munkájában *zsidó alattvalóiban.* Ama kiváltságlevél,

¹⁾ Lásd Acsády cikkét az I. M. I. T. 1902-ki Évkönyvében.

melyet számukra kiadott és mely a magyar zsidóság öröklékezetű nemeslevele, fényes bizonyítéka annak, hogy a mi részünk Magyarország második megalapításában nem volt kisebb, mint az első honfoglalásban. De bizonyítja ezt az utolsó Árpád-házi királynak ama rendelete, melyben meghagyja, hogy a zsidók »habeant eandem libertatem, quam et ipsi cives«, — ugyanazon szabadságokat élvezzék, mint a városok polgárai.

Az egyház, igaz, nem szünt meg soha bennünket a legnagyobb kiméletlenséggel üldözni. Ezt azonban senki sem irhatja a mi rovásunkra, legkevésbé a — reformátusok.

Igaz az is, hogy az »egyház lovagja«, Nagy Lajos kiűzött minket az országból, de velünk együtt az ősi reformátusoknak, a patarénusoknak is távozniook kellett. Vallási türelmetlenség volt tehát az üldözés oka, mely a hitbuzgó királylyal rövid időre elfelejtette az állam igaz javát, de csak rövid időre, mert négy év elteltével már a nagy király belátta tévedését és a zsidókat visszahívta országába.

És a zsidók folytatták azt a nemzetgazdasági munkát, melyről a történet oly keveset beszél, pedig ebben rejteknek akkor is ama mélyebben fekvő okok, melyek a nagy szembevető eseményeknek tulajdonképeni mozgatói voltak, és nem az ő hibájuk volt, hogy míg Mátyás 20.000 aranyat kapott a zsidók adójából, Ulászló kezéhez ezen czímen csak 800 forint jutott.

A mohácsi vész után a török hódoltság területén találunk menedéket mi is, mint a reformátusok. Ez időben is méltón megállottuk helyünket. Fényes bizonyítéka ennek az, hogy a legnagyobb református, Bethlen Gábor, mivel országában akkor zsidók nem laktak, egyenesen a konstantinápolyi udvarhoz fordult, hogy küldjenek neki zsidó kereskedőket, mert az örmény kereskedők zarolásukkal és uzsorájukkal inségbe juttatják a népet. A fejedelem kívánságára a szultán zsidó-hitű udvari orvosa küldte az első zsidókat Gyulafehérvárra.

Majd kiűzetett a török és Magyarország »fölszabadult«. Kolonics bibornok ádáz dühvel tört ellenünk, mert hát az országnak tiszta katolikussá kellett válnia.

Ez az idő a magyar zsidóság legnyomorúságosabb korszaka. A hatalmas és gazdag zsidó egyházak, melyek a török hódoltság területén fönnállottak és melyekre nemcsak a hazai,

de még a külföldi zsidóság is büszkén tekintett, mind elpusztultak. Alig lakhatott az országban több 15—20.000 zsidónál a XVII. század végével, ez is mind szegény és elnyomott.

Ők is, mint a többi polgártársaik, a jelen viszonyok sanyarúsága közben kétségbeesett lelkük számára az elmúlt idők fényéből merítették vigasztalást.

»A szegény koldús zsidóság — így panaszkodnak ama folyamodványban, melyet melyet 1712-ik évben I. József császárhoz küldenek, — nem talál sehol hajlékot, hol fejét nyugalomra hajthassa. Pedig bizony elődeink a hazában a fenséges és dicsőséges magyar királyok uralkodása alatt, magában az ország szívében, a fővárosban egész városrészt bírtak és ott állott hatalmas zsinagógájuk. Ott állanak ma is örök tanújelül őseink sírkövei, melyek bizonyítják, hogy mióta Buda áll, azóta mindig országos zsidó hitközség lakott annak falai között és ma 7—8 zsidó család nem tud itt lakhelyet találni.« (Büchler: Zsidók tört. Budapesten, 203. l.)

És milyen volt ez ország azon időben, midőn a zsidóság helyzete ilyen nyomorúságos és szánalomraméltó volt?

Messze vidékről jöttek ide tudósok, hogy megfigyeljék, miképen megy az végbe, midőn egy nemzet — meghal. A lethargia összes jelei megfigyelhetők valának. A Duna és Tisza köze és az egész Alföld, mely ma a színmagyarság sok millióját táplálja gazdagon, pusztá, szinte lakatlan volt. S a megmaradt nagyon csekély számú lakosság koldus-szegény volt, mely már a pénz értékét is alig ismerte. Ezer forint akkor csaknem annyit jelentett, mint ma százezer korona.

Pusztult az ország, és legjobban épen a magyarság; ki hitte volna akkor, ki merte volna remélni, hogy kétszáz év múlva e földön a büszke, hatalmas, 20 millió lakossal bíró magyar állam fog ellenállhatatlan erővel uralkodni?

S vajjon volt-e része a zsidóságnak abban, hogy hosszú haldoklás után új életre kelt e nemzet és új lélek költözött a kiszáradt csontokba?

Hozzájárultunk-e az ország fölvirágzásához?

Résztvettünk-e erőnkhez képest ama vérkereszttségben, — a szabadságharcban — mely új vért ömlesztett a nemzet ereibe, van-e részünk abban, hogy az ország szíve, a főváros, ma Európa egyik legvirágzóbb városa?

Van-e érdemünk abban, hogy az ország jövődelmei csaknem annyi száz milliót tesznek ki ma, mint a mennyi milliókra rugtak a szabadságharcz előtt?

Bátran s önérzettel merünk ezen kérdésekre határozott »igen«-nel válaszolni.

És vajjon eljutott volna-e idáig a nemzet mi nélkülünk is?

Ezt nem tudom, de hivatkozom arra, hogy *Bajza, Petőfi, Jókai, Eötvös, Klauzál, Kossuth, Deák*, és a nemzet többi nagyjai csaknem kivétel nélkül már 60—70 évvel ezelőtt meg voltak győződve és nyíltan hirdették, hogy a haza újjáteremtésében föltétlenül részt kell juttatni a zsidóságnak, sőt a nagy *Széchenyi*, aki pedig sokkal nagyobb arisztokrata volt, semhogy az elnyomott zsidósággal rokonszenvezni tudott volna, ő is vallotta, hogy »ez ország nemzetgazdasági munkájában a zsidók nélkülözhetetlenek.

Végigszenvedtük hát a nemzettel az ezer évet, dolgoztunk, munkálódtunk; a herék és az állam kitartottjai közé sohasem tartoztunk. Ott voltunk az első honfoglalásnál, résztvettünk az ország második megalapításában IV. Béla alatt és küzdöttünk az Új-Magyarország megteremtéséért, — kérdem hát, jogosult-e ama fennem hirdetett állítás, hogy történelmi téren különbség van közöttünk és más felekezetek között?

Könnyű dolog az, szűkkeblű felekezeti szempontból mások érdemeit ócsárolni, — de veszedelmes. Nem szabadna megelégedezni arról, hogy nemcsak gróf Majláth püspök és Pázmány Péter, de Zrinyi a költő is egészen másképp gondolhozott a protestantizmus hatásáról a magyar nemzetre, mint a reformátusok. Egy világért sem akarom állítani, hogy igazuk volt nekik, csak utalni akarok arra, hová vezet az ilyen eljárás.

Mindezeket pedig elmondottam azért, mert kicsinyelték a mi nemzetfenntartó munkánkat és kétségbevonták történelmi jogainkat, — de nem azért, hogy ennek alapján minél nagyobb összeget fizessen az állam nekünk.

Nagy hibája a mi társadalmunknak, hogy mindent az államtól vár, de valóságos bűn lenne, ha a felekezetek is az állampénztárba vetnék bizodalmaikat.

Hiszen ráfér a segítség a református egyházra és bizony a mi hitközségeinkre is, melyek, a statisztika bizonyosága sze-

rint, nagyon csekély, úgyszólván semmi vagyonnal sem bírnak, s tisztán tagjaik áldozatkészségére vannak utalva, de lám őseink — a reformátusoké is és a miénk is — még szegényebbek voltak és mégis tudtak államsegély nélkül is — valóságosak lenni.

Ma pedig a felekezeti életben — náluk is, nálunk is és csaknem mindenütt — nem látunk egyebet, mint csupa adminisztrációt, pénzügyi műveletet, reprezentálást, no meg nagymértékű felekezetieskedést, de vallásosság és hitélet nincs sehol.

Mert hát nem igaz az sehol, mit olyan sokat emlegetnek némelyek, hogy minden csak pénzkérdés, de legnagyobb hazugság ez a vallások életében. »*Bizony nem pénzen fogtak ti megváltatni,*« — így szól a próféta.

A hitbuzgóság mindig meg tudta teremteni a hiányzó anyagi eszközöket, de a még oly kitűnő adminisztráció és a pénz nem fogják soha megteremteni a vallásosságot.

Nem akarok eltérni kitűzött tárgyamtól. Ám küzdünk jogos követelményeinkért, de legyünk igazságosak egymással szemben.

Vállvetve harcoltunk a vallásszabadságért az egyházpolitikai küzdelmek idején, midőn nem nyereségről, hanem óriási áldozatok hozataláról volt szó; ne veszszünk hát ma össze a — medve bőrén.

Küzdünk azért, hogy a jogegyenlőség és viszonyosság elvei az egész vonalon minden felekezettel szemben egyenlő mértékben megvalósíttassanak.

Kimutattam, hogy nekünk nincs okunk a történelmi viszapillantás és történeti jogok szempontja elől elrejtőzni, de ne a múlt, hanem a jövő tanuskodjék róla, mennyi része van minden felekezetnek a közös haza fenntartásában és felvirágzásában.

Losoncz.

DR. VAJDA BÉLA.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Maimonides halálának 700. és Rasi halálának 800. évfordulóját a zsidóság emlékünneppel üli meg, ami a modern kultúra hatása. Mendelssohn Mózes századik születésnapján (1829) volt tudtunkkal az első ilyenmű emlékünnap. A zsidók

tisztelete a szellem és jellem nagyjai iránt végtelen volt és bátran állítható, hogy e tekintetben hozzáfogható nép nincs, de a kegyelet ez alaku megnyilvánulása újítás és tegyük hozzá szép újítás. A történeti ismeretek a modern idők beköszöntése előtt gyengék voltak, »ein Volk in partibus schreibt keine Geschichte« mondja Zunz. A talmudisták, kik Rasi és a Rambam mindennap olvasták, tér és idő nélkülieknek gondolták hőseiket. Nem voltak emberek, hanem kommentárok, kódexek, döntvények és glossák. Alkotásaik mögött az emberek teljesen eltűntek, mert neveik is feledésbe mentek. A Machczith Hasekel talán tudta, hogy hitták a Mágén Abrahámot, de hogy tudta-e, hol és mikor élt, nem bizonyos. Az ő nevét sem tudja mindenki, aki olvassa és alkotását tiszteli. A történeti ismeretek felébredése a kultura műve és ezzel a történeti tudat is felébredt. Ez az újjáébredés a zsidó tudomány nagyjelentőségű érdeme és ez az, ami az egyre terjedő és veszedelmes méreteket öltő vallásos közömbösséget bizonyos fokig ellensúlyozza. Az IMIT., amely nálunk a zsidó irodalom ismeretét terjeszti, természetesen szintén az ünneplők közé állott és december 20-iki felolvasó estéjét a kegyeletnek szentelte. *Bacher Vilmos*, a társulat társelnöke, gondolatgazdag essayban méltatta Rasi és Maimonides történeti jelentőségét: az első a germán zsidó ismeretek, a második az általános műveltséggel párosult zsidó ismeretek incarnatioja. Mindkettő örökké fénylő eszménykép és hatásuk mai napig tart. Vajha a későbbi korok történetírója ugyanezt a nyilatkozatot tehesse. Maimuni életét és működését ezután Klein Mór, nagybecskereki főrabbi, terjedelmesebb felolvasásban mutatta be, bővebben méltatva bölcsészetét, munkáiból részleteket is idézve. Pótlásul csupán azt tesszük hozzá, hogy Maimuni a legtermékenyebb zsidó arab író, tehát a világi (orvosi) tudományok terén is elsőrendű író és ily minőségében is méltó mintaképül szolgál.

*

1905. aug. 1-én (5665, Tammuz 29-én) lesz Rasi halálának 800. évfordulója, miről már egy ízben megemlékeztünk és jelentettük, hogy Buber Salamon, nagy hírű leMBERGI MAGÁNTUDÓS e nagy napot Rasi még kéziratban heverő munkáinak kiadásával akarja megörökíteni. Az egyik mű, a Széfer Haára, tényleg már szedés alatt áll és az említett napra minden

valószínűség szerint kikerül a sajtó alól. A lelkes tudós a nagy jubileumnak szerencsés eszmével széles körökre kiterjedő tartalmat szándékozik adni egy Rasi-alapítvány életre keltésével. Szép héber köriratban adja elő eszméjét és a közönség széles rétegeihez fordul, hogy a nemes célra adakozzanak. Az eszméhez csatlakozik a francia Grand-Rabin, ki a megünnepeendő nagy talmudkommentátorban a francia zsidóság multjának legnagyobb alakját tiszteli. Az adakozást Buber 300 koronával nyitja meg és a begyűlendő összeget terve szerint külön kuratórium fogja kezelni. Mindazok, kik a nemes célra adakoznak, a Széfer Haórát díjtalanul kapják. *Bacher Vilmos* felszólítottatott, hogy az alapítvány ügyét hazánkban felkarolja, ki erre késznek nyilatkozott és ez irányban működését már meg is kezdte. Mindazok, kik a kegyelet e szép alkotásában részt akarnak venni, forduljanak egyenesen hozzá. Reméljük, hogy a magyar zsidóság ez alkalommal is méltóan fog bemutatkozni. Az IMIT. a jelentős évforduló alkalmából megiratja Rasi életrajzát és ezzel Dr. Wellesz Gyula buzgó munkatársunkat bizta meg.

*

Ottolenghi Giuseppe, olasz tábornok november 2-án Turinban 65 éves korában meghalt. Fényes pályát futott meg, 1888-ban grófi rangra emeltetett és 1902-ben hadügyminister lett. Volt brigadéros, hadtestparancsnok, várparancsnok és a jelenlegi olasz király trónörökös korában alatta szolgált. Midőn a német császár 1893-ban Rómában a pápát meglátogatta, Ottolenghi kísérte mint adjutans. Sikereinek csupán néhány kiemelkedőbb mozzanatait emeltük ki, de már ezek is elegendők, hogy meghazudtolják azokat az állításokat, hogy a zsidóban nincsenek meg a katonai erények. Az elhunyt, ki olyan *carrière* mellett, amelyet zsidó évszázadok óta nem tett meg, felekezetünknek mindig hű fia volt, fényesen bizonyította be, hogy vannak zsidók, kik minden pályán és minden helyzetben megállják helyüket. Három hadjáratban vett részt, 1859 és 1861/62-ben és egész teste tele volt a csatákban kapott sebek forradásaival. A kiváló katona fényes érdemkoronájából néhány sugár esik egész felekezetünkre, amely kiváló fia emlékét mindenha kegyelettel fogja őrizni.

*

Az orosz események — nem a csatáért értjük — oly rohamosan halmozódnak, hogy tisztünk, amely a hátratekintő krónikás tiszte, csak sommásan teljesíthetjük. Az utolsó hónapokban a behívott és be nem hívott tartalékosok és nem tartalékosok annyi zavargást okoztak, hogy azokról már csak statisztikus számolhat be. A fosztogatás oly fokra emelkedett, hogy már nem tesz különbséget zsidó és nem zsidó közt. Szóval eljutott oda, a hova minden zsidóüldözés elérkezik, a felekezetet nem ismerő rablás- és gyilkoláshoz, az anarchiához. Ezekkel a jelenségekkel kapcsolatban időről-időre az európai sajtót az a hír járja be, hogy az orosz kormány a zsidó lakosságot fojtogató törvényeket és rendeleteket tágitani szándékozik. Sőt maga az új belügyminiszter oda nyilatkozott egy zsidó küldöttség előtt, hogy az összes lakosok egyenjogusítandók. Az alkotmányról állandóan beszélnek, vagyis inkább beszélgetik az európai sajtót. Történni azonban semmi sem történt. A kivándorlás soha nem képzelt méreteket ölt és ma-holnap eléri az évi szám a 100.000, a zsidó összalakosság két százalékát. A német kormány elzárta a határt, a német »Hilfsvereine« a zsidó egyesületekkel válllva külön zsidó kivándorló irodát szervez. Midőn e sorokat írjuk, a tanácskozások folynak, de mikorra napvilágot látnak, már bizonyára működésben lesz, mert a németek csak akkor tanácskoznak, midőn erre szükség már nincs, mert az ügy teljesen elkészült.

*

Az orosz állapotok kedvező fordulatára a közel jövőben nem számítanak és a cionista vezérek leglelkesebb párthíveik ellenzése dacára utnak indultak Kelet-Afrikába, hogy megsejmeljék azt a földterületet, melyet az angol kormány zsidó telepítésre átengedni kész. Az angol kormány a felhangozott tiltakozások dacára állja szavát és a zsidó tömegek vezetői csak józanul cselekszenek, midőn nem hallgatnak a rajongás szavára. Ha Uganda alkalmas, oda kell irányítani a kivándorlást. Zsidóország volt már a múltban a szent földön kívül is, még pedig több: miért ne lehetne a fekete földön? A hazátlaná tett zsidókat egy helyen egyesíteni szép kísérlet, különösen, ha előbb, amint tervezve van, a földművelésre előkészítetnek. A telepítés sikere felett nem kell aggódni. Száz év előtt azt mondták, hogy a zsidók a modern kultúrának nem

alkalmasak. Nem akarnak és nem tudnak tanulni. Ezen ma mosolyognak, újabb 100 év múlva a másikon is mosolyogni fognak.

*

Amerikában a legújabb megállapítások szerint több, mint másfél millió zsidó él, melynek kisebbik fele (700.000) New-Yorkban lakik. Az évi gyarapodás közel 200.000-re tehető, minthogy az utolsó évben maga a bevándorlás 140.000-et tett ki. Ez a szám kompetens férfiak ítélete szerint a közel jövőben még emelkedni fog. Hiszen az orosz kormány a kivándorló zsidóknak olcsóbb vasuti jegyet engedélyezett, kétségtelen tehát, hogy egyéb erkölcsi vagy erkölestelen támogatással is elő fogja mozdítani az emigrációt. A zsidóság külső-belső okoknál fogva az Egyesült-Államokban oly tekintélyes számra fog emelkedni, hogy a társadalmi és politikai életben tényezővé válik. Dr. Singer Izidor, ki eleven érzéssel bír az élet jelenségei és szükségletei iránt, felveti egy »központi konzisztórium« (Central Consistory) eszméjét. Megokolása az amerikai közszellemnek megfelelően nemcsak vallási, hanem szociális és politikai momentumokat is említ, sőt ezeket tolja előtérbe. A bujkálás nem lévén szokásos és senkit sem ütnek le eszméiért, a napilapokban csinál propagandát eszméjének (The Sun 1904. szeptember 22.). Hogy agitációja sikerrel fog-e járni, az más kérdés. A bevándorlottak magukkal vannak elfoglalva, sokfelé huznak (közömbösek, szocialisták, orthodoxok, czionisták stb.), nem valószínű tehát, hogy egy akolba volnának terelhetők. Ha dr. Singer Magyarországon járt volna, talán jobban tudná, hogy mi az a zsidóság szervezése. Azt azonban, hogy a szervezet üdvös, odaát is jól tudja, mert igen szépen fejt ki a teendőit. Egyébiránt sok szerencsét kívánunk.

*

A zsidó nemtörődomséggel csodálatos ellentétben áll a zsidómisszió lázas tevékenysége, melyet egy évszázad kudarczai sem bántortalanítottak el. Zsidót ugyan kaptak a keresztény felekezetek, nem ritkán a gyomrukra is megfektette, különben nem tiltakoztak volna német synodusok a »hitetlenek« betolakodása ellen és az orosz kormány nem állapított volna meg hároméves »próbaidőt«. De éppen csak hitetleneket kaptak, kiket nem a misszió, hanem a keresztlevél állami és társa-

dalmi jutalomdíjai bővültek meg. Ezekkel a zsidó misszionáriusok nem »számolhattak el«. Semmi ironia. A zsidó fejekkel be kell számolni a központban, hol kellően honoráltatnak.

Az eddig követett módszer nem vezetvén sikerre, az utóbbi időben keresztény alapon álló zsidó-nemzeti községek létesítését vették célba. Hasonló kísérletek történtek ugyan már, hiszen vannak misszió iskolák, műhelyek, klinikák, és voltak zsidó-keresztény telepek Dél-Oroszországban és Palesztinában (Artufban), szóval pénz volt és van bőven, de most ezektől eltérő »eszme« öltött testet. Düsseldorfban az idén szövetkezet (Genossenschaft) alakult, melynek főcélja: »Die Bildung selbstständiger juden-christlicher Gemeinwesen zu ermöglichen durch entsprechende industrielle, landwirtschaftliche und andere Betriebe, womöglich auf genossenschaftlicher Grundlage; durch die Erwerbung von Gebäuden, Ländereien, Maschinen und Gerechtsamen.« Az evangélium terjesztésék a zsidók között, de ne nyeressenek meg a létező egyházak számára, hanem »unter Wahrung und Pflege jüdischen Volkslebens auf biblischer Grundlage.« Egy-egy részvény 50 márkába kerül. A vevő közönséget ez egyszer nem keresik zsidók közt.

A német zsidómisszió hivatalos organuma, melybe a misszionálást hivatásszerűen űző kitért zsidók dolgoznak, a tervet megtámadja, mert nem fordultak faji zsidó keresztényekhez. Szóval konkurrencziát csinálnak és ezentul még kevesebb fejjel lehet elszámolni. Vajon van-e nép vagy felekezet, a mely ily rendszeres korrumpálást kibír?

A mióta a cionisták kebelében mizrachista névvel orthodox árnyalat alakult, az orthodoxia figyelme fokozott mértékben fordul a cionista mozgalom felé. Sohse volt tőle elragadtatva, itt-ott fel is emelte tiltakozó szavát, de nagyjában a tolerari posse alapján állott. Ujabb időben azonban már közös akciót indítottak és Amsterdamból, hol eleinte a mozgalommal kacérkodtak, a főrabbi azt üzenté, hogy a cionizmus a »reform«-nál is veszedelmesebb. A délnémet orthodoxok már a mozgalom megindulásakor sarkukra állottak. A nyári kongresszus óta, melyet a mizrachiták Pozsonyban tartottak, az ottani jesiba vezetői is feltámadtak és radikális

fegyverhez nyultak: a beiratásnál kivallatták a bóchereket és a cionistákat nem vették fel. Az orthodoxia nem ismer tréfát, gyökerestől-magvastól irtja ki azt, ami neki nem tetszik.

Gyorsan élő korunkban, amely ma már elfelejtette a tegnaptól, egy-két éves könyvről beszélni maradiság. A Herzl »Altneuland«-jával azonban kivételt tehetünk, mert ez nem könyv, hanem pártirat, nem szépirodalmi termék, hanem politikai program. A politikai program pedig mindaddig aktuális, amíg el nem ejtik. Az »Altneuland« a cionizmus eszméit megvalósulásuk után mutatja be. Ez igazi zsidó formája a nemzeti politikának, amely ősidők óta a messiási kor lefestésével mutatta be az elérendő célt. Az azóta elhunyt cionista vezér a formában tehát a régi mintát, a tartalomban az új mintát választotta. Semmiféle emberfölötti erők nem apellál, minden a kultúra vívmányai segítségével fog végrehajthatni. Európa és Amerika összes országaiban és városaiban szétszórtan létező intézmények és kultureszközök meglesznek az új zsidótelepen, még pedig tökéletesített alakban. De nemcsak minden már testet öltött eszme fog átplántáltatni az új telepre, hanem egyáltalában minden eddig felvetett és felvetendő eszme. Az anyagi és szellemi kultúra minden jelensége Czionban szemlélhető lesz. Ez a messiási kor nem évszázadok, hanem két évtized alatt virágjába szökken. A hírlapirodalom korszakában már ez is nagy idő, hisz addig legalább 6000 szám fog reggelenként megjelenni és egyben sem lesz még benne az egész, csupán egy-egy részlet. Herzl nagyesszü ember volt, jól tudta, hogy mindaz, mivel olvasóit szórakoztatja, a játszi képzetet szülötte. Ezt meg is mondja. Az ellenvetéseket szóhoz juttatja, sőt minden lehető bírálatot maga végez el egyik vagy másik alakja által. Ellenkező álláspontból sem lehet állításait eredeti módon cáfolni, mert »Altneuland«-ban a kritika is bent van. Még az utópia szó sem hiányzik. De hát kevésbbé igaz a bírálat, mert a szerző önmaga végzi el? Az utópia valósággá válik, mert a közönséges ember is ezzel a szóval jellemzi a tervet? Ha irodalmi versenyről volna szó, akkor a kritikusk, kinek kötelessége ujat mondani, kritikusk helyzetbe kerülne, de programról lévén szó, egész bátran mondhatja mindazt, amit szerző maga is ellenvetésnek érzett. Az »Alt-

neuland» épügy mint a »Judenstaat«, épületes olvasmányok, talán propagandisztikus erejük is van, de más programról kell gondoskodni, ha a czionizmus a tettek mezejére akar lépni. A vezér elhunytá után programját ugyis revidéálja, beékelhet tehát azonnal megkezdhető gyakorlati munkakört is.

*

Midőn utolsó füzetünket közrebocsátottuk, *dr. Goldziher Ignác* Amerikában időzött: a st.-loui si kiállítás vendége volt. Az igazgatóság meghívott több európai tudóst, közöttük ami orientalistáinkat, mint az arabizmus képviselőjét, *Goldziher* tárgyról a nagy nyilvánosság előtt népszerű alakban, de szakszerű alapossggal előadást tartott és sokféle ünnepeztetésben részesült. Visszatérőben a new-yorki rabbiszeminárium, hallgatók és tanárok, estélyt rendezett tiszteletére. Ez egyszer nem térhetett ki az elől, amit különben oly óvatosan kerül. Midőn e tényeket a krónikás szárazságával regisztráljuk, örömnünknek adunk kifejezést, hogy a nagy kitüntetés a hazai tudományosság oly képviselőjét érte, ki egyszersmind a zsidó tudományok mestere.

*

Dr. Weinmann Fülöp kir. közjegyző udvari tanácsossá lett kinevezve. Az újból kitüntetett férfi a közélet több terén fejt ki buzgó tevékenységet: a közjegyzői kamara alelnöke, a pesti izr. hitközség alelnöke és iskolaügyi előljárója, az Izr. Magyar Irodalmi Társulat elnöke. Kiváló munkaerejét ezek a tisztségek nem merítik ki és a közügyek egyéb térein is jelentős munkásság dicsérei vasakaratát, melyek közül csupán azt említjük még, hogy a báró Hirsch Klára alapítvány kuratóriumának szintén alelnöke. Az új méltóságot egy emberöltőre kiterjedő sokoldalú tevékenységgel érdemelte ki és alkotó erejétől a közérdek még sokat remél.

*

Lipsitz Lipót, egykor szántói főrabbi és élte utolsó évtizedében az orthodox közvetítő-bizottság alelnöke, hosszas betegeskedés után elhunyt. Nem követte elődje nyomdokait, ki a hazai két zsidó párt közt levő úr kitágításán dolgozott. Mint tudós férfiú csakhamar rájött arra, hogy a zsidóság belső torzalkodása sohasem vezetett jóra és vezetése alatt saját pártja harci zaja lecsendesedett. Hogy a hazai zsidóságban a

szakadás meg nem szűnik, nem mulik a vezetőkön. Tényleg nemcsak vallási, hanem szociális és kulturális különbség észlelhető a vidéki nagy városokban, hol két község áll fenn. A talmud tele van a béke ajánlásával, de a talmud nevében még mindig csak háborút csináltak és sosem békét. Nincs ebben meglepő, hisz a vallásháborút se viselik vallásos elvek szerint. Benyomásunk az, hogy Lipsitz főrabbi tőle telhetőleg a béke művén fáradozott. Áldás emlékére.

*

A pesti izraelita hitközség új alapszabályai megerősítése után megejtette az új választásokat. Az egész vonalon a hivatalos jelöltek győztek, sőt nagyobb ellenzék nem is mutatkozott. A régi előjáróságot egyhangulag választották meg. Elnök: *Kohner Zsigmond*, udvari tanácsos; alelnök: *dr. Weinmann Fülöp*, kir. tanácsos; kultusz-előljáró: *Adler Lajos* (alelnök: *Adler Gyula*); iskolaügyi előljáró: *dr. Weinmann F.* (alelnök: *Tenczer Pál*); pénztári előljáró: *Baumgarten Lajos* (alelnök: *Keppich Lipót*); gazdasági előljáró: *Grünbaum Miksa* (alelnök: *Sternthal Adolf*); jótékonsági előljáró: *Breitner Zsigmond L.* (alelnök: *csepeli Weisz Manfred*); alapítványi előljáró: *Kornfeld Zsigmond*, főrendiházi tag (alelnök: *dr. Neumann Ármin*, udvari tanácsos). Az alapítványi ügyosztály most lett szervezve és sikerült számára előljáróul Kornfeld Zsigmondot megnevezni, kit Kohner Zsigmond elnök ez alkalomból melegen üdvözölt, azon meggyőződést fejezve ki, hogy teljesülni fognak mindazok a remények, melyeket általában az új előljáró személyéhez méltán fűznek.

*

Dr. Rosenberg Gyula, orsz. képviselőt, a VIII. községkerület elnökévé választotta meg. Az új elnök programjában az országos szervezet és az 1848:XX. törvényzikk végrehajtásának szükségességét hangoztatta. Egyszersmind biztosította a kerületet, hogy törekedni fog, hogy a belé helyezett bizalmat önzetlen és lehetőleg eredményes munkálkodással kiérdemlje. Beszédje nagy lelkesedést keltett.

*

A berlini anyahitközség elhatározta, hogy meghonosítja templomaiban a minden szombati »írásmagyarázatot« (Schrift-erklárung), mely abból áll, hogy a rabbi elmondja a felolvasott heti szakasz tartalmát. Eziránt véleményt kért hét rabbijától, kiket az új intézkedés közéről érintett. Ha nem csalódunk, háromféle véleményt adtak. De ez most mellékes, a fődolog, amiért az ügyet szóvá tesszük, a Maybaum véleménye. Helyeselte az új intézményt, de azt követelte, hogy meghonosítása esetén még legalább három rabbit alkalmazzanak. Hét szónok nem elegendő. És igaza volt. Német felfogás szerint minden templomi szónoklatra vagy előadásra lelkiismeretesen kell készülni, mert a községnek, e nagy gyermeknek, a legjobb éppen elég jó. A rögtönzés magyar hetykeség. Egyébként is mondhatnók, de hát nem vagyunk a képviselőházban. Már a felületes készülés a szónok megölője: eleinte nem *akar*, később nem *képes* készülni. A gyári termelés itt egyáltalában nincs helyén.

*

A czionizmusnak már van hatása: keresztények alapítottak Amerikában *Zion* nevű várost, amely 10 négyszög mérföldre terjed és 10.000 lakossal bír. Vezérük felvette a III. Illés nevet (az I. Illés próféta, a II. Illés Jézus, a III. Dr. Dowie), és főtörvényei közt két igazi zsidó törvény van: az ivás és a disznóhus eltiltása. A rajongás amerikai gyakorlatiassággal párosul: dolgoznak és propagandát csinálnak. A prófétának 600 szobás hotelje van és új ipart honosított meg városában. Mindenfelé vannak már telepeik. Érdekes, hogy a városalapítás sokban hasonlít ahhoz, amit Herzl az »Alt-neuland«-ban megpendített. Fővárosunkban is próbálkoznak és bizonyára nem minden eredmény nélkül. Nemzetiségi eszme nélkül dolgoznak.

*

A »Magyar Zsidó Ifjak Egyesülete« chanuka-ünnepélyt rendezett, melyen dr. Schächter M. az asszimilációról természettudományi formák között szép és hatásos előadást tartott. A lényege az volt, hogy a kulturából csupán a jót vegyük át és saját kulturánkat is miveljük. Az egyesület, melynek esté-

jén ez az előadás elhangzott, ebben a szellemben kíván működni. Célja az alapszabályok első pontja szerint: »a zsidó történelemnek és irodalomnak közös munkában való tanulmányozása, a vallásos élet megismerése és ápolása által a zsidó érzés ébresztése, továbbá a zsidó ifjak társas érintkezésének előmozdítása«. Az egyesület tudományos és irodalmi előadásokat és vitaestélyeket is rendez. Van könyvtára, torna- és vívóterme és, ami a fő, mensaja. Az alapszabályok jelen alakjukban minden politikai tendenciától távol állanak és az egyesület sem befelé sem kifelé ilyenre nem törekszik. Tisztán humánus és jogosult társadalmi céljai vannak és mint ilyen a támogatást, amely 5 korona évi tagsági díj, teljes mértékben megérdemli. Nem kételkedünk benne, hogy nemcsak pártoló, hanem alapító (100 korona egyszerre) tagok is akadtak volna nagy számban, ha az alapításkor nem kerültek volna a közönség elé az Egyesületet hamis színben feltüntető hírek. Remélhető, hogy most már, midőn céljai határozottan ki vannak domborítva, megtalálja azt a támogatást, melyre rászorul és melyet meg is érdemel.

A VI. KÖZSÉGERÜLET ÜLÉSE.

Az alább következő jelentés felöleli a felekezetünk jelen helyzetére vonatkozó összes kérdéseket, feltünteteti a bajokat és sérelmeket, rámutat ezek keletkezésére és egyre fokozódó súlyosságukra és megjelöli az orvoslás módját, a megoldás útját. A javasolt ut, a pártok egyesülése, nem új eszme, nem is találta ki senki, tisztán a tények logikája, a szomorú tapasztalatok egyenes folyománya. A kongresszusi párt ezt a végezélt mindig szem előtt tartotta, nemcsak hirdette, hanem elérését meg is kísérelte. Megkísérelte többször, békeszeretében minden áldozatra kész volt, 14 év előtt dr. Simon József valóságos önmegtadadással személyesen jelent meg Pozsonyban. A sikertelenségek a vezetőséget nem bátoraltatták el, mert a zsidó ügy viszontagságai önmagukban újra meg újra a békés megegyezés útjára utalták. Ezt az irányt

dr. Mezei Mór, az országos iroda új elnöke, de a zsidó ügy régi bajnoka, szintén követte és követi és csak hű maradt önmagához, midőn fényes székfoglalójában, melyet december 22-én a VI. községkerület elnökévé történt megválasztásakor elmondott, az orthodoxiát a békével ünnepélyesen megkínálta.

A békejobb elfogadását a felekezet közös ügye még sohasem követelte oly parancsolón, mint a jelen válságos helyzetben, mert sohasem forgott annyi kockán, mint most. Nincs a világon ország, melynek zsidósága hasonló helyzetben a belső torzskodást meg nem szüntetné. Az autonómiai bizottság megértette a kor szavát, midőn a békés megegyezés terére lépett. Ebben a bizottságban együtt vannak a hazai zsidóság társadalmi és politikai súlylyal bíró férfiai, kiket a közvetlen munkában részt nem vevő korifeusok és tényezők is támogatnak és követni készek. Nem hihető, hogy e kitünőségek az országos ügyekben való jártasságon és gazdag tapasztalatokon alapuló hívó szózata hatás nélkül hangozzék el. Nincs közöttük egy sem, ki előtt más, mint az egész felekezet összjava lebegne. Az orthodoxia elnyomása agyrém, sőt mindnyájan elismerik, hogy a vallásos élet külső megnyilatkozása ennek kebelében az erősebb.

Epen e vallásosság megóvása parancsolja az együttműködést, hogy érdekei vállvetve védessenek meg. Ennek illusztrálására elegendő, ha felemlítjük azt a rendeletet, amely a felekezeti bíráskodás ügyében csak a napokban látott napvilágot és a közzétett népiskolai törvényjavaslatot, amely mélyen markol belé vallásoktatásunkba. De mindezeket felülmulja az a messze kimagasló érdek, amely az 1848 : XX. t.-cz. végrehajtásánál forog kockán. Milyen szégyenletes volna reánk, ha vallásunk érdekei saját hibánkból szenvednének hosszú időn belül nem orvosolható vereséget. Magunkra kellene vetni, ha nem hártanánk el az útból mindent, amely vallásunk becsletének és elismerésének tényleg vagy látszólag útjában áll. Ez volna az igazi Chillul Hasém. A két párt egyesülése a közös czélok elérése érdekében annál könnyebb, mert ugyanakkor, midőn az egyik párt elevebb vallásosságára hivatkozik, a másik párt rámutathat arra, hogy kebelében vannak a politikai, társadalmi és kultúrtenyezők. Valójában tehát a két párt a felekezet üdvére kedvezően egészíti ki egymást. Ugyan-

ezért mi az üdvös megoldás reményét a hírlapi zaj daczára sem adjuk fel és bízunk a szervezet ügyének dülőre jutásában.

*

A szóban forgó jelentést a VI. izr. községkerület decz. 22-én egyhangulag elfogadta és javaslatához nagy lelkesedéssel járult hozzá. Sajnálattal vette tudomásul *Schweiger Márton*, nagy szeretettel körülvelt elnökének lemondását. Egyhangulag és lelkesedéssel választotta meg elnöknek *Dr. Mezei Mór* alelnököt, ki felekezeti ügyeink körül évtizedekre visszanyúló tevékenységet fejtett ki, és alelnöknek *Hatvany-Deutsch Józsefet*, az »Alliance« elnökét, ki az emberszeretet művei körül szerzett érdemei által lett szélesebb körökben ismeretessé. Tér-szűke miatt szokásunk ellenére részletesebben ez alkalommal nem számolhatunk be és csupán néhány tény feljegyzésére szorítkozunk. *Mandel P.* orsz. képviselő méltatta *Schweiger M.* lelépő elnök 35 éves működését, indítványozza, hogy érdemei jegyzőkönyvbe iktassanak és hogy örökös tiszteletbeli elnökül választassák meg. Egyhangulag elfogadták. *Sándor Pál* orsz. képviselő elnöknek ajánlja *dr. Mezei Mór*t és alelnöknek *Hatvany-Deutsch Józsefet*. Egyhangulag hozzájárulnak. Hasonló választás útján lettek az előljáróság tagjai: *Bródy Zsigmond*, *Kecskeméti Lajos* (Kecskemét), *Kohner Zsigmond*, *dr. Mezey Ferencz*, *Sváb Károly*, *Tenczer Pál*, *Weisz Berthold*. Az első bíróság elnöke *Deutsch Sámuel* és alelnöke *Sámuel Lázár*, a második bíróság elnöke *Neumann Ármin dr.* és alelnöke *Baumgarten Lajos* lett.

Miután a 7 bizottság tagjait megválasztották, *dr. Mezei elnök* beszélt, mint már említve volt.

A jelentés fölött megindult vitában elsőnek *dr. Visontai* orsz. képviselő szólalt fel. Lelkesedéssel szól a jelentésről és végül indítványozza, hogy a községkerületek együttesen is tartsanak üléseket. Többek felszólalása után a gyűlés véget ért.

A HATODIK IZR. KÖZSÉGKERÜLET ELŐJÁRÓ- SÁGÁNAK 1903-ÍK ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL SZÓLÓ JELENTÉSE.

Előterjesztett a VI. izraelita községkerület képviselőtestületének Buda-
psten 1904. évi december 22-ik napján tartott gyűlésén.

Tisztelt képviselőtestület! Mielőtt számot adnánk ama munkásságról, melyet a hatodik izraelita községkerület ügyei-
ben az elmúlt év folyamán kifejtettünk, ama tevékenységünk-
ről kívánunk szólni, melylyel a kerület szerény ügykörén túl
terjeszkedve, felekezetünk általános érdekeit kívántuk szolgálni.

A tisztelt képviselőtestület 1903. évi május hó 7-ik
napján tartott gyűlésében kiindulva abból, hogy a kerület
működése hitfelekezeti ügyünk jelen állapotában a jogfolyto-
nosság fenntartásának tekintetén kívül meddőnek mutatkozik,
arra az álláspontra helyezkedett, hogy felekezeti közügyeink
orvoslása, első sorban pedig autonómiánk kiépítése és biztosí-
tása ügyében a maga körében is felveszi, illetve folytatja a
küzdelmet, hogy a felekezet eddig sikertelennek bizonyult
kérelmezéseinek nagyobb hatályt adjon és annyi meg annyi
hiába való kísérletnek végrevalahára érvényt szerezzen.

Évégből a kerületi közgyűlés a már 1902. évben kikül-
dött *autonómiai bizottságát* kibővítette, melynek tagjai számos
izben tanácskozást folytattak. E túlnyomó részben közéletünk-
ben kiváló súlylyal bíró és a hitfelekezet iránti szeretettől
áthatott férfiak a kormány illetékes tagjaival számos izben
érintkezésbe léptek. Dicséretes buzgalommal keresték az utakat
és módokat, melyekkel hitfelekezetünk alapvető ügyeit a kívánt
megoldásra vezethetnék. És ha be kell is vallanunk azt, hogy az
ezen megoldást gátló nagy nehézségekkel szemben dülőre jutni
nem bírtak, másrészt ez irányú törekvéseinkben lankadnunk,
elkedvetlenednünk nem szabad. Sőt azt hiszszük, hogy elérke-
zett a döntő pillanat, melyet elmulasztanunk nem szabad,
amikor felekezetünk nagy ügyének végleges rendezése érdeké-
ben cselekednünk kell. Példaként utalhatunk a többi feleke-
zetekre, melyek a legádázabb politikai harcok közepette is
cél tudatosan munkálkodnak ügyeik és érdekeik előbbrevitelén.
Elhatározásainkat közviszonyaink ingadozásától annál kevésbbé
szabad tovább befolyásoltatnunk, mert az a meggyőződésünk,
hogy ama törekvéseink, melyekkel a törvényes biztosítékokkal
övezett erkölcsi és művelődési érdekeinket óvó magyar zsidó
egyház alkotmányát kiépíteni akarjuk, ma már általános méltá-
nyálással találkozhatnak. Hitünk és erkölcsi felfogásunk méltó
érvényesülésének, a magyar nemzeti műveltség terjesztésének

keresünk megfelelő keretet és ebben az illetékes tényezők
támogatására joggal számíthatunk.

Ep ezért azt javasoljuk, hogy az eddig működött *autonó-
miai bizottság* mandátuma egy újabb évre meghagyassék, fel-
hatalmaztatván, hogy a választandó kerületi előjárósággal
egyetemben a kellő biztosítékokkal ellátott felekezeti önkor-
mányzati szervezkedés iránt a célhoz vezető lépéseket most
már a legnagyobb eréllyel tegyék meg. Megújítandónak tar-
tanánk számukra azt az utasítást is, melynek eddig meg nem
feleltek, hogy foglalkozzanak azzal az eszmével, hogy a
községkerületek együttes nyilvános országos értekezleteken
tárgyalják a felekezet országos kérdéseit.

Az 1848 : XX. t.-cz. végrehajtása körül megindult
országos mozgalomnak hatása alatt az autonómiai bizottság
tanácskozásainak rendjén kialakult az a gondolat, hogy az ez
érdemben folyó tárgyalásokba törvényesen befogadott hitfele-
kezetünk is bekapcsolja jogos igényeit. Tegyük meg ezt hala-
dék nélkül, nehogy ez évtizedeken át egyszer jelentékes és
ismét évtizedekre letűnő alkalomról lekéssünk. Az állami dotáció
amaz elszomorító mértéke, melyet felekezetünkkel szemben
alkalmaznak, régi és állandó sérelmünk. Intézményeink nem
fejlődhetnek. Nagyobb feladatok megvalósítására képtelenek
vagyunk. Iskoláink szynlődnék, itt-ott meg is szűnnek. Egyéb
kulturális feladatainknak is szárnyát szegi a szegénység. Temp-
lomaink sok helyen roskatag állapotban vannak. Vallástani-
tásunk méltó ellátása csak igen kevés helyen van biztosítva.
Rabbijaink, özvegyeik és egyéb hitközségi alkalmazottjaink
nyugdíjintézet hiányában munkakép*elenségük vagy aggságuk
idején gyakran koldusbotra szorulnak. Árvaikat sokszor az
almazsna neveli. A hitközségek és intézetek helyi szükségletei
nagy áldozatokat igényelnek. Az adóterhek elviselhetlenné
válnak. Arra pedig, hogy hitközségeink nyugdíjakról vagy vég-
ellátásokról gondoskodjanak, erejük nincsen, hiszen legkezdet-
legesebb szükségleteik beszerzésével is mód felett terhelve vannak.

Az állam segítségére siet más felekezeteknek. A segély,
melyet nyújt, máris nagy arányokat öltött. Az újabb időben
nyilvánosságra jutott közlemények szerint a segélyek fokozód-
nak, hatályosan kiterjednek az egyházak minden rendű intéz-
ményeire. Csak a mi panaszaink hangzanak el nyomtalanul,
csak a mi felekezetünk küzdelmes léte nem találkozott azzal
a méltánylással, melyre érdemes, jogosult és fokozott mérték-
ben rászorult.

A kerületi előjáróság és autonómiai bizottság tanács-
kozásaiiban felvetett amaz eszme, hogy hitfelekezetünk az állami
segítség kérdésében vele szemben gyakorolt méltatlan elbáná-
sok véget vessen és hogy mint recipiált felekezet az 1848.

évi XX. t-cikkben lefektetett elveknek irányában leendő megvalósítását kérelmezze, kellő formát és megokolást nyert amaz emlékiratban, melyet az orsz. izr. iroda a községekrületi elnökök gyűlésének 1904. évi június hó 6-án tartott ülése elé terjesztett.

A községekrületi elnökök ülésük után tudvalevőleg a kormánynál is eljárak, mely alkalommal úgy a miniszterelnök, mint a kultuszminiszter ez irányban megnyugtató nyilatkozatokat is tettek. Ezek lényegileg azonosak a kormányelnökök 1904. évi július hó 7-én a képviselőházban tett nyilatkozatával. Eszerint a kormány álláspontja az, hogy az 1848 : XX. t.-cz. végrehajtásával *»azon a bajokon is segíteni kíván, melyek sokkal kisebb terjedelemben, mint a protestáns egyházaknál, de lokálisan egyes más vallásfelekezeteknél is előfordulnak, mert itt egyenlő mértékkel kell mérni mindenkinek és megtalálni és megkeresni az orvoslás módját mindenütt, ahol ugyanazok a bajok ugyanazon mértékben megvannak«.*

Hitközségeink viszonyai hasonlíthatatlanul rosszabbak, mint bármely vallásfelekezet egyházközségeinek viszonyai. Felekezetünknek nincsenek alapjai, melyekből szükségleteit fedezhetné, vagy oly számbavehető források, melyekből szorultságában meríthetne. Az ország legtöbb helyén, hol nagyszámú virágzó egyházközségek vannak, a mellettük eltörpülő zsidó hitközségek inséges helyzetben vannak. Nem ritkák azok a zsidó hitközségek, ahol 20—25 adófizető viseli az összes iskolai és egyéb hitközségi intézmények terhet, amire más felekezetekben alig van példa. Ezért az ily testületek tagjai a rendkívül terhes, mert a napi élelmzésre is kiterjedő követt adókat sulyosan érzik. Ahol pedig a közvetlen adószolgáltatás van meghonosítva, ott az gyakran az egyenes adó többszöröse is felszökken, amely túlterheltség sok helyen az anyagi existenciáját támadja meg.

A kerületi elnökök gyűlése megbizta az országos irodát, hogy azokat az adatokat, melyekre az állami segélyek megállapításánál felekezetünk érdekeinek érvényesítésére szükség van, a hitközségektől közvetlenül szerezze be. Megfelelő kérdőívekkel fordult tehát az iroda az ország összes főhitközségeihez. Kellő felvilágosításokat adott a kérdés lényegéről. De az adatok lassan és hézagosan folynak be, és noha a hitközségek életkérdéseire tartoznának, érthetetlen közöny mutatkozik, mely a munkálatokat is megakasztotta. Nem mulasztatjuk el, hogy e helyről ne hangoztassuk azt, hogy a hitközségek, melyek gyűlekezeteinkben az áldatlan helyzet miatt gyakran panaszkodnak, ily esetekben nem sietnek segítségére azoknak, akik közügyeink előmozdításán munkálkodnak.

Kerületünkben az aszódai, abonyi, irsai, új-kécskei, kiskunfélegyházi, kőbányai, monori, nagy-kőrösi, ó-budai, szent-endrei és zsámbéki hitközségek szolgáltatták be a kérdőíveket. A kerülethez tartozó késedelmes hitközségeinket az adatok besolgáltatása iránt újból megkerestük. Az eddig beérkezett adatokból is kiviláglik, hogy hitközségeink nagy küzdelemben sürgős segítségre szorulnak és hogy merőben téves az a feltevés, mintha viszonyaink kedvezőbbek volnának, mint más felekezeteké. Fájdalom, hogy ennek épen az ellenkezője áll.

A két protestáns egyház az 1848 : XX. t.-cz. végrehajtása ügyében közösen jár el. Hitfelekezetünkben, ahol csak szervezeti differenciák merültek fel, nemcsak az ily együttes eljárás vált lehetetlenné, hanem az egy és ugyanazon szervezethez tartozó hitközségek egyértelmű cselekvése is nehezen érhető el.

Felekezetünk jóvoltára irányuló tanácskozásaink szellemében járunk el, midőn nem rejtegetjük azt a sebet, melyet felekezetünk pártokra való szakadozása a hazai zsidóság összességén ütött. Folyton szaporodnak ama jelenségek, melyek amellet szólnak, hogy a testvéri béke helyreállítása az egyetemes zsidóság igaz érdekévé vált. A szemben álló különböző, jó részben elavult szervezeteken a közigazgatási érdekek újabb és mind érzékenyebb rést törnek. A kormányzati tekintetek ránehezednek a felekezetre. Ingadozóvá válik a zsidóság egyházi ügyeit érintő jogszolgáltatás és az a gyakori felajdulás, mely az orthodox szervezési szabályzat alapján berendezkedett hittestvéreink köréből felhangzik, visszhangra talál közöttünk is, akik csonka önkormányzatunk mellett panaszainkat megérteni tudjuk. Azért kíváncsoknak, sőt égető szükségnek látjuk, hogy a pártviszályok megszűnjenek és hogy annyi sebtől vérző felekezetünkbe végre a béke szelleme vonuljon be. Szálljon hát innen el az az óhaj, hogy a rég egymástól elszakadtan élő testvérek szeretettel közeledjenek egymáshoz. Hassa át szívüket az a meggyőződés, hogy közös céljainkat csak együst erővel érhetjük el. Hitünk iránti meleg ragaszkodásukkal össze nem egyeztethető, hogy a jelen állapotok miatt szent ügyünk annyi meg annyi érdeke veszendőbe menjen.

Az 1848 : XX. t.-cz. alapján a bevett felekezetek részére nyújtandó előnyök igénybevételének módja és a népiskolai törvény módosításáról szóló javaslatnak a zsidó vallásoktatást érintő intézkedései és sok más jelenség eléggé fontos intelmű szolgálhatnának orthodox testvéreinknek arra, hogy a felekezetre káros egyenetlenségek megszüntetését komoly megfontolás tárgyává tegyék. A vallási lelkiismeret és a történet itélőszéke előtt nem viselhetnők el a felelősséget, hogy ha ez áldatlan helyzet megszüntetésére való készségünket nem nyilvánítanánk.

Ezt azonban nem is tekintve, a kerületi előjáróság és az autonómiai bizottság abban a meggyőződésben van, hogy figyelem nélkül a felekezet belső viszálaira és a felekezeten kívül netalán felmerülő akadályokra, végre öntudatos formában és messze elhallatszód módon meg kell nyilvánulnia a felekezet öhajításainak, jogos és az egyenlőség elvének alapján álló állami kormány részéről elutasíthatatlan követeléseinknek. Legkevésbé van kétélyre való okunk a jelen kormányzattal szemben, melynek tiszta intencziói iránt teljes bizalommal lehetünk.

Rátérve kerületünk egyéb ügyeire, a következőket jelenthetjük:

Asz izraelita egyházi cselokra a törvényhozás az egész hitfelekezet számára évi 44.800 kor. segélyt engedélyezett. Már jeleztük, hogy más felekezetekhez viszonyítva felette mostoha elbánásban részesülünk. Ez az állami segély is csak hosszú kérelmezések után nőtt ennyire, holott az állam terheinek viselésében az egyenlőség elve velünk szemközt a legteljesebb mértékben érvényesül. Midőn évtizedekkel ezelőtt felekezetünk vezéreinek kérelmére az izr. hitfelekezet javára az első 5000 forint az állam költségvetésébe felvétellett, ez elvi okokból történt. De ez összeg korántsem szolgálhat a recipiált izr. vallásfelekezet dotációjának számításai alapján. E »javadalom«-ból, mely egy nagy és az aránytalanul megoszló terhek alatt roskadozó felekezettel szemben alamizsnánál is kevesebb, kerületünkben a következők részesültek segélyben. (Következik a felsorolás.)

A lelkeszi jövedelem kiegészítéséről szóló törvény értelmében a folyó évre a gödöllői rabbi kongruája 316 K 14 fillérre, a társi rabbié 354 koronára emelkedett. E járandóságukat előleges felévi részletekben kapják.

Az országos hitoktatási tanterv ügyében kerületünk részvétele mellett kiküldött országos bizottság mult évi december havában több napon át folytatta tanácskozásait. A megállapított alapelvekhez képest egy külön bizottság a részletes tantervet már el is készítette. Most van nyomtatás alatt. Mihelyt e munkálat kész lesz, az országos iroda elnöksége az országos bizottságot újból egybehívja, hogy a felekezetre nézve oly nagyfontosságú ügyben végleg döntsön. Az országos bizottság költségeinek fedezését a közalap vállalta magára. Ez alkalommal is kitünt, hogy a közalap gyarapítása felekezetünk általános céljaira nézve elsőrendű jelentőséggel bír.

Az országos magyar izraelita közalap kezeléséről szóló jelentést a képviselőtestület tagjainak külön megküldtük. Kitéjük ebből, hogy a közalap szerény jövedelmét tekintve, eléggé eredményesen fejleszti ama keretet, melyben a kellően szervezett felekezetben működésre hivatva lesz. Azért ezúttal

is ajánljuk ez alapot jóakarataukba, mert ne feledjük, hogy a felekezet anyagi erejének fokozása nélkül a legszélesebb alapon kiépített önkormányzat is erőtlenné válik.

A kerületi bíróság egybehívásának szüksége fenn nem forgott. Egyes esetekben békés úton intéztük el a felmerült panaszokat. Némely esetben a kerületi bíróság mellőzésével a panaszosok a hatóságokhoz fordultak, amikor is rajta voltunk, hogy befolyásunkkal a jog és méltányosság elvének szerezünk érvényt. Nem mulaszthatjuk el, hogy erről a helyről fel ne hívjuk testületeinket, hogy a körökben előforduló vitás ügyeiket a felekezeti önkormányzat keretében igyekezzenek eldöntetni. A szervezeti szabályok és a kongresszus óta keletkezett kormányintézkedések közötti ellentétekkel szemben a felekezetnek feltétlen kötelessége, hogy a maga kebelében igyekezzék ügyeit ellátni, hogy ekképen örendelkezési jogra való képességét dokumentálja.

A monori és alsó-dabasi hitközségek köréből a kerületi képviselők választásából folyólag felmerült panaszok érdemleges elintézéséig a hitközségek által bejelentett képviselők e tisztességükben megmaradnak. E felszólamlások iránt az új előjáróság intézkedik.

Új alapszabályokat az abonyi és pesti izr. hitközségek alkottak. A czeplédi és kecskeméti hitközségek alapszabályai most vannak tárgyalás alatt.

A soroksári rabbiság székhelyét Erzsébetfalvára tette át. *Új fiókhitközségek* Ócsán, Vecsésen és Alsónémedin alakultak.

Hitközségeink számos ízben kerestek fel bennünket, hogy őket tanácsainkkal lássuk el, itt-ott megforduló ügyeiket közbenjárásunkkal támogassuk. A legnagyobb készséggel állottunk rendelkezésükre.

A kerületi ügyek intézésével kapcsolatos kiadásokkal eddig senkit sem terhelünk, de végre is módot kell az előjáróságnak találnia, hogy a szerény szükségletek fedezéséről gondoskodjék.

A kerületi képviselő utolsó gyűlésében Beszarábia borzalmának hatása alatt elhatározta, hogy a *kisenevi hitrokokok* érdekében megindított segélyakcióban kerületünk is tevékeny részt vegyen. E határozathoz képest felhívást intéztünk a kerületünkben levő hitközségekhez, hogy e boldogtalanok javára szánt adományait a kerület elnökéhez küldjék be. E felhívás folytán kerületünkön kívül fekvő számos más helyről is folytak adományok.

Felhívásunk eredményéről a következőkben számolunk el: Befolyt testületektől és egyesektől 16.205 korona. Ez összegből Günzburg bárónak, mint a kisenevi zsidókat segélyező

bizottság főpénztárosának Pétervára küldöttünk 10.000 koronát. Hatvany-Deutsch József úrnak, mint a párizsi Alliance magyarországi fiókja elnökének a megjelölt célra és illetékes helyre való juttatás végett elismervény ellenében 6205 koronát. Összesen 16.205 korona.

Az adakozók részletes kimutatását e jelentésünkhöz csatoljuk. Kérjük a t. közgyűlést, hogy e részbeli ténykedésünkre nézve nekünk a felmentvényt megadni méltóztassanak.

Indítványok: Főt. dr. Venetianer Lajos újpesti rabbi úr a következő indítványt nyújtotta be: Alulírott, mint a VI. izr. községekerület képviselő-tagja, legmélyebb tisztelettel bátorkodom a f. évi december hó 22-én tartandó közgyűlés elé a következő indítványt terjeszteni.

Tekintettel a hazai zsidóság szervezkedése kérdésének előbbre vitelére, mely lehetővé tenné, hogy szorosabb kapcsolatba kerüljön a rabbik között az országos zsidóság vallási ügyeinek egyöntetűbbé tétele céljából s mely megköveteli, hogy a szorosan vett valósággyi kérdések elkülöníttessenek a közigazgatás terére vonatkozó ügyektől, hogy illetékes szakhatóságok megbirálása alá kerüljenek; tekintettel továbbá arra a körülményre, hogy rabbik és hitközségi funkcionáriusok kívánalmainak s törekvéseinek alapos elbirálása csak olyanok részéről várható, kik maguk is teljesen ismerik az illető munkakör egész területét:

mondja ki a VI. községekerület közgyűlése, hogy szükségesnek tartja, hogy az ország valamennyi kerületében közgyűlés által kiküldött lelkész-bizottságok alakuljanak, melyek szakvéleményt adjanak minden vallási kérdésben, valamint rabbikat és hitközségi alkalmazottakat illető ügyekben és utasítsa a VI. községekerület Előjáróságát, hogy e bizottság megalakulásának módját, tárgyalásainak ügyrendjét s hatáskörének irányát megállapító szabályzatát a legközelebbi közgyűlésnek mutassa be s egyszersmind írjon át az összes községekerületekhez ily lelkészbizottság megalakítása végett.

Kérve a Tekintetes Elnökséget, hogy a jelen indítványomat a december 22-én tartandó közgyűlés napirendjére kitzítse, illetőleg tárgyalásra bocsátani kegyeskedjék, vagyok a Tekintetes Elnökségnek legmélyebb tisztelettel aláíratos szolgálja Újpesten, 1904-ik évi december hó 1-én. Venetianer Lajos.

A kerületi előjáróság rég érzi szükségét annak, hogy a kerület területén előforduló vallási kérdésekre nézve irányadó szakbizottság támogassa. Rabbijaink tudománya és tanácsa nem egy ügyre nézve üdvössé fog válni. És ha a többi kerületekben szintén ily lelkészi bizottságokat alkotnak, ez a felekezethez csak javára válhatik.

A nélkül, hogy az indítvány megokolásában érintett mélyreható kérdések tárgyalásába szervezetünk jelen állapota mellett és szabályaink keretei között ez idő szerint belemehetnénk, az indítvány lényegéhez hozzájárulunk és javasoljuk, hogy a megválasztandó kerületi előjáróság utasítsa arra, hogy a kerület vallási ügyeire nézve véleményező lelkész-bizottságot alakítson és hogy a kerületi képviselői eme határozatát a többi községekerületi előjáróságokkal is közölje.

A következő indítvány érkezett be: Mondja ki a VI-ik izr. községekerület képviselőtestülete, hogy a vallási funkciók teljesítésére alkalmazott munkaképtelen hivatalnokok nyugdíjaztatása, esetleg segélyeztetése céljából egy országos alap létesítése végett az országos izr. központi irodát megkeresi, hogy ez irányban a szükséges intézkedéseket tegye meg. Ezen indítvány elfogadása esetében kérem ezt az összes községekerületekkel azon kérelemmel közölni, hogy azt hozzájárulásukkal szintén támogassák. Czeglédén, 1904. évi december 7. Váradi Dávid a VI. községekerület képviselője.

A községekerületi elnökök gyűlése nevében az országos iroda, mint már említettük, felhívta a hitközségeket az iránt, hogy egyebek között egy létesítendő nyugdíjintézetre vonatkozó adatokat is adják be. Csak kevés hitközség felelt meg a kérdőívekre. Így a czeglédi izr. hitközségtől sem érkeztek be az adatok. Kellő előmunkálatok nélkül pedig a tervelt országos intézet létesítéséhez nyúlani nem lehet.

A közalap szabályzata III. szakaszának b) pontjában a a hitközségi alkalmazottak (rabbik, tanítók, kántorok stb.) számára szervezendő nyugdíjintézetek gyámolítását szintén feladatúl tűzte. Amde a közalap iránt hitközségeink és hitronaink áldozatkészsége kielégítő módon nem nyilvánult.

Ilyen körülmények között ez indítvány, mely különben egy előkészített ügyre vonatkozik, a kerület külön intézkedését most nem igényli. De arra alkalmas, hogy ennek kapcsán is újfent ismételjük a közös érdekek előmozdítása iránt kifejezett kérelmünket.

Végül dr. Mittelman Bernát úr (Ó-Buda) beható megokolás mellett indítványozza, hogy a kerületi képviselőtestület mondja ki határozatilag, hogy felkéri a hitközségeket, hogy a kongr. szerv. szabályzatok értelmében vallásiskolákat létesítsenek.

Kétségtelen, hogy az indítványozó által szemmel tartott cél kiváló méltánylást érdemel. Hitközségeink a vallásiskolák ügyében azonban viszonyaik szerint önállóan intézkednek. Az indítvány megokolásában foglalt eszmékre való tekintettel javasoljuk, hogy az az országos irodához oly kérés kapcsán tétessék át, hogy azt a hitoktatás ügyében kiküldött orszá-

gos bizottsághoz javaslattétel, esetleg tekintetbe vétel végett tegye át.

Tisztelt Képviselőtestület! A községkerületünk által reánk ruházott mandátumunk lejárván, azt tisztelt megbízóink kezeibe visszahelyezzük. Hálás köszönetet mondunk szíves bizalmukért, melynek a lehetőség szerint megfelelni törekedtünk és kérjük Önöket, hogy munkásságunk megbírálásánál és a szerény eredmények mérlegelésénél mind ama viszonyokra tekintettel lenni méltóztassanak, melyek ügyünkre és elhatározásainkra befolyással vannak. Önkormányzatunk ügyét szeretettel és a felekezeti iránti igaz hűséggel viseljük lelkünkön. És jöllehet, hogy a hatodik izraelita községkerület pártokra szakadt hitfelekeztünk képviselőtének csak egy része és jöllehet, hogy át meg áttört hitfelekezeti szervezetünk kerületünknek a felekezeti összességére kiterjedő képviselőti jogot nem ad, vezéreltetve attól a meggyőződéstől, hogy a többi kerületekkel egyenlő jogú kerületünknek központi helyzeténél fogva mindig kezdeményező szerep jutott, a szabályokban kijelölt feladatainkon túlterjedő tevékenységgel igyekeztünk a felekezetünk jogállása érdemében felhangzott méltányos és felfogásunkkal megegyező kívánatoknak mindenkor készséggel hatályt szerezni. De törekvéseinket eddig siker nem koronázta. És így kénytelenek vagyunk Önöket további küzdelemre felhívni. Tudva, hogy más felekezetek belső egység mellett és a miénknél kedvezőbb külső viszonyok között önkormányzatukért hosszabb ideig harcoltak, csüggednünk nem szabad. Sőt a hazai történetből felénk világító példákön okulva, növeljük köreinkben az összetartást, tömörítsük erkölcsi erőnket, hogy végre-valahára az egyetértés imponáló hatalmánál szálljunk sfkra jogainkért. Ne feledjük, hogy a vezetők csak akkor vihetik diadalra szent ügyünket, ha mögöttük lelkesedéstől áthatott, tette és áldozatra kész felekezet áll. Sikerre csak akkor gondolhatunk, ha kiki részt vesz a közös munkában. Nem a gyakran egyoldalú és tetszetős bírálat könnyű szerszámával, hanem komoly, célzatos és mindig az összesség érdekét néző tevékenységgel. Papjaink vigyének lelkesedést a hívőkbe a felekezet jogai és közös intézményei iránt is. Szüntessük meg együttes akaratall azt a méltatlan állapotot, hogy valahányszor erkölcsi támogatását kopogtatunk a hitközségek ajtaján, többnyire néma közönyt találkoznunk.

Neveljük egymásban a kölcsönös méltánylási érzetet, mert csak egyértelműséggel és ebből fejlődött eréllyel fogjuk megörni azt a kérést, mely alatt érdekeink megmerevedve szenvednek. Ugyünk nem túri tovább a hátrálást. A tettek ideje elérkezett. Lehetetlennek tartjuk, hogy a szabadelvű eszméktől áthatott kormányzat a hazai zsidóság nagy ügyét a jelen

méltatlan helyzetben tovább is meghagyja. Lehetetlen, hogy az állam önrendelkezési jogunk ereit tovább is lekötve tartsa és ezzel intézményeinknek nemzeti szellemben való kifejlését is megbénítsa.

Mindezek után pedig kérjük Önöket, hogy e jelentésünket tudomásul venni és a szabályszerűen közölt napirendre tűzött ügyeket elintézni méltóztassanak.

Kelt a hatodik izraelita községkerület előjáróságának Budapesten, 1904. évi december hó 12-én tartott üléséből.

DR. MEZEY FERENCZ S. K.
kerületi jegyző.

SCHWEIGER MÁRTON S. K.
kerületi elnök.

AZ ORSZÁGOS MAGYAR IZRAELITA KÖZALAP TISZTIKARÁNAK JELENTÉSE AZ 1903-IKI KÖZ- IGAZGATASI ÉVRŐL.

Tisztelt Bizottság!

Múlt évi működésünk is ama határok között folyt le, melyet számunkra a közalap szerény anyagi helyzete kijelöl. E mederben kifejtett munkásságunk viszonylagos eredménnyel járt ugyan, de szemben ama nagy feladatokkal, melyek a felekezeti élet különböző terein megoldásra várnak, a közalap tevékenységének hatása jelentékenyen nem válthatott.

A közalap gyarapodása igen lassú. A vele szemben vállalt kötelezettségek teljesítése körül sok esetben lanyhaságot, vagy teljes közömbösséget tapasztaltunk. Új jegyzések nem történnek, a régiek behajtása gyakran nehézségekkel jár. itt-ott a tisztikarra nézve a kellemetlenségek forrásává válik.

Az a szomorú állapot, melyben hitfelekezetünk közügyei sínylenek, ráveti árnyát a felekezet összességének érdekeit kereső minden intézményre, következésképpen közalapunkra is. Alapunk alkotásának idején abból a feltevésből indultunk ki, hogy felekezetünk szervezetéből kikelő új élet megtermékenyíti a közalapot is oly módon, amint az más egyháznál is tapasztalható. De reményünkben csalódtunk. Amire vártunk, az be nem következett és így a közalap megmaradt abban az állapotban, melyben megalkotásakor volt. Hogy anyagi ereje nem hanyatlott, azt a célzatos sáfárkodás magyarázza, és hogy létének erkölcsi alapja meg nem ingott, az azoknak a bár

szórványosan és kis keretekben nyilvánuló, de az alapítás szellemével egyező tetteknek köszönhető, melyeket programjának nagy méretei közül gyenge eszközökkel, nehéz viszonyok között is kiváltani tudott.

Nem adjuk fel a reményt, hogy a közalaphoz kötött várakozások valóra válnak. Még nem mondhatunk le arról a hitünkről, hogy az az áldozatkészség, mely ez időben rendszerint felekezetünk egyes szűk köreiből nyilvánul, vallásfelekezetünk szélesebb és éppen a cselekvés sürgetésében elől lévő rétegeiben is mutatkozni fog. Sőt erős a bizodalmunk abban, hogy nem is távoli időben, a felekezet törvényes biztosítékokkal övezett szervezete veszi át tőlünk a közalapot, hogy azt táplálja, felnevelje és izmossá tegye.

Addig is azonban kötelességünkben állónak tekintjük, hogy a közalap vagyonát gondos kezelés alatt tartsuk, erkölcsi tőkéjét tőlünk telhető módon megőrjük.

A megművelendő talajon állandóan rajta a tekintetünk. Éber figyelemmel kísérjük az eseményeket és jelenségeket. Gyűjtjük a tanulságokat mindarra nézve, amit a közalap megalkotásánál célunkul tűztünk. Önálló alkotásokra való erő hiányában a szövetkezésre alkalmas oly eseményekhez fűzzük reményeinket, melyekből a közösségre kiható elhatározások fakadnak. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy csak kamataink felett rendelkezünk. Ám azért e szerény jövedelmünket sem pihentetjük, hanem igyekszünk azokat céljaink szolgáltatában felhasználni.

I. *A hitközségek támogatása* iránt vállalt kötelezettségeinknek aképen felelünk meg, hogy a kisebb és szegényebb hitközségek közül azokat gyámolítjuk, akik népiskolájuk fenntartásáért nagy küzdelmet folytatnak. Számos helyen az iskola fennmaradását a mi segélyünk biztosítja vagy könnyíti. Az ily hitközségekkel élénk érintkezést tartunk fenn. Iskoláik működéséről évi jelentéseket kérünk be és ott, ahol segélyünk önmagában véve elégtelen, tanácsokkal és útbaigazításokkal szolgálunk. *Működésünket pártszempontok nem vezetik. Orthodox hitközségeink is testvéri bizalommal fordulnak hozzánk és segítségünkben őket is szívesen részesítjük.* Örömmel látjuk, hogy a közös célok érdekében a felekezeti béke iránti óhaj mindinkább tért nyer. Csak kis terület az, melyre e munkásságunk

kiterjed, de ebből is láthatjuk, hogy hitközségeink viszonyai mennyire elszomorítottak és aránylag nem is túlnagy áldozatokkal számos tengődő hitközségi iskola megszilárdítható, amivel felekezetünknek és a nemzeti kultúrának könnyen meg sem becsülhető szolgálatot tehetnénk. Eddig túlnyomóan a nemzeti-ségi vidékeken elszigetelten élő kis hitközségek iskolái folyamodtak hozzánk. Büszkén és örömmel konstatálhatjuk, hogy e nemzeti-ségi területeken a magyarságnak, a hazafiságnak e kis zsidó iskolák igaz oltáiraivá váltak, ahol a nemzeti érzések szent tüze szüntelenül, gyakran egyedüli őrütként lobog. Belepillantván e viszonyokba, igaz megelégedéssel látjuk, hogy a zsidó felekezet becsülettel teljesíti ama misszióját, melyet a nemzet iránti hálából és hazaszeretetből magára vállalt. De egyúttal látjuk azt is, hogy e téren még sok a tennivaló.

II. Felekezetünk egy másik, fájdalom, igen nagy része, teljes elhagyatottságában mind szomorúbbá, mind sötétebbé vált helyzetében rászorúl ama testvérek segítségére, akiket a sors kedvezőbb viszonyok közé helyezett, akik a művelődés áldásaiban részesülve, sokszorosan kötelezve vannak, hogy végre tudatosan fogjanak ahhoz a munkához, melyet nemzeti érdek és felekezeti becsület egyaránt megkövetel. *Az ország északra eső megyéinek zsidó vallású lakosairól van szó, akikkel szemben a társadalom igaztalan, az állam mostoha és a felekezet eddig erőtlén volt.* Hassa át felekezetünket az a tudat, hogy egyedül az iskola az, melynek segítségével ezeket a természet-től tehetségekkel oly gazdagon megáldott szegény testvéreinket a sötétségből kivezethetjük, hogy a nemzetnek hasznos tagjaivá legyenek. Egyedül az iskola az, mely nekik emberi öntudatukat visszaadja és mely a bennük rejlő hasznos munkára való hajlamot felkelti és biztos irányokba tereli.

A közalap felismerte ezt működésének kezdetén. Munkáját ez alapon indította meg. De szűk anyagi viszonyai folytán első programjának kifejtésében csakhamar megakadt. Pedig az a tapasztalat, melyet a Máramarosmegyei *körösmegyei iskolánk* körül tett, az iskolák alapításánál szemmel tartott elvek helyességét fényesen, mondhatnánk várakozásainkat túlhaladó mértékben igazolta. Igaz áldásává lett az iskola ottani hitsorsosainknak. Hatása néhány év óta máris szembetűnő. Az ifjúság átalakulóban van. A szülők nemcsak nem idegenkednek,

de valóságos szeretettel fogják körül iskolánkat. Azáltal, hogy iskolánk szigorúan vallásos irányban működik, ottani atyánkfiai aggodalmát a teljes bizalom váltotta fel. Aki tudja, hogy Kőrösmezőn nemcsak úgynevezett orthodoxok, hanem chaszi-deusok is laknak, könnyen megmérheti, hogy mit jelent az, hogy a hitközség előjáróságának tagjai vállalták el az általunk alakított iskolaszék teendőit, hogy az iskolát a tanév elején valósággal ostrom alá fogják, és hogy az iskola helyisége és a tanerők száma elégtelennek bizonyul.

Ámde kénytelenek voltunk az iskolaalapítás terén megkezdett működésünket abbahagyni, nehogy összes jövedelmeinket néhány iskola fenntartása merítse ki. Ez az oka annak is, hogy a gazdasági vagy ipariskola létesítése iránti tervünket is jobb idők bekövetkeztéig elhalasztottuk. Pedig ez nemcsak elhagyott testvéreinkre volna áldás, hanem a mi hő óhajunkat is képezné. A kőrösmezei iskola fenntartása a múlt évben 4900 koronába került és már a folyó évre egy új tanerő alkalmazása folytán 7000 koronát voltunk kénytelenek előirányozni.

Ezek a körülmények gátat vetettek ebbeli tevékenységünk kiterjesztésének, noha úgy vagyunk meggyőződve, hogy megfelelő pénzeszközökkel messze és áldásosan kiható munkát végezhetnénk.

A lefolyt tanév végével *Blau* Lajos drt, az Országos Rabbiképző Intézet tudós tanárát kértük fel arra, hogy az évről vizsgálatokat vezesse és ellenőrizze. Beható jelentése szerint a tanítás eredménye kiváló. A legszebb sikert a magyar nyelv tanítása körül érték el. A gyermekek már jól beszélnek magyarul, ami tisztán az iskola érdeme. Mert a családi tűzhelyen és a chéderekben, ahol még ezek a gyermekek is naponta 6–7 órát töltenek, a magyar nyelv idegen. De azért, ami igen érdekes, iskolánkban a hittant, sőt a bibliát is magyarul tanulják, ami néhány évvel ezelőtt ott egyáltalán elképzelhetetlen volt.

Megnagyobbított iskolánkban a folyó tanévre 149 tanuló iratkozott be. Számos jelentkezőt hely hiánya miatt vissza kellett utasítani. A nagy részben szegény gyermekekre való tekintettel tandíjat nem szedünk. Könyvekkel és írószerekkel is magunk látjuk el a gyermekeket.

Az új tanító, *Fodor* Gábor, jeles képzettségű. Véglegesítése iránt a jelen tanév végén fogunk gondoskodni.

Köszönettel adózunk *Schnabel* Dávid úrnak, aki mint az iskolaszék elnöke buzgón fáradozott, úgyszintén *Grünwald* Zsigmond dr. m.-szigeti ügyvéd úrnak, aki iskolánk ügye iránti jóakarátának önzetlen szolgálatával már annyi jelét adta.

III. *A rabbik és tanítók segélyezése* iránti feladatunkat is teljesítjük. Múltó folyamodó hiába még nem kopogtatott nálunk. Súlyt fektettünk arra, hogy az ily segélyezés körül teljes discretióval járjunk el. Rabbijaink és tanítóink, akik betegség vagy más szorultság idején szinte támasz nélkül állanak, az egyházi czélokra törvényhozásilag megállapított szegényes javadalmon kívül csak közalapunknál találnak szerény segítő forrást.

IV. *Felekezeti intézmények segítése, közjótékonyági és közművelődési intézmények segítése* is kötelessége a közalapnak. Ezért karoltuk fel az Országos Rabbiképző és Országos Izraelita Tanítóképző-Intézet szegénysorsú növendékének segély-ügyét. Mindkét intézet növendékei súlyos anyagi gondokkal küzdenek. Többnyire szegénysorsú ifjak és sajnosan tapasztaljuk, hogy a felekezet őket a különben sem rózsás igéretű czéljuk elérésében egy minden jóért áldozó, hitrokonokból álló körön kívül nem gyámolítja. A felekezet jövődéli lelkeszei és tanítói több szeretetre, több jóakarattal támogatásra tartathatnának igényt, nehogy a tanulók küzdelmei és gondjai idő előtt keserűséggel töltsék meg lelküket. Ily gondolatoktól vezéreltetve a közalap tehetsége szerint mindkét intézet növendékeinek gyámolítására fokozatosan nagyobb összeget kívánunk felvenni. A múlt évben 1000–1000 koronát adtunk. Ez évben egyenkint 1500 koronát preliminaráltunk. Ohajtandó, hogy példánk szélesebb körökre is hasson, hogy a felekezet e két főiskolával szemben, melyet az országos iskolaalap tart fenn és mely ennél fogva a felekezetet nem terheli, legalább növendékeinek segélyezésével rója le kötelességét.

V. *Az országos hitoktatási tanterv* létesítése ügyében tudvalevőleg a kerületi elnökök kérelmére múlt évi költségvetésünkben 5000 korona összeget vettünk fel, melyből 3000 koronát az országos izr. iroda elnökségének kiutalványoztunk,

míg a fennmaradt 2000 koronát az 1904. évi költségvetésben előirányzatként vettük fel.

Az erre vonatkozó és a közalap áldozatkészsége folytán megindult munkálatok még befejezve nincsenek. A megalakított országos bizottságba a községerületek képviselőket küldtek ki, mely 1903. évi december hó 28-án kezdte meg tanácskozásait. Három napig folyt a mindvégig magas színvonalon mozgó tanácskozás, melynek végeztével egy albizottság lett kiküldve azzal a feladattal, hogy a megállapított alapelvek szemmel tartásával a részletes tantervet készítse el. Az albizottság munkálata kész és ép most nyomás alatt van, mire aztán az országos bizottság teljes ülése végleg dönteni fog.

Ez is bizonyít arra, hogy a közalap léte, fejlesztése a felekezetet közügyeinek előmozdítása szempontjából, elsőrendű fontossággal bír.

VI. *A vidéki felolvasások* költségeire ez évben is 600 koronát bocsátottunk az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat rendelkezésére.

E társulat iránt teljes elismerésünket és hálánkat nyilvánítjuk azért a valóban sikeres munkásságért, melyet e téren is végzett. E szerény költség mellett az I. M. I. T. nemcsak a felekezetet nemes irányú belmissziója terén tesz nagy szolgálatokat, hanem a zsidóság tudományának és irodalmának a felekezet szélesebb körein kívül is kiterjedő ismertetésével, hitünk megbecsülése érdekében is üdvös működést fejt ki.

E társulatot, melyet szintén a felekezet iránt jogos szemrehányást képező anyagi küzködés bénít meg működésében, a felolvasó estélyek intézése és más, a felekezet egyetemét érdeklő munkájában jövőben is támogatni készek leszünk.

A múlt évben a következő helyeken tartattak felolvasások: 1. február 8-án *Miskolczon*; felolvasók voltak: Kiss Arnold dr., Pásztor Árpád és Kabos Ede. 2. február 22-én *Székesfehérvárott*; felolvasók voltak: Blau Lajos dr., Lenkei Henrik és Rothauser Miksa. 3. márczius 22-én *Nagykanizsán*; felolvasók voltak: Strausz Adolf, Roboz Andor és Gerő Ödön. 4. ápril 26-án *Szombathelyen*; felolvasók voltak: Neumann Ede dr., Sebestyén Károly és Timár Szaniszló.

A felolvasások mindenütt teljes, sőt fényes sikerrel jártak. Közalapunk minden egyes alkalommal képviselve volt.

VII. *A rabbik és hitközségi hivatalnokok számára szervezendő nyugdíjintézet* gyámolítását közalapunk szintén felvette céljái közé. E téren, tudomásunk szerint, az országos izr. iroda megindította az adatgyűjtést és az a szándék forog fenn, hogy az 1848: XX. t.-cz. végrehajtásával kapcsolatosan egy ily nyugdíjintézet létesítésére az állam segítsége kérelmeztesse. A közalap ez ügyet meglehetősen kísérő figyelemmel és hő óhajátunk, hogy a nyugdíjintézet melynek létesítése nagy szükségét képez, mielőbb életbe hívassék. Mielőtt rabbijaink, de az egész felekezetnek és vezetőinek ebbeli óhaját megvalósul, a közalap szabályaiban vállalt kötelezettségeit örömmel fogja teljesíteni. Bízást hiszszük, hogy mielőbb e helyzetbe jutunk.

VIII. *Ösztöndíjak létesítése* iránti szabályainkban kitűzött feladatainkhoz is hozzáfogtunk. Nem jelenti ez kis erőnknek szétforgácsolását, hanem azt, hogy minden irányban, a merre magunknak munkát szabtunk, ágyat vetünk törekvéseinknek, hogy kedvezőbb alakulásoknál készen álljon működésünk kerete. Így jelzőnek tartjuk azt a szerény méretű munkát is, melyet az ösztöndíjak körül teljesítünk, mely azonban meggyőződésünk szerint nemcsak egyesek javára, hanem a közalap becsületére is válik.

Múlt évi költségvetésünkben egy festő és egy orvos részére 2, egyenkint 2000 koronás utazási ösztöndíj adományozására 4000 kor. összeget vettünk fel. A kihirdetett pályázat folytán beérkezett az orvosra 7 pályázati kérvény, a festők ösztöndíjára 10 folyamodás, utóbbinak kapcsán egy nagy termet egészen megtöltő festménykiállítás.

Az orvosok kérvényeit *Stiller Bertalan dr., Schächter Miksa dr.* és *Schwarz Artur* orvostanár urak vizsgálták meg, akiknek egyhangú véleményéhez képest az utazási ösztöndíjat *Lévy Lajos dr.* orvosnak ítélték oda, aki több helyen tett tanulmány után ez idő szerint Németországban van.

A festők kérvényeit *Bihari Sándor, Bruck Lajos* és Magyar *Mannheimer* Gusztáv művészek bírálták meg. E bizottság az ösztöndíjat egyhangúlag *Thein Miksa* festőnek ítélte oda, a ki Francia- és Spanyolországban folytatta és már be is fejezte tanulmányait.

A folyó évi költségvetésben ismét egyenkint 2000 korona

ösztöndíjat hozunk javaslatba, még pedig az egyiket a *zsidóság tudományának művelői számára*. Pályázhatnak életük 30-ik évét túl nem haladt magyar állampolgárok, akik bölcsészettudori oklevéllel bírnak és a megjelölt tudomány valamely ágában külföldi egyetemeken vagy könyvtárakban beható tanulmányokat tenni szándékoznak. A másikat *zenész részére* íránk ki. Erre pályázhatnak egyrészt előadó zenészek, akik a három főhangszer (zongora, hegedű, gordonka) egyikén külföldön óhajtják tökéletesíteni művészetüket, másrészt zeneszerzők, kik tehetségüknek és tudásuknak már tanujelét adták.

Ez ösztöndíjak, nézetünk szerint, nagy mértékben szolgálhatják felekezetünkben a célul tűzött kulturális érdekek mellett, a felekezet iránti ragaszkodás érzetét.

IX. A közalap részéről ő császári és apostoli királyi Felsége dicső nevére a *honvédségi Ludovika-Akadémiánál* létesített 150.000 korona alapítványok élvezetében, a honvédelmi minisztérium értesítése szerint az 1903. évben a következők részesültek:

A honvéd főreáliskolában megüresedett két helyre: *Rubocay Zsigmond kaposvári lakos Zsigmond nevű fia* és *Markovics István perbetei községi jegyző Lajos nevű fia*.

A honvéd Ludovika-Akadémián megüresedett két helyre: *Schreiner János jószágfelügyelő, veszprémi lakos Ferencz fia* és *Körmendi László gazdatiszt, siófoki lakos István nevű fia*.

X. Röviden utalunk vagyonkezelésünk főbb adataira.

A múlt évi költségvetésben előirányoztunk: szükségletként 28.100 koronát és fedezetként 29.000 koronát.

Tényleg azonban a szükséglet 19.163 korona 96 fillér volt. Ezzel szemben a fedezet 28.687 korona 49 fillér lévén, kezelési feleslegként 9.523 korona 53 fillér összeg maradt.

Az ez évi költségvetés adatai mellett a múlt évi kezelés főbb adatai a zárszámadásoknak megfelelő módon kitüntetve vannak.

A mérlegszámlát mellékelten van szerencsénk közölni: Az 1904. évi költségvetésben szükségletként 28.100 korona és fedezetként 28.800 koronát vettünk fel és így 700 korona kezelési többletre számítunk.

A közalap tulajdonát képező értékpapírokat a *Magyar Általános Hitelbank* a cél iránti tekintetből díjtalanul kezeli, amiért is e helyen nevezett intézet igazgatóságának hálás köszönetet mondunk.

Az országos magyar izraelita közalap tiszti kara nevében:
 DR. MEZEY FERENCZ, s. k. SCHWEIGER MÁRTON, s. k.
 biz. jegyző. biz. elnök.

A fenti jelentést a *Schweiger Márton* elnöklete alatt megtartott közgyűlésen 1904. decz. 12-én Dr. Mezey Ferencz jegyző bemutatta. A gyűlés egyhangulag tudomásul vette és köszönetet szavazott érte. Az Orsz. Izr. Tanítóegyesület emlékiratot intézett a Közalaphoz, melyben azt kérte, hogy jövődelmét tisztán a pusztuló zsidó iskolák segélyezésére fordítsa. A közgyűlés ezt a memorandumot tárgyalta és a Dr. Mezey titkár indítványára azt a választ adja reá, hogy a Közalap alapszabályai által megszabott rendeltetésénél fogva nem szorítkozhatik csupán egy, egyébként bármily fontos ügy kizárólagos támogatására. *Dr. Mezey Mór* kiemeli, hogy a Közalap az iskolák részéről érkezett kérvényeket eddig mindig figyelembe vette és tehetségéhez mérten a segélyt megadta.

DR. BÁNÓCZI JÓZSEF TITKÁRI JELENTÉSE AZ IMIT
 1904. NOVEMBER 17-IKI VÁLASZTMÁNYI ÜLÉSÉN.

Tisztelt választmány!

Egy nagy évforduló küszöbén tartjuk meg az ideai gyűlést, december 13-án lesz hétszáz éve, hogy örökre kialudt az a nagy elme, mely a tévelygőknek századokig volt útmutatója s mind máig a zsidó tudománynak kimagasló dicsősége. Két világgrész tudósai vallották Maimunit mesterüknek és a nagyok nagyjai: Thomas és Spinoza termékenyültek gondolatain. A hatás, melyet gyakorolt s a hatalom, melyet maig képvisel, egyaránt kötelességünkkel teszi, hogy nevének hálával és kegyelettel adózzunk. Decemberben tartandó második felolvasó esténk ehhez képest az ő emlékének lesz szentelve.

Egy másik nagy jubileum megünneplésében a jövő év fogja világszerte egyesíteni a zsidóságot: 1905-ben lesz nyolcz-

száz esztendeje, hogy Rasi meghalt. A századok távolságán keresztül tisztán ragyog felénk a »törvénytárgyaló« fenkölt alakja, melyet sem idő sem körülmények változása homályba nem vonhatott, világnézletek bukása és keletkezése eleven hatásaitól meg nem foszthatott. S ha a jövő év felekezeti irodalma visszhangzani fog az ő soha el nem hűnyő dicsőségétől, joggal mondhatjuk, hogy e hódolatban megszólal fájának dicsősége is.

Az igazgatóság azt javasolja, tisztelt válaszmány, hogy Társulatunk ez ünneplésben Rasi életéről és működéséről szóló monographia kiadásával vegyen részt, amelynek megírására *dr. Wellesz Gyula*, nagybittsei rabbit kérte föl. Hozzájárulásukat, tisztelt Uraim, bizalommal kérjük és várjuk.

A lefolyt év munkássága a rendes keretben mozgott. Évkönyvünk és felolvasásaink ezúttal is a nemzeti és felekezeti szellem szolgálatában a közműveltséget és az általános ember-szeretetet ápolták és erősítették. Szívesen emelem ki különös hálaival a felolvasó bizottság elnökének és előadójának: *Ágai Adolfnak, Tenczer Pálnak és Lenkei Henriknek* nagy érdemeit e felolvasások szervezése és sikerei körül. De meleg hálaival kell megemlékeznem az *Izr. Magyar Közalapról* is, mely a vidéki felolvasások megtartását lehetővé teszi.

Mint hogy a Rasi-ról szóló kiadványunk csak 1906 elején fog megjelenni, tagilletményül a jövő évben az Évkönyvet adjuk, ismét csupán az Évkönyvet, mert anyagi erőnk — sajnálattal jelentem — többet meg nem bír, sőt a legnagyobb kiméltre szorul. A Löwy Mór-féle hagyomány is, melyre számítottunk, várakozásunk ellenére nem folyt be s így kénytelenek vagyunk a tisztelt válaszmányt arra kérni, hogy a múlt évi költségvetésbe »nyomdai kiadás és expedíció« czímen fölvevett, de eddig ki nem fizetett 4700 koronát 20.000 koronára rúgó letétünkkel fedezhessük. Ezt annál inkább tehetjük, mert alapszabályaink értelmében (22. §.) a társulat törzsvagyona az alapító díjakból áll, ezek pedig nem igen rúgnak többre a mondott összeg felénk.

Kétségtelen azonban, hogy az épen előadott körülmény sürgős figyelemztetés arra, hogy anyagi erőnket gyarapítsuk s oly színvonalra emeljük, mely Társulatunk meglévő értelmi és erkölcsi tőkájával arányban áll. Az igazgatóság legközelebb

tüzetesen foglalkozik majd e kérdéssel s javaslatainak végleges megállapítása előtt ki fogja véleményüket és tanácsukat kérni. Annál nagyobb bizalommal fordul majd Önökhöz és Önök által a közönséghez, mert bizonyos róla, hogy ezt az ügyet, a magyar zsidóság elsőrendű ügyét és alkotását, melyet a maga hozzájárulásával létesített, áldozatkészségével fönn is fogja tartani. A külföldi példák is megerősítenek bennünket e bizalomban, mert lehetetlen nem okulnunk rajtuk. Az amerikai zsidóság százezreket adakoz, hogy 12 kötetes encyclopaediában adjon számot mindarról, amit fajunk az emberi működés legkülönbözőbb terein a világ hasznára alkotott. A német zsidóság egy 20 kötetes monographia-gyűjtemény megírását és kiadását biztosítja, mely a zsidó tudomány egész körét felölelvén, általa az egyetemes tudomány öregbítését szolgálja. S mind a két hatalmas vállalat munkásai és intézői között ott vannak a mi magyarjaink, a mi irodalmi társulatunk erői is — hát csak mi ne akarnánk hasznát húzni magyar voltukból, zsidó voltukból?

Nem, egyetlen irodalmi társulatát a felekezet nem fogja cserben hagyni. A német zsidó diocesekedve említi, hogy hazáját Metztől Memelig, Münchentől Kielig behálózzák a zsidó irodalmi társulatok. Van is nekik 193 társulatuk és ezeknek közel 16.000, igenis tizenhatezer tagja. S kik mozgósítják e nagy tömegeket, kik nyerik meg? A közösségek vezetői és a rabbi és a tanítók.

Nem, mi is föl fogunk ébredni — és még nem lesz késő.

*

A nagy számban megjelent válaszmányi tagok a lelkes jelentést tudomásul vették és az összes javaslatokhoz egyhangulag hozzájárultak, mire az elnök, *dr. Weinmann Fülöp*, bemutatta a jövő évi költségvetést. Ennek kapcsán megnyugtatóan megemlítette, hogy az igazgatóság a Társulat anyagi erejének emelésével már legközelebb komolyan fog foglalkozni és a kívánt siker minden valószínűség szerint meglesz. Dr. Bánóczy bemutatja a Kunewalder-pályadíjra megállapított ügyrendet, melyet egy kis pótlással elfogadtak. Szó esett még a zsidó statisztika ügyéről, melyről az elnök kellő felvilágosítással szolgált. A válaszmány tagjai nagy ügybuzgóságot mutattak és még egyet-mást megbeszéltek.

A ZSIDÓK REUSS ÉS GRAF LEVELEIBEN.

Reuss Eduárd (1804—1891) a protestantizmus legkiválóbb teológusai közé tartozik, ki mind terjedelmre, mind tartalomra elsőrendű irodalmi tevékenységet fejtett ki. Legkedveltebb tanítványaa Graf Karl Heinrich (1815—1869) volt, kivel 32 esztendeig állandó levelezésben állott. A jelenleg uralkodó pentateuch-kritika Graf névéhez fűződik és a »Graf-Wellhausen hypothesis« címet viseli. Graf magát mindig Reuss tanítványának vallotta és tudományát is tőle származtatta. Ez okból rászántuk magunkat arra, hogy azt a terjedelmes kötetet elolvassuk, amely Reuss 100 éves születésnapja tiszteletére az imént látott napvilágot: »Eduard Reuss's Briefwechsel mit seinem Schüler und Freunde Karl Heinrich Graf. Herausgegeben von K. Budde und H. I. Holzmann.« (Giessen 1904.) Megjegyezhetjük mindjárt, hogy csak kevés van abból benne, amit mi és bizonyára mások is vártak. Reuss a maga eszméit műveiben, melyek 1870 óta már németül irattak, holott azelőtt — saját szavai szerint, melyet máshol olvastunk — kénytelen volt Franciaország számára dolgozni, fejtette ki, midőn az új elmélet már szélesebb köröket hódított meg. Egyik előharczósa a hollandus Kuenen Ábrahám volt, ki Graf »Die historischen Bücher des A. T.-s« című munkájának közrehozásáért (1866.) leveleivel a szerzőt fölkereste. Graf utolsó leveleiben erről meg is emlékezik és Reuss is azt mondja, hogy a szabadelvű theologia Hollandiában talált hazára. 1869 június 17-én azt írja Grafnak: »es wird noch mancher Tropfen Wasser den Rhein hinab fließen, bis unser Weizen in Preussen blüht, und wahrscheinlich erlebt dies keiner von uns mehr« (617. lap). Sokszor panaszkodik ez irányban leveleiben, és a levelezés tulajdonképen 1837-ben Graf azon levelével indul meg, melyben szívét feltárja, hogy hite megingott, és R. válaszában hangsúlyozza, hogy ő ettől nem fosztotta meg. Kétségtelen azonban, hogy R. bibliai előadásai zavarták meg a fiatal teológust. A dogmákra, helyesebben a dogmanélküliségre csakhamar megegyeznek és megnyugodnak abban, hogy a valóság csupán érzés és erkölcs (Graf 109: »meine eigene Dogmatik . . . ist tabula rasa« és 110.).

E néhány vonással csupán azt akarjuk feltüntetni, hogy mindkettő telivér szabad gondolkozó volt. Reuss az Ersch és Gruber Encyclopädiájában a »Judenthum« cikket írta (27. kötet) és ebben a zsidóság akkori reformtörekvéseiről is nyilatkozik a maga módja szerint, de előítéletektől menten és az emancipáció mellett (27. köt. 346. a.). Az antisemitizmus ebben a korban nem volt divatos, kétségtelenül ebben az esetben sem csatlakoztak volna ehhez az irányhoz, már azért sem, mert szellemi világukat az az irodalom töltötte be, melyet zsidók alkottak. Reuss 1840-ben még a Pirké Ábothról is olvasott egy privatissimumot (96. lap), a kabbalát is említi (396.) és a gematriát (143 lent) és leveleikben néha héber verseket és kitételeket idéznek, akár modern rabbik (293., 408., 420., 499., 549., 618.). Gyűlölet az elnyomottak ellen már azért sem férközhett szívükhöz, mert magukat is elnyomottaknak érezték és R. sóhajt: mi lesz fiaimból, minthogy »protestánsnak tudományos pályán (Franciaországban) nincs kilátása« (404.). Hogy minő sóhajok lebennenek el ajkairól, ha 24 óráig zsidó lett volna, annak csak a jó Isten a megmondhatója.

Mindezen körülményeknél fogva, melyhez a levél magánjellege is hozzájárul, mely örökre megmarad, R. nyilatkozata szerint, hogy haláluk után sem fognak kinyomatni (460), ezen levelek nyilatkozatai symptomatikus jellegűek. Ép ezért különös, ha Graf Párisból jelenti, hogy egyik társa, »der Jude Dernburg« (202). »Caspari und Delitzsch, sonst sehr tüchtige und gründlich gelehrte Männer (beide Exjuden)« (219). Reuss egy antiquariusnak nagyon le van kötelezve, de a nevét nem említi, hanem csak »Ein Jude« (280) és 451: »Doch bin ich an einen Juden in London gerathen (Biesenthal, Verfasser eines hebräischen Schulwörterbuches), der mir in einer Woche 28 in England gedruckte, meist ältere Editionen (N. T.) gekauft hat« (441.). B. kitért zsidó volt, mit talán R. nem tudott.

A boroszlói orientalista kongresszusról azt mondja: »auch Geiger und einige andere Juden waren da« (417). Ellenben Zunzál (316) nem említi, hogy zsidó, mert őt mindenki ismerte, tehát ezt is tudta.

Egyik szólása: »Das wäre wie die S. in Judenhaus« (344). Oppert párisi assyriológussal Graf nincs megelégedve;

»auch Oppert aus Paris (sprich Oppaire) aber eigentlich aus Hamburg« és ezután következik három sor pont. Ezek a pontok a kiadóktól erednek és három sor törlését jelzik. Erre is illik Schiller mondása: »Was er dir weise verschweigt« ... Reuss is beszél Oppertől: »Den Appoint machten die Juden, die sich zum Theil in den Vordergrund drängten, wie Oppert von Paris (ein Hamburger)« (484). A frankfurti orientalista kongresszusról van szó. Minthogy Oppert még él, kiméletlenség a kiadók részéről, hogy nevét nem törölték.

Graf 1843. jun. 13-án Párisból azt írja: »Seit mehreren Wochen habe ich einige das Alte-Testament betreffende Schriften eines gewissen bekehrten Juden Frank liegen, der einige Zeit in Genf studirt hat und sich anbietet in allen alten und neuen Sprachen *et quibusdam aliis* Unterricht zu ertheilen; von diesen soll ich eine Recension machen. In einer deutschen Recension wäre es ein leichtes, die philologische Willkühr die sich ... mit grosser Annassung darin geltend macht, in ihrer Blösse darzustellen.« Talán csak nincs a »La Cabbale« szerzőjéről szó, ki mint zsidó halt meg. R. (178) azt mondja, hogy Buob hiába kínozza őt Frankkal, kit személyesen van szerencséje ismerni.

Ez a pár szem, mit a műből kiszedtünk, sem a szerzők, sem a tudomány szempontjából jelentőséggel nem birnak ugyan, de mint szándék és tudatosság nélkül ejtett nyilatkozatok elég jellemzők, különösen ha meggondoljuk, hogy liberális korszakban, a szélső liberalizmust képviselő és a gyengébb felekezethez tartozó egyébként objektív teológusok tollából (mindkettő elsassi protestans) erednek. A kiadóknak kétségtelenül fel sem tűnt a »Juden«. Néhány tudományos észrevételről az Irodalmi Szemlében lesz szó.

TUDOMÁNY.

ZSIDÓ BIBLIA-KRITIKA.

(Dr. Hoffmann D.: Die wichtigsten Instanzen gegen die Graf-Wellhausensche Hypothese, I. Heft, Berlin 1904. című műve alapján.)

A biblia-kritika zsidó tudományos körökben nem igen talált művelőkre. A zsidó vallásos gondolkodás össze van forrva a tóra egységével és mózesi eredetével. Azért rendszerint a kritikusok sem mentek túl apróbb emendációkon a tórában. Annál mélyebben hatoltak be kritikai bonczkással a protestans teológusok Wellhausennel élőkön. Harmincz évnél tovább uralkodik Wellhausen hipotézise, amelyre úgyszólván esküszik a prot. theologia. Graf, Wellhausen, Kuenen, Stade és mások évente újabb dolgozatokkal lepték meg a tudományos világot, újabb kísérletekkel gazdagítván a tóra szétarabolásának munkáját. E leginkább szubjektív benyomásoktól vezérelt tevékenységben csodálandó főleg Wellhausen merészsége, lenéző és kihívó modora. Ő nem hipotézist tesz fel, hanem állításokkal áll elő, határozott és megdönthetetlen állításokkal, oly biztonsággal operál, hogy nem tűr ellenmondást, a gúny és szatíra fegyvereivel támadja a régi zsidóságot, a mainak hibáit benne találja már fel.

Soká némán tűrte ezt a zsidó tudomány, habár a hallgatás rossz következményeit tapasztalta, hiszen Wellhausen vállain emelkedett Delitzsch is, de végre megszólalt önértzetesen, tárgyilagosan, higgadtan, magas színvonalon, hogy nem lehet szemére vetni »deren Entgegnungen ja leider infolge übergrosser »nationaler« Voreingenommenheit die ruhige, streng sachliche wissenschaftliche Beurtheilung nicht selten vermissen lassen« (Delitzsch: Ein Rückblick u. Ausblick. 1904. 57. old.).

Hoffmann, a hagyományos irodalom kitünő ismerője, számos tudományos munka szerzője, a biblia-kritikára vetette magát, Wellhausen hipotézisének megdöntésére vállalkozik, és teszi ezt oly szerénységgel, oly tudós nyugalommal, oly objektivitással, oly széles alapon, az argumentumok oly kincsesházával, hogy barát és ellenfél egyaránt elismeréssel kell hogy adózzék neki.

Tény, hogy Wellhausen sok kárt okozott zsidó körökben is, munkái szívesen olvastattak úgy tartalmuknál, mint szép irályuknál fogva, azért nem lesz fölösleges részletesebben Hoffmann munkájával foglalkozni és ezáltal is minden zsidó theologusnak legmelegebben ajánlani.

Wellhausen és társainak hipotézise ez: A tórában a zsidóság három korszaka nyilvánul, mindegyiknek megfelel egy irat, ezeknek összedolgozása eredményezte a tóra mai alakját. A három korszak a vallás és istentisztelet más-más stádiumát tükrözteti vissza. Az első irat neve *IE.*, a másodiké *D.* (Deuteronomium), a harmadiké *Pc.* (Priesterkodex = Leviticus). A legrégebb stádium a sokszentély, ezt reformálta Jósija király központi szentélylyé, a harmadik stádium körülbelül az Ezra-kori, jellemzi a papság fenhatósága, a mit *Pc.* mint kezdettől fogva fennálló állapotot akar feltüntetni. A kultusz történetéből bizonyítja a kritika, hogy *Pc.* a legfiatalabb irat, ifjabb mint Ezekiel, exilium utáni, precíze Ezra korából való.

Ezzel szemben Hoffmann azt bizonyítja, hogy *Pc.* régebb mint Ezekiel, sőt régebb mint *D.*, mely reá vonatkozik, azaz a pusztai időből való. Módszere induktív. Két speciális törvényen mutatja, hogy *Pc.* a régebb, *D.* az ifjabb, t. i. a peszách-áldozaton és a levágáson (שהחיה). A peszách-áldozat (Ex. 12. f.-ben, mely *Pc.* része) házi ünnepély és örök időre így tervezetett (12, 14. להרחיק), de *D.* (12, 20) szerint Jeruzsálemben kellett ezt az áldozatot bemutatni. Tehát *Pc.*, a cenztrálizmus fő szószólója, megsemmisít egy cenztrálistikus intézményt, ellentmond saját tendenciájának! *Pc.*-nek éppen nincs külön tendenciája, hanem *D.*-hez képest egy régebbi stádiumot tüntet fel. Az első peszách-áldozat históriai tény — mint ilyen beszéli el Ex. — és házi ünnepély volt, nem is neveztetik קרבן, a pusztában pedig a frigysátornál kellett levágni, mivel Lev. 17. fej. szerint a pusztában minden שהחיה a frigysátor-

nál végeztetett, azaz קרבן volt, azért a שהחיה-t is oda kellett hozni, mert קרבן, miután pedig *D.* 12., 20. a levágási tilalmat Kanáán földjére megszünteti, ki kellett mondani, hogy שהחיה nem válik ez által házi áldozattá, hanem Jeruzsálemben áldozandó. (5—9. ll.)

Az argumentum ex silentio, hogy a Sz. I. szerint Jósija előtt nem említetik ez a szokás, nem bírja ellensúlyozni a tóra felfogását. Más sem emlitenek a historiai könyvek, azért mégsem tagadjuk annak régebbi existenciáját.¹

Említettük, hogy *D.* a levágási tilalmat megszünteti. A tilalom nyilván Lev. 17. fej. (a mit bölcseink így mondanak: במדבר היה בשר תאווה אסור בחיין הוה, ami *Pc.* régebb voltát bizonyítaná, de *W.* szerint *D.* egy régi szokásra vonatkozik, mely minden húsevést áldozással köt össze és ezt szünteti meg, Lev. 17. pedig pium desiderium. Ezt a régi szokást Saul történetéből veszi (I. Sam. 14., 32—35.), ahol pedig nem az áll, hanem az, hogy vér mellett tilos az evés, amint már a tórában megtiltatik (Lev. 19, 26.) és ennek az egy helynek szabályérvényt ad, míg nyolcz ellenmondó helyet, ahol szó van evésről áldozás nélkül, kivételnek bélyegez. Így jár el a kritika. Nem furcsa-e, hogy egy törvényhozó egy egész ország lakosságától azt követeli, hogy a központi szentélybe vigyen minden levágandó barmot, a hogy Wellhausen a levitikusi parancsolatot fogja fel. (9—16. ll.) Ezen abszurdum elől a kritika úgy menekül, hogy kihat 10 fejezetet *Pc.*-ből és külön régebbi könyvet csinál belőle, nevet is ad neki: *H.* (Heiligkeitsgesetz.) Mi tartozik *H.*-ba mi nem, erre nézve szétágaznak a vélemények, de *H/fm.* kimutatja, hogy sem nyelvi, sem tárgyi okok nem forognak fenn e kihatási műtetre, melyre csupán *P.* ifjúságának feltevése kényszerít. Minő kényszer ez, látható Hoffmann eme a kritikát jellemző szavaiból: »Ich frage nun, ob man nicht eher berechtigt ist ein Kapitel

¹ Mekkora érvénnyel bír az argumentum ex silentio, kiválglik ebből: *D.* nem ismeri *Pc.* historiai jelenségeit, mintegy átugrik az aranyborjú történetéről a kémekre. De hiszen nem is esett közbe valami különös dolog, az idő nagy része törvényhozással telt el. Ifjabb-e azér *D.* *Pc.*-nél? Hiszen *D.* a pusztai vándorlást 38 évre (nem 40-re) teszi, ami csakis *Pc.* kronológiájából lesz világos. Az exilium utáni próféták történeti visszaemlékezéseiben éppen *Pc.*-t követik és nem az állítólag régebbi *IE.* és *D.*-t, nem ismerték tehát ezeket! (57. l.)

(III. 17.) von 16 Versen, bei denen wir in 10 Versen der Sprache des *Pc.* begegnen, ganz dem *Pc.* zuzuweisen, als für das Stück einen neuen Verfasser *H.* zu suchen, um dann ganze 5 Verse (1., 2., 6., 15., 16.), 2 halbe Verse (3., 7.) und noch 3-mal 3 Worte in drei anderen Versen (4., 5., 9.) als spätere Zusätze resp. Überarbeitungen zu erklären.« (19. l.) Ez nem dialektika, amint *Hfm.* nem is annyira dialektikával, hanem reneteg lexikális aparátussal, a kritika eme leghatósabb eszközével, operál. Oldalokon át felvonulnak versek és szövegek lajstromai, bebizonyítandók Ezekiel próféta függőségét *Pc.*-től, az egész törától és az öt megelőző prófétaétól oly kimerítő alapoossággal, »mely ökröt is képes megdönteni«, majd a bizonyítékok egész halmaza arról tanuskodik, hogy *D.* feltételezi és ismeri *Pc.*-t.

Hoffmann sem idegenkedik kritikától,²⁾ amint ebből látható: Deut. 12. fej. két különböző időből származó törvényt egyesít. Az első (8—18. v.) ifjabb, a Jordán melletti táborozás idejéből való (עֵינֵיהֶם וְעֵבְרֵיהֶם 9—10 v.), az áldozást csupán a szentélyben engedi meg, a profán levágást mindenütt, feltételez tehát más mostani törvényellenes állapotot, amidőn az Izraeliták a Jordán innenső vidékein szerteszéjjel lakva több helyen áldoztak (8. v.). A másik (20—27), régebbi, vonatkozik a (Lev. 17) levágás tilalmára, melyet a szentföldre nézve megenged, de az áldozatokat illetőleg megmarad a mostani uzus, a frigsátorba illetőleg a szentélybe hozandók. Eme törvény tehát sináji (55. ll.). Hoffmann szerint három törvényhozási stádium volt, Sináj-hegyi, Sináj-pusztai és Jordán melléki. Az egyes törvények tekercsekre voltak írva (תֹּרָה מִלִּפְנֵי מֹשֶׁה, תֹּרָה מִלִּפְנֵי מֹשֶׁה), a pusztai vándorlás végén történt a végszerkesztés, amely alkalommal az egyes törvények bizonyos normák (ezek kikutatása volna a zsidó kritika dolga) szerint állítottak egymás mellé, szövegváltozás nélkül, ami által némely ellenmondás keletkezett (98. l. 1. jegyz.). A kritika *Pc.* publikálását Ezrának tulajdonítja, idejét pontosan határozza meg, a 444. évet. Erre Hof. azt mondja. Ama híres gyűlésen a zsidók főleg oly törvények megtartására eszközöznék, melyek nagyrészt nem *Pc.*-ben állanak. Feltűnő, hogy az aktuális dolog, az idegenekkel való

²⁾ V. ö. még 138 és 147 ll.

házaság, épen nem áll *Pc.*-ben (68. l.), míg más törvények módosítottak ($\frac{1}{3}$ sekel $\frac{1}{2}$ helyett).

Hoffmann nem elégszik meg a kritika felhozta bizonyítékok megdöntésével, hanem nem kisebb buzgalommal és alapossággal fog hozzá *Pc.* régi voltát bizonyító argumentumok kifejtésére. *Pc.* sok törvénye és intézménye nem illik be a II. templom korszakába. Nem-e különös, hogy valaki a jelenben oly régi dolgokra helyezi a fősúlyt, melyek most jelentéktelenek és ezért alkalmasak az intézmény jelentőségét csökkenteni. míg az írónak állítólag a célja nagyobb fontosságot neki tulajdonítani. Épen a kultusz, Wellhausen hipotézisének főtámasza, szól ellene. *Pc.* emeli a kultuszt a frigláda, az Urim és Tumim és a szent olajjal, Ezra korában ezek az intézmények nem léteztek és azért alkalmasak a templom és a főpap tekintélyének csorbítására, holott *Pc.*-nek épen ellenkező célja van (70. l.). A II. templom idejében a Leviták más foglalkozással bírnak mint *Pc.*-ben, pl. énekesek is, számuk kisebb mint a papoké, azért ezeknek jövedelme nagyobb, *Pc.*-ben pedig fordítva van, továbbá szolgálatuk 20 évvel kezdődik, *Pc.*-ben 25—30 évvel (75. l.).

A kultusz története is *Pc.* régisége mellett szól. A hipotézis szerint *IE.* a sokoltárság, a centrális szentély híve, *Pc.* pedig ezt már a pusztába antedatálja. Ez nem áll. Az *אֵלֹהֵי מִזְבֵּחַ* és *אֵלֹהֵי הָעֵדוּת* a kinyilatkoztatás és nem a centrális áldozás helye, *Pc.* ezt a szentföldre nézve nem is követeli, csak a pusztában mert a nép ott egy táborban lakott. A központi kultusz szintén régebb Jósija királynál, nyomai a Birák idejében észlelhetők Silohban, később Nov-ban és Gibéa-ban (79. ll.). Az áldozatokat illetőleg nem ellenkeznek a történelmi könyvekben említett áldozatok *Pc.* ebbeli törvényhozással, amennyire nem szólnak a *מִזְבֵּחַ*-ról, amelyekre pedig *Pc.* nem terjeszkedik ki, de még kevésbé felel meg a II. templom áldozati kultusza *Pc.* szabványainak (87. l.).

Az ünnepek sem szólnak *Pc.* ifjúsága mellett, mert nem igaz, hogy kivetkőztetnek földművelői jellegűekből és történelmi motiválást nyernek. Fordítva van, *IE.* és *D.* szerint *סֻכּוֹת* történelmi ünnep, *Pc.* aratási ünneppé változtatja, *סֻכּוֹת* is agráris ünnep marad, csak a sátorban való tartózkodás motiváltatik a történelmi. (Lev. 19., 42 98—ll.) A hónapok neveitől, az ünnepek

dátumából nem meríthető argumentum, mert lehetetlen, hogy a legrégibb idő óta nem volt határozottan fixirozva az ünnepek dátuma. különben valóságos anarkia dőlne volna az ünnepek megülésének ideje körül. Hoffmann nem riad vissza attól az állítástól, hogy a vallásos hatóságok határozták meg a legrégebbi időben is a szökő-évet, ha t. i. Nisan 15-e a gabna-érlelés hava előtt esett volna, amiből nyilvános, hogy a חוד העבור nem II. templom korabeli, és hogy a zsidó nép úgy a hold-mint a napszámítást ismerte és használta (101. l.). Érdekes, hogy Hoffmann kritikája miként erősíti a hagyományos felfogást, ami főleg a Szentírásnak az ünnepekre vonatkozó egymással eltérő adatok magyarázatából kitűnik. Említjük csak azt az egyet, hogy *Pe.* egyedül említi יום כיפור-t és יום כיפור-t (amit a kritika fiatalságával hoz összefüggésbe), ámde nem nevezi היום-á mint a többi, mert nem azok, amint a bemutatandó áldozatok számából is kiviláglik. *D.* csak a יום כיפור-ot említi, mert főgondja a szentélyre irányul és az ott ünneplendő napokra, azért hallgat a többiről, ép úgy mint a legrégibb חג הכיפורים hallgata legrégibb időben divatos újholdnapjáról. (Ézs. 1, 14.) »Unmöglich ist es zu glauben, man habe im Exile oder nach den Exile ganz neue bisher nicht geahnte Festtage eingeführt, und noch dazu behauptet, Gott habe diese durch Mose in der Wüste befohlen. Dies ist ebenso wenig denkbar, wie dass es jemand in den Sinn gekommen wäre die 4 Fasttage (Zach. 8, 19.) in die Thora zu setzen« (112. ll.).

Állítólag a történelmi könyvek másként mutatják a חוקים és חוקים viszonyát mint *Pe.* és ez Wellhausen hipotézisének főtámasza, de összeroskad az ellenargumentumok súlya alatt. Igaz-e az, hogy Ezekiel előtt nem létezett a levita osztály, hanem ő teremtette a degradált חוקים-ból, míg valódi papi osztályllyá csupán a Zadokitákat avatja? Nem igaz, mert Ezekiel Levitának más a foglalkozása mint a tórabelieké. Ezekről nem szól (ismét az argum. ex silentio), mivel nem használhatja felaktualis intésre mint a חוקים חוקים-t, akik bálványimádás miatt degradáltattak és így a próf. a bálványimádás büntetését példán illusztrálja a népnek. Az aktualitás Ezekielnél oly fontos, hogy miatta a történetet sem idézi pontosan, ahogy pld. a חוקים-nak szintén a bálványimádás rójja fel bűnül és büntetéseképp a pusztában való elhalálozását, tehát ellenkezik

D. és *IE.*-vel, akiket pedig ismert (113. ll.). Ha pedig a Leviták nem ifjabb osztály, nem állhat meg az a feltevés sem, hogy Áron és Lévi közt nincs rokonság. »Lesen wir die Stelle Num. 17, 16 ff., die unstreitig dem *Pe.* angehört, und die förmlich zu dem Zwecke geschrieben zu sein scheint, um gegen die Behauptung W.-s Verwahrung einzulegen« (120. l.). Áron kiválasztásáról Lévi törzseéből szól Deut. 18, 5. és I. Sam. 2, 27, 28, aki pedig az e helyen előforduló אהרן az egész Lévi törzsrre vonatkoztatná, az Zádokot nem is tartaná Levitának, amittől Wellhausen is visszariad. Ennélfogva az idézett frázis csak Áron házára és nem is az egészre, hanem egy részére, a silói papságra vonatkozik, ami által Zádok áronita eredete kétséget nem szenved, azaz a központi szentélyben ősidőtől fogva az örökös papság Áron ivadéka volt, a Leviták pedig segédosztálya, amint azt *Pe.* előírja, a חוקים-ra nem vonatkozik a levitikusi törvény, azokon Leviták is működtek mint חוקים, de még ha Aronidák is voltak, degradáltattak Jósija idejében (119—127.). W. iparkodik kimutatni, hogy a teokraczia tekintélye idővel nőtt és jövedelme is. Ezzel szemben Hoffmann azt vitatja, hogy a papok dotációja *Pe.* szerint sem volt nagy, különben pedig az Izraeliták Aegyptomból vették a teokraczia uralmát, amely háborus időkben nem juthatott érvényre, azért *Pe.* írott malaszt maradt a királyok koráig, ebből argumentumot kívácsolni *Pe.* fiatalsága mellett hiú dolog, valamint abból, hogy a Leviták dotációja különböző a *Sz. I.* helyein. Már pedig épen Ezekiel, a Leviták megteremtője, a kritika szerint nekik semmi dotációt sem ad, nyilván mert ismeri és felteszi *Pe.* ebbeli határozatát (128—148. ll.). A kritika a próf. könyvek hallgatásából és kevés adataiból konstruál egy kultuszt és annak történetét, és ellentétet találván *Pe.*-vel, ezt ifjabbnak deklarálja. De az ellentétek nagy része könnyen elsimítható, nem is szólna arról, hogy ezen adatok többnyire en passant említettek, tehát igen csekély bizonyító erővel bírnak. A hallgatásból pedig szintén nem lehet ellenargumentumot kívácsolni, hanem inkább azt mondani חוקים חוקים.

Ezen kivonattal sem merítettem ki a könyv tartalmát, melyet külön megdicsérni fölösleges. Szerző gazdagította érdekeit az épen most megjelent חוקים kommentárral, mely kiegészíti e több kötetre tervezett kritikai művet.

Zágráb.

DR. SCHWARZ GÁBOR.

MÁTÉ EVANGÉLIUMÁNAK EREDETI NYELVE.

Jó régen gyanítják már, halkan, óvatosan ki is mondták, hogy a legrégebbi evangéliumokat: Mátét és Márkot s ezekben legkivált Jézus paraboláit, példabeszédeit, vitakozásait és szentenciáit csak akkor fogjuk tisztán és világosan megérteni, az eltérések és ellenmondások okait felderíteni, ha sikerülni fog, hogy Jézust magát megszólaltassuk és a reczipiált görög szöveget Jézus anyanyelvére visszafordítsuk.

Az ő korában csak az idegen kolóniának, melyek Judeát keresztül-kasul szelték, a születés, vagyon és tudás arisztokratái és tán még a római hivatalnokok éltek a hellén nyelvel. Jézus szülőföldjén, Galileában, szülei házában, abban a környezetben, ahonnan tanítványait szedte, abban a társaságban, ahol a legtöbbet beszélt, hatott, gyógyított és legsűrűbben fordult meg, az akkori diplomácia nyelvét alig lehetett hallani. S jóllehet a törvényhozásba, iskolába, közéletbe sok görög szó furakodott be, de nemcsak hogy eleven beszéddé nem szövedött soha, hanem idegenszerűségénél fogva az uralkodó nyelv fejlődésére, belső strukturájára kinyomozható befolyást alig gyakorolt. Igazában itt csak az a két nyelv jöhet tekintetbe, mely kölcsönösen áthatotta, átalakította egymást: a héber és az aram.

A *liturgia* nyelve héber volt. Összes imádságaink és benedictióink — még teljesen aram környezetben is¹⁾ — az egy Kaddist kivéve, tiszta héberségben maradtak ránk. A jeruzsálemi templom nyelve szintén héber volt. Ugyanazok a kifejezések, melyek a templomi épület külsején alkalmazott perselyeken aram nyelven jelennek meg²⁾ *הַרְחֵם עֵינֵינוּ* bent, a templom belsejében, már héberül hangzanak³⁾ *הַרְחֵם עֵינֵינוּ*.

Héber volt a törvénykezés nyelve is. Nemcsak azok a halaka gyűjtemények tanuskodnak mellette, melyek kétségtelenül a templom korából származnak, elvégre ezek mind a templommal és az istentisztelettel foglalkoznak, hanem olyan

¹⁾ Koh. r. III, 2.

²⁾ Sek. VI, 5.

³⁾ Tamid V, 2.

ősrégi, a misnában szétszórót tételek is,¹⁾ melyek a templomi szertartással semminemű kapcsolatban nem állanak. A szórványos, ritka kivételek²⁾ csak erősítik a szabályt. Ezért teszi a referens némelykor hozzá³⁾ *בְּלִשָּׁן חֵי-חַיִּים* okmányokat, leveleket, irodalmi műveket héberül szerkesztettek. De kinek írták volna, ha a nép meg nem érti? Honnan vette volna a misna és a borajta azokat a bibliában elő sem forduló tősgyökeres héber szokat, elnevezéseket és fordulatokat, ha a héber nyelv tökéletesen kiveszett volna az életből? Nemzet, melynek közléte jórészt a zsinagógákban folyik le, mely tudását túlnyomóan a bibliából és a hozzája fűződő hagyományokból meríti, melynek domináló érzülete, vallássága, héber imákban és áldásokban nyilatkozik meg, bizonynyal nemcsak értette prófétái és írástudói nyelvét, hanem képes is volt azon fejezni ki gondolatait és érzelmeit. Megbízható adatok bizonyítják, hogy a templom utáni században nemcsak férfiak, hanem asszonyok,⁴⁾ gyermekek és cselédek⁵⁾ beszéltek héberül. Föltehető, hogy a templom idejében sem volt másképen.

Mindazonáltal nem tagadható, hogy az aram, mely az első királyság idejében még csak a zsidó diplomácia nyelve volt, a második királyság első századaiban rohamosan nyomult előre és a hébert mindinkább visszaszorította. Mint a szeptuaginta Alexandriában, úgy a targum Judeában csak a szükségnek köszönhetette keletkezését: A köznép nyelve megváltozott, aramra fordult. A tisztán aram vagy aramizált tulajdonnevek mind sűrűbben mutatkoznak. A történetírás, a szentencia, a halaka, ha nagy ritkán is, aram hangon szólal meg. A közéletből felnyomul a bíróság körébe. Az adás-vevés, a házasságkötés és felbontás nem egyszer ezen a nyelven írja meg szerződéseit. Sőt magára a héber nyelvre is ráerőszakolja hajtásait, képzőit és szókincsét. Ámde az a nemzeti purifikáció, melyet Ezra megkezdett és hivatalbeli utódai, a szóferek, nagy

¹⁾ Jeb I, 1. Pesz. I, 1. Bab. K. I, 1. 2. 3.

²⁾ Edűjot VIII, 4.

³⁾ Tosz. Szóta XIII, 6. 5. Sek. V, 3.

⁴⁾ Ned. IX, 10. Szóta I, 1. 3. IV, 2. Gittin VI, 2—4. IX, 1—3. Kidd. III, 10—11. Bab. b. IX, 7.

⁵⁾ Szifré Deut. 46. Jeb. XVI, 1. Nazir III, 6. II. Makk. 7., 21. 24., 27. Kidd. 66a.

erélylyel folytattak, a nemzet legdrágább kincsére, a nyelvre, is kiterjeszkedett. Ez a visszahatás az aram nyelvet megállította hódító útjában. De csak megállította. Ahol egyszer megvetette lábát, onnan nehezen lehetett kiszorítani. A két nyelv területét nem is választhatjuk el egymástól. Energiájuk, uralmuk folyton ingadozik. Majd az aram csap fel a közéletből a forumra. Majd a héber nyomul a zsinagógákból és iskolákból a piacra, a műhelyekbe, a családi hajlékba. — Nagyjában azonban mégis úgy áll a dolog, a kultusz, a közkutatás, törvénykezés és irodalom nyelve a héber. A nép alsó osztályai értették, istentiszteleti czélokra alkalmazták, sőt elvétve beszélték is, de köznapi nyelvök az aram volt.

Az már most a kérdés, melyik nyelven e kettő közül beszélt Jézus? héberül-e vagy aramul? A modern tudósok két pártra szakadnak. Vannak, kik héberül szólaltatják meg, természetesen nem a Delitzsch-féle héberségen. Vannak, kik ezt nagy vehemenciával vitatják és az aramot s ennek is a galileai szójárását adják ajkára.

Az igazság itt is alighanem a középen fekszik. Kizárólagosan mindig és mindenütt egyiket sem használta, hanem élt mind a kettővel. A hely, az idő, a viszonyok határozták meg, melyikkel.

A zsinagógákban, a farizeusokkal való vitatkozásaiban héberül beszélt. A néppel, tanítványaiival, a *ἀμαρτωλός*-okkal való érintkezésében a maga és a nép anyanyelvén, aramul szóltott.

A görög szöveg retrovertálása tehát csak akkor fog igazán sikerülni, ha ezt a megkülönböztetést szem előtt tartjuk. Ezt akarom néhány fordítási próbával megbizonyítani.

Máté IV, 18—19. Jézus látja, hogy Simon, Péter és András hálójukat a tengerbe vetik *ἤσαν γὰρ ἀλιεῖς*, mert halászok voltak. Ő azonban felszólítja őket: kövessetek engem *καὶ ποιῶσθε ὁμιᾶς ἀλιεῖς ἀνθρώπων* és én titeket »ember-halászká» teszlek.

Itt szójátékkal van dolgunk. Azt akarja mondani: ti eddigél halakat fogtatok, de ha engem követtek, rábeszéléssel, példammal, tanommal embereket, lelkeket fogtok hatalmatokba keríteni. De hogyan hangzott ez a kiélezett szójáték Jézus ajkán? Salkinsohn, Delitsch *דני אדם*-ot mondanak. Ezt a merész

szókötést a héber nyelv nem tűri meg. A származék szóban *דני* a törzs *דני* jelentése oly elevenen lüktet még, hogy emberre nem lehet alkalmazni. S amint nem lehet *דני אדם*-ot mondani, úgy nem lehet *אדם דני*-ot sem mondani.

A halászeletből vett szó metaphorikus alkalmazását megtaláljuk ugyan a bibliában is Jeremiásnál XVI, 16. *שולה לדנים ודנים*, de ez nem a lélek megkerítésére, hanem az emberek valóságos elfogatására, tömeges rabszolgaságba jutására vonatkozik. S még ott is nagyobb világosság kedvéért hozzátesszi az igét *דנים* A vadászeletből kölcsönözte kifejezését Ezekiel XIII, 18. 20. *א לציד נפשות* A *ציד* igét képletesen a lélek megejtésére, az emberi méltóság és szabadság, a személyiség birtokba vételére is alkalmazzák *נפש יקר הציד*. Példb. VI, 18.

Jézus mondásában a gondolat súlya és szépsége az ellenében nyugszik. Olyan 2 főnevet kellett tehát status constructusba hozni, ahol az alapszó marad a nomen regens, ugyanaz, csak a határozó, értelmező szó változik. Ilyen alapszót a héber nyelv nem nyújt, mert más szóval jelzi a halászatot *ציד* és más szóval a vadászatot *ציד*. Ilyet csak az aram nyelvben találni. Ez ugyanis csak a *ציד* igét ismeri, amely jelent mindenféle vadászatot, ólalkodást, kerítést, halak, erdei vadak, madarak és emberek elfogását. Amidőn tehát a halászzattal foglalkozó héberül *דני* az aram ajkú *ציד-תני* Targ. Jes. 33, 8 mond. De mert a *ציד* szóban benne van mindenféle leselkedés, kézrekerítés, a lelkek megtántorítására, eltérítésére, befonására, elfogdosására is alkalmazható. Így jer. Kilajim 1, 6. *סם כחם מצודתי על ריש לקיש וצדי* Ber. r. XXXVII, 2. *נמסיד נבור ציד מה זה צד את הבריות בפיו* és u. o. LXIII, 10. *איש ידע ציד צד את הבריות בפיו*. — Aram fordításban tehát a tétel így szól:

יבד הזה יש משיח על נף ימא המא תרין אחין שמעון
דמתקרי כוסא ואנדרי אחוי רמין מצודתא לט ימא מן בנן דצידו נטין הו
ואמר לון אתו כתרין ואעביד לבון צידו אינשי

Máté III, 4. *Αὐτὸς δὲ ὁ Ἰωάννης εἶχε τὸ ἔνδυμα αὐτοῦ ἀπὸ τριζῶν καμήλου, καὶ ζώνην δεσφαιρην*, ugyanígy Márk 1, 6. A Cod. Cant. azonban az övről nem tesz említést, a teveszőr *τριζος καμήλου* helyett pedig tevehőrt »δεσφαιρ»-t olvas.

Chajes¹⁾ a szöveg eltérést úgy magyarázza, hogy az egyik *לבוש עור נמלים*-ot, a másik *נמלים עור לבוש*-ot olvasott. Eredetileg ugyanis vagy *עור* volt a szövegben és a megelőző szó végbetűjének dittographiája által keletkezett *עור*-ból *לבוש*, vagy pedig *לבוש* volt a szövegben, de a másoló a megelőző *ש* miatt a *ש* első betűjét kihagyta.

Ez a szellemes magyarázat természetesen csak akkor áll meg, ha »teveszőr« héberül csakugyan *נמלים* *שער*. De éppen ez nem igaz, amhár Salkinsohn is — aki inkább a Vulgata után fordított — és az új-testamentom »klasszikus fordítója«, Delitzsch is *שער*-mal adják. Héberül csak a hosszú, kemény *שזר* is *שער*, a kecskéé *שזר*, de a *teve* és nyúl lágy, hajlékony szőre kivétel nélkül *שער*.²⁾ Ebből, a tehén, lószőrből és a kecske »Talujából« készítették a *שער*-ot.³⁾

Máté V, 3. *Μακάριοι οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι*. Boldogok a »lelki szegények«. A dativus *τῷ πνεύματι* közelebbről akarja meghatározni a szegénység mineműségét, a szellemben, a lelkiekben szegények, boldogok. Ámde éppen ez a hozzátoldás teszi a kifejezést olyan homályossá és vitássá. Némelyek a *πτωχός*-ban az *עני*-ot akarják látni, de ennek inkább a *παῖς* V, 5. felel meg, míg amaz csak vagyontalant, koldust jelent, a dativussal: a szellem dolgában szegényeket. De miért legyenek ezek boldogok? Ezért mások a *πνεῦμα* alatt a »mennyei országát« értik, amelyre annak van szüksége, aki még nem részese, tehát a *πτωχοὶ* és ezért boldogok. A *πνεῦμα ἄγιον*-t is bele akarták magyarázni, holott itt csak a kedélyről, vagy az ember értelmi, észbeli képességéről lehet szó. A zavar és kapkodás odáig megy, hogy a dativust nem is a szegényekkel, hanem az állítmánynyal *μακάριοι* kapcsolják össze és úgy értelmezik: »Lélekben boldogok a szegények«. Salkinsohn és Delitzsch *לבוש*-al adják, aminek sem értelme, sem analógia a későbbi zsidó irodalomban nincsen. Itt is csak a visszafordítás vezethet a dolog nyitjára. Biblia és talmud az emberi életet egynek és egységesnek ismeri. A lélek érzéki, érzelmi és értelmi funkcióit nem választja el egymástól. Mindnyájának egy a

¹⁾ Markus-Studien 3.

²⁾ Kilajim 9, 1. Tosz. Sabb. 10, 1.

³⁾ Chulin 137a. Sabb. 76a. Szifra 53b.

középpontja, gyökere és organuma a szív. A szív nemcsak örül, bánkodik, csügged, fél, rémül, remél, bízik, gyűlöl, szeret, hanem tud, képzel, gondolkodik, ért, emlékszik, termel, akar, szándékozik, szóval: a szív nemcsak az érzés, ismeret és akarat szerve, hanem egyszersmind az öntudat és etikai elhatározás forrása is. Ezért azonos a *רוח* és *נפש*-sel. S mert a szív egyik főfunkciója a *דעת*, azért ez a *דעת*, mint a lelki élet mediuma, a biblia utáni irodalomban legtöbbször szerepel s nem ritkán *רוח* és *נפש*-hal váltakozik. *דעת* körülbelül a következő jelentésekben és kapcsolatokban található.

Vélemény, nézet *דעת* ¹⁾ *על דעתיה* ²⁾ *דעת* ³⁾ *בשלה* ⁴⁾ *דעת* ⁵⁾ *אדעתא* ⁶⁾ *דעת* ⁷⁾ *דעת* ⁸⁾ *דעת* ⁹⁾ *דעת* ¹⁰⁾ *דעת* ¹¹⁾ *דעת* ¹²⁾ *דעת* ¹³⁾ *דעת* ¹⁴⁾ *דעת* ¹⁵⁾ *דעת* ¹⁶⁾ *דעת* ¹⁷⁾ *דעת* ¹⁸⁾ *דעת* ¹⁹⁾ *דעת* ²⁰⁾ *דעת* ²¹⁾ *דעת* ²²⁾ *דעת* ²³⁾ *דעת* ²⁴⁾ *דעת* ²⁵⁾ *דעת* ²⁶⁾ *דעת* ²⁷⁾ *דעת* ²⁸⁾ *דעת* ²⁹⁾ *דעת* ³⁰⁾ *דעת* ³¹⁾ *דעת* ³²⁾ *דעת* ³³⁾ *דעת* ³⁴⁾ *דעת* ³⁵⁾ *דעת* ³⁶⁾ *דעת* ³⁷⁾ *דעת* ³⁸⁾ *דעת* ³⁹⁾ *דעת* ⁴⁰⁾ *דעת* ⁴¹⁾ *דעת* ⁴²⁾ *דעת* ⁴³⁾ *דעת* ⁴⁴⁾ *דעת* ⁴⁵⁾ *דעת* ⁴⁶⁾ *דעת* ⁴⁷⁾ *דעת* ⁴⁸⁾ *דעת* ⁴⁹⁾ *דעת* ⁵⁰⁾ *דעת* ⁵¹⁾ *דעת* ⁵²⁾ *דעת* ⁵³⁾ *דעת* ⁵⁴⁾ *דעת* ⁵⁵⁾ *דעת* ⁵⁶⁾ *דעת* ⁵⁷⁾ *דעת* ⁵⁸⁾ *דעת* ⁵⁹⁾ *דעת* ⁶⁰⁾ *דעת* ⁶¹⁾ *דעת* ⁶²⁾ *דעת* ⁶³⁾ *דעת* ⁶⁴⁾ *דעת* ⁶⁵⁾ *דעת* ⁶⁶⁾ *דעת* ⁶⁷⁾ *דעת* ⁶⁸⁾ *דעת* ⁶⁹⁾ *דעת* ⁷⁰⁾ *דעת* ⁷¹⁾ *דעת* ⁷²⁾ *דעת* ⁷³⁾ *דעת* ⁷⁴⁾ *דעת* ⁷⁵⁾ *דעת* ⁷⁶⁾ *דעת* ⁷⁷⁾ *דעת* ⁷⁸⁾ *דעת* ⁷⁹⁾ *דעת* ⁸⁰⁾ *דעת* ⁸¹⁾ *דעת* ⁸²⁾ *דעת* ⁸³⁾ *דעת* ⁸⁴⁾ *דעת* ⁸⁵⁾ *דעת* ⁸⁶⁾ *דעת* ⁸⁷⁾ *דעת* ⁸⁸⁾ *דעת* ⁸⁹⁾ *דעת* ⁹⁰⁾ *דעת* ⁹¹⁾ *דעת* ⁹²⁾ *דעת* ⁹³⁾ *דעת* ⁹⁴⁾ *דעת* ⁹⁵⁾ *דעת* ⁹⁶⁾ *דעת* ⁹⁷⁾ *דעת* ⁹⁸⁾ *דעת* ⁹⁹⁾ *דעת* ¹⁰⁰⁾ *דעת* ¹⁰¹⁾ *דעת* ¹⁰²⁾ *דעת* ¹⁰³⁾ *דעת* ¹⁰⁴⁾ *דעת* ¹⁰⁵⁾ *דעת* ¹⁰⁶⁾ *דעת* ¹⁰⁷⁾ *דעת* ¹⁰⁸⁾ *דעת* ¹⁰⁹⁾ *דעת* ¹¹⁰⁾ *דעת* ¹¹¹⁾ *דעת* ¹¹²⁾ *דעת* ¹¹³⁾ *דעת* ¹¹⁴⁾ *דעת* ¹¹⁵⁾ *דעת* ¹¹⁶⁾ *דעת* ¹¹⁷⁾ *דעת* ¹¹⁸⁾ *דעת* ¹¹⁹⁾ *דעת* ¹²⁰⁾ *דעת* ¹²¹⁾ *דעת* ¹²²⁾ *דעת* ¹²³⁾ *דעת* ¹²⁴⁾ *דעת* ¹²⁵⁾ *דעת* ¹²⁶⁾ *דעת* ¹²⁷⁾ *דעת* ¹²⁸⁾ *דעת* ¹²⁹⁾ *דעת* ¹³⁰⁾ *דעת* ¹³¹⁾ *דעת* ¹³²⁾ *דעת* ¹³³⁾ *דעת* ¹³⁴⁾ *דעת* ¹³⁵⁾ *דעת* ¹³⁶⁾ *דעת* ¹³⁷⁾ *דעת* ¹³⁸⁾ *דעת* ¹³⁹⁾ *דעת* ¹⁴⁰⁾ *דעת* ¹⁴¹⁾ *דעת* ¹⁴²⁾ *דעת* ¹⁴³⁾ *דעת* ¹⁴⁴⁾ *דעת* ¹⁴⁵⁾ *דעת* ¹⁴⁶⁾ *דעת* ¹⁴⁷⁾ *דעת* ¹⁴⁸⁾ *דעת* ¹⁴⁹⁾ *דעת* ¹⁵⁰⁾ *דעת* ¹⁵¹⁾ *דעת* ¹⁵²⁾ *דעת* ¹⁵³⁾ *דעת* ¹⁵⁴⁾ *דעת* ¹⁵⁵⁾ *דעת* ¹⁵⁶⁾ *דעת* ¹⁵⁷⁾ *דעת* ¹⁵⁸⁾ *דעת* ¹⁵⁹⁾ *דעת* ¹⁶⁰⁾ *דעת* ¹⁶¹⁾ *דעת* ¹⁶²⁾ *דעת* ¹⁶³⁾ *דעת* ¹⁶⁴⁾ *דעת* ¹⁶⁵⁾ *דעת* ¹⁶⁶⁾ *דעת* ¹⁶⁷⁾ *דעת* ¹⁶⁸⁾ *דעת* ¹⁶⁹⁾ *דעת* ¹⁷⁰⁾ *דעת* ¹⁷¹⁾ *דעת* ¹⁷²⁾ *דעת* ¹⁷³⁾ *דעת* ¹⁷⁴⁾ *דעת* ¹⁷⁵⁾ *דעת* ¹⁷⁶⁾ *דעת* ¹⁷⁷⁾ *דעת* ¹⁷⁸⁾ *דעת* ¹⁷⁹⁾ *דעת* ¹⁸⁰⁾ *דעת* ¹⁸¹⁾ *דעת* ¹⁸²⁾ *דעת* ¹⁸³⁾ *דעת* ¹⁸⁴⁾ *דעת* ¹⁸⁵⁾ *דעת* ¹⁸⁶⁾ *דעת* ¹⁸⁷⁾ *דעת* ¹⁸⁸⁾ *דעת* ¹⁸⁹⁾ *דעת* ¹⁹⁰⁾ *דעת* ¹⁹¹⁾ *דעת* ¹⁹²⁾ *דעת* ¹⁹³⁾ *דעת* ¹⁹⁴⁾ *דעת* ¹⁹⁵⁾ *דעת* ¹⁹⁶⁾ *דעת* ¹⁹⁷⁾ *דעת* ¹⁹⁸⁾ *דעת* ¹⁹⁹⁾ *דעת* ²⁰⁰⁾ *דעת* ²⁰¹⁾ *דעת* ²⁰²⁾ *דעת* ²⁰³⁾ *דעת* ²⁰⁴⁾ *דעת* ²⁰⁵⁾ *דעת* ²⁰⁶⁾ *דעת* ²⁰⁷⁾ *דעת* ²⁰⁸⁾ *דעת* ²⁰⁹⁾ *דעת* ²¹⁰⁾ *דעת* ²¹¹⁾ *דעת* ²¹²⁾ *דעת* ²¹³⁾ *דעת* ²¹⁴⁾ *דעת* ²¹⁵⁾ *דעת* ²¹⁶⁾ *דעת* ²¹⁷⁾ *דעת* ²¹⁸⁾ *דעת* ²¹⁹⁾ *דעת* ²²⁰⁾ *דעת* ²²¹⁾ *דעת* ²²²⁾ *דעת* ²²³⁾ *דעת* ²²⁴⁾ *דעת* ²²⁵⁾ *דעת* ²²⁶⁾ *דעת* ²²⁷⁾ *דעת* ²²⁸⁾ *דעת* ²²⁹⁾ *דעת* ²³⁰⁾ *דעת* ²³¹⁾ *דעת* ²³²⁾ *דעת* ²³³⁾ *דעת* ²³⁴⁾ *דעת* ²³⁵⁾ *דעת* ²³⁶⁾ *דעת* ²³⁷⁾ *דעת* ²³⁸⁾ *דעת* ²³⁹⁾ *דעת* ²⁴⁰⁾ *דעת* ²⁴¹⁾ *דעת* ²⁴²⁾ *דעת* ²⁴³⁾ *דעת* ²⁴⁴⁾ *דעת* ²⁴⁵⁾ *דעת* ²⁴⁶⁾ *דעת* ²⁴⁷⁾ *דעת* ²⁴⁸⁾ *דעת* ²⁴⁹⁾ *דעת* ²⁵⁰⁾ *דעת* ²⁵¹⁾ *דעת* ²⁵²⁾ *דעת* ²⁵³⁾ *דעת* ²⁵⁴⁾ *דעת* ²⁵⁵⁾ *דעת* ²⁵⁶⁾ *דעת* ²⁵⁷⁾ *דעת* ²⁵⁸⁾ *דעת* ²⁵⁹⁾ *דעת* ²⁶⁰⁾ *דעת* ²⁶¹⁾ *דעת* ²⁶²⁾ *דעת* ²⁶³⁾ *דעת* ²⁶⁴⁾ *דעת* ²⁶⁵⁾ *דעת* ²⁶⁶⁾ *דעת* ²⁶⁷⁾ *דעת* ²⁶⁸⁾ *דעת* ²⁶⁹⁾ *דעת* ²⁷⁰⁾ *דעת* ²⁷¹⁾ *דעת* ²⁷²⁾ *דעת* ²⁷³⁾ *דעת* ²⁷⁴⁾ *דעת* ²⁷⁵⁾ *דעת* ²⁷⁶⁾ *דעת* ²⁷⁷⁾ *דעת* ²⁷⁸⁾ *דעת* ²⁷⁹⁾ *דעת* ²⁸⁰⁾ *דעת* ²⁸¹⁾ *דעת* ²⁸²⁾ *דעת* ²⁸³⁾ *דעת* ²⁸⁴⁾ *דעת* ²⁸⁵⁾ *דעת* ²⁸⁶⁾ *דעת* ²⁸⁷⁾ *דעת* ²⁸⁸⁾ *דעת* ²⁸⁹⁾ *דעת* ²⁹⁰⁾ *דעת* ²⁹¹⁾ *דעת* ²⁹²⁾ *דעת* ²⁹³⁾ *דעת* ²⁹⁴⁾ *דעת* ²⁹⁵⁾ *דעת* ²⁹⁶⁾ *דעת* ²⁹⁷⁾ *דעת* ²⁹⁸⁾ *דעת* ²⁹⁹⁾ *דעת* ³⁰⁰⁾ *דעת* ³⁰¹⁾ *דעת* ³⁰²⁾ *דעת* ³⁰³⁾ *דעת* ³⁰⁴⁾ *דעת* ³⁰⁵⁾ *דעת* ³⁰⁶⁾ *דעת* ³⁰⁷⁾ *דעת* ³⁰⁸⁾ *דעת* ³⁰⁹⁾ *דעת* ³¹⁰⁾ *דעת* ³¹¹⁾ *דעת* ³¹²⁾ *דעת* ³¹³⁾ *דעת* ³¹⁴⁾ *דעת* ³¹⁵⁾ *דעת* ³¹⁶⁾ *דעת* ³¹⁷⁾ *דעת* ³¹⁸⁾ *דעת* ³¹⁹⁾ *דעת* ³²⁰⁾ *דעת* ³²¹⁾ *דעת* ³²²⁾ *דעת* ³²³⁾ *דעת* ³²⁴⁾ *דעת* ³²⁵⁾ *דעת* ³²⁶⁾ *דעת* ³²⁷⁾ *דעת* ³²⁸⁾ *דעת* ³²⁹⁾ *דעת* ³³⁰⁾ *דעת* ³³¹⁾ *דעת* ³³²⁾ *דעת* ³³³⁾ *דעת* ³³⁴⁾ *דעת* ³³⁵⁾ *דעת* ³³⁶⁾ *דעת* ³³⁷⁾ *דעת* ³³⁸⁾ *דעת* ³³⁹⁾ *דעת* ³⁴⁰⁾ *דעת* ³⁴¹⁾ *דעת* ³⁴²⁾ *דעת* ³⁴³⁾ *דעת* ³⁴⁴⁾ *דעת* ³⁴⁵⁾ *דעת* ³⁴⁶⁾ *דעת* ³⁴⁷⁾ *דעת* ³⁴⁸⁾ *דעת* ³⁴⁹⁾ *דעת* ³⁵⁰⁾ *דעת* ³⁵¹⁾ *דעת* ³⁵²⁾ *דעת* ³⁵³⁾ *דעת* ³⁵⁴⁾ *דעת* ³⁵⁵⁾ *דעת* ³⁵⁶⁾ *דעת* ³⁵⁷⁾ *דעת* ³⁵⁸⁾ *דעת* ³⁵⁹⁾ *דעת* ³⁶⁰⁾ *דעת* ³⁶¹⁾ *דעת* ³⁶²⁾ *דעת* ³⁶³⁾ *דעת* ³⁶⁴⁾ *דעת* ³⁶⁵⁾ *דעת* ³⁶⁶⁾ *דעת* ³⁶⁷⁾ *דעת* ³⁶⁸⁾ *דעת* ³⁶⁹⁾ *דעת* ³⁷⁰⁾ *דעת* ³⁷¹⁾ *דעת* ³⁷²⁾ *דעת* ³⁷³⁾ *דעת* ³⁷⁴⁾ *דעת* ³⁷⁵⁾ *דעת* ³⁷⁶⁾ *דעת* ³⁷⁷⁾ *דעת* ³⁷⁸⁾ *דעת* ³⁷⁹⁾ *דעת* ³⁸⁰⁾ *דעת* ³⁸¹⁾ *דעת* ³⁸²⁾ *דעת* ³⁸³⁾ *דעת* ³⁸⁴⁾ *דעת* ³⁸⁵⁾ *דעת* ³⁸⁶⁾ *דעת* ³⁸⁷⁾ *דעת* ³⁸⁸⁾ *דעת* ³⁸⁹⁾ *דעת* ³⁹⁰⁾ *דעת* ³⁹¹⁾ *דעת* ³⁹²⁾ *דעת* ³⁹³⁾ *דעת* ³⁹⁴⁾ *דעת* ³⁹⁵⁾ *דעת* ³⁹⁶⁾ *דעת* ³⁹⁷⁾ *דעת* ³⁹⁸⁾ *דעת* ³⁹⁹⁾ *דעת* ⁴⁰⁰⁾ *דעת* ⁴⁰¹⁾ *דעת* ⁴⁰²⁾ *דעת* ⁴⁰³⁾ *דעת* ⁴⁰⁴⁾ *דעת* ⁴⁰⁵⁾ *דעת* ⁴⁰⁶⁾ *דעת* ⁴⁰⁷⁾ *דעת* ⁴⁰⁸⁾ *דעת* ⁴⁰⁹⁾ *דעת* ⁴¹⁰⁾ *דעת* ⁴¹¹⁾ *דעת* ⁴¹²⁾ *דעת* ⁴¹³⁾ *דעת* ⁴¹⁴⁾ *דעת* ⁴¹⁵⁾ *דעת* ⁴¹⁶⁾ *דעת* ⁴¹⁷⁾ *דעת* ⁴¹⁸⁾ *דעת* ⁴¹⁹⁾ *דעת* ⁴²⁰⁾ *דעת* ⁴²¹⁾ *דעת* ⁴²²⁾ *דעת* ⁴²³⁾ *דעת* ⁴²⁴⁾ *דעת* ⁴²⁵⁾ *דעת* ⁴²⁶⁾ *דעת* ⁴²⁷⁾ *דעת* ⁴²⁸⁾ *דעת* ⁴²⁹⁾ *דעת* ⁴³⁰⁾ *דעת* ⁴³¹⁾ *דעת* ⁴³²⁾ *דעת* ⁴³³⁾ *דעת* ⁴³⁴⁾ *דעת* ⁴³⁵⁾ *דעת* ⁴³⁶⁾ *דעת* ⁴³⁷⁾ *דעת* ⁴³⁸⁾ *דעת* ⁴³⁹⁾ *דעת* ⁴⁴⁰⁾ *דעת* ⁴⁴¹⁾ *דעת* ⁴⁴²⁾ *דעת* ⁴⁴³⁾ *דעת* ⁴⁴⁴⁾ *דעת* ⁴⁴⁵⁾ *דעת* ⁴⁴⁶⁾ *דעת* ⁴⁴⁷⁾ *דעת* ⁴⁴⁸⁾ *דעת* ⁴⁴⁹⁾ *דעת* ⁴⁵⁰⁾ *דעת* ⁴⁵¹⁾ *דעת* ⁴⁵²⁾ *דעת* ⁴⁵³⁾ *דעת* ⁴⁵⁴⁾ *דעת* ⁴⁵⁵⁾ *דעת* ⁴⁵⁶⁾ *דעת* ⁴⁵⁷⁾ *דעת* ⁴⁵⁸⁾ *דעת* ⁴⁵⁹⁾ *דעת* ⁴⁶⁰⁾ *דעת* ⁴⁶¹⁾ *דעת* ⁴⁶²⁾ *דעת* ⁴⁶³⁾ *דעת* ⁴⁶⁴⁾ *דעת* ⁴⁶⁵⁾ *דעת* ⁴⁶⁶⁾ *דעת* ⁴⁶⁷⁾ *דעת* ⁴⁶⁸⁾ *דעת* ⁴⁶⁹⁾ *דעת* ⁴⁷⁰⁾ *דעת* ⁴⁷¹⁾ *דעת* ⁴⁷²⁾ *דעת* ⁴⁷³⁾ *דעת* ⁴⁷⁴⁾ *דעת* ⁴⁷⁵⁾ *דעת* ⁴⁷⁶⁾ *דעת* ⁴⁷⁷⁾ *דעת* ⁴⁷⁸⁾ *דעת* ⁴⁷⁹⁾ *דעת* ⁴⁸⁰⁾ *דעת* ⁴⁸¹⁾ *דעת* ⁴⁸²⁾ *דעת* ⁴⁸³⁾ *דעת* ⁴⁸⁴⁾ *דעת* ⁴⁸⁵⁾ *דעת* ⁴⁸⁶⁾ *דעת* ⁴⁸⁷⁾ *דעת* ⁴⁸⁸⁾ *דעת* ⁴⁸⁹⁾ *דעת* ⁴⁹⁰⁾ *דעת* ⁴⁹¹⁾ *דעת* ⁴⁹²⁾ *דעת* ⁴⁹³⁾ *דעת* ⁴⁹⁴⁾ *דעת* ⁴⁹⁵⁾ *דעת* ⁴⁹⁶⁾ *דעת* ⁴⁹⁷⁾ *דעת* ⁴⁹⁸⁾ *דעת* ⁴⁹⁹⁾ *דעת* ⁵⁰⁰⁾ *דעת* ⁵⁰¹⁾ *דעת* ⁵⁰²⁾ *דעת* ⁵⁰³⁾ *דעת* ⁵⁰⁴⁾ *דעת* ⁵⁰⁵⁾ *דעת* ⁵⁰⁶⁾ *דעת* ⁵⁰⁷⁾ *דעת* ⁵⁰⁸⁾ *דעת* ⁵⁰⁹⁾ *דעת* ⁵¹⁰⁾ *דעת* ⁵¹¹⁾ *דעת* ⁵¹²⁾ *דעת* ⁵¹³⁾ *דעת* ⁵¹⁴⁾ *דעת* ⁵¹⁵⁾ *דעת* ⁵¹⁶⁾ *דעת* ⁵¹⁷⁾ *דעת* ⁵¹⁸⁾ *דעת* ⁵¹⁹⁾ *דעת* ⁵²⁰⁾ *דעת* ⁵²¹⁾ *דעת* ⁵²²⁾ *דעת* ⁵²³⁾ *דעת* ⁵²⁴⁾ *דעת* ⁵²⁵⁾ *דעת* ⁵²⁶⁾ *דעת* ⁵²⁷⁾ *דעת* ⁵²⁸⁾ *דעת* ⁵²⁹⁾ *דעת* ⁵³⁰⁾ *דעת* ⁵³¹⁾ *דעת* ⁵³²⁾ *דעת* ⁵³³⁾ *דעת* ⁵³⁴⁾ *דעת* ⁵³⁵⁾ *דעת* ⁵³⁶⁾ *דעת* ⁵³⁷⁾ *דעת* ⁵³⁸⁾ *דעת* ⁵³⁹⁾ *דעת* ⁵⁴⁰⁾ *דעת* ⁵⁴¹⁾ *דעת* ⁵⁴²⁾ *דעת* ⁵⁴³⁾ *דעת* ⁵⁴⁴⁾ *דעת* ⁵⁴⁵⁾ *דעת* ⁵⁴⁶⁾ *דעת* ⁵⁴⁷⁾ *דעת* ⁵⁴⁸⁾ *דעת* ⁵⁴⁹⁾ *דעת* ⁵⁵⁰⁾ *דעת* ⁵⁵¹⁾ *דעת* ⁵⁵²⁾ *דעת* ⁵⁵³⁾ *דעת* ⁵⁵⁴⁾ *דעת* ⁵⁵⁵⁾ *דעת* ⁵⁵⁶⁾ *דעת* ⁵⁵⁷⁾ *דעת* ⁵⁵⁸⁾ *דעת* ⁵⁵⁹⁾ *דעת* ⁵⁶⁰⁾ *דעת* ⁵⁶¹⁾ *דעת* ⁵⁶²⁾ *דעת* ⁵⁶³⁾ *דעת* ⁵⁶⁴⁾ *דעת* ⁵⁶⁵⁾ *דעת* ⁵⁶⁶⁾ *דעת* ⁵⁶⁷⁾ *דעת* ⁵⁶⁸⁾ *דעת* ⁵⁶⁹⁾ *דעת* ⁵⁷⁰⁾ *דעת* ⁵⁷¹⁾ *דעת* ⁵⁷²⁾ *דעת* ⁵⁷³⁾ *דעת* ⁵⁷⁴⁾ *דעת* ⁵⁷⁵⁾ *דעת* ⁵⁷⁶⁾ *דעת* ⁵⁷⁷⁾ *דעת* ⁵⁷⁸⁾ *דעת* ⁵⁷⁹⁾ *דעת* ⁵⁸⁰⁾ *דעת* ⁵⁸¹⁾ *דעת* ⁵⁸²⁾ *דעת* ⁵⁸³⁾ *דעת* ⁵⁸⁴⁾ *דעת* ⁵⁸⁵⁾ *דעת* ⁵⁸⁶⁾ *דעת* ⁵⁸⁷⁾ *דעת* ⁵⁸⁸⁾ *דעת* ⁵⁸⁹⁾ *דעת* ⁵⁹⁰⁾ *דעת* ⁵⁹¹⁾ *דעת* ⁵⁹²⁾ *דעת* ⁵⁹³⁾ *דעת* ⁵⁹⁴⁾ *דעת* ⁵⁹⁵⁾ *דעת* ⁵⁹⁶⁾ *דעת* ⁵⁹⁷⁾ *דעת* ⁵⁹⁸⁾ *דעת* ⁵⁹⁹⁾ *דעת* ⁶⁰⁰⁾ *דעת* ⁶⁰¹⁾ *דעת* ⁶⁰²⁾ *דעת* ⁶⁰³⁾ *דעת* ⁶⁰⁴⁾ *דעת* ⁶⁰⁵⁾ *דעת* ⁶⁰⁶⁾ *דעת* ⁶⁰⁷⁾ *דעת* ⁶⁰⁸⁾ *דעת* ⁶⁰⁹⁾ *דעת* ⁶¹⁰⁾ *דעת* ⁶¹¹⁾ *דעת* ⁶¹²⁾ *דעת* ⁶¹³⁾ *דעת* ⁶¹⁴⁾ *דעת* ⁶¹⁵⁾ *דעת* ⁶¹⁶⁾ *דעת* ⁶¹⁷⁾ *דעת* ⁶¹⁸⁾ *דעת* ⁶¹⁹⁾ *דעת* ⁶²⁰⁾ *דעת* ⁶²¹⁾ *דעת* ⁶²²⁾ *דעת* ⁶²³⁾ *דעת* ⁶²⁴⁾ *דעת* ⁶²⁵⁾ *דעת* ⁶²⁶⁾ *דעת* ⁶²⁷⁾ *דעת* ⁶²⁸⁾ *דעת* ⁶²⁹⁾ *דעת* ⁶³⁰⁾ *דעת* ⁶³¹⁾ *דעת* ⁶³²⁾ *דעת* ⁶³³⁾ *דעת* ⁶³⁴⁾ *דעת* ⁶³⁵⁾ *דעת* ⁶³⁶⁾ *דעת</*

¹⁾ ellentéte דעתיה נה דעתיה ²⁾ sokszor ³⁾ mint ⁴⁾ נפש-el, ⁵⁾ נפש ⁶⁾ נפש ⁷⁾ נפש ⁸⁾ נפש ⁹⁾ נפש ¹⁰⁾ נפש ¹¹⁾ נפש ¹²⁾ נפש ¹³⁾ נפש ¹⁴⁾ נפש ¹⁵⁾ נפש ¹⁶⁾ נפש ¹⁷⁾ נפש ¹⁸⁾ נפש ¹⁹⁾ נפש ²⁰⁾ נפש ²¹⁾ נפש ²²⁾ נפש ²³⁾ נפש ²⁴⁾ נפש ²⁵⁾ נפש ²⁶⁾ נפש ²⁷⁾ נפש ²⁸⁾ נפש ²⁹⁾ נפש ³⁰⁾ נפש ³¹⁾ נפש ³²⁾ נפש ³³⁾ נפש ³⁴⁾ נפש ³⁵⁾ נפש ³⁶⁾ נפש ³⁷⁾ נפש ³⁸⁾ נפש ³⁹⁾ נפש ⁴⁰⁾ נפש ⁴¹⁾ נפש ⁴²⁾ נפש ⁴³⁾ נפש ⁴⁴⁾ נפש ⁴⁵⁾ נפש ⁴⁶⁾ נפש ⁴⁷⁾ נפש ⁴⁸⁾ נפש ⁴⁹⁾ נפש ⁵⁰⁾ נפש ⁵¹⁾ נפש ⁵²⁾ נפש ⁵³⁾ נפש ⁵⁴⁾ נפש ⁵⁵⁾ נפש ⁵⁶⁾ נפש ⁵⁷⁾ נפש ⁵⁸⁾ נפש ⁵⁹⁾ נפש ⁶⁰⁾ נפש ⁶¹⁾ נפש ⁶²⁾ נפש ⁶³⁾ נפש ⁶⁴⁾ נפש ⁶⁵⁾ נפש ⁶⁶⁾ נפש ⁶⁷⁾ נפש ⁶⁸⁾ נפש ⁶⁹⁾ נפש ⁷⁰⁾ נפש ⁷¹⁾ נפש ⁷²⁾ נפש ⁷³⁾ נפש ⁷⁴⁾ נפש ⁷⁵⁾ נפש ⁷⁶⁾ נפש ⁷⁷⁾ נפש ⁷⁸⁾ נפש ⁷⁹⁾ נפש ⁸⁰⁾ נפש ⁸¹⁾ נפש ⁸²⁾ נפש ⁸³⁾ נפש ⁸⁴⁾ נפש ⁸⁵⁾ נפש ⁸⁶⁾ נפש ⁸⁷⁾ נפש ⁸⁸⁾ נפש ⁸⁹⁾ נפש ⁹⁰⁾ נפש ⁹¹⁾ נפש ⁹²⁾ נפש ⁹³⁾ נפש ⁹⁴⁾ נפש ⁹⁵⁾ נפש ⁹⁶⁾ נפש ⁹⁷⁾ נפש ⁹⁸⁾ נפש ⁹⁹⁾ נפש ¹⁰⁰⁾ נפש

¹⁾ Ellentéte דעתיה נה דעתיה ²⁾ sokszor ³⁾ mint ⁴⁾ נפש-el, ⁵⁾ נפש ⁶⁾ נפש ⁷⁾ נפש ⁸⁾ נפש ⁹⁾ נפש ¹⁰⁾ נפש ¹¹⁾ נפש ¹²⁾ נפש ¹³⁾ נפש ¹⁴⁾ נפש ¹⁵⁾ נפש ¹⁶⁾ נפש ¹⁷⁾ נפש ¹⁸⁾ נפש ¹⁹⁾ נפש ²⁰⁾ נפש ²¹⁾ נפש ²²⁾ נפש ²³⁾ נפש ²⁴⁾ נפש ²⁵⁾ נפש ²⁶⁾ נפש ²⁷⁾ נפש ²⁸⁾ נפש ²⁹⁾ נפש ³⁰⁾ נפש ³¹⁾ נפש ³²⁾ נפש ³³⁾ נפש ³⁴⁾ נפש ³⁵⁾ נפש ³⁶⁾ נפש ³⁷⁾ נפש ³⁸⁾ נפש ³⁹⁾ נפש ⁴⁰⁾ נפש ⁴¹⁾ נפש ⁴²⁾ נפש ⁴³⁾ נפש ⁴⁴⁾ נפש ⁴⁵⁾ נפש ⁴⁶⁾ נפש ⁴⁷⁾ נפש ⁴⁸⁾ נפש ⁴⁹⁾ נפש ⁵⁰⁾ נפש ⁵¹⁾ נפש ⁵²⁾ נפש ⁵³⁾ נפש ⁵⁴⁾ נפש ⁵⁵⁾ נפש ⁵⁶⁾ נפש ⁵⁷⁾ נפש ⁵⁸⁾ נפש ⁵⁹⁾ נפש ⁶⁰⁾ נפש ⁶¹⁾ נפש ⁶²⁾ נפש ⁶³⁾ נפש ⁶⁴⁾ נפש ⁶⁵⁾ נפש ⁶⁶⁾ נפש ⁶⁷⁾ נפש ⁶⁸⁾ נפש ⁶⁹⁾ נפש ⁷⁰⁾ נפש ⁷¹⁾ נפש ⁷²⁾ נפש ⁷³⁾ נפש ⁷⁴⁾ נפש ⁷⁵⁾ נפש ⁷⁶⁾ נפש ⁷⁷⁾ נפש ⁷⁸⁾ נפש ⁷⁹⁾ נפש ⁸⁰⁾ נפש ⁸¹⁾ נפש ⁸²⁾ נפש ⁸³⁾ נפש ⁸⁴⁾ נפש ⁸⁵⁾ נפש ⁸⁶⁾ נפש ⁸⁷⁾ נפש ⁸⁸⁾ נפש ⁸⁹⁾ נפש ⁹⁰⁾ נפש ⁹¹⁾ נפש ⁹²⁾ נפש ⁹³⁾ נפש ⁹⁴⁾ נפש ⁹⁵⁾ נפש ⁹⁶⁾ נפש ⁹⁷⁾ נפש ⁹⁸⁾ נפש ⁹⁹⁾ נפש ¹⁰⁰⁾ נפש

¹⁾ Ellentéte דעתיה נה דעתיה ²⁾ sokszor ³⁾ mint ⁴⁾ נפש-el, ⁵⁾ נפש ⁶⁾ נפש ⁷⁾ נפש ⁸⁾ נפש ⁹⁾ נפש ¹⁰⁾ נפש ¹¹⁾ נפש ¹²⁾ נפש ¹³⁾ נפש ¹⁴⁾ נפש ¹⁵⁾ נפש ¹⁶⁾ נפש ¹⁷⁾ נפש ¹⁸⁾ נפש ¹⁹⁾ נפש ²⁰⁾ נפש ²¹⁾ נפש ²²⁾ נפש ²³⁾ נפש ²⁴⁾ נפש ²⁵⁾ נפש ²⁶⁾ נפש ²⁷⁾ נפש ²⁸⁾ נפש ²⁹⁾ נפש ³⁰⁾ נפש ³¹⁾ נפש ³²⁾ נפש ³³⁾ נפש ³⁴⁾ נפש ³⁵⁾ נפש ³⁶⁾ נפש ³⁷⁾ נפש ³⁸⁾ נפש ³⁹⁾ נפש ⁴⁰⁾ נפש ⁴¹⁾ נפש ⁴²⁾ נפש ⁴³⁾ נפש ⁴⁴⁾ נפש ⁴⁵⁾ נפש ⁴⁶⁾ נפש ⁴⁷⁾ נפש ⁴⁸⁾ נפש ⁴⁹⁾ נפש ⁵⁰⁾ נפש ⁵¹⁾ נפש ⁵²⁾ נפש ⁵³⁾ נפש ⁵⁴⁾ נפש ⁵⁵⁾ נפש ⁵⁶⁾ נפש ⁵⁷⁾ נפש ⁵⁸⁾ נפש ⁵⁹⁾ נפש ⁶⁰⁾ נפש ⁶¹⁾ נפש ⁶²⁾ נפש ⁶³⁾ נפש ⁶⁴⁾ נפש ⁶⁵⁾ נפש ⁶⁶⁾ נפש ⁶⁷⁾ נפש ⁶⁸⁾ נפש ⁶⁹⁾ נפש ⁷⁰⁾ נפש ⁷¹⁾ נפש ⁷²⁾ נפש ⁷³⁾ נפש ⁷⁴⁾ נפש ⁷⁵⁾ נפש ⁷⁶⁾ נפש ⁷⁷⁾ נפש ⁷⁸⁾ נפש ⁷⁹⁾ נפש ⁸⁰⁾ נפש ⁸¹⁾ נפש ⁸²⁾ נפש ⁸³⁾ נפש ⁸⁴⁾ נפש ⁸⁵⁾ נפש ⁸⁶⁾ נפש ⁸⁷⁾ נפש ⁸⁸⁾ נפש ⁸⁹⁾ נפש ⁹⁰⁾ נפש ⁹¹⁾ נפש ⁹²⁾ נפש ⁹³⁾ נפש ⁹⁴⁾ נפש ⁹⁵⁾ נפש ⁹⁶⁾ נפש ⁹⁷⁾ נפש ⁹⁸⁾ נפש ⁹⁹⁾ נפש ¹⁰⁰⁾ נפש

¹⁾ Ellentéte דעתיה נה דעתיה ²⁾ sokszor ³⁾ mint ⁴⁾ נפש-el, ⁵⁾ נפש ⁶⁾ נפש ⁷⁾ נפש ⁸⁾ נפש ⁹⁾ נפש ¹⁰⁾ נפש ¹¹⁾ נפש ¹²⁾ נפש ¹³⁾ נפש ¹⁴⁾ נפש ¹⁵⁾ נפש ¹⁶⁾ נפש ¹⁷⁾ נפש ¹⁸⁾ נפש ¹⁹⁾ נפש ²⁰⁾ נפש ²¹⁾ נפש ²²⁾ נפש ²³⁾ נפש ²⁴⁾ נפש ²⁵⁾ נפש ²⁶⁾ נפש ²⁷⁾ נפש ²⁸⁾ נפש ²⁹⁾ נפש ³⁰⁾ נפש ³¹⁾ נפש ³²⁾ נפש ³³⁾ נפש ³⁴⁾ נפש ³⁵⁾ נפש ³⁶⁾ נפש ³⁷⁾ נפש ³⁸⁾ נפש ³⁹⁾ נפש ⁴⁰⁾ נפש ⁴¹⁾ נפש ⁴²⁾ נפש ⁴³⁾ נפש ⁴⁴⁾ נפש ⁴⁵⁾ נפש ⁴⁶⁾ נפש ⁴⁷⁾ נפש ⁴⁸⁾ נפש ⁴⁹⁾ נפש ⁵⁰⁾ נפש ⁵¹⁾ נפש ⁵²⁾ נפש ⁵³⁾ נפש ⁵⁴⁾ נפש ⁵⁵⁾ נפש ⁵⁶⁾ נפש ⁵⁷⁾ נפש ⁵⁸⁾ נפש ⁵⁹⁾ נפש ⁶⁰⁾ נפש ⁶¹⁾ נפש ⁶²⁾ נפש ⁶³⁾ נפש ⁶⁴⁾ נפש ⁶⁵⁾ נפש ⁶⁶⁾ נפש ⁶⁷⁾ נפש ⁶⁸⁾ נפש ⁶⁹⁾ נפש ⁷⁰⁾ נפש ⁷¹⁾ נפש ⁷²⁾ נפש ⁷³⁾ נפש ⁷⁴⁾ נפש ⁷⁵⁾ נפש ⁷⁶⁾ נפש ⁷⁷⁾ נפש ⁷⁸⁾ נפש ⁷⁹⁾ נפש ⁸⁰⁾ נפש ⁸¹⁾ נפש ⁸²⁾ נפש ⁸³⁾ נפש ⁸⁴⁾ נפש ⁸⁵⁾ נפש ⁸⁶⁾ נפש ⁸⁷⁾ נפש ⁸⁸⁾ נפש ⁸⁹⁾ נפש ⁹⁰⁾ נפש ⁹¹⁾ נפש ⁹²⁾ נפש ⁹³⁾ נפש ⁹⁴⁾ נפש ⁹⁵⁾ נפש ⁹⁶⁾ נפש ⁹⁷⁾ נפש ⁹⁸⁾ נפש ⁹⁹⁾ נפש ¹⁰⁰⁾ נפש

¹⁾ Ellentéte דעתיה נה דעתיה ²⁾ sokszor ³⁾ mint ⁴⁾ נפש-el, ⁵⁾ נפש ⁶⁾ נפש ⁷⁾ נפש ⁸⁾ נפש ⁹⁾ נפש ¹⁰⁾ נפש ¹¹⁾ נפש ¹²⁾ נפש ¹³⁾ נפש ¹⁴⁾ נפש ¹⁵⁾ נפש ¹⁶⁾ נפש ¹⁷⁾ נפש ¹⁸⁾ נפש ¹⁹⁾ נפש ²⁰⁾ נפש ²¹⁾ נפש ²²⁾ נפש ²³⁾ נפש ²⁴⁾ נפש ²⁵⁾ נפש ²⁶⁾ נפש ²⁷⁾ נפש ²⁸⁾ נפש ²⁹⁾ נפש ³⁰⁾ נפש ³¹⁾ נפש ³²⁾ נפש ³³⁾ נפש ³⁴⁾ נפש ³⁵⁾ נפש ³⁶⁾ נפש ³⁷⁾ נפש ³⁸⁾ נפש ³⁹⁾ נפש ⁴⁰⁾ נפש ⁴¹⁾ נפש ⁴²⁾ נפש ⁴³⁾ נפש ⁴⁴⁾ נפש ⁴⁵⁾ נפש ⁴⁶⁾ נפש ⁴⁷⁾ נפש ⁴⁸⁾ נפש ⁴⁹⁾ נפש ⁵⁰⁾ נפש ⁵¹⁾ נפש ⁵²⁾ נפש ⁵³⁾ נפש ⁵⁴⁾ נפש ⁵⁵⁾ נפש ⁵⁶⁾ נפש ⁵⁷⁾ נפש ⁵⁸⁾ נפש ⁵⁹⁾ נפש ⁶⁰⁾ נפש ⁶¹⁾ נפש ⁶²⁾ נפש ⁶³⁾ נפש ⁶⁴⁾ נפש ⁶⁵⁾ נפש ⁶⁶⁾ נפש ⁶⁷⁾ נפש ⁶⁸⁾ נפש ⁶⁹⁾ נפש ⁷⁰⁾ נפש ⁷¹⁾ נפש ⁷²⁾ נפש ⁷³⁾ נפש ⁷⁴⁾ נפש ⁷⁵⁾ נפש ⁷⁶⁾ נפש ⁷⁷⁾ נפש ⁷⁸⁾ נפש ⁷⁹⁾ נפש ⁸⁰⁾ נפש ⁸¹⁾ נפש ⁸²⁾ נפש ⁸³⁾ נפש ⁸⁴⁾ נפש ⁸⁵⁾ נפש ⁸⁶⁾ נפש ⁸⁷⁾ נפש ⁸⁸⁾ נפש ⁸⁹⁾ נפש ⁹⁰⁾ נפש ⁹¹⁾ נפש ⁹²⁾ נפש ⁹³⁾ נפש ⁹⁴⁾ נפש ⁹⁵⁾ נפש ⁹⁶⁾ נפש ⁹⁷⁾ נפש ⁹⁸⁾ נפש ⁹⁹⁾ נפש ¹⁰⁰⁾ נפש

¹⁾ Szanh. 32. 63. Szóta 8.
²⁾ Bab. M. 83. Men. 45. 110. Szanh. 30.

³⁾ Bab. B. 133. Ber. r. 19. 21.
⁴⁾ Kinim végen. Szanh. 75. Git. 56. Men. 110. Sabb. 33. Joma 79: V. 6. Ber. 57: משיבין דעתו és Joma 77. ער שחשיב נפשה.

⁵⁾ Jer. Ber. 4. 5.
⁶⁾ Sabb. 45.
⁷⁾ Szanh. 103. Jeb. 63.
⁸⁾ Ábot 4. 7. Jeb. 63. Gittin 40. a bibliában. Példab. 17. 28. קר רוח.
⁹⁾ Jer. Ber. 4.
¹⁰⁾ Ber. 26. Jeb. 111. Szukka 21. Sabb. 63.

¹¹⁾ Szanh. 101. Szota 5. Bab. B. 78.

¹²⁾ Ábot 4. 7. Gittin 60. Ned. 73. Jebam. 41. Vaj. r. 20. 10 נסי h. הניס Pesz. r. 59.

¹³⁾ Keb. 67: Szanh. 96. Fer. Sabb. 8.

¹⁴⁾ Szóta 47. Targ. Jób 36, 13. V. 6. Levy Chald. Wb. 211b.

¹⁵⁾ Ber. r. 80, 12. Jer. Jeb. 16, 5. 12, 6. — Ez utóbbi két helyen

¹⁶⁾ Szota 5: Szanhedr. 43.
¹⁷⁾ Sir. has. r. 1. 2.
¹⁸⁾ Szota 5. Ábot 5. 9.
¹⁹⁾ M. K. 17. Chulin 32. Ned. 91.
²⁰⁾ Bab. b. 145: Szanh. 101. Berak. 29: דעתם קצרה itt Rasi eltér rendes magyarázatától אינם אדם magyarázatától pedig itt is csak azt jelenti, nem tudnak várni. túrni.

²¹⁾ Fent.
²²⁾ Ned. 40, 57.
²³⁾ Ab. Z. 69.
²⁴⁾ Bab. b. 156.
²⁵⁾ Szanh. 29.
²⁶⁾ Szanh. 96. Git. 57.
²⁷⁾ Br. r. 92.
²⁸⁾ Jeb. 113. Meg. 28.

²⁹⁾ Fent.
³⁰⁾ Ned. 40, 57.
³¹⁾ Ab. Z. 69.
³²⁾ Bab. b. 156.
³³⁾ Szanh. 29.
³⁴⁾ Szanh. 96. Git. 57.
³⁵⁾ Br. r. 92.
³⁶⁾ Jeb. 113. Meg. 28.

³⁷⁾ Fent.
³⁸⁾ Ned. 40, 57.
³⁹⁾ Ab. Z. 69.
⁴⁰⁾ Bab. b. 156.
⁴¹⁾ Szanh. 29.
⁴²⁾ Szanh. 96. Git. 57.
⁴³⁾ Br. r. 92.
⁴⁴⁾ Jeb. 113. Meg. 28.

⁴⁵⁾ Fent.
⁴⁶⁾ Ned. 40, 57.
⁴⁷⁾ Ab. Z. 69.
⁴⁸⁾ Bab. b. 156.
⁴⁹⁾ Szanh. 29.
⁵⁰⁾ Szanh. 96. Git. 57.
⁵¹⁾ Br. r. 92.
⁵²⁾ Jeb. 113. Meg. 28.

⁵³⁾ Fent.
⁵⁴⁾ Ned. 40, 57.
⁵⁵⁾ Ab. Z. 69.
⁵⁶⁾ Bab. b. 156.
⁵⁷⁾ Szanh. 29.
⁵⁸⁾ Szanh. 96. Git. 57.
⁵⁹⁾ Br. r. 92.
⁶⁰⁾ Jeb. 113. Meg. 28.

⁶¹⁾ Fent.
⁶²⁾ Ned. 40, 57.
⁶³⁾ Ab. Z. 69.
⁶⁴⁾ Bab. b. 156.
⁶⁵⁾ Szanh. 29.
⁶⁶⁾ Szanh. 96. Git. 57.
⁶⁷⁾ Br. r. 92.
⁶⁸⁾ Jeb. 113. Meg. 28.

¹⁾ דעת קלה די קליטה, kevés ész, könnyű elme ²⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ³⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁴⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁵⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁶⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁷⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁸⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁹⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ¹⁰⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ¹¹⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ¹²⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ¹³⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ¹⁴⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ¹⁵⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ¹⁶⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ¹⁷⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ¹⁸⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ¹⁹⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ²⁰⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ²¹⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ²²⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ²³⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ²⁴⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ²⁵⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ²⁶⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ²⁷⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ²⁸⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ²⁹⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ³⁰⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ³¹⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ³²⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ³³⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ³⁴⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ³⁵⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ³⁶⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ³⁷⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ³⁸⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ³⁹⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁴⁰⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁴¹⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁴²⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁴³⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁴⁴⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁴⁵⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁴⁶⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁴⁷⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁴⁸⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁴⁹⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁵⁰⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁵¹⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁵²⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁵³⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁵⁴⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁵⁵⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁵⁶⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁵⁷⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁵⁸⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁵⁹⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁶⁰⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁶¹⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁶²⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁶³⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁶⁴⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁶⁵⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁶⁶⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁶⁷⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁶⁸⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁶⁹⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁷⁰⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁷¹⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁷²⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁷³⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁷⁴⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁷⁵⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁷⁶⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁷⁷⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁷⁸⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁷⁹⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁸⁰⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁸¹⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁸²⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁸³⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁸⁴⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁸⁵⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁸⁶⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁸⁷⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁸⁸⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁸⁹⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁹⁰⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁹¹⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁹²⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁹³⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁹⁴⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁹⁵⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁹⁶⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁹⁷⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁹⁸⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ⁹⁹⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott ¹⁰⁰⁾ שכתה הלב, a szív megfagyott

Amint látható, az עני הרוח nem fordul elő, de igenis előfordul a bibliai שפאל-nak megfelelő רוח. Az eredeti nyelven tehát így hangzott רוח למנוח. A fordító azonban vagy nem értette vagy összetévesztette a רוח-ot a רוח-al, amely csakugyan szegénységet jelent és így lett belőle a οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι.

Pécs.

DR. PERLS ÁRMIN.

KÉT MEGJEGYZÉS.

1. A M.-Zs. Sz. XXI. évfolyamának 381. lapján idézi dr. Löwinger Adolf Parchonnak magyarázatát ליתן szóhoz: פ. תנן ומשום שהפעל כחתי לנרא נק. Ezt az érthetetlen magyarázatot még érthetlenebb magyarázattal fordítással kíséri, melynek kétes voltára ő maga kérdőjellel utal. Tényleg Parchon magyarázatát csak egy hibásan irt betű teszi homályossá. שהפעל szóban ugyanis ה תévesen áll ה helyett; a szót így kell olvasni: שהפעל, a szó ugyanazon igealak, mint תהפעל, Zsolt. 18, 27, de tulajdonképeni értelemben veendő: összefonódik, azaz kanyarodik. Parchon a ליתן szó etymológiáját nyújtja, midőn azt mondja, hogy a kigyó (vagy sárkány) azért neveztetik ליתן-nak, mert úgy kanyarodik, összefonódik mozgásaiban, mint a fonál. Hozzá kell tenni, hogy ליתן igeének Parchon az etymologia kedvéért azt a jelentést tulajdonítja, melyben a megfelelő arab لئ igeének több alakját használják. Különösen

¹⁾ Git. 70.

²⁾ Sabb. 33. Ber. 31.

³⁾ Meg. 24. 18.

⁴⁾ Temura 15: 16.

⁵⁾ Kidd. 24:

⁶⁾ Szanh. 105. דעת היונה Szanh. 25.

⁷⁾ Chulin 94. Pszl'r K. 66. Mechilta Friedm. 89:

a kigyónak kanyarodó, összetekeredő mozdulatait az arab *لَحْزَانِي* igealakokkal jelölik. Parchón ezt az etymológiát csak részben találta Abulvalidnál, mert ez (Szótár, *لَحْزَانِي* czikk végén), ahhoz a magyarázatához, hogy *לחיות*-ban, Jesája 27, 1, az astronomia »sárkány« (arabul dzsazsahar) fogalmát jelenti, azt teszi hozzá (héber fordítás, 242. l.): *דמהו אל תנין הים בעבור* (az arab eredetiben *הכפלו*-nak megfelel: *אלמותיה*). Ebből merítette Parchon magának *לחיות* eredeti jelentésének az etymológiáját, amely különben a modern héber szótárakban is el van ismervé. L. Gesenius, Thesaurus 746. l.

2. U. o. 353. l. »Sofer átok, Jókai szerint a szigorú átok... Ilyen elnevezés teljesen ismeretlen«. Jókai bizonyára valamelyik forrásában azt találta, hogy az átok legszigorúbb nemében a sófárt fűjják. Tényleg a babylóniai talmudban többször említetik, hogy 400 (kerek szám) sófár fuvása kíséri a nagy átok kihirdetését. L. Moéd Kátón 16a, Sebuót 36a (vonatkozásnál Birák 5, 23-ra): *בארבע מאות שיפוי ששמה בוק למיה*; Szanhedrin 107b (a későbbi kiadásokban e hely hiányzik): *אשף ארבע מאות שיפוי וששמה*. A Pirke R. Eliczer 38. fejezetében a samaritánusok kiátkozása a második templom első idejében a következő módon van elbeszélve: »Ezra és Jehóczádak és Jósua b. Zerubábel összegyűjtették az egész gyülekezetet, hozattak 300 papot és 3000 iskolás gyermeket, 300 sófárral és 300 tóratekerccsel a kezükben. A papok fűjták a harsonát, a levíták énekeltek s ezalatt kiátkozták a samaritánusokat az Isten nagy neve kiejtésével.« Vajjon ez a 300 sófár nem alapszik-e Gidéon 300 sófárján (Birák 7, 16)? Akit a nagy átokkal sújtanak, az ellen mintegy hadat izenek egész Izrael nevében. A sófár itt is a harcznak jelzője.

Budapest.

DR. BACHER VILMOS.

AZ »ANTISEMITA« SZÓ ELSŐ ELHANGZÁSA A MAGYAR ORSZÁGGYÜLÉSEN.

Túlléptem életem hatvanadik évét; emlékezési tehetségem imitt-amott már fogyatékos; bennem, és pedig bennem talán előbb mint másokban, megrendült az emlékeim iránti bizalom. Amire nemrég még fogadtam volna, azt ma már csak reser-

vatis reservandis állítom és feltétlenül csak akkor, miután állításom helyes volta iránt imitt valamely könyvtárban, amott valamely levéltárban szerezhettem magamnak kellő biztosítékot, hol rövidebb hol hosszabb kutatások árán.

Az efféle kutatások, ha néha nem is származik belőlük a keresett eredmény, sohasem teljesen meddők; mi több! gyakori eset, hogy a keresetnél más egyébbel, sőt annál értékesebbel jutalmazták a velük járó fáradozást, a körülöttük elengedhetlen türelmet. Saul az apja szamarait nyomozza és királyi koronát talál. Genua nagy fia nyugoti irányban törekszik Indiák felé és felfedezi Amerikát. Hát biz én sem királyi koronát nem találtam, sem új világrészt nem fedeztem még fel kutatgatásaim alkalmával, melyek ha nem is fegyelmetlenek, de már ötletszerűségüknél fogva és tudásom egyéb hézagosságánál fogva is nem igényelhetik azt, hogy kimerítőknék tekintessenek. Magamról pedig nem izléstelenségből szóltam, hanem csak azon esetleges gyanú elleni védekezésből, mintha én is úgy vélekedném magamról, mint a XXI. évfolyam 382. oldalán Friedlieber úr, ő is inkább irányomban tanúsígtatott rokonszenvéből, mint személyem ismerése alapján.

Nekem, ki a nagyképűséget utálatosnak tartom, eszem ágában sincsen felfujni közleményeim értékét. Ha annak idején szentélyünkben pár galambocskával áldozhatott az, kinek nem futotta ki többre, akkor mai szentélyünk egyik oltárán, — a maiban több van kettőnél — az ismeretterjesztéseén is szabadjon áldozni hacsak egy kicsiny marék lisztel is.

A »Hep! Hep! Jude verreck«-ről meg van állapítva, hogy az először Würzburgban hangzott el egy Brendel nevű tanár ellen 1819 augusztus 2-án rendezett macskazenés tüntetés alkalmával. Hogy volna, gondolám, ha országos képviselőházunk naplóinak egy más czélból fogantatosított lapozgatásakor arra is figyelnék, hogy parlamentünkben ki volt az, aki ott ezt a kifejezést: »antisemita« legelőbb hozta divatba és pedig mikor. Hát biz az Istóczy Győző volt, a vasmegyei rumi kerületből 1872-től fogva hétszer küldött képviselő.

Ő, ki 1875 ápril 8-án a képviselőház 361-ik ülésében a zsidók letelepedésének megállítására céljából interpellálja a belügyminisztert és indokolásában intra caetera a judaismussal és ha maga magára licizál, a panjudaismussal ijesztget, itt még nem

használja az »antisemita« szót, de nem él még vele a Romániával kötött kereskedelmi egyezménynek tárgyalásakor sem, úgyszintén az uzsoratorvények eltörléséről szóló 1868. évi XXXI t.-cz. pótlásáékor sem.

Mikor a képviselőház 415-ik ülésében 1878 június 24-én a zsidó államnak Palaestinában való visszaállítását »indítványozza«, akkor »semita mohamedán törzsek«-et, velük rokon »semiticus zsidók«-at említ, de ezt a szót: »antisemita« itt sem használja még. Az országos képviselőház 1880 január 28-án tartott 196. ülésében »praktikus javaslatot terjeszt képviselő társai elé« és pedig egy szövetségi tervezetet, mely szövetséget a magyarországi »nemzsidók« kötnének a zsidó hatalom ellen önvédelem céljából. Javaslata alapjául a berlini »Antisemiten-Liga«-nak a porosz kormány által megerősített alapszabályait (17. §§-ba foglalvák) vette. Mint látjuk, még ekkor is nemzsidókat helyez zsidókkal szembe és bár az általa használt alapszabályokból is ismeri már e szót »antisemita« mint jelzót, ő maga még nem alkalmazza azt.

A magyar parlamentnek még ezután is teljes egy évig és azontúl még öt hétig kellett várakoznia, míg képviselőházában elhangzik majd a Bismarck által roncsaiból egygyé kovácsolt, német birodalomból importált ezen eminenter kulturkifejezés: »antisemita« és pedig 1881 márczius 3-ikáig, a mikor a képviselőház 360-ik ülésében Istóczy Győző a budapesti egyetemi ifjak 1881 február 17-ikére egybehívott *antisemita* (itt az »sz« már magyarosítja a szót) értekezletének rendőri betiltása folytán Tisza Kálmán miniszterelnökhöz mint belügyérhez interpellációt intéz, melyből álljon itt a következő idézet: »Eltekintve attól, hogy ezen *antisemita* gyűlést a zsidókérdés úgy, amint azt én az *antisemitákkal* együtt felfogom, egyáltalán nem valláskérdés, hanem társadalmi, nemzetgazdasági, politikai s legfőlebb még faji kérdés.« Dr. Rohling Ágost ismertetése után következőleg folytatja: »Az *antisemitismus* ma már, amidőn a zsidókérdés a civilizált államok nagy részében a gyakorlati politika kérdésévé vált, egészen más szempontokból bírálendő meg, mint tán megbírálandó volt csak pár évvel ezelőtt is, mert a zsidókérdés, úgy amint azt az *antisemitismus* érti, ma napirenden levő internationalis kulturkérdés.«

»Nekünk magyar *antisemitáknak*« — — — Tisza Kálmán

az ő nyomban megadott válaszában szintén használja már e kifejezéseket: *antisemita*, *antisemitismus*, melyek dátumuk szempontjából márcziusiak, ugyan de nem 1848-ból.

Szabadjon ezen alkalomból ide fűznöm egy német idézetet, hol Semiták és Japhetiták állítatnak egymással szembe és pedig itt is ott is kereszténynek, nem pedig zsidók és kereszténynek. István főherczeg, Magyarország utolsó nádora, az 1848-as események egyik legsatnyább alakja, 1867 február 19-én halt meg Mentone-ban.

Egy évvel halála után, 1868-ban Wiesbaden-ben C. W. Kreudel's Verlag-jában megjelent egy 397 nagy nyolczadrét oldalnyi életrajz következő címmel: Stephan Victor Erzherzog von Oesterreich. Sein Leben, Wirken und sein Tod. Ezen apologeticus irányzatú életrajzot, az utolsó napok leírását kivéve, autobiographiának minősítette az akkori könyvkritika, ami egyébiránt a közlendő idézetre nézve irrelevans is. István főherczeg, ki 1817 szept. 14-én született, 1842-ben az április 12-ike és május 14-ike közti időközben atyafisági látogatást tesz a toscanai nagyhercegi, a pármái és a modenai hercegi udvaroknál.

Modenában akkor IV. Ferencz uralkodott és 63 éves volt, mikor 25 éves vendégét fogadta és kalauzolta székvárosában, Modenában. De szóljon immár a könyv 36-ik oldaláról vett idézet: »Als Zeichen einer merkwürdigen, tief eingewurzelten Miss-stimmung zwischen den zwei ersten Stätten des Herzogthums — Reggio und Modena — wurde dem Erzherzog von einem sehr hohen Herrn mitgetheilt, dass kein Bewohner Modenas in Reggio und kein Bewohner Reggios in Modena selbst unter sonst zwingenden Umständen eine Nacht zubringen würde. Der hohe Herr erklärte dieses Curiosum durch die verschiedene Abstammung der beiden Städtebevölkerungen; die Modeneser seien Nachkommen des Sem, also Semiten, die Reggianer aber Nachkommen des Japhet, folglich Japhetiten — zwei gegen einander stets feindlich gesinnt gewesene Geschlechter. — Wäre die Sache von dem betreffenden Herrn, der in der Genealogie der Völker bisher noch unbekannte Quellen entdeckt haben mochte, nicht mit einem Ernste behauptet worden, der an seiner Überzeugungstreue nicht zweifeln liess, so hätte man diese genealogische Erklärung für Scherz halten können. Der

Erzherzog meinte, und gewiss mit Recht, dieses Curiosum in der gegenseitigen Haltung der Bevölkerungen jener Städte sei wohl einer Erbschaft, die an die häufigen gegenseitigen Befehdungen grösserer Nachbarstädte im Mittelalter erinnere; die angegebene Abstammung aber dürfte sich wohl historisch gar nicht nachweisen lassen.« Jelen adalékomat még csak azzal iejezem be, hogy János apostolnak az ő evangéliumát megkezdő sora *Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος* az »antisemita« szóra nem alkalmazható, mert kezdetben *nem* vala amaz Ige.

Budapest.

VADÁSZ EDE.

JÓKAI ÉS A ZSIDÓSÁG.

ad 332. Rabbi Hirsch *Dänemark* — vagy amint Saphir M. G. nevezte őt:

Rabbi hier Schnorrwegen — nem volt oly értelemben csodarabbi, minőben a mult XIX. században voltak Halberstadt Neu-Sandeben Galicziában, Friedmann Sadagurában Bukovinában és nálunk a csengeri és a liskai, kiknek nevét nem tudom. Ő nem osztogatott jóslatszerű tanácsokat, cholera-ellenes lulavgyűrűket, kvittliket, kmeákat, porokat; ő nem rendezett pidjon nefeseket; nem ő rá vonatkoztak a mult század 50-es éveiben kelt pasquillejének következő versei:

— — —
 — — beim Schaleschüdes
 Begrüsst (seine Gäste
 Von giten liden der Beste,
 — — — er Rabbiner,
 Gottes frommer Diener,
 Der Kranke heilt,
 Der Poschim keult,
 Der — gebet wohl Acht! —
 Auch Kinder — — —

De hát miért is mondták Dänemarkot csodarabbinak? Azért, mert az volt is, de más genében. Ő mnemotehuikai téren csodákat művelt. Lajos Fülöp és I. Miklós csár előtt, de más potentátok előtt is, azzal produkálta magát, hogy két század katona vagy több osztályú iskola névsora előtte felolvastatván, ő azt előlről végig elmondta és aztán ismételte

visszajárul. Végighallgatta Rothschildéknál egy több száz tételt tartalmazó árfolyam-lajstrom felolvasását és ugyancsak előlről hátulról elmondotta a tételeket hiba nélkül. Talmudistáknak pontosan megmondotta, a Talmud 3345 lapjának melyikén foglaltatik az általuk neki elmondott mondat, melyike a Sulchan-Aruch 12.936 paragrafusainak rendeli, illetőleg tiltja ezt vagy amazt. Mi több! Gombostűvel átszuratott a Talmudból annyi lapot, a mennyit a tű felszedni birt és megmondta azon szót, melyet a tű már nem szűrt át. Ezért Miskolczon meggyűlt a baja, mert szombaton is produkálta a gombostűszúrását. A Talmudban való versatusságának ekképeni tanúsításaért Schászrófnak hitták. A mult század 70-es éveinek valamelyikében halt meg. Fia a 90-es években a Dob-utczában zsidárúskodott; nemrég Ujpestre költözött; itt is, a fővárosban is csak az r-es hónapokban tartózkodott; májustól—augusztusig pedig kóser-vendéglős volt egy morvaországi fürdőhelyen, Roznau-ban. Őt is, apját is ismerte e sorok közlője.

Czion. Jókai előtt valószínűleg ott lebegett a Jesaia II. 3-ban foglalt *כִּי מִצִּיּוֹן תֵּצֵא הַנִּחֵם* (mert Sionból megyen ki a törvény) midőn a kinyilatkoztatást ezen hegyhez fűzte.

Sófer átok. Az is volt. Vajjon valamennyi fokozatnál-e, avagy csak a súlyosabbnál, azt nem merném vitatni. Úgy a szóbeli, mint az írott hagyományok szerint fekete fátyolba vagy posztóba burkolt sófer fúvatása a zsinagógai átok egyik hatóságabb comitívumát képezte. A római katolika egyház az excommunicatio szertartásakor — in specie Szent Péternél Rómában — egyenkint oltogatja el az égő gyertyákat.

Szerdai bójt igenis létezik a zsidóknál és pedig a *שֵׂרָדַי* *לִרְיָם*-nál. Az afféle gyógybeavatkozást, mely nem volt sürgős és halasztást tűrt, gyermekbetegségeknek leginkább szerdai napon szokták foganatosítani. Így például a giliszták elhajtása céljából szerdán adogatják a kis betegeknek a megfelelő orvosságokat, melyek legtöbbször a flores cinæ vagy semen cinæ-ból vagy az előbbiből nyert santoninból készülnek. Egyáltalán gyermekek betegsége esetében a szülők vagy mindketteje vagy csak egyikük szokott bójtolni szerdán.

Budapest.

VADÁSZ EDE.

MEGJEGYZÉS ZANOLIN ANTONRÓL.

Rabbi Pethachja *Szibbub* cz. művét, melynek kritikai kiadásával jelenleg foglalkozom, több irattal együtt és latin fordítással Zanolin is kiadta 1750-ben. Midőn Benjamin de Tudela művét kiadtam, sokszor használtam. Utólag arról győződtem meg, hogy Zanolin szőröstül-bőröstül a Wagenseil-féle kiadást, melyet az orsz. rabbiképző intézet könyvtára bocsátott rendelkezésemre, nyomatta le, amely Altdorf-ban 1719-ben nyomtatott. Ily durva plagium az irodalom terén ritka.

Jeruzsálem.

DR. GRÜNHUT LÁZÁR.

NAPOLYI ZSIDOK MAGYARORSZÁGON

1743-BAN.

Három ujság 1743-ban Nápolyból kelt hirt közölt, mely szerint a nápolyi zsidók királyi rendelettel kiutasítottak. A levelező (1743 aug. 20) azt mondja, hogy »sokat az az előítélet szállt meg, hogy a pestis nem hatolt volna be Nápolyba, ha nem türték volna meg a zsidókat« (Staats- und Gelehrte Zeitung des Hamburgischen unpartheiischen Correspondenten, 1743. év 146. szám). A »Leipziger Zeitung« III. kötet, 37. hét, 1743 szept. 11., 582. lapon és a »Gazette de Utrecht du Vendredi« 1743, szept. 13., 74. szám ugyanezt a hirt közli, de az utóbbi hozzá teszi, hogy több gazdag zsidó már kivándorolt és leginkább Magyarországra (plusieurs riches Juifs sont déjà partis pour aller s'établir ailleurs, particulièrement en Hongrie).

»Rivista Israelitica« I. (1904), 196. lap Lewinsky.

FOLKLORE.

ZSIDÓ KÖZMONDÁSOK.

(Folytatás a XIX. 248. laphoz).

451. Gezigalach, gezogalach. (Mende-monda).
 452. Ez gét sajn cū nile [עֵילָה]. (Vége felé jár). (A עֵילָה a hosszú napon az utolsó ima).
 453. Hajzer lād ligen áfn. (Házak tele vészszel nehezednek rá).
 454. Ligt áfn pónem (פֵּיט) ün vánt. (Arczra borulva sir).
 455. Men smát (שֵׁמָט) zach niks af e mól. (Egyszerre nem vedlenek. Ezsau sem adta így el az elsőszülöttséget egy tál lencséért).
 456. Der or'l (עֵרֶל) iz k'din. (בְּרִי) (Igaza van a körülmetéletlennek).
 457. Dóz iz vi e kláts afn vászer. (Annyit ér, mint ütés a vízre).
 458. Bizt niks ibern majim (מַיִם). (Még nem vagy a viznek tulsó partján).
 459. Vóz men zach ajnbrakt, müz men afessen. (Fel kell falnunk, amit aprítunk).
 460. Tü niks, fárecht dach niks. (Ne féljen, aki nem vétkezik).
 461. Chapt gatt báí de fisz ón.
 462. Niks gestajgen = gestigen, niks geflajgen = geflogen. (Nem áll, hihetetlen, kétes. U. m. az egyik vallásalapító nem ment a hegyre, és a másik nem szállt az égbe).
 463. Ez gét cū, vi in sif óne rüder. (Bizonytalan, mint a hajó kormányos nélkül).
 464. Der tát hat de máme genümen. (Meg van a családi öröm).
 465. E nül iz ach e cifer. (Nem létezik az a semmi, aminek értéke nem volna).
 466. Májne szanim (שְׂנַאִים) gezoigt! (Ellenségeimnek legyen mondvá).

467. Majne szanim (שָׁנַיִם) zalen zer áginz-eigen hoben!
(Ez képezze ellenségeim birtokát).

468. Vie man zach fornemt, ezaj helft anem gat. (בָּרֶךְ)
שָׂאֵם חֶמֶץ לִלְךָ מִלֵּבִיךָ אֵתִי.

469. E ganz chölemt (חָלַם) fün kükerec. (Makkról álmodik a disznó).

470. Mit steknodlen zal man händlen, nor elán zal man zajn. (A legjobb üzleti társ a — feleség).

471. Ven man smirt, fórt man. (שָׂם מִטָּה וְכֵן לְהַצְרִיחַתוֹ).
(הִלָּס, צוֹ הֵן).

472. Mach dach niksz ezaj klán, dü biszt niksz ezaj grajsz. (A túlszerénység nevetséges).

473. E mévin (מֵבִין) af sófkész. (Szakértője a birkatúrónak).

474. Végen má tajve (מֵה טַיְבֵה) végen. (Önzés a cél).

475. Eb me zachz denkt, aber meg zogtz, áz mez vász, vász mez. (Akár gondoljuk, akár mondjuk, csakhogy tudjuk).

476. Mir félt nikz; vóz de félt, félt enk! (*Nekem nem hiányzik, ha hiányzik, csak nektek hiányzik*, mondta az egyseri incassáns).

477. Lernen mir di zarke (זֵרֶקֶה). (*Kidobálás*-t is jelent e héber hangjegy).

478. Spülen mir »erauz varferlech«!

479. Geleghenhajt macht en gánev. (פִּרְצָה קִרְיָה לַנֶּבֶל).
(עֵינֵי הֵן).

480. Di réd falen ém cü, vi e klán kind. (Bőbeszedű, akárcsak egy kis gyermek).

481. Ver zach fil erausz nemt, ferdarbt zach den mógen. (Gyomrát rontja, aki sokat kanaliz).

482. In lauter meciesz (מַעֲשֵׂה) gét er zajn gelt auz. (Csupa olcsóságot vesz).

483. Dez »nóchzogen« mánt man. (A fő az elfogadás, az ámen).

484. Epsz stekt in háj. (Valaminek kell lenni).

485. Afin erszten vart zal man zach acht gében. (Vigyázzunk az első szóra).

486. Vil dós hindl sachten (שָׁחֲטִין) ün niksz vé tun. (A kecske jól lakjon, de a káposzta is megmaradjon).

487. E kamél müz man mit kalben lauzen. (Doronggal vakarják a tevét).

488. In ále fri iz tóg! (Korán alkalmatlankodik).

489. E bész lében zal ánem ách nit gestört várn. (A rossz élet se zavartassék meg).

490. Slächter vájn müz güt gemoszten várn. (Rossz bort jól kell mérni).

491. Der hat zich ách »aurum« genümen-öngepüct. A konzervatív zsidók nem borotválkoznak késsel, hanem »aurum«-ot főztek mésszszel és ha kihült, falapátocskává kenték fel arczukra, tehát ezzel tisztították magukat. Aki valahonnan szó nélkül eltávozik, azt mondja a zsargon: »hat zich öngépüct«. Avagy aki angolul elbucsuzik: »hat zich »aurum« genommen«. Ugyszintén aki ellillan üzletéből, titokban, csendesen.

492. Ez fált kán stán fun himel, vóz mich nit treft. (Kő nem esik az égből, amely engem nem talál).

493. Ich bin e gróder jüng, zógt krümp smaje (שְׂמַעִיה).
Ich kük niksz cüm róf (רֹף) erauf un niksz afn samez (שָׁמַעַי) erünter: ments iz ments!

494. Chlajgol. (Bamba).

495. Stüpgeld.

496. Carvichar (צוֹר יְחִיר) = (Keverék).

497. Brauchen fár e édesz (עֲדִית) zóger. (Aki tétlenül lődörög).

498. Ligt zach módege lácher auf. (Miattam megnyüvesedhetik).

499. Ez iz mir kán végele, kán fertele. (Se ingem, se gallérom).

500. Ven dü vilszt vártén biz der rebe (רֵבִי) emesz (אֵמַעַי) zógt, kenzt dü lang vártén. (Vezető szerepe a rabbinak az istenitizszoletnél a liturgia szerint nincsen. De a konzervatív rabbi, akár jesivá-, akár szemináriumból kikerült, imahelyökről áldásosztásként, csakhogy háttal és nem mint a kohániták arczozal a közönség felé hangos szóval recitálják a שִׁמְעָה ima egy részét רֵבִי רֵבִי-תֹל az emesz (אֵמַעַי) szót is. Az előimádkozó mint a közönség mély áhitattal hallgatja a rabbi ebbeli funkcióját halkan imádkozva. S csakis mikor az אֵמַעַי szó elhangzik a rabbi ajkairól, lép megint akezióba az előimádkozó. De miután mindnyájunkat érhet baleset s így bármely oknál fogva a rabbi is későn jöhet, vagy akár rekedtség következtében említett (שִׁמְעָה) s'má ima részét nem mondhatja el, amiről sokszor az előimádkozó nem tud, s így történt falun, hogy egyik türelmetlenkedő hívő sürgette az אֵמַעַי jelszóra váró előimádkozót az említett szállóigével.

501. Ezaj majle-maul (מַעֲלָה) iz e chászoron (חֲשִׁירִין).

502. Ez gét mir s'méne (שְׁמֵנֵי) ein.

503. Vóz de niksz gét, gét niksz. (Ami nem megy, nem megy).

504. Nervéz iz erev msüge (עֵרֵב מִשְׁעִי). Idegesség előjele az eszelősségnek. Körülbelül: Ira furor brevis est. Horaz, Epistola, I. 2. 62.). (Iram bene Eunius initium dixit insaniae, Cicero, Tusc. IV. 23.).

505. Ez iz nit ezaj gütt der »mit«, vi slacht iz der »drón«. (Nem olyan jó a »van«, amint borzasztó a »nincsen«: azaz pénz).

506. Baj vóz már iz, dóz lernt man. (Bonos corruptus mali. Tertull. ad uxorem 18.).

507. Grajsz majre (מַיִר) iz gestorben, klán majre lebt nit mer.

508. Vard kán stán zalc aufessen. (Nem fog sokáig élni).

509. E jideser dajkec (דַּיִקָּא). (Zsidó fufang).

510. Miske balbézel (בַּעַל הַבֵּית). (Minden lében kanál).

511. Gróz-sikce (שִׁקְצָה).

512. Entvéder rajt, aber tajt. (Aut Caesar, aut nihil. Caesare Borgia, 1507.).

513. Lerner vi e kütser, ün kütsiren vi e lamden (לַמְדֵּן). (Tudós mint egy kocsis, kocszini tud mint a tudós).

514. Ich vár dir kóved (כּוֹבֵד) óntón. (Körüliert kifejezése a »kidobásnak«).

515. E stüpp in de cén, ün e vorf erausz. (Ez már világos).

516. E krón ken dasz cüpen nit lazen.

517. Cü minjen (מִיֵּן) kan man brauchen, aber nit cü n'vóréch lélohénü (בְּכֵן לֹא־הֵיטֵב). Hic haeret aqua. Cicero, de officiis III. 33, 117.). (A »tizek« közé számítható ugyan, de a liturgiához annyit ért, mint tyuk az ábécé-hez). (In hac causa mihi aqua haeret. Cicero, ad Qu. Fr. II. 8, 2.).

518. Dóz pónim (פִּנִּים) cü vásen gében. (Arczot mosdatni. megalázkodni).

519. Er mánter hat sajn di mezüze (מֵזִיזָה) geküst. (Nondum omnium dierum solem occidit. Livius, XXXIX. 26, 9.).

520. Ez iz e gift ven ez ánem ferdriszt. (Fáj, ha bánt).

521. In ale vilde velder gezoigt.

522. Ein armen món blajt noch jantev (יֵם טֵיב) e pinkel smüc ves ün e büch chajvez (חַיְבֵּז).

523. In gespáz zógt erz, ün in ernst mánt erz. (Tréfásan mondja, de komolyan akarja).

524. Sabezgaj (שִׁבְּזָה).

525. Nach den món brót man de vorst. (Ex ungu leonem pingere. Alcäus élt 610. K. sz. e.).

526. Ein krón tütt den andern niksz. (Nem kaparja ki ki az egyik varju a másik szemét). (Cornix cornici nunquam oculos effodit. Macrobius, Saturnalia convicia. VII, 5.).

527. Grojsze ganovim (גַּנוּבִּים) laszt man láfen, klane hengt man. (Dat veniam corvis, vexat censura columbas. Iuvenal, II, 63.).

528. Eszav (עֵשָׂו)! vi get man majszer (מַיִסֵּר) fün straj? A tóra szerint a gazdálkodó izraelitának kellett jövedelméből u. m. gabona, fa-, gyümölcs és marhaállományból bizonyos adományokat nemcsak a Lévi-törzsbeliéknél, hanem özevgy, árva és szegényeknek is adni. És pedig truma (תְּרומָה) a 40-ik, 50-ik vagy 60-ik részt a Kohen (כֹּהֵן) és majszer (מַיִסֵּר) a tizedet a többi szegény földbirtoknéküléknél. Izsák patriarkának vak-ságával visszaélt a szájhösködő (צִיד בִּפִּי) fia, Eszau, és szenteskedően, hogy félrevezesse, azt kérdezte: Hogyan adják »tizedet« a szalmának? (אֲנִי, הֵיךְ מַעֲשִׂיךָ אֵת הַתֵּבָה וְאֵת הַתֵּבָה? תַּעֲשֶׂהּ).

529. Jéder jid iz e bár jisroél (בֵּר יִשְׂרָאֵל), aber nit e jéder bár jisroél iz e jid. (Nem születése, hanem a vallás szabványainak megtartása teszik az izraelitát valóban azzá).

530. Nemt man zich de ágen in de hand, zét man beszszer. (Vedd a szemeid kezébe, majd jobban látsz).

531. Er mánt niksz den boruch habe (בִּרְךְ הַבָּה), nor den boruch jasve (בִּרְךְ יִשְׁבֵּי). (A zsargon beszélők »Isten hozott«-at »boruch habe«-vel, czélozva a Zsolt. CXVIII. 26. a »tessék helyet foglalni«-t pedig »boruch jasve«-vel fejezik ki. A látogatók egy része rendesen nem azzal törődik, hogy milyen barátságos köszöntéssel fogadják, hanem hová ültetik őket).

532. Vóz mán iz, dóz lazt man fün zich. (A milyen az ember, olyan a beszédje).

533. Vóz ich vász, nást mir kán kác e vek. (Nem nyálja el a macska, amit tudok).

534. Vóz man iz, dóz müz man forstellen.

535. Iz majn chaver (חַבֵּר) niksz, hat mit mir káne cházzerem (חֲזֵרֵם) gevádt. (Nem pajtásom, nem csordáskodtunk együtt).

536. Vi mer der ments hat, vi mer vil er hóben. (Hominis, quo plura habent, eo cupiunt ampliora! Justinus, IV. 1.). (יש לו מנה רוצה מאתים).

537. Ver zen zajne hiner, ün ver zajne gänz?

538. Móger flás brauch e szách (סך) grincajg. (Sovány hushoz sok zöldség kell).

539. Er mant niksz de góde (הֶגְדָּה) nor de knédelach. (Non est de pastu ovium quaestio sed de lana. II. Pius, megh. 1464).

540. Ez iz niksz folkomenesz auf der velt. (Nihil est ab omni parte beatum. Horatius, Ódák II. 16, 97.). (Semmi sem tökéletes a földön).

541. Alesz kümt ün fargét. (Minden jön és elmulik).

542. Ez stekt fil ehr in e glözel vein. (מֵהֶרֶם בְּכֵן, מֵשֶׁלִי בֵּהָרָה). (Mértékletes megtisztelés, nagyrabecsülés).

543. Vóz drin iz, müz erausz. (Ki! ami bent van).

544. Meg afn ponim (פנים) ligen ün vānen. (Arczán feketet és sirhat).

545. Ven man mit anem brajgez (בריו) iz, müsẏ man mit'n güt gevēzen zein. (Akivel haragszunk, kell, hogy azzal jók is voltunk).

546. Kritiziren, ausstelung machen iz lajcht, aber besser machen. (Beeszmérelni, megítélni könnyű, de nehéz jobban csinálni).

547. Spón drón. (באסן ערסן תכנה אש. משלי כרך). Nem hiába zörög a haraszt).

548. Vóz der mencs asz zich macht, dóz iz er. (Azzá válik az ember, amit magából farag). (Sui cuique mores fingunt fortunam. Cornelius Nepos, Atticus II. 6.).

549. Nüdel far nakin. (Eben gubát cserélt).

550. E jéder hat zajne zarg for zich. (Mindenkinek megvan a maga gondja).

551. Cübiszech, cübiszech. (Lassan, lassan). (מעט, מעט. דברים י. כב.).

552. Drauszen régnēt! (Kint esik).

553. Beszer e anderer hat mit mir e szimche (שכימה), vi ich mit en andern. (Többet ér, ha mások velem örülnek, mint én másoknak).

554. Drei meil hintern ajven. (Három mértföld a kemen-cze mögött).

555. Ivesz (עיה) tüt vé. (Fáj, ha bántanak).

556. Hauzfiren iz ka künszt, aber auszfiren!

557. Er eszt auf den kern (קרן) mit'n réveh (רייה). (Mageszi a hasznót meg a tőkét).

558. Ēm söt kán hering, ün nüet kán hinerzüpen. (Nem árt már neki a hering, se nem használ a tyukleves).

559. Mir gét der ajzenbón in kán mógen erein. (»Nem fér a vasut a gyomromba«, mondta az egyszeri ember, mikor a múlt század 40-es évek végén először látta az akkor még csodaszámba menő vonatot).

560. Gét daz geseft niksz, gé ich. (Ha nem megy az üzlet, megyek én).

561. Dóz zen de vóre: niksz trógen, ün doch krajszen. (Nem terhes, mégis fájdalmakat szinlel).

562. Jecz gét mir e kerczen auf. (Most kezdem érteni).

563. Jeczt isz der klap drauszen. (Most kitudódott minden).

564. Dez édelszte metal hat ach slaken. (Nullum magnum ingenium sine mixtura dementiae fuit. Seneca, de tranquill. anim. XVII. 10.). (Nincsen ércz salak nélkül).

Budapest.

(Folytatjuk.)

BATÓ LIPÓT.

II.

1. Er iz gespikt mit Tojre vi a hind mit Hé.
  2. Er kükt arán vi der hón in bené-odom.
  3. Racht haszta, ober a ganv bizte doch.
  4. Er ligt vi a mesz ün eszt vi a ferd.
  5. A bisszl ün a bisszl iz a fülle sisszl.
  6. L'olm tikach, koidm pikach.
  7. Vi ma gott gewönt, zoi helft er.
  8. Er svitzt vi Eszev.
  9. An a gecölten grosen iz ka broche.
  10. Je mehr goj deszto mehr mazl.
  11. Kneip dir di bakkn und halt farb.
  12. Er iz erger alsz gesmadt.
  13. Er eszt vi a stünd for dem toid.
  14. Er zect (ab) vi a bek (tudatlan héber olvasóról mondják).
  15. Frim vi a hind, fett vi a cházr.
  16. Er betrügt mit der ehrlichkát.
- Budapest.

FÜREDI IGNÁCZ.

DAL A DOKTORRÓL.

I.

Lomer klugen, lomer veinen,
lomer sreien cüm lebendigen gott,
lomer beiten, tilim zugen,
af der coroh vosz ünsz getroffen hot;
er hot ünsz beflekt dé goldene mispoche
den sajnen jichesz mit koit ajugesmiert.
Unzer mispocheh iz gewein,
vi a zilber zo rein,
ez iz in ir keimol kein apikoireshz gevein.
Chapt zech erausz a sajkecz einer,
ünzer sveszter ihr zün
ez iz an dem nist süldig keiner
nor deasz ferviszte (Peszt ün) Vin.

II.

Lomdem, szofrem ün rebonem
hot der táte in der mispoche gehat,
semoszem, sochtem ün batlonem
zen gevein fün der mame cad,
tilepelech ün smattelech, kaffelech mit hekelech

szpodeklech mit strajmelech,
 pantoffelech af de fisz,
 ün de zisze bertelech
 mit de sajne pajkelech
 fün tleyszem ktanim iz gor kan smisz.
 Er iz fir (4) vochen in a hemed gegangen
 er zoll kennen fün den rebbesz tis de sirajim gelangen.
 Chapt zech erausz....

III.

Ir zollt zajn zaj treife cüre
 rachmone liclän vi a mens vird ferfirt,
 ir zollt betrachten in éhm a gevüreh
 de lange hór mit chazersmalc besmirt,
 sich af de stifel un gleizer af de eigen
 mit groisz gadlesz geijt er mit den halz auszugeugen.
 A slag ä slag af zeine bajner
 veil er hot dusz gethun
 ez iz an dem nist süldig keiner
 nor dósz ferviszte Peszt ün Vin.

IV.

Sveigtsz nix jiden ün trachtsz afile,
 vosz hotsz eez ka moireh far enkere kinder!
 Jach vill nist mein maul effnen cum bézen
 vosz fir a fajer brennt in der khile.
 Bisz füfcén juhr iz er früm gevézen
 püñkt vi ajere kinder hot er zich nist chaszmenen gekennt.
 Jach geij in der gaszen, teit me mit dém finger
 dort geit fin enker sveszter a zin.
 Ez iz nor a unglik, a ranesz unglik
 mit ünzer sveszter ir zin
 ez iz an dem nist....

V.

Er iz gevein a zeiden kind
 kan cüresz matbée hot er nist gekennt
 ün veltzachen iz er geveizen blind
 er hot nist geviszt, nor de klauzen hat er fervendt.
 Vi a treife tüme kann ferfiren.
 Jidise kinder vanc ün klopc
 er geit doch son mit der price

urm ün urm spaciren
 er iz joi doch eppesz mesügge.
 ün ünzer rebben hot mesz nist gezugt,
 vos fir a sajgecz iz dosz a sajgecz
 ünzer sveszter ir zin,
 ez iz an dem nist....

VI.

Reitetc kvurim in dervégen zchüsz óvesz
 teilte ceduke, meszten dasz feld
 er zoll ihm sicken den malech hamovesz
 Edaj er zoll starben jing fün der velt
 venn nix zoll er pégern,
 venn nix zoll er fervorfen vern
 venn nix zoll er fergeszen, vosz er hot stüdir.
 Dann verdsz zein a kaporeh, a sajne
 mit ünzer sveszter ir zin
 ez iz an dem nist süldig keiner
 nor dosz ferviszte (Peszt ün) Vin.

Galgócz.

GALGÓCZI ÁBRAHÁM.

KIRE, TOGAR, FONJE.

קִירָה קִירָה קִירָה Az osztrák császárra — implicite magyar királyra — vonatkozik és alkalmazható a német császárra is. Ezeknek van, az orosz czár után, a legtöbb zsidó alattvalójuk. A török szultán ^{הַיֵּלִי} De hát mit jelent ^{הַיֵּלִי}? az orosz czár neve, melyet rendszeren a ^{הַיֵּלִי} epitheton ornans kíséretében szoktunk hallani. Azt hiszem, hogy ^{הַיֵּלִי} nagy antisemiták neveiből: ^{הַיֵּלִי} = Fáraó, ^{הַיֵּלִי} = Nebukadnezar, ^{הַיֵּלִי} = Jáván, ^{הַיֵּלִי} = Hámán. Ha vége ^{הַיֵּלִי} és nem ^{הַיֵּלִי} akkor Adrianus.

Ha, mit nem hiszek, ^{הַיֵּלִי} volna, akkor Amalek. Antisemiták neveinek kezdő betűiből nagyon könnyű újabb neveket alkotni. A lexikonnak vajjon melyik betűje alatt nem akadunk valamelyik antisemitának nevére?!

Budapest.

VADÁSZ EDE.

IRODALOM.

A ZSIDÓSÁG ESZMÉI ÉS TANAI.

A zsidóságról sokat beszélnek manapság intra et extra muros, de hogy valójában mi a zsidóság, azt csak kevesen tudnák pontosan megmondani. A régi zsidó, ki a zsidó vallást nemcsak vallja, hanem éli is, nem szorult arra, hogy a zsidóság eszméihez reflexiók útján jusson el: reggeltől estig, felkeléstől lefekvésig zsidó. Ez az élet nemcsak külső, hanem belső jámborsággal is kapcsolatos. A zsidó jámborság külső megnyilvánulásai vallásos és erkölcsi eszmék megtestesítői. Semmiféle bölcselkedés nem képes oly szilárd akaratu jámbor és erkölcsös embereket nevelni, mint a vallásos cselekedetek láncolatából álló életmód. A való élet ráczáfol azokra a keresztény tudósokra, kik nagy garrral hirdetik, hogy ők a jámborság mintaképei, mert ők semmiféle vallásos törvényt nem ismernek. Nem áll az az ellentét: Gesetzesreligion oder Geistesreligion, mi manapság oly sűrűn hangzik fel. Aki nem ismer vallásos törvényt, az még nem vall szellemi vallást. 1800 évig nem is volt divatban a kényelemből erényt faragni. Egy szóval, a régi zsidóknál nem volt szükséges az eszméket összefoglalni, mert azok úgysí érvényesültek a gyakorlatban az igaz jámboroknál. De azért ez is elég sűrűn történt, csak hogy nem oly alakban, amely a mai szükségletnek teljesen megfelel.

Mert a világ nagyot fordult. A modern élet — hiába tagadjuk — a régi zsidó vallásos életmód elé óriási gátat emelt. Nem kisebb baj az is, hogy a zsidók szellemi táplálékukat majdnem kizárólag nem zsidó forrásokból merítik és az ismeretek nincsenek világiakra és egyháziakra felosztva. Vegyesen kapják azokat és észrevétlenül fészkelik be magukat a zsidó

lelkébe oly eszmék és gondolatok, nézetek és ítéletek, melyek régi vallása ellen irányulnak. A divatos nézeteket úgy magára ölti, mint a divatos ruhát. Két konkrét példa. A művelt zsidók is azt hiszik, hogy a zsidó vallás tisztára törvényvallás. Mint-hogy e törvényt alig ismerik és még kevésbé gyakorolják, zsidóvoltukra káros következtetéseket vonnak, ha e kérdéstről egyáltalában gondolkoznak. A másik példa a felebaráti szeretet. Addig ismételtették a művelt zsidók előtt, hogy nem az ő, hanem egy más vallás a szeretet vallása, amíg elhitték.

Szerencsés gondolat volt tehát *dr. Venetianer Lajostól*, hogy intellektuális korunkban a zsidóság »eszméit és tanait« összeállította. Nagyon helyesen cselekedett, midőn ezt nem bölcséleti vagy teológiai rendszer, hanem idézetek alakjában tette. Sok művelt zsidó — sajnos — a zsidó vallás irányában époly elfogult, mint a nemzsidó. Ez nem csoda, hisz mindkettő egyféle szellemi táplálékkal él. Csak idézetekkel győzhető meg, hogy nem ad hoc kifundált eszméket és tanokat terjesztenek elébe. Egyaránt szerencsés az eszme és kivitele. Tetszetős alaku és szép kiállítású kötetecskében röviden és velősen adja elő V. eszméinket és tanainkat. A forrásokban nem tesz különbséget, az apokrifákat ép úgy idézi mint a bibliát, a középkori irodalmat mint a talmudot. Ez csak helyeselhető, mert valamennyi a zsidó szellem megnyilatkozása.

Művecskéje a következő 10 csoportban tárja fel a zsidóság lényegét: Isten, ember, szeretet, főbűnök, boldogság, erények, megtérés, törvény, jutalom és büntetés, Izráel. Egyforma szeretettel ölelte fel az összes csoportokat, nagyjában egyenlő tért juttatva valamennyinek. Egyszeri olvasásra azt látjuk, hogy szerző jól választotta meg a jellemző helyeket. A gazdag irodalom mellett természetes, hogy nem egy gyöngy mellett haladt el. De azért a főpontok kellően vannak megvilágítva. Ha emlékeztünk nem csal, Hillel klasszikus tételét a felebaráti szeretetről (Sabb. 30b) nem idézi ott, hol ennek a tételnek némileg módosított alakját közli Tobith könyvéből. A források megnevezésében nem használja a magyar átírást. Pl. Bab. Mezia, Pesikta, Sirach stb. Nem is következetes, mert Siracht és Szanhedrnit, Thorát és Tórást s hasonlókat. A 83. lapon Sifre Lev. csak sajtóhiba lehet Szifra helyett.

Miután oda jutottunk, hova végre minden bíráló elér-

kezik, a kifogásokhoz, ideje, hogy ismertetésünket befejezzük. Teszszük pedig ezt igaz köszönettel, melyet szerző méltán megérdemelt ügyes és hasznos munkájáért.

JEWISH ENCYCLOPEDIA VIII.

(Funk and Wagnalls Company. London and New-York, 1904, kötetenként 6 dollár.)

Az Encyclopedia meglepő gyorsasággal halad befejezése felé, mert az idén már a harmadik kötet került ki a sajtó alól, úgy, hogy most már nem lehet kételkedni azon, hogy a kiadók a mű befejezésére kitűzött terminust be is fogják tartani: 1905-ben kész lesz. Jelenleg a IX. kötetben dolgoznak és január elsejére elkészül, úgy, hogy a következő évre csupán 3 kötet marad hátra, mit, mint az idej példát mutatja, győzni fognak. Változás állott be a szerkesztőségben, amennyiben az egyik osztály Bacher szakavatott keze alá került.

Az előttünk fekvő kötet, melyen 180-an dolgoztak, Leontól Moraviáig terjed és 705 kéthasábos lapon 1644 cikket és 248 illusztrációt ölel fel. Ezek az illusztrációk a mű díszét jelentékenyen emelik. Jórészt most kerülnek nyilvánosságra, az olvasót felvilágosítják és gyönyörködtetik. A címlapon Maimonides törvénykódexének 1472-ből származó illuminált lapja látható. A halákha művei közt ennek a díszpéldánynak talán nincs párja. A *Manuscripts* cikkhez (Blau és Margoliouth) a kéziratokból 85 írásreproductio van csatolva, melyek a X. századtól kezdve végig mutatják az írás változásait. Ily íráspróbagyűjtemény eddig nem létezett és époly érdekes, amely tanulságos. Az autográfok gyűjtői gyönyörködhetnek Maimonides, Manasseh ben Israel, Mendelssohn, Montefiore és más jelesek aláírásában. Az emlékérem-gyűjtemény és a zsinagógák fotográfiái és egyebek méltóan sorakoznak az említettekhez.

A lexikális elrendezés természete, hogy a legkülönbözőbb tárgyakat sorolja egymás mellé, a kép, amelyet ennek következtében a jelen kötet is nyújt, felette gazdag, változatos és érdekfeszítő, amint az alább következő cikkek gyűjteménye, mely csupán egy részlet, mutatja. A biblia és a talmud, a zsidó irodalom és történet, a zsidó teológia és bölcsészet, a

zsidó biográfia és zsidó élet, valamennyi gazdagon van képviselve. Kellő ügyességgel a zsidóság multjára és jelenére vonatkozó minden kérdéssel tájékozódhatni az Encyclopediából. Az amerikai gyakorlatiassággal dolgozó szerkesztők csupán egy külsőségről feledkeztek meg: az egyes kötetek végén szokásos cikklajstromról, amely a lapozgatástól megkímélte volna a kutatókat. De ezen az egész mű végén nyújtandó cikklajstrom segíteni fog.

A bemutatandó kötetet nem a saját érdeklődésünk szempontjából nézzük és ugyanezért lemondunk arról, hogy egyes cikkeket kiemeljünk vagy részletesebben ismertessünk. Meg kell elégednünk az egyszerű felsorolással, amely ime itt következik:

Leon de Modena, Leontopolis, Leprosy (régii és új időben), Leroy-Beaulieu (az ismert párisi történész, a zsidóságra vonatkozó kitűnő művek szerzője), Letter-writing and letter-writers (levél), Letteris M. H., Levi (törzs és számos biográfia), Levi ben Gerson (facsimile pentateuch kommentárjából, amely 1480 előtt jelent meg), Leviathan, Levin Hirschel (berlini rabbi, mh. 1800), 12 Levin (köztük Rahel L.), Levinsohn, Levirate Marriage, Levita Elijah (a Tisbi ed. pr. címlapjával), Levites, 40 Levy, köztük Levy U. Ph. amerikai hajóskapitány (mh. 1862), több Lewi, Lewin, Lewis, Libraries (szép cikk Gottheiltől), Lichtenstein Hillel (magyar eredetű, kolomeai csodarabbi), Life (élet), Light (világosság), Lilien E. M. festő, Lilienthal M., Lilith (démon), Lily (liliom), Lindo (hires család), Linen, Lion, Lipmann Mülhausen (XV. századbeli polemikus), Lisbon (Kayserling, illusztr.), Litterature Hebrew (terjedelmes), Lithuania (Litvánia, két kimerítő cikk), Liturgy (egész története, Blau), Liverpool, loan (kölcsön), Lodz, Loeb Isidore, Loewy M. (magyar eredetű csillagász), Logic, Lombroso C., London (kimerítő cikk több képpel), Lonzano (maszoréta), Lord's Prayer (miatyánk), Lots (sortes), Love (szeretet), Löw (Saaré Tóra szerzője), Löw Lipót és fiai, Löwsohn S. (magyar-héber író), Lübeck, Lublin, Lublin Meir (M. H. RM.), Lucena, Lucifer, Ludassy M., Lunel, Luria (kabbalista), Luther, Lutsk (orosz), Luxemburg, Luzzatti és Luzzato (11 életrajz), Lydda, Lying (hazugság), Lyons, Lyra Nicolaos de, Ma'aseh Bereshith, Ma'aseh Merkabah, Ma'asch

A MIDRAS KIRÁLY-HASONLATAI.

(Dr. Ziegler I., Die Königsleichnisse des Midrasch beleuchtet durch die römische Kaiserzeit. Breslau, 1903. XXXII. + 458. Anhang (hebr.) CXCI. 8° — Ára 10 márka.)

Books, Maccabees (kimerítő cikk, Abrahams J. London), Madrid, Magdeburg, Magen David, Maggid, Magic (Blau), Magyar Zsidó Szemle, Mahler Ede (Budapest), Mahzor, Maimon Salomon, Majority (többségelv a talmudban), Makai Emil, Malbim Meir, Manasseh ben Israel, Mandaean, Manna, Mannheimer J. N., Mantle of the Law (tóratakaró, szép illusztrációk), Mantua, Manuscripts (kimerítő cikk, gyönyörű facsimilek), Marano (Kayserling), Marczali Henrik, Margoloth (18 életrajz), Mariamne (Krausz), Marriage (házasság, több cikk és illusztráció), Marseilles, Martyr (több cikk), Maryland, Masorah, Mathematics, May Laws (a hirhadt orosz májusi törvények), Maybaum Zs. (berlini rabbi, magyar), Mayence (szép illusztr.), Mayer (7), Mazzah (illusztr.), Meassefim, Mecklenburg, Medals (25 kép), Medeba (a medebai mozaik-térképpel), Mediator (közvetítő Isten és ember közt), Medicine (beható cikk), Medina (város és család), Megilloth (5 megilla, illusztr.), Meir (25, első a tanna), Meisel (8), Mekilta, Melammed, Meldola (23), Meliha (kisóvás), Memor-Book (Salfeld), Memorial Dates (nevezetes dátumok az év minden napjára), Memra (a targunban stb.), Menahem (25, köztük ben Saruk Bachertől), Mendelssohn Mózes (Kayserling) és családja (többektől), Mendes (több biogr.), Menorah, Merkabah, Messiah (kimerítő cikk), Metals (Krausz), Metatron, Meturgeman, Metz, Meyer (18), Michael, Microcosm, Midrasch (Theodor), Miggo, Migration, Mikweh, Milk (tej), Millennium, Minhah-Prayer, Minsk, Minyan, Miracle (csoda), Mishnah, Mnemonies, Moab, Moabite Stone, Mohilev, Money (pénz), Monogamy, Monotheism, Montefiore (család), Monuments, Moravia.

Ez alkalommal is rámutatunk arra, hogy az Encyclopaedia, főképp Kohler buzgósága folytán, a zsidó theologia kérdéseinek számos és terjedelmes cikket szentel, és e tekintetben úttörőnek mondható. Amerikai bátorsággal és szabadelvűséggel él nemcsak a zsidósággal, hanem a kereszténységgel szemben is. Az európai zsidó teológusok nem szólnak szabadon, mert az európai keresztény theológia felette érzékeny és hajlandó az egyesek nézetnyilvánításáért az egész zsidóságot felelősségre vonni. Már pedig a bölcsek szavai csak csendben hallgathatók.

Tizenöt év óta készíti szónoklatait Ziegler és mint rabbi homiletikájának legfontosabb forrása, a midrás. Forgatta, forgatta midrás-irodalmunk kincsházát, de munka közben mást is látott benne, mint prédikációkhoz alkalmas külső dísz: feltűnt előtte, hogy számos példázat e majdnem republikánusok készítette irodalmi műfajban királyok személyéhez s udvartartásukhoz fűződik; a »melech böszer vodom« típus, a »hűsből, vérből való király«, mint a mennyei király ellentéte minduntalan szerepel. Csak nem kívánta az agadista a mesemondó nép módjára közönségét király, királyfi és királyleány tündérmeséjével szórakoztatni; a naiv néplélek, a gyermek kedélye megkívánja a csillogó mezt, a fényes dísz; a mese, a népmonda »egyszer volt egy király« lélektanilag igazolható, mert feloldja a képzelet szárnyait és tovaragadja a hallgatót s olvasót ama képzeleti világba, mely nem büzlik a mindennapi munka, nyomor és emberkéz izzadságától, verejtékétől és posványától.

A saját országában leigázott nép kedélyére hatott a hímes beszéd, a tarka, csillogó mez, melybe tanításait öltöztette darsánjára; de ha hivatkozott földi uralkodókra, akkor legtöbb esetben rámutatott a szomszéd népek királyaira, igen gyakran — és ime itt tündököl Ziegler érdeme — Róma imperátoraira és hivatalnokaira.

Túlöz Ziegler, sok midrásban lát vonatkozást a római császárokra, pedig hiábavaló ebbeli fűradozása. Így a 219. l. 238. l. vagy mikor a 8. l. a koronát tárgyaló példázatokról szól. De egyetlen egy fejezetet kivéve (VI. A császárok szabadosai és rabszolgái) a munkában a túlzás elenyésző hiba sok jó tulajdonságai mellett; itt nem alkalmazható amaz elv:

יֵרָא כְּמֶלֶךְ
Kifogást is lehetne tenni a mű keletkezésére nézve; a fejlődés itt nem szerves; úgy értem, nem belső szükség vitte rá, hogy a midrásban előforduló hasonlatokat a királyról, császárdjáról, udvartartásáról stb. fejtegetse a római császárok tör-

téneti világánál; ő elővette Friedländer, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms című művét és ehhez keresett analógiákat az évek során át gyűjtött midráshelyek adathalmazában és így könyve inkább: Die römische Kaiserzeit beleuchtet durch die Königsgleichnisse des Midrasch.

Közös forrásra megy vissza ama szokásunk, hogy a vonal alatti jegyzetekkel imponálni akarunk és ez néha a tudós világban bizalmatlanná teszi a kritikát; emlékszem jól Zieglerre; jó deák volt, de hogy tényleg az első forrásokból merített volna, abban Tamás vagyok. Vegyük pl. találomra a 84. l. és köv. Vita Aureliana (sic!), vagy Sveton Nero, Dio LXVII., Vita Claudius (sic!).

Egy hibát magyar kritikában különösen felhozni sürgősen; sok a helytelen német kifejezés, néha teljesen érthetetlen, pl. ein Sklave beispielsweise, der sich dahin zu flüchten vermocht hatte (21. l.), mehrere Patrone besitzen war usuell (26. l. Note 7), die Provinzler (39. l. st.), ich bin nicht also, David kam beten, *beladen* mit *einem* Geschenke, einen Geruch riechen, »hier habet ihr sie (t. i. die Tische = asztalok!) in euer Antlitz stb. Számos hibát átvett Friedländerből, pl. e szörnyű kifejezést Tiber Tiberius helyett, die Auguste pl. waren die Auguste bereit.

De ezzel törődjenek a *németek*!

Szemlénket a munka tárgya érdekli és hogy ezt felölelte Ziegler, ezért igaz köszönetet érdemel. A szerencsés eszmét nagy munka és fáradozás útján valósította meg. Tizenegy fejezetben beszámol a legfontosabb midrásokról, itt-ott fontos adattal gyarapítva a római történet kútforrásait, mint pl. 199. l. és egyéb helyeken. A fejezetek címei a VIII. kivételével (Panem et circenses, keresett cím) egyszerűek. 1. A császárok hivatalos jelvényei és tisztelete. 2. A császárok prokonzuli hatalma és viszonyuk a hadsereghez. 3. A császárok törvényhozó joga. 4. A császárok hivatalnokai. 5. A császárok barátjai. 6. A császárok szabadai és rabszolgái. 7. A császárok építkezései és kerti ültetvényei. 8. Panem et circenses. 9. A császárok állami és magánbirtoka. 10. Az Augusta. 11. A császárok fiai és leányai.

A függelék az idézett midráshelyek eredetije (I—CLXXXIII) az idézett szerzők és hagyományozók lajstroma (CLXXV—

VIII), tárgyi lajstrom (CLXXIX—XXXII), az idézett szentírási versek (CLXXXIII—XXXVII) és végre a görög és latin kölcsönszók jegyzéke (CLXXXVIII—CXII).

A munka, amint látjuk, szép czélt szolgál; eredményt használhatja az exegeta, szónok és történettudós egyaránt. Szerző megmutatta, hogy az annyira félreismert zsidó irodalom hamupókéje, az Agada is történeti forrás, mely érdemes arra, hogy benne elmerüljünk, hogy megérdemelte, hogy a darsánim és maggidim köréből kiragadta Bacher és megnyitotta számára a tudomány csarnokait.

Ezt Ziegler is érezte; lerója köszönetét, a mennyiben művét mesterünknek és tanítónknak, Bachernek ajánlja.

Kaposvárott.

DR. KOHLBACH BEBTALAN.

KOHLETH.

I. Fejezet.

Óh hiúságok hiúsága minden,
Mi haszna van a föld fiának itt lenni.
Mit ér vajjon sok fáradalma, gondja,
Amelylyel egyre szíve vérét ontja?!
Mert rendre tűnnek-jönnek nemzedékek.
És csak a föld nyert multhatatlan létet.
Fölkél a nap, és lenyugoszik ujra,
S ha bibort fest a hajnal tündérúja:
Helyére tér a nap a virradáskor,
És tüzet ont az égő láthatárról...
A szél kereng: délről északra nyargal,
Sohsem pihen, forog örök futamban.
Minden folyót magába vesz és elnyel,
És mégsem telik soha meg a tenger,
S a folyamok a forráshoz megtérnek,
Amiglen ujra tengerárba érnek.
Mindennek így kell a létben forogni, —
De ki is tudná mindezt föl sorolni?!
Hol van a szem, mely sorba tudná venni,
És hol a fül, amely meg tudná lesni:
E körfutamnak örök robajlását,
Jöves-menését, zugó rohanását?!
Mi egykor volt: az el nem mult örökre,
Mi tovatűnt, az visszatér a földre,
Mi megtörtént, majd ujra léssen mása,
Mindennek eljő biztos ujjulása.

És nincsen új a nap alatt, a létben,
 Ah! minden ujság megesett már régen;
 S ha van dolog, amelyről azt mondhatnád:
 »Ime, ez új!« akkor is megtudhatnád,
 Hogy az is meg volt egykori időkbén,
 Megtörtént gyakran, és megesett bőven,
 Csak a mi eszünk feledékeny, gyatra,
 És nem eszmélünk a tovatűnt napra.
 A mi korunknak is ez lesz a sorsa,
 Későbbi kornak nem leszén rá gondja.

* * *

Király valék egykor Jeruzsálemben,
 Én Koheleth, király az Izráelben,
 És arra törtem, hogy kifürkészhessem,
 És kikutasson szívem bölcseséggel:
 Az ég alatt, minden csodás rejtelmet,
 Miket előttünk titkok-titka elfed,
 A bűvös leplet akartam fölfedni,
 Mindarról, ami égi, s ami földi, —
 Hajh! gonosz munka ez a lázas ostrom,
 Az ember hátán súlyos teher, ostor,
 Amelyet Isten kínra adott nekünk,
 Hogy lángban forrjunk, amig majd elégünk.
 Oh láttam mindent, — s azt mondom, hogy balga
 Az embereknek minden viadalma,
 És sajnálkozom minden hiúságon,
 Mert szélkergetés minden vágy és álom.
 A ferdeségből egyenes nem leszén,
 A hiányos nem lesz teljes egészen;
 S egy gondolatot érlelt meg a szívem,
 És szólott hozzám, s beszélt nekem így:
 Nagyobb lettem és bölcsőbb mindazoknál,
 Akik felé a képzeletem elszáll,
 Kiket előttem látott Jeruzsálem,
 Kik benned éltek egykoron óh Sálem!
 Titkokba láttam, jövődöt felfedtem,
 És a szívemnek sok tudást szereztem,
 És arra vágytam, hogy mindazt megértsem:
 Ami legmélyebb a nagy bölcsességben, —
 Ah! megismertem oly korán, oly gyorsan,
 Hogy ez is semmis, mint a lomb a porban, —
 Mert sok tudásnak sok a szenvedése,
 Sok értelemnek sok bánat a bére.

Budapest.

KISS ARNOLD.

IRODALMI SZEMLE.

Friedmann M. a bécsi rabbiszeminárium Értesítőjében »Pseudo-Seder Eliahu zuta« című iratot tesz közzé. Ugyanezen a helyen 1900-ban kimutatta, hogy a kiadások (1598 és 1677) nem nyujtják a midrast ősi alakjában, egész 10 fejezet nem tartozik a műhöz. Ezt a részletet most kiadja, magyarázza és bevezetéssel látja el. F. az első 3 fejezetet Derekh Erecz és az utolsó 7-et Pirke R. Eliezernek nevezi. Ezeket, mint bizonyítja, már régi időben is ezen név alatt ismerték. Egy parmai kézirat alapján tisztább szöveget ad. Erdemeit e művel ismét szaporította. A sűrűn előforduló rövidítés bizonyára = נחמ"ב és a szöveg késő megállapodásának a jele.

*

A cincinnatii »Hebrew Union College Annual«-je, melyet Frisch Ephraim közben felavatott hallgató szerkesztett, új organum, melynek állandósítása tervbe van véve. 26 közleménnyel szolgál különböző ismeretkörből és valamennyi népszerűsége törekszik. Első helyen Morris Rosenfeld verse áll (német zsargon, »yiddisch« angolul). *Kohler* a College elnöke »a halákha négy rőfje« cím alatt arról szól, hogy mit kell a modern rabbinak tudni és e szerint mire kell tanítani. Oda konkludál, hogy sokra tanítják, ami nem kell és sokra nem tanítják, ami kell és végül tantervet ad. *Bacher* a gemára szóról értekezik, amit folyóiratunk is közölt. *Malter H. Al-Kindi* »az arabok filozófusai«-ról monografiát ad. *Montefiore C. G.* szellemes cikkben fejtegeti, hogy milyen legyen a zsidó pap: őszinte, szerény, nyílt szemű, jámbor, odaadó, önzetlen. A fő a jellem. De azért azt is kívánja, hogy a községek méltóan fizessék a rabbit, hogy ne kényszeríttessék más munkára. Egy másik cikk *Mannheimer S.*-től megvilágítja ezt a pontot, mert arról értesít, hogy sok rabbi hivatását — gyakran meglett korban — mással cseréli fel. *Buttenwieser M.*, a profetizmus lényegéről szól egy nagyobb munkából kivett részletben. *Grossmann L.* a modern zsidó vallásos nevelést szeretné más irányba terelni. Közben sokat beszél a katolikusok, protestánsok stb. iskolaneveléséről. *Margolis M. L.* helyteleníti, hogy a modern zsidók a vallás terén semmiféle tekintélyt nem

ismernek el, mert a határtalan individualizmus nem vezet jóra. Margolis a reformról külön iratot tett közzé, melyet más helyen ismertettünk. *Levias C.* a héber magánhangzók neveiről és 14 szó jelentéséről ír. *Hirsch G. E.* szerint a zsidóság eredetisége tisztán az erkölcsi monotheizmus. *Philiphson D.* azt mondja, hogy a szószékéről nem szabad politizálni. *Friedmann H. G.* Kaddus Hasém és Chillul Hasém-ről értekezik. Ez utóbbi a College hallgatója és még többen adnak kisebb-nagyobb dolgozatot. A legterjedelmesebb dolgozat *Deutsch Gotthardé* a zsidó történet emlékezetes napjairól (Memorable Dates of Jewish History 283–444). Végig megy az egész éven január 1-től december 31-ig és feljegyzí a nevezetes születés- és halánapokat, valamint egyéb dolgokat. Zunz és Kayserling voltak elődei, kiknek dolgozatait természetesen felhasználta és talán az ötszörös nagyságra bővítette. A jó index tanítványainak munkája. A könyv végén a tanárok és az utolsó évben graduált hallgatók arcképei vannak és az utóbbiak életrajzai is. Az amerikai üzleti szellem nyilatkozik meg a 21 lapra terjedő hirdetésekben 483–503. Az Évkönyv eszméje és megvalósítása nagyon dicsérendő. A »Journal of Hebrew Union College« a hallgatóság által kiadott tudományos lap, melynek költségeit részben az intézetet fentartó egyesület fedezi. Az »Annual« megjelenését szintén mecénások és előfizetők tették lehetővé, mert jómódu fiuk — mint az egyik cikkező mellékesen említi — Amerikában sem mennek a pápi pályára. Hogy is mondja a zsidó nép: az egész világ egy város.

*

A régi Izraél astronomiai ismereteiről eddigelé tudunkkal nem volt monográfia. A kommentárok a megfelelő helyeken tárgyalták az egyes pontokat és a »Régiségek« tan-
könyvei kisebb-nagyobb terjedelemben összefoglalták az eredményt (Nowak, Hebräische Archäologie I. 297. köv.; Benzinger csak az időszámításról beszél), úgyszintén a bibliai szótárak és az encyclop. művek (Jew. Encycl. II. *Astronomy*). *Schiaparelli Giovanni* a Hoepli-féle 800-ra terjedő tudományos kézikönyvek gyűjteményében külön iratban foglalkozik ezzel a felettel érdekes témával (L'astronomia nell' Antico Testamento, Milano 1903, Manuali Hoepli, 196. lap). Szerző a mérsékeltbb biblia-kritika álláspontján áll és bevezetésében erről részletesen

nyilatkozik. »Bár az astronomia terén az izraelita gondolkodás nem nyilvánult saját nagyobb eredetiségében és nagyobb erővel, de nem közömbös előttünk semmi e rendkívüli nép életében, melynek történelmi jelentősége nem marad a görögök és rómaiaké mögött« (13. lap). Kifejtéi ezután a feladat nehézségét, amely igen sokféle és áttegy a részletes tárgyalásra. Miután ezt megírtuk, a munka német fordításban is megjelent.

*

Schechter S. vázlatát a chaszidimról, amely a »Studies of Judaism« cz. műben jelent meg, németre fordította *Taussig Olga* (Die Chassidim. Berlin 1904. Jüdischer Verlag). A szerző, ki chaszidok közt született és nevelkedett, elmés tanulmányában erről a hazánkban is elterjedt szektáról érdekes képet fest. Számukat félmillióra becsüli, ami inkább alacsony, mint magas szám. Az alapító, a Balsem, reformátor volt, mert a XVII. és XVIII. században kifejtett, részben mai napig divó pülpul és a vele járó életmód ellen csinált frontot. Tény minden esetre, hogy a chaszidizmus a nyomott lelkület helyébe derültebb világfelfogást állított és hogy vallásosságába bensőséget plántált. Aki figyelemmel szemléli a chaszidizmus keletkezését és fejlődését, meglepve veszi észre, hogy alapítása és terjedése az őskereszténységgel rokon jelenségeket mutat. Mindkettő a tudatlan nép körében terjedt; mindkettő az asszonyok megnyerésére törekedett; a Baalsem rossz hírű nők társaságát kereste, legalább nem kerülte, tehát Jézus módjára cselekedett, anélkül, hogy erről tudomása lett volna; a tudományt a hitnél kevesebbire becsülte; misszionáriusokat küldött ki. Még folytatni lehetne az analógiákat. A kedélyt az ész fölé helyezte és a vallásosság vehikuluma tényleg nem az intellektualizmus, hanem a sensualizmus. A legfeltűnőbb azonban az, hogy a chaszidizmus már az első emberöltő után kifejlesztette az isten-ember eszméjét és ilyenül a »czaddik«-ot tette meg. Ezt a hitet elméletileg is fundálta.

*

A firenzei »Collegio rabbinico« megnyilta óta az olasz zsidóság tudományos tevékenysége emelkedett és 1904 januárban külön tudományos folyóirat indult meg »Rivista Israelitica« czimvel, amely Firenzében jelenik meg és melynek dr. Margulics és dr. Chajes tanárok a főmunkatársai. Eddigelé 5 számot

láttunk a kéthavonként megjelenő új organumból, melyhez a nevezett tudósokon kívül több olasz és német író szolgáltatott kisebb adalékokat. Habár jelenleg, úgy látszik, még anyaghiányban szenvednek, nem forog fenn kétség afelett, hogy már közel jövőben arra a magaslatra fog emelkedni, amelyen a zsidóság hasonló organumai állanak. Helyes nyomon halad abban, hogy gyakorlati cikkeket is felvesz és nevezetesebb újdonságokat is közöl. Az új folyóiratnak sok szerencsét kívánunk.

Luzzatto Gino az urbinói zsidók történetét mondja el az 1400—1600 terjedő korszakban »I banchieri Ebrei in Urbino nell' eta ducale« című iratában (Verona-Padova 1903). Az anyagot öt fejezetre osztja és 27 kiadatlan okmány lenyomásával erősíti meg elbeszélését. A zsidók mint pénzkölcsönzők kerültek 1400 körül Urbinóba és ott bankot alapítottak. Voltak persze mások is, kik nem rendelkeztek pénzzel és mint szegény emberek tengették életüket. A hercegi kormány privilegiumokkal csalogatta őket oda, de azért nem voltak nagyobb számban. A törvényes kamatláb alacsonyabb volt, mint a német városokban, de azért ugyanaz a sors érte őket, mint emezeket, melynek vége a száműzés volt. Nem igaz az, hogy a zsidók kizsákmányolták a népeket, hanem az ellenkező. Ha a zsidó pénzre nem volt szükség, vagy ha elvesztették tőlük, akkor következett a kiűzés. A »velencei kalmár« sorsa az összes zsidók közös sorsa volt. Pénze kellett, ő nem.

Eisenstadt Ben-Zion héber nyelven 4 füzetet adott ki »Dór Rabbanav ve-Szófrav« cím alatt, melyek a jelen kor rabbijai, tudósai és írói életrajzait tartalmazzák (Varsó—Vilna 1895—1902). Jó ötlete támadt, átvitorlázott Amerikába és ötödik füzetül Newyorkban 1903-ban kiadta חכמי ישראל באמריקה (angol címmel: Israel Scholars in America) című könyvet. Hasznos biográfiai segédeszköz, amely abécé sorban, röviden adja az életrajzi adatokat. A 112 lapos könyv annak a bizonyítéka, hogy Amerikában már sok rabbi és író van. A legtöbb Orosz- és Lengyelországban született, kiknek hírét ez a könyv hozza először a vén Európába. Sok zsargoníró és költő él az új világban, a leghíresebb Morris Rosenfeld, ki 1895-ig,

bár már ismert neve volt, szabószkodott. Ma már az irodalomból él. Sok magyar emberrel is találkozunk a füzetben. A korrektura nem elég gondos. A család- és helyneveket latin betűkkel is kellett volna átírni. A füzetet sok arckép díszíti (a végén), melyek külsőleg mutatják be a zsidóság különböző árnyalatait az újvilágban.

Az amerikai zsidóságban, amely az amerikanizmus általános szellemének megfelelően gyakorlati irányú, a reformeszmék felette elevenek. A romantika, melynek előfeltétele a nagy mult, ennek hiánya miatt nem bír talajjal. A »Central Conference of American Rabbis« oly vallásos kérdésekkel foglalkozik, melyektől az európai hátaik valósággal borsódnak. Tisztán elméleti szempontok szerint tárgyalja az elvi problémát *Margolis M. L.* »The theological aspect of reformed judaism« című iratában (Baltimore 1904). Nagy tudományos apparátussal dolgozik és a kérdések egész komplexumát öleli fel. A vallástudomány és keresztény theologiai irodalmat is bőségesen használja és ritka az olyan könyv, melyben oly vegyes társaság kerül együvé, mint Margolis könyvében, mert a nevezetteken kívül az orosz héber írók is szóhoz jutnak. A főforrás azonban a tulajdonképeni zsidó irodalom (biblia, talmud, középkor) és az újkori, főképp német írók. A kérdések nálunk szélesebb körökben érdeklődést nem keltenek, megelégszünk e rövid bemutatással.

Morris Rosenfeld, a nagy hírnek örvendő zsargon költő, összegyűjtött verseit, 1904-ben újra kiadta a newyorki »International Library Publ. Company«, melyet Alexander Harkavy, zsargon prózáiról, látott el bevezetéssel. E bevezetésből megtudjuk, hogy Rosenfeld 1862-ben született Orosz-Lengyelország egyik falujában, Varsóban nevelkedett és tíz évig volt szabólegény. Versei részben a szabóéletből veszik tárgyukat és inspirációjukat, de a zöme a zsidóság általános bajainak és szentelve. A zsidó néplélek zokog bennük. Nem is értik meg őket tökéletesen mások mint a költő honfitársai és a szenvedésekben osztályosai. A zsidó vallásos alkalmak sűrűn szólatatják meg a költő lantját és ilyenkor annyi héber kitéltet használ, amennyit csak az ő olvasóközönsége ért meg.

Az orosz—lengyel zsidók valóban külön nemzeti életet élnek, a zsargont irodalmi nyelvű képezik ki. A kiadó czég tudományos könyveket is forgalomba hoz, pl. mechanikát, astro-nomiát, kulturtörténetet stb. Ezek mellé kerülnek a RMBM. Szaadja gáon stb. életrajzai. Szóval vegyes társaság.

Grunwald M., ezelőtt hamburgi, jelenleg bécsi rabbi, ki a zsidó folkloristika körül nagy érdemeket szerzett és kinek »Portugiesengräber auf deutscher Erde« cz. iratát már ismer-tettük, terjedelmes munkát tett közzé a hamburgi zsidók történetéről »Hamburgs deutsche Juden bis zur Auflösung der Dreigemeinden 1811« (Hamburg 1904). Oklevelek és irodalmi források alapján ismerteti a hamburgi zsidók külső-belső életét. Az anyagot a következő 11 fejezetre osztja:

1. Das Zeitalter der Glückel von Hameln.
2. Die Steuerkraft der Gemeinde.
3. Der Judentumult 1730, und was ihm vorausging.
4. Das Leben in der Gemeinde.
5. Die sociale Stellung.
6. Beruf und geistiges Leben.
7. Der »Hamburger Amulettenstreit«.
8. Moralische Streiflichter.
9. Die Hamburger auf oder von Juden geprägten

Medaillen.

10. Hamburgs Juden in Bild und Karikatur.
11. Hamburger, Wandsbeker und Altonaer Drucke.

Látjuk, hogy szerző mindenre kiterjesztette figyelmét. Az »amulett-harcz«, a XVIII. században Eibeschtz és Emden harcza, az egész zsidóságot két pártra osztotta. Hasonló jelen-tőségre emelkedett a »Hamburger Tempelstreit« (1819), amely a reformmozgalmakat bevezette. Érdekes fejezet a nyomtat-ványok felsorolása, melyek közzé a bibliakiadások is fel vannak véve, habár nem zsidóktól erednek. A községek megalapítói marannosok voltak, a német zsidók csak ezeknek protektorátusa alatt kerültek Hamburgba. A »portugiesek« eleintén nem tekintettek zsidóknak. Az első zsidók valószínűleg 1610-ben kerültek Hamburgba. Mindenféle bajokkal járt letelepedésük és tartózkodásuk, de a magistrátus rendesen pártjukat fogta. G. alaposan és tömören adja elő az eseményeket. A mellék-

letek a könyv nagyobb felét foglalják el (180—348). A kötetet több kép díszíti.

A spanyol fénykor nagy költőit a németek közt többen álltatták át, kik között *Sulzbach A.* műfordításaival kiváló helyett vivott ki. A kis kötet czime: »Dichterklänge aus Spaniens besseren Tagen. Auswahl aus den Meisterwerken jüdisch-spanischer Dichter, metrisch übersetzt und mit Noten versehen« (2. kiadás, Frankfurt a. M. 1903). Mindössze három költőből (Halévi, Charizi és Szabara) ad szemelvényeket és átköltése sikerültnek mondható. A kiállítás egyszerű és izléses.

Dr. Hirsch N. jogtanácsos Frankfurt am Mainban, elhunyt atyja *Dr. Hirsch S. R.* összegyűjtött iratait (Gesammelte Schriften von Rabbiner Samson Raphael Hirsch) akarta kiadni, de az első kötet megjelenése után a halál kiragadta az élők sorából és a második kötet elkészve csak most (Frf. 1904) került ki a sajtó alól. A hátramaradottak azonban kezükbe vették az ügyet és az összes iratok kiadását ígérik. Hirsch S. R. az orthodox irányt kiváló ügyességgel és siker-rel képviselte, mert azt a modern kultúra körébe iparkodott beilleszteni és egyéb jeles tulajdonságai mellett maga is művelt ember volt és a tollat ügyesen kezelte. Vannak a német orthodoxok között, kik tudományosság tekintetében felülmulják, de egy sincs, ki a gyakorlati kérdésekhez annyi avatottsággal tudott volna hozzászólni. Iratai tényleg inkább pártiratok, semmint tudományos dolgozatok. Ez önálló művei-ről is állítható, mert több bennük a homiletika, mint a tudományszak kutatás. A felekezet szempontjából azonban az ez irányú iratok is örömmel üdvözlendők, mert kíváncsiak, hogy a zsidó irodalomban minden irány képviselve legyen. Minden fajta érdeklődés találja meg irodalmi képviselőt. Az előttünk fekvő kötetben a homiletikai irány már külsőleg is dominál. Első helyen állanak: »Elmefuttatások a zsidó kalendáriumi évhez«, melyek az egyes hónapokhoz fűződnek. A második rész »Vegyes értekezések« cz. alatt Ézsaiás prófétára és a zsidó népre vonatkozó dolgozatokat ad. Az utolsó (harmadik) rész a közösségi élettel foglalkozik. Az egyik cikk a héber oktatásról, mint általános műveltségi elemről szól, egy másik

pedig az általános műveltség és a speciális zsidó műveltség viszonyát tárgyalja. Már ezek a címek is mutatják, hogy Hirsch a kulturán belül és nem a kultúra ellen törekedett az orthodoxismusként helyet szorítani. Egy szóval német volt.

A zsidó tudományos világban Harkavy Ábrahám, a sz.-pétervári császári könyvtár könyvtárosa, fényes névvel bír. A családnak egyik Amerikába szakadt tagja, Elhanan Harkavy, külön iratban ismerteti a Harkavyak nemzettségét (Dor Jesárim, New-York 1903), melyből megtudjuk, hogy sok tudóssal, régiekkel és ujakkal, ajándékozták meg a zsidóságot. H. Ábrahám atyja is tudós ember volt, kit gazdagsága nem idegenített el a talmudtanulástól. Jelenleg szintén többen élnek, kik az irodalomnak szentelik magukat.

Sokolow Nachum héber lapszerkesztő 25 éves irodalmi működését tisztelői külön ünnepi művel örökítették meg, melyet már ismertettünk. Ugyanez a kör S. »Válogatott iratait« szándékozik kiadni, de egyelőre csupán egy kötetet bocsátott közre »*Kethábim Nihchárim*« I. (Varsó 1904), mert többre nem telt. A vaskos és díszes kötet öt részből áll, melyek külön lapszámozottak. Sokolow hírnevét mint szépiró és mint hírlapszerkesztő szerezte meg és kiválasztott iratai erről az oldalról mutatják be. Az orosz-lengyel zsidók nemzeti költője és írója, és nem az egyetlen. Első helyen 45 szép-irodalmi dolgozat áll (102 lap), melyek közül több mint tíz ezionista tartalmu. Modern dolgok héber nyelven zsidó színen. Elmés ötletek, utirajzok, elmefuttatások. A másik rész elbeszéléseket és tárczacikkeit mutat be, melyekből az orosz-lengyel zsidó élet jelenségeit (közöttük elég szomornakat) ismerjük meg. Vannak »daitsok«, chaszidok, ezionisták stb. A 31 közlemény 237 lapot tölt ki. A harmadik rész essay-kból áll (48 lap); alkalmi cikkek, többnyire nekrológok (Lazarus, Herbert Spencer, Hugó stb.). Az itt szóba kerülő dolgokhoz mi is konyítunk és nem vagyunk elragadtatva. A negyedik rész utirajzokból áll. Nyolcz uti levél Olasz- és Németországból (130 lap). Az ötödik rész művészetéről szól és a következő három dolgozatot tartalmazza: A drezdai képtár (1—27); Van-e héber (chén = kellem) esztétika? (28—67); Glitzenstein-

nál (68—74). G. szobrász, kit Sokolow az elhunyt nagyhirű Antokolskihoz hasonlít. Ezelőtt 11 évvel, midőn vele megismerkedni szerencsénk volt, az azóta elhunyt dr. Perles müncheni rabbi fiával, P. Felixxel, ki azóta szép névre tett szert, talmudot tanult. Csakugyan nagy erő és tehetség rejlik benne, hogy aránylag rövid idő alatt a legmostohább viszonyok között annyira felküzdötte magát. Jelenleg Rómában él és sok zsidó tárgyú alkotás dicséri lelkét és tehetségét.

Sokolow röviden ismertetett dolgozatai dióhéjban mutatják be az újírányu héber-zsidó irodalom legtöbb fáját. Talán csak a tudomány — az általános és a zsidó — hiányzik. A mű alakjánál és tartalmánál fogva korunknak érdekes jelensége.

Hertz F., »Antisemitismus und Wissenschaft« cz. kisebb füzet (Bécs 1904) kevesebbet ad, mint amennyit a hangzatos cím ígér. Sorba veszi az antisemiták argumentumait, melyek általános ismeretéről alaposan gondoskodnak és tárgyi vizsgálgatás által kimutatja ürességüket. Szerző szép munkát írt: »Moderne Rassentheorien« (Bécs 1904). Ezt a pontot a szóban forgó füzetében is talpraesetten világítja meg. Csodálatos, hogy az antisemitismus mily kevés mondókéval táplálja hiveit? Napról napra számos lapot kell megtöltenie és mindez évek óta kitelik néhány vádból. Nincs az a zsidó, aki ily ügyesen tudna »kiaknázni«.

Ruppin A. könyve: »Die Juden der Gegenwart« (Berlin 1904) már a cím szerint (eine socialwissenschaftliche Studie) a zsidók társadalmi viszonyait akarja feltüntetni statisztikai adatok és egyéb megfigyelések segítségével. Az anyagot 8 fejezetben csoportosítja, melyek a következők: 1. A modern kultúra befolyása. 2. Népstatistika. 3. Biotikai (physiologiai) viszonyok. 4. A szellemi élet. 5. Kereseti viszonyok. 6. Moralitás. 7. Állampolgári és politikai állás. 8. Nemzetiségi eszme. Ruppin főérdeme nem a tények kiderítésében, hanem inkább összefoglalásában áll. Az 1. és 2. szakasz (1—118), a könyv kétötöd része, egyáltalában nem szolgál új ismeretekkel és a többi is csak imitt-amott. A magyar adatokat teljes mértékben használja fel (pl. Budapestről 56., 71., 73.; Magyarország

83 és 91—92), melyekből látható, hogy felekezeti szempontból a magyar zsidók bizonyos tekintetben a német zsidók fölött állanak. Szerző cionista és könyve utolsó fejezetében a zsidó nemzeti kultúra mellett tör lándzsát, de arról, hogy milyen fajtájú legyen ez, nem beszél. Csupán azt mondja, hogy a keleteurópai zsidóságból kell kiindulnia. Ez a nemzeti kultúra nézete szerint a cionizmus főtartalma, mert a hivatalos program főpontját, Czion megszerzését és betelepítését, ez idő szerint képtelenségnek tartja. Ezt meggyőzően fejti ki. Kinosan hatnak zsidó tollából az olyan nyilatkozatok, melyek a kitérést, felekezet elárulását, mintegy igazolják (76 s más-hol) és itt valótlán tények állításáig megy. Zunz sosem nevezte hűségét a zsidósághoz »die grosse Grille seiner Seele« (64. lap). Ezt csak Heine mondja róla, midőn konstatálja, hogy a »Kulturverein« főszereplői később elhagyták a zsidóságot és csupán Zunz maradt meg. Az ilyen hazug állítások veszedelmesek. Fájdalom, a zsidók közt egyre szaporodnak az árulásra buzdító szövegek, minek veszedelmes volta abból áll, hogy ki nem tért zsidók hallatják. A cionizmus eme kamaszkodásai egyáltalában nem alkalmasak hívek szerzésére, amely célzattal elkövetetnek. A zsidó vallás háttérbe szorítása sem, melynek R. szintén szószólója, mert akkor oda fognak jutni, ahol egy kikeresztelkedett osztrák professzor áll, ki azt valotta: »Ich bin ein Nationaljude evangelischer Confession«.

Last J., ki Kaspi műveiből »Aszára Kelé Keszez« cz. alatt két gyűjtőkötetet adott ki, most »Milluim« czimvel pótlásokat és javításokat ad és lenyomatja a megjelent recenziókat. A Pozsonyban (1904) megjelent füzetet a mű birtokosainak ingyen küldi. Jelenleg Kaspi más iratait rendező sajtó alá, melyek, mint a középkori francia bölcsészeti irány és régi felvilágosodás termékei, nagyon érdekeseznek ígérkeznek. Felhívjuk az új kiadásra olvasóink figyelmét és a buzgó kiadót pártfogásukba ajánljuk.

Baumgarten E. »Die Juden in Steiermark. Eine historische Skizze« cz. irata (Bécs, 1903.) egy régibb, a »Neuzeit«-ban megjelent vázlat bővített kiadása. A styriai zsidók története a II-ik századtól 1496-ig, végleges kiűzésükig semmiben

sem tér el azon korszak más zsidóságának történetétől. Ostya-öléssel és hasonló vádakkal illették őket. Apróbb üldözések közül szomorúan emelkedik ki az 1312. évi karácsonyi vér-fürdő (12. s köv.), melynek Judenburg és Fürstenberg zsidó lakosai estek áldozatul. 1421-ben az összes osztrák zsidókat egyszerre összefogdosták, bebörtönözték, kirabolták, egy részét elégették, másik részét öngyilkosságra kergették, a többit kiűzték (23.). Ez idő után rabbi volt Izrael ben Pethachja (Terumath Hadesen) Kremsben (1457-ben). A végleges kiűzést a rendes hazug vádak ürügye alatt eszközölte ki a nyárspolgárok irigysége, az adósok vallási buzgósága és valószínűleg a spanyol katolikus Ferdinánddal való sógorsághoz lépés. Ricci Pál udvari orvos személyében a renegát sem hiányzott, ki a zsidók megtérítését külön könyvben fejtegette. Keresztény történetírók konstatálják, hogy a stajeri virágzó ipar és kereskedelem ez őrült amputáció folytán tönkrement és mai napig sem szedte össze magát (37.). Bár csak mesészerű adatok utalnak arra, hogy ezen a természet által gazdagon megáldott tartományban már Titus idejében (70.) laktak zsidók, valószínűnek látszik, hogy legalább a római birodalom fennállása idején kerültek ide. Kérdéses azonban, vajjon Judenburg város a zsidóktól kapta-e nevét, a mint B. is felteszi (9. s köv.). Valószínűbb, hogy eredetileg Gothenburg volt, melyből a gyenge emlékezetű népetymológia Judenburgot csinált, mint-hogy a kereskedelmi góczponton jelentékeny zsidó község volt. Jelenleg is kevés zsidó lakik Striariában, kik között aránylag sok áttérés fordul elő. Csupán egy rabbijuk van Grazban és több hitoktató.

Levi Giuseppe néhai kiváló olasz tudós a talmud és midraszból, tárgyi szempontok szerint csoportosítva, szép gyűjteményt állított össze erkölcsi és egyéb mondásokból és mondákból. *Seligmann L.* néhai rabbi az eredeti forrásból németre fordította a gyűjteményt, amely most 3. kiadásban jelent meg e czimvel: »Parabeln, Legenden und Gedanken aus Talmud und Midrasch etc.« (Leipzig 1903). A közel 400 lapos, tetszetős kiállítású könyvecske sokkal terjedelmesebb, mint az olasz eredeti, melyről ebben a kiadásban szó sincs. Az új kiadás csak úgy magától készült. Sok a sajtóhiba és ugyanaz akár kétszer is

előfordul két különböző helyen. A munka azonban szép és érdekes olvasmány és magyar is elkélne.

A kabbala, bár alapkönyve, a Zóhar, évszázadok óta ki van nyomtatva és csak az imént új kiadásban lett közrebocsátva, bár óriási kabbalistikus irodalom létezik, amely napról-napra gyarapodik, még napjainkban is titkos tudomány jellegével bír, mert a nagyközönség tartalmáról nem tájékozhatja magát. Ezt a hézagot akarja kitölteni *Bischoff E.* keresztény tudós »Die Kabbalah. Einführung in die jüdische Mystik und Geheimwissenschaft« című népszerűen írt művecskéjében (Leipzig 1903). Három részből áll, melyek 205. §-ra oszlanak és káté alakban (kérdések és feleletek) adja elő a tudnivalókat. A 3 rész a következő: 1. A kabbala lényege és eredete (1–12. §§). 2. A kabbala története (13–92. §§). 3. A kabbala tanai (93–205 §§). A tanok ismét 3 csoportban adatnak elő: 1. Metaphysika. 2. Anthropologia. 3. Magia. A végén egy függelék és tárgymutató van. A szöveget 25 érdekes kép díszíti. Konstatálhatjuk, hogy B. ügyesen csoportosítja az anyagot és világos képet fest. A részletek itt-ott kifogásolhatók. Pl. Abracadabráról 95. lapon »אַבְרָכָדָבְרָא אֶבְרָכָדָבְרָא« »Entfleuch diesem Worte gemäss« képtelen etymológiát ad. Valószínű, hogy Abracadabra szóban az ábéczé első négy betűje (A B C D) rejlik, melyek közé a magikus *ra* szótagot szúrták, amely a bűvész papyrusokban számtalanszor alkalmaztatik, sőt magában is többszörösen ismételtetik (rararara, vagy arafara stb.). A 4. és 20. kép a *Jewisch Encycl.* »Amulet« cikkiünkéből vett.

ORSZÁG-VILÁG.

A BOROSZLÓI RABBISZEMINÁRIUM.

A boroszlói »Jüdisch-theologisches Seminar« október hó 28-án ünnepelte fél-zázados évfordulóját. Az intézet eme jelentős életszakának befejezését kurátorai és tanárai, tanítványai és tisztelői szerény keretben bár, de méltó lelkesedéssel üdvözölték. Közélből és távolból sereglettek össze neveltjei, hogy az alma mater iránti hálájukat és ragaszkodásukat kifejezzék. Az ünnep messze földön keltett visszhangot, mert az ünneplő főiskola növendékei kisebb-nagyobb számban a művelt világ összes országaiban élnek és működnek.

Első igazgatója, dr. *Frankel* Zakariás, ki szellemének belyegét az intézetre rányomta, ki szervezte és két évtizeden át vezette, azon alapelvet vallotta, hogy az új intézet nem azé a városé, melynek falai között él, sem ezzel, sem más hitközséggel szorosabb kapcsolatban nem áll, hanem az egész zsidóságnak, mely számára papokat és tanítókat nevel. Ez a nagy előrelátásról tanuskodó alapelv a gyakorlatban üdvösnek bizonyult, mert az intézet ezáltal megóvatott a belviszályok hullámaintól és megtartotta a közös birtok jellegét. Tanulói sem kerültek ki csupán Németországból, hanem az összes európai országokból, sőt a tengerentuliakból is, még pedig nemcsak elvétele, hanem jelentékeny számban. Az érdemesek között nem tett különbséget, valamennyit egyforma szeretettel ölelte keblére, kiképezte és szárnyra bocsátotta. Az iskola e nemes eljárását a községek honorálták: rabbiszékeiket boroszlói sze-

mináristákkal töltötték be. A lefolyt félszázadban 452 felvett hallgató közül 181 idegen volt, közöttük nem kevesebb mint 46 magyar. A magyarok számának értékelésénél tekintetbe veendő, hogy 27 esztendő óta saját rabbiképzőjük van, melynek tudományos hírnevét szintén két boroszlói szeminarista alapította meg.

A magyarokra az intézetnek sem lehet panasza, magyar növendékei hírét emelték, tekintélyét öregbítették. Perles (néhai müncheni rabbi), Maybaum, Bacher, Schwarz stb. oly fényes nevek, melyek az intézetre vetik sugaraikat. Sok magyar származásu rabbi végleg Németországban maradt, a német zsidóság javára értékesítve munkaerejét. De sokan vissza is származtak és a nevesebb magyar rabbik közül több »boroszlói« emelkedik ki. Az intézet félszázados ünnepén a magyar zsidóság is leteheti hálaátkosztóját.

A zsidó közéletre és tudományra egyaránt jelentékeny hatással volt a boroszlói szeminárium. Iskolát csinált. Semmiféle támadásokkal vagy csábításokkal utjából kitérítendő nem volt és mai napig az eredeti irányban mozog tovább. Egyaránt lobogtatja a műveltség és vallásosság lobogóját. Már alapításakor kifejezésre jutott ez a kettős törekvés abban a követelésben, melyet az igazgató kvalifikációja tekintetében támasztottak. Az alapszabályok szerint igazgató csakis modern műveltségű ember lehet, ki egyszersmind az egész zsidó irodalomban járatos. A korlátolt talmudista alapszabályszerű kizárása érdekes történelmi momentum, de hát Posen 50 év előtt is nagyon közel esett Boroszlóhoz. A műveltség előtérbe tolása korszerűség volt és üdvösnek bizonyult, mert a szeminárium régi növendékeit tényleg mély ideális törekvés hatotta át, amely egyaránt irányult a világi és vallási tudományokra. A modern szellem nevelte a boroszlóiakat és a modern zsidó tudományból az uttörők és megalapítók után az oroszlanrészt őket illeti meg. A más összefüggésben már megnevezettek mellett csupán Gudemann, Kaufmann, Kohn, Kohut, Sidon, Porges, Gross stb. neveket kell felemlíteni, hogy a boroszlói iskola jelentőségéről képet nyerjünk.

Az ünneplő intézet a zsidóság összes érdekköreit szeretettel ápolta növendékei útján és méltán tarthat igényt az egész zsidóság érdeklődésére, sőt hálijára. Adja az Isten, hogy

az idő viszontagságaitól meg nem kimélt intézet multjához méltóan folytassa tevékenységét.

A jubileum alkalmából Brann tanár kiadta az intézet történetét alaposan és ügyesen tárgyaló ünnepi iratát: »Geschichte des jüdisch-theologischen Seminars (Fraenckel'sche Stiftung) in Breslau«. Ez a mű messze tülemkedik az ünnepi iratok színvonalán, adatai és egyéb közlései folytán felette becses alkotás. Kár, hogy a magyar helységnevek el vannak benne torzítva és hogy az évszámokba hibák csusztek be és némely hézagok és tévedések is mutatkoznak. De mindez nem kisebbítheti a munka érdemét, melyből összeállítjuk a magyar származásu rabbik lajstromát:

Bacher V. Budapest (tanár), Beck M. Bukarest, Berger H. Krotoschin, Dessauer M. Meiningen (mh.), Duschinsky C. Kostel, Fessler S. Halle, Fried S. Ulm, Goldberger Rafél Buda (mh.), Gross H. Augsburg, Gross S. Lundenburg, Horowitz S. Boroszló (tanár), Janovitz M. Berlin (egyleti rabbi), Jaulus H. Aachen, Kohn S. Budapest, Kohut S. New-York (mh.), Maybaum Zs. Berlin, Nascher S. Berlin, (egyleti rabbi, mh. Baján), Peris J. München (mh.), Pollak D. Moson (mh. mint ügyvéd Bécsben), Salzberger M. Erfurt, Schwarz A. Bécs (szemin. rektor), Sidon A. Versecz, Stier József, Berlin, Winter I. Drezda.

Ezeket kívül több budapesti szeminarista töltött egy-egy évet a boroszlói intézetben, Büchler (Bécs), Ziegler (Karlsbad), Krausz (Budapest) s mások. Egy hajdani magyar-boroszlói fővárosunkban mint kereskedő él, egy másik (Venezianer) Párisban mint a magyar egyelet titkára. Mélyebb behatolásnál a hajdani szeminaristák listája beszédessé válik, sok mindenfélét mesél, de ezt inkább hagyjuk. Csupán azt említjük még, hogy Geh. Regierungsrat Prof. Dr. Pinner Berlin és Geheimrat Prof. Dr. Cohen Marburg szintén teológián jártak Boroszlóban. Hány zsidó község választaná meg ma őket rabbinak?

Az október 28. és következő napjain lefolyt ünnepségekre a tanítványok seregétől jelentek meg, hazánkból Bacher Vilmos. Felfrissítették emlékeiket, baráti érzelmeiket, az intézet iránti szeretetüket.

FRANKEL ZACHARIÁS.

A boroszlói rabbiszeminárium megalapításának ötvenéves fordulóját ülte meg az utolsó hónapokban a tudományos világ és tanítványainak az a nagy serege, mely a zsidóvallásnak hű őrségét képezi, a világ minden tájékán. Szószékről, lapok hasábjain méltatták ez intézet nagyfontosságú missióját, kiváló eredményeit. Midőn ez intézet mesterei, tanítványai és tisztelői ünnepi díszet öltének, mintegy önkénytelenül megújul azon kiváló férfiú emléke, aki ennek alapkövét lerakta, a ki utolsó lehelletéig lelke, vezére volt, Frankel Zachariásé.

Majd harmincz év járt el azóta, hogy Frankel lelke bevonult a békesség örök birodalmába; 1875 febr. 13. dőlt ki az élők sorából Boroszlóban, mely tevékenységének sokáig irigylet színhelye volt. Az idők mulását azonban, mely az emberi alkotások és a tisztelet legjobb próbaköve, fényesen kiállotta; munkálkodásának sikere, egyéniségének varázsa nem temekezett el személyével együtt. Tevékenységének hatása oly erőteljes még ma is, mint akkor, midőn élő szavának meggyőződésével, valóságos szívének melegével, éles elméjével, tolla bátorságával keresett érvényesülést törekvéseinek, melyek áldására voltak a zsidóságnak és dicsőséget szereztek neki.

Frankel nagy, vezérlő férfiú volt. De még kiemelkedőbbé tette őt kora, azon milieu, melyben tehetségét és akarátát kifejtette. Jelleme, értelme, buzgósa, ismereteinek sokasága előkelő szerepre jogosították fel. De Frankel tulajdonképeni érdemeit nem annyira tudományában kell keresnünk, hanem abban a helyes érzékében, melylyel világosan felfogta, hogy idejében mik képezik a zsidóság égető kérdéseit, és mi módon lehet azokat megoldani. A zsidó írástudó szerint bölcs, aki a jövőbe lát, de bizonyos, hogy nem kevésbé kiváló eszességnek adja tanujelét az is, ki megérti saját korát. Frankel alaposan ismerte korának zsidóságát, ama forrongó társadalmat, melyben Mendelssohn követőinek felvilágosodottsága és sokszor erőszakosan romboló kedve elkeseredetten összetűzött a ghetto-nak merev, a régít kanonizáló és az újat lenéző szellemével. Frankel előtt czélként lebegett, hogy a küzdő felek ne meddő harcban gyengítsék egymást, és így veszélyeztessék a zsidóságot,

hanem, hogy józan mérséklettel egyeztessék össze legjobb erejüket felekezetük javára. Ennek az eszmének avatta Frankel életét, ezt az elvet ápolta tanítványaiiban, ez volt rugója alkotásainak.

Frankel Zachariás Prágában született 1801. szeptember 13-án. Családja, mely Prágában a legtiszteltebbek közé tartozott, Bécsből származott, és azon száműzöttek közé tartozott, kik I. Lipót rendelete folytán 1670-ben kénytelenek voltak az osztrák székvárost elhagyni és a kiknek történetét Frankelnek egyik legkitűnőbb tanítványa, a boldogult dr. Kaufmann Dávid tanár írta meg. Frankel már gyermek korában feltűnést keltett roppant tudásával, mely eleinte csakis a talmudra szorítkozott. De a zsidó irodalom nem tudta lelkének minden vágyát kielégíteni. Nem egyoldalú ismeretekkel akarta elméjét gazdagítani, hanem általános műveltséggel is meggyarapodva hajlott az életben helyt állani. A gymnasiumi osztályokat magánuton végezve, az érettségét Pesten tette le 1822-ben. Ugyancsak Pesten szerezte meg a doktor-címet, melylyel fölékesítve, 1832 április havában foglalta el Csehországban a leitmeritzi kerületi rabbiságot Teplitz székhellyel.

A Frankelhez hasonló férfiak számára abban a korban a rabbi-pálya nehézségekkel, hazánkban még napjainkban is tapasztalható kellemetlenségekkel volt telerakva. A hívek egy része bizalmatlansággal tekintett lelki életének olyan vezetője felé, aki a zsidó foliansokon kívül műveltséget adó könyvekbe is elmélyedt. E töredék gondolkodása előtt csak az olyan pap ültötte meg a jámborság mértékét, aki az ősi szokásokból egy hajszálnyit sem áldozott föl. A félműveltek pedig nem tudták elképzelni, hogy iskolázott ember, aki a kor tudásának színvonalán áll, meggyőződésből vallja és hirdeti a zsidó-vallás tartalmának fenségét; ezek legjobb szerették volna, ha papjuk darabokra nyírná az egész zsidóságot. Általános elfogultság uralkodott akkor a zsidóságban a művelt rabbival szemben, és mi sem természetesebb, mint hogy sokan — ezek közé tartozott a hírneves Zunz Lipót is — inkább szakítottak a rabbipályával, semhogy oly állásban maradjanak, melynek tiszteletét a hívek egyenkint tépdésték ki, és amelynek viselőjét boldog-boldogtalan a legellentétebb követelésekkel ostromolta.

Ezen visszás állapotok Frankel közösségében se hiányoztak, de bármily erővel léptek is fel ezek, Frankel kristálytisztaság jellemében és munkakedvében kárt nem tettek. Nem áhítozván az olcsó népszerűsége, melyhez könnyedén hozzáférhetett volna, ha akár az egyik, akár a másik szélsőség karjaiba veti magát, férfias, nyílt bátorsággal hirdette, hogy a zsidóság fennmaradása végett a zsidó vallás megőrzése épp oly szükséges, mint kerete egyéb darabjainak megváltoztatása.

Teplitz, ahol zendülés tört ki ellene holmi ártatlan újításért, 1836-ban a drezdai rabbiállással cserélte föl. Tehetőségének és hajlamának megfelelő teret nyert a szász fővárosban, a hol nagysága csakhamar teljes mértékben domborodott ki.

Oly hitközségre akadt a drezdaiban, mely méltányolni tudta papjának törekvését, mely eszméit teljesen föl fogta. De Frankel nem szorítkozott csupán a közösségben való működésre, hanem buzgósággal vette ki részét ama munkálkodásból is, mely hitsorsosai politikai helyzetének megjavítása körül folyt és melynél előnyére vált az a kitűnő tisztelet, melyben őt a szász királyi udvar részesíté; de nem maradt távol attól a mozgalomtól se, mely akkortájt a zsidóságnak vallásos fejlődésében megindult. A németországi zsidóság ugyanis ez időben döntő lépés előtt állott. A reformtörekvések már nem szorítkoztak az elméletre, vagy egyes lényegtelen istenitiszteleti szokások megváltoztatására, hanem határozott alakot öltve, belenyultak a zsidóság húsába-vérébe. Ezen forrongás közepette, 1844-ben alapította Frankel a »*Zeitschrift für die religiösen Interessen des Judenthums*« folyóiratot, mely csak három évig állott fenn és amelyet arra használt fel, hogy megvilágítsa gondolatait, melyek alapján a zsidóságnak szerinte fejlődnie kell. Álláspontja abban állott, hogy nem a romboló erő képes a zsidóságot fenntartani, hanem az a békülékeny szellem, mely az ellentéteket elsimítani igyekszik. — 1844-ben a reformért hevülő rabbik Braunschweigban zsinatot tartottak, melynek határozatai, bár jó szándékkal hozattak, nem elégtették ki Frankelt.

Folyóiratában alaposan bonczkés alá vette ezeket, és sehogy se titkolja, hogy ellentétben állanak fölfogásával, és hogy nem nyújtanak biztosítékot arra, hogy a zsidóság biztos

mederben haladjon. Nem tagadta ugyan, hogy egyes újítások szükségesek, de a multtal — eltérően radikális kortársaitól — nem akart szakítani, hanem erős alapként kívánta felhasználni, mert belátta, hogy enélkül ingataggá válik a zsidóság. Jól tudta, hogy a kor szellemével összhangzásba kell hozni a zsidó vallásos életet, de céljait mérsékeltén, óvatosan óhajtotta keresztülvinni, nem pedig vakon rohanva, meggondolatlanul.

Frankel nézete és állásfoglalása visszhangot keltett a zsidóság nagy részében és ez bátorította, hogy célja elérésére tovább induljon. Frankel nem habozott, akaratával és erejével egyenlő lépést tartott buzgósága. 1852-ben vetette meg alapját a »*Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*« folyóiratnak, mely ma is alapítójának szellemét hirdeti, és mely találkozó helye volt a legkitűnőbb zsidó tudósok szellemi munkásságának, valamint mindazon eszméknek, melyek a zsidó tudományt és a vallásos élet korszerű kiépítését előmozdították. De ez még nem elégítette ki óhaját, többre vágyott; központot akart létesíteni, melyből a hitközségekbe élénken keringő vallásos lelkesedés, a zsidóság multjának kegyelele és jövőjeért való rajongás vonuljon be; oly intézet teremtésén fáradozott, melyből a kor és a régi zsidóság szellemében nevelt rabbik kerüljenek ki a hitközségek és a zsidóság javára. Tollával és szavával fellázította az irányadó köröket, és meggyőzte őket egy felállítandó szeminárium fontosságáról.

Frankel óhaja beteljesedett. 1854 aug. 10-én nyílt meg a zsidó theologiai szeminárium Boroszlóban, a legelső Németországban, mely létrejöttét a nemesszívű Fraenkel Jónás nagy alapítványának köszöni. Élére Frankel Zachariást állították, ki maradandó, soha el nem hervadó érdemeket szerzett magának ezen intézet vezetésével.

Frankel nevéhez fűződik fénykora a boroszlói rabbiszemináriumnak, melynek igazgatását több mint husz éven át párját ritkító lelkiismeretességgel és egyszerűséggel vezette. Tekintélye, tudása, szorgalma, műveltsége, tettereje emelte ez intézetet a megérdemelt hírnév azon magaslátára, melyet sokáig elfoglalt. Tábornokrával, a zsidótudomány legkiválóbb ápolóival együtt vezette az ifjúságot a theologiai ismeretek, a zsidó tudomány és műveltség felé.

Frankelnak működése a rabbi-szemináriumban ércznel maradandóbb emléket biztosított számára. Ezen intézetben fejtette ki munkásságának java részét, itt valósította meg eszméit és tudományos terveit. Alkalma nyílt bebizonyítani, hogy jogosult volt fölfogása, melyet a zsidóságról hirdetett és hogy tökéletesen megértette korának szózatát. Első sorban arra törekedett, hogy tanítványai lelkét fogékonyrá tegye eszméi számára, hogy fölbressze bennük a rajongást a zsidóság iránt; hogy vallásosságukat megegyeztesse a kor szellemével; figyelmeiket ráterelje a zsidó tudomány ápolására.

Frankel gondot fordított arra, hogy tanítványait ne szobatudósokká nevelje, jakik könyveiken túl nem látnak, se hitzónokoknak, a kik kötelességüket bevégeztek tekintik, ha a szószékről lelépnek, hanem rabbikká akarta őket képezni, a szó igaz értelmében. Frankel észrevette, hogy sok rabbi elvesztő befolyását hitközségére, mivel pusztán a tudományos kutatásnak szentelték életüket, vagy mivel nem törődtek a legfontosabb, a legégetőbb kérdésekkel, melyek hitközségükben fölmerültek. Frankel tapasztalatai útján segíteni iparkodott ezen, amennyiben nemcsak a kutatás szellemét tartá tanítványaiban ébren, hanem azon érdeklődést is, melylyel a zsidó pap hitközségének ügyét felkarolni tartozik, ha hivatását komolyan veszi.

A munka volt Frankel életének jelszava és ez által is hatott tanítványaira. Ami szabad ideje maradt, arra használta azt, hogy leszálljon a zsidó-irodalom bányájába és kincseket fejtsen ki abban. Leginkább a talmudban lerakott törvényekkel foglalkozott. E téren fejtette ki legkiválóbb működését és szellemének termékei díszére válnak nevének. Legfontosabb munkái e szakban: *דרכי הישיבה* *Hodogetica in mischnam* (Lipscse, 1859.) és *מבוא הירושלמי* *Einleitung in den jerusalemischen Talmud* (Boroszló 1870.). A tradíció történetét fejtegeti az előbbiben, a tannaiták történetéről, tanításuk módszeréről szól benne, míg az utóbbiban a palesztinai talmud keletkezését taglalja és tekintélyeinek életrajzát. A halachába vágó munkák még: *Der gerichtliche Beweis nach mosaisch talmudischem Rechte* (Berlin, 1846.) és *Grundlinien des mosaisch talmudischen Eherechtes* (Boroszló, 1860.). A biblia régi fordításainak beható tanulmányozása alapján készültek: *Vorstudien*

zu der Septuaginta (Lipscse, 1841.), továbbá: *Über den Einfluss der palästinensischen Exegese auf die alexandrinische Hermeneutik.* (Lipscse, 1851.)

Számos még azon munkáinak száma, melyeket létrehozott, de különösen nagy azon cikkeknél száma, melyek az ő Monatschriftjában jelentek meg, és melyekben mindannyiszor komolysággal emelte föl szavát a zsidóság érdekében.

Frankel nemcsak saját korát tudta éles elméjével fel-fogni, hanem jósszemével a jövőbe is bepillantott és megteremtette azon alapot, a melyen a mai modern zsidóság nyugszik. Hogy azon szellem, melylyel a boroszlói szemináriumot vezette, méltó volt a zsidó vallás fejlesztésére, hogy eszméi, melyeket itt hirdetett, helyesek voltak, bizonyítja nagyszámú tanítványainak áldásos működése és azon hasonló célú intézetek létesítése, melyek a boroszlói nyomán alakultak, köztük a budapesti rabbi-szeminárium is, amelyben méltó tanítványai működnek.

Muraszombat.

DR. FRANK JÓZSEF.

MINISTERI RENDELET A ZSIDÓ HITKÖZSÉGEK VITÁS ÜGYEI ELBÍRÁLÁSA TÁRGYÁBAN.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1904. nov. 23-án 97.929. sz. a. kelt következő rendeletet intézte az összes törvényhatóságokhoz:

»Hivatali elődömnök az 1888. évi június hó 21-én 1191. eln. szám alatt kelt rendelete utolsó bekezdésében a zsidók között hitközségi életükben fölmerülő vitás kérdések elbírálására vonatkozó hatásköri intézkedéseknek az 1901: XX. t.-cz. 1. §-ával összhangzásba hozatala végett rendelem a következőket: A zsidók között hitközségi életükben fölmerülő és — ha a felek a zsidó kongresszusi vagy orthodox szervezési szabályzatban előírt hitfelekezeti választott bíróságnak magukat alávetni nem akarják — a közigazgatási eljárás alá tartozó vitás ügyek a vármegyei törvényhatóságokban elsőfokon a főszolgabíró (rendezt tanácsú városokban a polgármester), másodfokon a közigazgatási bizottság által bírálandók el; a hozzám intézendő felebbezés, illetőleg fölülvizsgálati kérelem útjának nyilvántartásával. A szóban forgó rendeletnek a székesfőváros, illetőleg a törvényhatósági joggal bíró városok területén azonos esetekben követendő eljárásra vonatkozó intézkedései az 1901: XX. t.-cz. 1. §-ával összhangzásban lévén, ebben a tekintetben újabb rendelkezésre szükség nincs.«

ZEMLÉNMEGYE LEVÉLTÁRÁNAK INDEXEIBŐL.

1807. 133. sz. Grinfeld Marcus (Mezei Mór dédapja, akit a köznép Mordche Professornak nevezett), Normalis Scholae Judaeorum Professor ad genuinem scriptorum judaeorum versionem adjurator juxta Formulam adjacensem.

1808. 134. sz. Schmidt Bécsi Zsidó (sic) könyvnyomtató bizonyos Machsor nevezetű Imádságos könyvet igazi és helyes német fordítással kiadván, azért a Francofurti Rabbikusok által, mind Schmidt, mind az ő kiadott könyvének olvasói átok alá rekesztettek, melyet sok nyomtatványokban elszélesztettek; ezen átkot v. anathemat szóró könyv az ő Felsége Tartományában semmivé tétetik s' elterjesztése megtilalmaztatik.

1808. 134. sz. Zsidó Rabbisnak Ujhelyből való kimozdítását és másnak béhozatalát tárgyzó irományok és az iránt költ meghatározás.¹⁾

1808. 352. sz. A zsidó normalis Professort kéri az Ujhelyiek, hogy ne csak magok fizessék, hanem az külföldiek²⁾ is, mely iránt rendelés tétetik.

1808. 383. sz. A zsidók ezen megyében, amely könyvekkel élnek a magok Synagógájokban és iskoláikban, azoknak Laistroma több rendbeli parantsolatok után felküldtetetik.

1810. 136. sz. Bizonyos Ujhelyi Zsidó asszony gyermekével együtt megkereszteltetésére való szándéka eránt.³⁾

1811. 137. sz. Az Ujhelyi zsidó közönség a Helybeli Zsinagógájának az u. n. rongyos Kastély miatt vallott kárait panaszolván, azoknak orvoslása és több nagyobbaknak elhárítása végett Deputatiót kiküldetni kér.

1811. 606. sz. Zsidók által gyakoroltatni szokott réz pénzél való kereskedésnek kemény tilalmaztatásáról.

1812. 138. sz. A zsidóság által a keresztényeknek elnyomtatására (!) czélzó s' Maád városába taláztatott Írásoknak megvizsgálása végett kiküldött Deputatio beadja a maga Jelentését. [Itt azon bejegyzés következik: »L. bővebben Maad.« E helynév alatt pedig a következő érdekes feljegyzést találtam. F.]

A Mádi zsidóság ellen a keresztények által név aláírás nélkül tanáztatott ébresztése és viszont a zsidók a keresztények ellen tett panaszoknak megvizsgálására kirendelt Deputacionak Jelentésére meghatározottatott:

1-ör Hogy a Felsőség Rendelésénél fogva készített zsidók Conscriptionja szerint, amely zsidók kiutasítatni rendeltettek, kiűzessenek.

2-ör A köznép elnyomtatásának igyekező uzsorásoknak megbüntetések a törvényszékre bízattatik.

3-ör A zsidó nemzet veszedelmes szaporodásoknak meg-

¹⁾ Érdekes volna magát az actát megnézni, nem-e R. Moses Teitelbaumról szól. Löw Lipót »Vergangenheit u. Gegenwart der Chassidäer« cz. értekezésében 1809 évet említi ugyan mint a nevezett csodarabbinak Przemyslból oda történt meghívását. L. »Gesammelte Schriften« II. 76.

²⁾ Értsd a S.-A.-Ujhely környékéről való tanulókat.

³⁾ Már akkor!

gátolása tekintetéből Statutum gyanánt megállapítottatott, hogy a zsidók a korcsmákban, a Pálinka Házakon kívül semmiféle más jószágokat Arendába ne vehessenek, mely Statutumnak jóváhagyása tekintetéből Felírás tétetett. Ugy szinte ez éránt is.

4-er Hogy a Hegyaljai Bornak meghamisíttatása elháríttasson, a zsidók szőlői eladattassanak.¹⁾

5-ör Bizonyos asszusztölőnek és Boroknak Gf Klobusiczkyne neve alatt a zsidók által lett megvétele alkalmatosságával sequestumba vétetvén, a Sequester alól feloldoztatott, mely éránt a Jelentésnek beadása Jancsó Sándornak kötelességül tétetett.

6-ör Valakik Mád városában a népnek elnyomattatásával való uszoráskodást tettek, a törvényszék által megbüntettetni, Dudás János mádi és Molnár György Megyaszoí Notariusok, Pulszky Sámuel és Báró Stefczj elkövetett csalárdságokért fenyítő perbe idéztetni rendeltetnek.

1813. 139. sz. A Zsidó könyveknek nyomtatattatása csupán a Pesti Universitas Typographiájába engedtetik meg, a többi Typographiák pedig tiltatnak.

1813. 620. sz. 1790 esztendőtlől fogva a Felsőség engedelme nélkül külső országokból ezen megyébe származott zsidókat, oda a honnét jöttek, minden haladék nélkül visszautasíttatni parancsolja a Felsőség Consilium a 4848 sz. a.

1813. 624 sz. A Mádi zsidóság által bezárt iskola a Felsőség Consilium által felnyíttatni parancsoltatik.

1814. Zsidó nyelven írott s' intabulatio végett bémutatott kötelező Levél anyanyelvre rendeltetik lefordíttatni s, ugy intabuláttatni.

1815. 143. sz. Zsidók, számokhoz alkalmaztatva katonáknak fogattatni rendeltetnek.

1819. 151. sz. Zsidóknak 48 óra alatt lejendő temetkezések szorosan tilalmaztatni rendeltetik.

1819. 289. sz. A Szerencsi Zsidóság a közellévő sidóság ellen a Sinagógába való nem járásek éránt beadott esedezésekre jelentés tétetik.

1820. 152. sz. Zsidók iránt, kik bitskával a zsebeket kívágni szokták, a vásárokon szoros felvigyázás rendeltetik.

1820. 431. sz. Zsidó háboruról és Jeruzsalem végső pusztulásáról kiadott munka közhírré tétetni rendeltetik. L. Pásztor György Iszka-Szt-Györgyi Plébános az általa Dekából Hazai nyelvre fordíttatott »Zs. H.« szolló munkájának lett kiadatását közhírré tétetni kéri.²⁾

¹⁾ Tehát mégis csak voltak a zsidóknak tulajdon szőlőik már akkor is.

²⁾ Nem Istóczy Győző volt tehát az első, ki Josephus de bello judaico cz. művét magyarra fordította.

1821. 155. sz. Az Ujhelyi sidók magoknak a sóó árulást megengedtetni sikertelenül kéri.

1822. 157. sz. A megyebeli sidóság, a sóval kisebb mértékbe való szabad kereskedést megengedtetni kéri, mely esedezési kérelem a jövő közgyűlésig függőbe hagyattatni rendeltetik.

1822. 158. sz. A sidó nemzetnek nemesi ingatlan jószágokat sem zálogba sem árendába birni, sem adminisztrálni meg nem engedtetik.

1822. 159. sz. A sidó nemzetnek az Italok árultatása iránt szokásba vett összeesküvések meggátoltatni rendeltetik.

1824. 682. sz. A sidók a catholicusoknak nagybóti ideje alatt tartatni szokott Purimsfest nevű lármás mulatságától eltiltatnak.

1826. 164. sz. A sidó nemzet szaporodásának regulázattatása tárgyában az országgyűlésen lévő Követeknek készített és megküldött Instructio.

A sidók csalfasága iránt az asszusztölő Borecsinálására és Borkereskedésére nézve az országgyűlésen lévő Követeknek küldött utasítás.

1826. 555. sz. Az Ujhelyi sidó község az ezentul itten letelepedni Kivánó sidók iránt hathatós rendelkezések eszközöltetéséért esedezik, melynek következtetésül az ill. szolgabíráknak ujabban is kötelességül tétetik, hogy az idegen sidóknak a megyében lehető bejövetelek megakadályoztatására az e tárgyban régebben kiadott Intézetek és rendszabások szerint, szorosan vigyázzanak és ha netalántán valamely Földes ur vagy nemesember az általa befogadott idegen bitang Zsidót a Helység bírása bejelentésére a szolgabírói megszólíttatás után sem bocsátaná el, az olyan ellen Fiscalisi per indíttatni rendeltetik.

1826. 165. sz. A sidóknak a vásári vámok árendálásátul való eltíttások iránt.

1826. 393. sz. A megyebeli sidó község magát az eddig Ujhelybe szokásba nem volt Pálinka hozatal rendkívül való Taxáltatásátul feloldoztatni kéri.

1826. 633. sz. Zsidók részére Magyar nyelven készített esküvék formája.

1828. 169. sz. A Hegyaljai városok és Helységek Lakosai közönségesen a zsidóságot a Hegyaljáról örökösen eltíttatni kéri.

1828. 89. sz. 1790 esztendőtlől fogva külső országokból felsőség engedelme nélkül ide bevándorolt sidóknak, eredeti helyekre leendő utasítások alkalmatosságával, hogy a Harminczadokon ne akadályoztassanak, a Nm. m. kir. Helytartótanácschoz bemutatás tétetik.

1833. 178. sz. A Zsidó Rabinusok halálával a szülöttek, házasulandók és eltemetettek feljegyzéséről szőlő könyvek is eltemettetni tapasztaltatván, ezen szokás az 1825-ik esztendei 23-ik art. által eltöröltetvén, minden vallásbeli különbség nélkül az Anyakönyvet a sídók is beadni köteleztetnek.¹⁾

1833. 179. sz. Lipsitz Náth. mádi sídó Rabinusnak az ezen megyében tanulás végett bevándorolni szokott fiatal sídók multhatása ideje tárgyában tett folyamodására Jelenítés tétetik.

1833. 2121. sz. A sídó nemzettség közt divatozó azon rossz (!) szokás, hogy ezek a szegényebb sídókat és sokszor egész háznépet bizonyos ideig magok közt tartván, azután egy helyről a másikra fuvaroztatják s' ennek örve alatt számos Lengyel familiák költöznek be az országba, a Felsőbb Intézetek ellenére, melynek meggátoltatása eránt rendelések tétettek.

1831. 174. sz. Az Újhelyi zsidó községnek a Rorate cím alatti Istentisztelet,²⁾ Rosenbaum Móses Rabinus esedezé- zére a Sinagógába megengedtetik.

1832. 176. sz. Sídó Rabinusok Bábaságban jártas sídó személyeket, a szülésben kínlóó keresztény személyekhez való járástól, el ne tilthassák, — meghatározatott.

Közlí: DR. FRIEDLIEBER IGNÁCZ.

¹⁾ Tudtommal a körülmétőlknél volt szokás, hogy kívánságukra mohel-könyvecskéjüket maguk mellé temettették, — melyben nem igen lehettek feljegyzések esketések és temetésekre vonatkozólag, — hogy szószólójuk legyen az, érdemeik mellett a túlvilágon.

²⁾ Ezalatt a kora hajnali *שחרית* értendő.

VEGYESEK.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Dr. Weisz M.*, Izrael története a honfoglalástól a birodalom bukásáig. Iskolai használatra. Második, javított kiadás. *Budapest* 1904. — *Schönfeld Á.*, A zsidó vallásbölcsesek szentírásmagyarázata Maimóni után, I. *Budapest* 1904. — *Dr. Hevesi (Handler) S. és Dr. Handler R.*, Jubiláris Emlékmű Handler Márk tatai rabbi 40 éves hivatali jubileuma alkalmából. *Lugos* 1904. — *Dr. Urbach H.*, Commentarius R. Moses Maimoni in Mischnam ad tractatum Schabbath cap. XIII—XVIII. *Budapest* 1904. — *Kiss Á.*, Jób. Drámai költemény. A bibliai eredetinek verses feldolgozása és műfordítása. *Budapest* 1904, Singer és Wolfner. — *Döri S. Zs.*, A tanulás technikája. *Budapest*. 1904. (Külön lenyomat az »Izr. Tanügyi Értesítő«-ből.) — *Dr. Vajda B.*, Jókai és a zsidóság, *Losonc* 1904. (Külön lenyomat a Magyar Zsidó Szemle 1904-ik évfolyamából.) A díszes kiállítású füzet ára 1 korona. — *Dr. Brann M.*, Geschichte des jüdisch-theologischen Seminars (Fraenkel-sche Stiftung) in Breslau. Festschrift zum fünfzigjährigen Jubiläum der Anstalt. *Breslau* 1904. — *Dr. Venetianer L.*, A zsidóság eszméi és tanai, *Budapest* 1904. — *Dr. Hoffmann D.*, Das Buch Leviticus übersetzt und erklärt. Erster Halb-band Lev. I—XVII. *Berlin* 1905. Poppelaner M. kiadása, ára 6 márka. — *Deissmann A.*, Evangelium und Urchristentum, München 1905. (K. l. »Beiträge zur Weiterentwicklung d. Religion«-ből). — *Dr. Löwy M.*, Farizeusok, *Temesvár* 1904 (K. l. az »Egyenlőség«-ből). — *Ugyanaz.*, Jubiláris beszédek, *Temesvár* 1904. — *Ratner B.*, Ahawath Zion We-Jeruscholaim. III. *Wilna* 1904.

Holitscher Fülöp, magánzó és író 80 éves korában meghalt. Egy emberöltő előtt a pesti hitközség ügyeiben tevékeny részt vett és iskolaügyi előjáró is volt.

Balog Ignác dr., budapesti ügyvéd, 50 éves korában meghalt. A korán sirba szállt férfiú a fehér kereszt alapítása és felvirágzása körül kiváló érdemeket szerzett. Az 1878. boszniai hadjáratban a hajdani jesiva-növendék a vitézség érmével lett kitüntetve. Balog Ármin, az orsz. rabbiképző-intézet tanára, benne bátyját veszítette el. Áldás emlékére.

Nemesítés. Sternthal Salamon, temesvári hitközségi és kerületi elnök, ki felekezetünk ügyei körül is buzgólkodik,

érdemei elismerésül nemességre emeltetett. — Quittner Zs. budapesti mérnök és Hoffmann S. és W. cégtulajdonosok szintén ebben a kitüntetésben részesültek.

Kohn Sámuel Prágában 80 éves korában meghalt. Nevét »Gabriel« című zsidó tárgyú regénye tette ismertté. Kompert-féle elbeszéléseket írt, de már hosszú idő óta visszavonultan élt és neve majdnem feledésbe merült. Áldás emlékére.

Dr. Löwy Mór, temesvári főrabbi, november 13-án ünnepelte működésének negyedszázados évfordulóját. Az ünnepség bensősége mutatta a hívek szeretetét és ragaszkodását. Kitiűnő munkatársunkat ez alkalmából mi is szívből üdvözljük.

Dr. Silberfeld Jakab Nyiregyházán hitszónokká választott.

Neményi Ambrus, orsz. képviselő 52 éves korában meghalt. Pályáját mint hírlapíró kezdte, nagyszabású tevékenysége folytán a közgazdaság terén kiváló tekintélyre emelkedett, amely benne jelentékeny erőt vestett.

Szántó Emil, a görög és római történet tanára Bécsben meghalt. Atyja, a »Neuzeit« megalapítója és szerkesztője, magyar származású volt.

Haraszti Jellinek Henrik udvari tanácsos címmel lett kitüntetve.

Bambus Willy Berlinben 42 éves korában meghalt. Lelkes zsidó volt, ki a zsidó ügy több terén, közöttük a palesztinai telepek körül nagy érdemeket szerzett.

Dr. Lewy Israel, a boroszlói szemináriúm talmudtanára, a »Professor« címmel lett kitüntetve.

Osztirák statisztika. Ausztriában 1.293.951 zsidó lakik, melyből a nagyobb rész — 881.183 — Galiciára esik. Alsó-Ausztria 157.278; Bukovina 96.150; Csehország 92.745; Morvaország 44.255. A többi tartományokban a zsidók száma csekély.

Az IMIT. új pályakérdése: Kunewalder-díj. Kivánságok elbeszélése akár prózában, akár versben, mely a történetből vagy a társadalmi életből meríti tárgyát s úgy van megírva, hogy a fiatalabb mindkét nemű izraelitáknak olvasmányul szolgálhasson s alkalmas legyen arra, hogy a zsidóérzést ébreszse s hatványozza. Terjedelme legfőkébb 10 ív lehet. Határidő 1906 márczius 1. A pályadíj a Kunewalder-alapítványból ötven darab arany s a végrendelező akaratához képest csak zsidó szerzőnek adatik ki. A nyertes mű a szerző tulajdona, de ha egy éven belül ki nem adja, akkor a tulajdonjog a társulatra száll, mely a munkát közlést teszi. Ebben az esetben művéből a szerző 100 példányt, illetőleg különnyomatot kap. A jelítség levéllel ellátott, idegen kézzel írott pályamű a társulat elnökéhez, Andrassy-ut 9. sz. küldendő.

TÁRSADALOM.

TÁRSADALMI SZEMLE.

A zsidóság felekezeti minőségében politikával — a többi felekezetektől eltérően — nem foglalkozik, pedig a politika fordulatai ezt érintik a legintenzívebben. A 30 esztendő óta uralmon levő szabadelvű párt megtörése a január hó végén lezajlott választáson nem sújtaná, ha a győztes fél között nem foglalna helyet az antiszemita programot valló néppárt. A szövetkezett ellenzék többsége nem klerikális, de befogadta a fekete csoportot, amely elsőtétiti liberalizmusát. Annyira ment, hogy a zsidó képviselőket is kényszerítette, hogy a néppártból vett alelnökre, ki Luegert vallja mesterének, adják szavazatukat. A gyűlölet, melyet a feketék hirdetnek, lassú, de biztos méreg, melyhez apró adagokkal szoktatják az embereket. A maszlapolásnak pedig a fekete reakció a nagy mestere, hisz ősidők óta gyakorolja. Remélhető azonban, hogy a természetellenes fegyverbarátság nem fog annyi ideig tartani, hogy mérges epéjével a többi pártokat megmérgelje és a tiszta szabadelvűség — bármely párt kezébe kerüljön az ország kormányrúdjá — jövőben is tisztán fog ragyogni. Egyébbel e helyről nem törődünk.

Midőn a zsidóságra az általános helyzet kedvezőtlennek vált, tartották az orthodoxok országos gyűlésüket. Országosnak a központi bizottság tette meg, mert a kormány hivatalosan kijelentette, hogy tisztán magángyűlésnek tekinti, a mely bejelentve sem volt. Ily előzmények mellett érvényes határozatok hozataláról szó sem lehetett és konstatáljuk előre a gyűlés eredménytelenségét. A kudarcnak azonban ez a legcse-

kélyebb pontja. Valósággal kompromittálta a pártot a gyűléses maga, melyet a napilapok mindvégig a »viharos« címmel láttak el. A városban még rosszabb hírek voltak elterjedve. Állítólag 240 rabbi és ugyanannyi világi tag vett részt a tervezett tanácskozásban. Tényleg ez meg sem történt. A községek különben is zúgolódtak, mert a rabbik hivatalból voltak a gyűlés tagjai és mert minden község kívülök csupán egy-egy taggal volt képviselve. Az utolsó falú önkényes módon a legnépesebb hitközségekkel egyenrangúvá tétetett. A bemutatott szervezeti javaslat képtelenségekkel volt megterhelve. A községek egyébiránt nem alaptalanul berzenkedtek a papi iga ellen. A gyűlés egybehívói és a rabbik nem értik meg a kor szavát. Ha az állam és társadalom emancipálta magát a klerikalizmus uralma alól, akkor a hitközségek sem tűrik ezt az uralmat. Az orthodoxok sem. Az embereket nem lehet kettévágni: a ki, mint polgár, a szabadságra kapott rá, az mint hitközségi tag sem kormányozható erőszakkal. A kultúra az individualizmusra neveli az embereket, sem elnyomást, sem aklot nem tűrnek. Dekretálhatja száz gyűlés, hogy a papnak vakon kell engedelmeskedni, nincs annak semmi foganatja, ha híveiben hiányzik a vak engedelmesség előfeltétele. Nem is látható be, hogy ugyanazok, kik fáznak a nemzsidó néppárttól, miért lelkesednének a zsidó néppártért? Meg kell barátkozni azzal a gondolattal, hogy a zsidó-hívek is kultur-emberek, kik sokféle egyéniségek és, köznyelven szólva, »nem hagyják magukat.«

Ha ezt a tanúlságot merítik a nagy garral hirdetett gyűlés viharos jelenségeiből, a mint hogy világosan ezzel a tanúlsággal szolgált, akkor nem volt hiábavaló. Be kell látni, hogy saját táborukban a zsidóság hosszú skálája foglal-tatik, mely sokféle hangot ad. Náluk sincs egy nyáj és egy pásztor. Nem marad tehát más hátra, mint a kölcsönös türelem. Ha ehhez a belátáshoz eljutottak, akkor a hazai össz-szidóságról is józanabbul fognak gondolkodni és nem fognak kézzel-lábbal tiltakozni azon egyszerű igazság ellen, hogy csak egy zsidóság van. Ezt az igazságot a modern zsidók nem azért hirdetik, mert az orthodoxokhoz dörgölődni akarnak. Erre semmiféle anyagi vagy erkölcsi előny nem készíti őket. Nem készíti őket más, mint az össz-szidóság közös ügye. Sem az

igazi, sem a színlelt fanatizmus nem imponál senkinek. Legkevesbbé a modern zsidóságnak. Ezt meg kell tanulni mindenkinnek, de főképp azoknak az enfants terribleknak, kik a szóban forgó gyűlésen a nagy szót vitték és csak úgy dobálództak a zsidósággal. Nyugodtak lehetnek: a modern zsidóság egy rabbit sem fog közülök kísértetbe hozni és *anonym* jellemet importálni sem fog többé. Közel van az idő, midőn az orthodoxok egymást fogják kiátkozni, ha még nem következett be. Az ember saját kárán tanul, a felekezet szintén a saját kárán tanul. De jobb, ha minél kisebb kár mellett tanul, a hazai zsidóság pedig már a nagy kár mellett is tanulhatott volna. A tények vas logikája itt is kérlelhetetlenül szigorú mesternek fog bizonyulni és a hazai zsidóság közös érdekei végre is diadalmaskodni fognak.

*

Az alapos és üdvös tanúlságokon kívül az orthodox gyűlés konkrét eredményeképp az elnökválasztás mutatkozik. Egyhangúlag választották meg *Frankl Adolf* budapesti bankárt, kiről egyik barátja és tisztelője a következő életrajzt bocsátja rendelkezésünkre, melyet változatlanul közlünk:

»*Frankl Adolf* az orthodox közvetítő bizottságnak 1905. márczius 1-én megválasztott elnöke — Reich Ignác és Lipsitz Lipót után ő a harmadik — született 1859. május 21-én Debreczenben, ahonnan apja: Armin 1861-ben Nagyváradra költözött, hol egyetlen gyermeke: Adolf, gondos nevelésben részesült. A magyar nyelven kívül ismeri a modern és klasszikus nyelveket. 1877-től 1882-ig a pozsonyi jesibát frequentálta, azóta beutazta Közép- és Nyugat-Európát. Frankl régi jeles család ivadéka; ősei közt ott vannak a מנחם מנדל = Mógén Avrom és a Berlinben 1772-ben elhunyt és ott el is temetett Már Izrael, a ki az ő sírköve szerint is a csehországi és morvaországi zsidóságnak volt parneszja. — Ez a Már Izrael nagyapja volt Frankl apai nagyapjának, Már Löbnek, a Már név pedig abbreviátúrája Michelstadt város nevének, mely városka a hesszeni nagyhercegségben fekszik, a honnan Frankl consanguineusai hozzánk is elszármaztak. Frankl tagja a székesfővárosi törvényhatósági bizottságnak és immár negyedik éve alelnöke a pesti orthodox zsidó hitközségnek, mely utóbbi hivataltól azonban, mint a jelenlegiével incompatibilisről lemond, egyébiránt pedig folytatja 1901. október 2-án elhunyt apja banküzletét.«

(V. E.)

*

A németeket az alapos munka jellemzi, a mely tudományos társulatuknál is örvendetesen válik be. A »Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums« virágzásnak indúl, ami az alaptőke gyarapodásában és a tagok számának emelkedésében egyaránt mutatkozik. Egy év alatt a tagok száma 311-ről 595-re szökkenett föl, közöttük az örökös tagok megkétszereződtek, úgyszintén az alaptőke, a mely kereken 35 ezer márkára rug. A szellemi fejlődés az anyagit még felül is múlja, mert már a munkák kiadása is megkezdődött. Számos munkát szubvencionáltak, úgy, hogy a társulat működésének legelején már 18.000 márka évi költségvetéssel dolgozik. Kétségtelen, hogy ez is még csak a kezdet kezdete. A legújabb terv egy »Corpus tannaiticum«, a mely az összes szövegeket fogja felölelni, a melyek a tannáktól erednek és egyszersmind szótárt is fog adni. A történelmi tanulmányozás nagybecsű segédeszközt fog nyerni ebben a forrásgyűjteményben. Már az a tény egymagában, hogy a különböző korszakok termékei egymástól elválasztva kerülnek a tanulmányozók szemei elé, erősíteni fogja a történelmi érzéket. Az eddigi állapotot a »babli« szó jellemzi, a mely már a régiek szerint azt jelenti, hogy a bab. talmudban minden össze van keverve. A társulat derekasán dolgozik, csupán az kívánatos, hogy az általa közrebocsátott iratok külső kiállítása is teljesen megfelelő legyen.

*

Folyó év január 27-én ünnepelte Bloch Mózes az orsz. rabbiképző-intézet tanári karának elnöke 90. születésnapját, mely alkalomból a vezérőrl bizottság, a tanári kar és az intézet növendékei melegen üdvözölték. Az intézetből rabbi-oklevéllel elbocsátottak Emlékkönyvet adtak ki magyar és héber nyelven, melynek tartalmát az Irodalmi szemle közli. Az ünnepelt életfolyását és működését folyóiratunk két ízben, a 80. születésnap és a két év előtt lefolyt 25 éves tanári működés jubileumai alkalmából részletesen közölte. Erre utalván, kiemeljük, mint az ünnep fénypontját, hogy dr. Neumann Ede nagykanizsai főrabbi a szombati istentiszteletnél ünnepelő beszédet tartott. Este bankett volt, melyen a jubilánst messze földről összegyűlt családtagjai képviselték. Dr. Berzevichy Albert vallás-

és közoktatásügyi minster külön levélben gratulált, amely a napilapokban megjelent.

*

A pesti izr. hitközség énekes könyve majdnem 50 esztendő, Tatai Adolf ugyanis 1861-ben állította össze részben fordításokból. Körülbelül két évtized óta iparkodnak, hogy megfelelőbb új énekeket hozzanak be. Az előjáróság Patai József jeles munkatársunkat szőlította fel a nehéz feladat megoldására, ki a megítéző megbízásnak megfelelt és versgyűjteményét benyújtotta. A bírálat tisztét dr. Bánóczi József, dr. Goldziher Ignác és dr. Kohn Sámuel vállalták el. Kedvező véleményük alapján a hitközség Patai verseit megzenésíteti és azután az istentiszteletbe beilleszti. Mutatóul jelen füzetünkben szemelvényt adunk a sikerült alkotásból.

A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉS EDDIGI ÉS JELENLEGI ZSIDÓ TAGJAI

A magyar zsidók emancipációját és egyenjogúságát kimondó 1867. évi XVII. t.-cz. életbe lépte óta most tizenegyszer lett az országgyűlés összehíva és — a most megválasztott 20 zsidó képviselőt, a volt tizenhatot, valamint a meghalt négyet számítva eddig 40 zsidó tagja volt a képviselőháznak. — A mostaniak közül, függetlenségek: dr. Bakonyi Samu, dr. Barta Ödön, Horváth József, dr. Kelemen Samu, dr. Molnár Jenő, Nagy Sándor (Nagylak), dr. Rajk Aladár, Szatmári Mór, dr. Szunyog Mihály és dr. Visontai Soma; kormánypártiak: Dézsi Géza, dr. Markbreit Gyula, dr. Nemes Zsigmond, Révai Mór, dr. Rosenberg Gyula, Sándor Pál és Vészi József; demokraták: dr. Leitner Adolf és dr. Vázsonyi Vilmos; socialista: Mezőfi Vilmos. A volt képviselők: Arányi Miksa, Beck Marczel, dr. Chorin Ferencz, Heltai Ferencz, dr. Jellinek Arthur, megyeri Krausz Lajos, dr. Mandel Pál, felsőgallói Mende Bódog, Mezei Ernő, dr. Mezei Mór, dr. Nagy Sándor (Megyaszó), dr. Neumann Ármán, dr. Sámuel Lázár, Sváb Károly, Weisz Berthold és upești Wolfner Tivadar. Meghaltak: Horn Ede 1875. novemberben úgy is mint a Wenckheim kabinetben báró Simonyi Lajos földművelés-, ipar- és kereskedelem-

ügyi m. kir. miniszternek államtitkára; Wahrmann Mór 1892 nov. 26-án úgy is mint a pénzügyi bizottság elnöke. Ő volt a legelőször megválasztott és egy évnél tovább egyetlen zsidó tagja a képviselőháznak; dr. erényi Ullmann Sándor 1897 augusztusban és dr. Neményi Ambrus 1904. decemberben a pénzügyi bizottság előadója.

Nem zárhatom be ezen névsort egy Ullmann Sándor barátomhoz fűződő adoma felfrissítése nélkül. Mikor 1896 őszén báró Bánffy Dezső, illetve ennek bizalmasa Jeszenszky Sándor intézkedett a választások ügyében, akkor ők Ullmann egy szilágymegyei kerülettel, a tasnád-szántóival kínálták meg. Szilágymegye azonban már két kerületében (a csehiben Neményit, a diósdiban Sámuel) zsidót jelöltek és szó volt még egy negyedik zsidó jelölről is. Ullmann a kínált kerületet következőleg háritotta el magától: Prófétáink avval vigasztalgatnak, biztatgatnak bennünket zsidókat, hogy az Úr Isten megsokalva bűnhődésünket véget fog vetni szétszórtságunknak és ismét majd egygyé tömörít bennünket; azt azonban, hogy a diasporának majdani koncentrációja Szilágymegyében fog teljesülni, azt egyikük sem jósolja.

A főrendek házában ez idő szerint öt zsidó tagja van: Bródy Zsigmond, dr. Chorin Ferencz, Hatvany-Deutsch Sándor, Kornfeld Zsigmond és Sváb Károly. Elhunytak: 1. dr. Hirschler Ignác (1891), ő, a magyarországi és erdélyi zsidók 1868 évi kongresszusának egykori elnöke, volt a főrendek házában legelőször kinevezett és egy ideig egyetlen zsidó tagja. 2. báró kisteleki Lévai Henrik, aki még zsidó korában neveztetett ki.

Dr. Chorin és Sváb még mint képviselők számíttatván; mindeddig mindössze 45 tagja van, illetve volt a magyar országgyűlésnek.

Aki fennemlítettekre vonatkozó életrajzi adatok iránt érdeklődik, annak Sturm Albert országgyűlési Almanachja ajánlható. Az utolsó 1901-ben jelent meg a Budapesti Tudósító kiadásában, a legközelebbi most van sajtó alatt.

(V. E.)

UGANDA ELLENZŐI.

A legutolsó »Szemle« »Társadalom«-rovata egynehány gondolatot ébresztett bennem, amelyet b. engedelmével ki akar-nék fejteni. Ön, t. Szerkesztő Úr, azt írja: »Ha Uganda alkal-mas, oda kell irányítani a kivándorlást. Zsidóország volt már a multban a szent földön kívül is, még pedig több, miért ne lehetne a fekete földön?« (12 l.).

Ez mindenesetre a józan ész szava. Megvan a baj — avagy tagadható-e? Az üldözöttek kivándorlása a bizonytalanba nem öltött-e már mostanáig is ijesztő méreteket? Ott a gyógyszer. Melyik józan ember fog habozni a felett, vajjon elfogadjá-e vagy sem? De nem minden ember józan. Némelyek azt hiszik együgyűségükben, hogy Palesztina tárva-nyitva előttük, minden kész a befogadásukra, csak épen birtokba kell venni. Bizo-nyára így gondolkodtak az Uganda-ellenesek a kongresszuson. De e rövidlátó emberkek ne foglalkoztassanak most bennün-ket. Az Uganda-terv más oldalról van fenyegetve, egy olyan oldalról, amelynek együgyűséget tulajdonítani nem lehet.

Bizonyára tudják b. olvasói, hogy צִיּוֹן הַחַיִּים név alatt oly egyesület létezik Oroszországban, amely céljául azt tűzte ki, hogy a földművelést támogassa a szentföldi zsidóknál. Kastí-nia zsidó gyarmat, melyen 40 zsidó földművelő lakik, ezen egye-sületnek köszöni létét. De ez azután az egész is, amit 20 évi fennállása alatt létesített. Herzl fellépte és a mozgalom, melyet előidézett, a צִיּוֹן הַחַיִּים-nak, akik nagy tervekről álmodtak, nem volt inyükre, de tudatában lévén saját erőtlenségüknek, a vezető-urak kénytelenek voltak csendesen viselkedni az általános áram-lattal szemben. Akkor, elég váratlanul, közbejött Herzl audien-cziája és Plehve ama ígérete, hogy a czionisztikus törekvést a török kormánynál támogatni fogja. Az alkalmat ki nem hasz-nálni, gondolták a צִיּוֹן הַחַיִּים urak, oktalanság volna. Mit tettek tehát? Sietve kiküldöttek egy bizottságot ama megbízással, hogy szervezetet alkosson a szent föld számára. Ha a szent föld tényleg a zsidók birtokába kerül, minek akkor idegen szervező, holott mi itt helyszínen vagyunk — így gondolkod-tak a ravaszok. Mialatt a legutolsó bázei kongresszus ülése-zett, addig a kiküldött bizottság folytatta díctelen munkál-

kódásait Zichron Jakob-ban Palesztinában. Ez volt a szentföldi kongresszus. E bizottság lelke egy Ussischkin nevű ember volt, akitől nem lehet elvitatni az intelligenciát bizonyos fokban. Meglehetősen beszél héberül, ami itt nagy hasznára vált; jó-módban él és azonkívül oly arca van, amely maga mellett senkit sem enged feltűnni. Már is az ország urának képzelte magát. »Amit Herzl tud, így büszkélkedett, azt én is tudom.« De a bázei kongresszus a sült gesztenyét nem kaparta ki számára. Mint villámütés, úgy érte őt az Uganda-terv. Meghiúsultak terv-ei, melyekben oly önelégülten ringatódzott, ha a terv megvalósul. Nem, ennek nem szabad történnie. Agitációja most oda irányul, hogy e tervet mindenáron megakadályozza. Palesztinai hívei, akiknek megnyiltak szemek, minden erőlködése ellenére cserben hagyták, de annál több híve van Oroszországban, mivel azzal kecsegteti őket, hogy Palesztina birtokbavétele közel jövőben bekövetkezik.

Ilyen argumentumok ellen nagyon nehéz harcolni. Hogyan fog ez végződni, azt még most nem lehet megmondani. Minden-esetre nehéz álláspontjuk van a jobbaknak és értelmesebbeknek. Arról van szó, hogy a rosszakaratot legyőzzék, a telhetetlen önzést, amely határtalan büszkeséggel párosul, visszaszorítsák a kellő határok közé. Palesztinában Ussischkin eljátszotta szerepét, de nem Oroszországban, vajjon mikor nyílnak meg ott is az emberek szemei?

A mi a szentföldnek ú. n. jámborait illeti, részvéltlenül viselkednek az egész mozgalommal szemben, őket csak a pillanatnyi szükség szorongatja. Az orosz-japán háború óta a főjövedelmi forrásuk részben bedugult és ez fokozza az inséget. Másrészről pedig, mint a szent falak rendelt őrei, el vannak foglalva a חטאים (bűnök) eltávolításával. E foglalkozás jelenleg tápot nyert, mivel legutóbb, sajnos, a vörhenyjárvány kiütött. Földieink mindjárt rá is bukkantak a חטא (bűn) nyomára. Egyik társuk gyermekét a gyermekkertbe küldte, igaz, hogy hamis név alatt, testvére pedig egy iskolafélét alapított és e célra pénzt is gyűjtött. Mindkettőtől elvonták a chalukát és a járvány — nem szűnt meg. A חטא tehát más kiengesztelést követel.

Nem lesz fölösleges megemlíteni, hogy illetékes levelek mentek innen, amelyekben ezen iskola létezését kereken tagad-

ták. Egy kis hazugság שו"ס ש"ס csak nem bűn! Emberek, akiknek annyi sok dolguk van, honnan vegyenek annyi időt maguknak, hogy a közügyekkel foglalkozzanak? Czionizmus, Uganda és a többi jelszó teljesen terra incognita számukra. Sőt még Ussischkin felléptéről a szent városban sem vettek tudomást. Ha ezt bűnösnek jelentették volna ki, akkor ez egyszer legalább eltalálták volna az igazat. De ilyesféle dolgok számára nincs fülük. Csak azt hallják, hogy a gyermekkertben héberül beszélnek, ami bűn. A szefard testvéreink dicsőségére legyen mondva, hogy a zsidóságot foglalkoztató kérdések iránt sokkal több érzékük van. Jelentékeny számú czionista van közöttük és egy sem Uganda ellenes.

Jeruzsálem.

DR. GRÜNHUT LÁZÁR.

TENCZER PÁL

1835—1905.

Eleinte pályájának kezdetén idegenkedtek tőle, kapaszkodónak tekintették, de később ellenségei is elismerték, hogy a befolyást, tekintélyt hazája és felekezete, embertársai és hitsorsosai javára használja és értékesíti.

Kora ifjúsága óta magasabb életcélja volt, folyton haladt és biztos léptekkel haladt előre. Hivatása az volt, hogy megszerettesse a zsidót a kereszténnyel — és tényleg sikerült neki környezetében a zsidó névnek tisztetletet és becületet szerezni. Mindazok, kik vele érintkeztek, igazságos és jószívű embert ismertek fel benne, aki minden jó és igaz ügyért lelkesedett.

Élete egyik hivatását hitfelekezetének magyarosításában látta. E célból 23 éves korában kurzust nyitott a magyar nyelv tanítására és oktatta nagy buzgalommal, ingyen a kezdőket és haladókat a mai [Simonyi-féle házban. Csakhamar meggyült a baja hazafias működése miatt a rendőrséggel, de azért folytatta a magyar nyelv és nemzeti szellem terjesztését a zsidók között. 1861-ben pedig rokonérzelmű és hasonló gondolkodású társaival alakította meg a »Magyar izraelita egy-
letet«, melynek célja a magyarság terjesztése, a zsidóság művelése és egyenjogúsításának kivívása, felekezeti közlöny

szerkesztése és ha lehet, a Szentírás fordítása volt. Válságos időkben maga szerkesztette az egylet közlönyét. Ezen egylet tagjai buktatták ki, Tenczer Pál vezetése alatt, a pesti izr. község vezetéséből a német elemeket és helyükbe bevásztottak jó magyar képviselőket és elöljárókat. Ezen időtől fogva, teljes 35 éven át ő vezette ritka tapintattal a hitközségi választásokat.

De nem volna teljes a kép, ha nem méltatnók a jótékonyosság terén kifejtett, áldásos működését. Megszámlálhatatlan embernek szerzett egzisztenciát, állást, hivatalt és még többet juttatott segélyhez, tandíjakhoz, ellátáshoz és leckéhez. Maga ismerte a szegénynek, és különösen a szegény deáknak keserves helyzetét, mert ő is, mint a szegény nagybajomi házalónak gyermeke, deákeveiben leckeadással tengette életét. Azért a szegény tanítóknak is igaz barátja és lelkes pártolója maradt élete végéig.

Élete alkonyán meleg szeretettel karolta fel a mi ifjú társulatunknak, az »Imit«-nek ügyét. Ő gyűjtötte össze az első 2000 koronás pályadíjat és most is van a társaság kezében egy jelentékeny összeg, mely az ő nevéhez fűződik, melyet a megboldogult a zsidó történet megírójának kitüntetésére szánt. A városnál is jelentékeny szerepet vitt és mint hírlapíró, bár német nyelven, a hazának is becses szolgálatot tett.

Saját személye, a maga érdeke mindig háttérbe szorult. A közjónak, a hazának és felekezete ügyének szentelte idejét és erejét. Kisérje áldás emlékezetét.

*

Tenczer Pál életének is, mint más hasonló alaknak, ki a közéletben szerepel és minden mozgalomban résztvesz, voltak vidám mozzanatai.

Az októberi diploma után, 1860-ban ősszel beállított a pesti egyetemnek akkori rektorához és kért néhány termet, hogy a magyar nyelvből ingyenes leckeórákat adhasson. A 25 éves ifjú így mutatkozott be Pauler Tivadarnak, a későbbi igazságügyi miniszternek, én vagyok Lejte Pál.

Csinos megjelenésű, rokonszenves és ügyes tánczos hírében állott. A Lipótváros mostani matrónái rajongtak a szőke fiatal emberért, ki biztos kézzel és nagy eleganciával tudta

őket vezetni a sima parkettnak fényes padlóján. 1863-ban ágyának esett és akkor vesztette el egyik lábának ruganyosságát. Olaszországba ment, egy nagyhirű, »Dalcina« nevű javasasszonyhoz, gyógyulást keresni. Mikor 1870-ben a kultusz-budgetet tárgyalták, valaki ellenezte a homoeopatha tanszék felállítását. Az egyik szónok követelte a tanszék felállítását és beszédének csattanójául előhozakodott Tenczer Pál esetével, aki szintén a homoeopathia forrásánál keresett gyógyulást. Nos, szólt közbe, néhai Győrfy Gyula — és meggyógyult?! Nem! erre általános derűség támadt.

Hogy kikerülje a neve-adta komikumot már 1863 óta »Tenczer«-nek írta magát.

Budapest.

F. I.

TUDOMÁNY.

MAIMONIDES ÉLETE, MŰKÖDÉSE ÉS JELENTŐSÉGE.¹⁾

Nincs a XII. századnak egy férfja sem, sem a zsidó, sem a nemzsidó világból, kinek neve ma, 700 év után, fényéből nem vesztett, kinek dicsősége el nem halványult, kinek alkotásait nem lepte be a feledés moha. A történelem őrizi emléküket, de a népek emlékezetéből kivesztek. Az a férfiú azonban, kinek emlékét Önök ma az ifjúság nemes lelkesedésével és igaz kegyeletével ünneplik, nem tűnt el az emlékezetből, nevét és működését nem borítja feledés, eszméi és alkotásai ma is élnek és hatnak. Mózes ben Maimon neve ma is fénylik: Maimonidest ismeri a tudományos világ, a Rambamot a zsidó köznép a széles világon, az utolsó faluban, és nevét ma is büszkeséggel emlegeti, ámbár 700 év óta aluszsa örök álmát a távol szent földön. A hála és kegyelet e páratlan példája ragyogóbb minden babérkoszorúnál, melyet valaha a világverő hősök és a gyűlölet nagymesterei homloka köré fontak.

Mindkettőnek vasmarka súlyosan nehezedett Mózes ben Maimonra; ifjúsága arra a korra esik, midőn az almohadok rátörték Spanyolországra, szülővárosát, Kordovát is meghódították és 1148 óta, tehát 13 éves kora óta, családja vándoréletet élt, zsidóságát titkolva, mert a fanatikus hódítók csak a kivándorlás és az iszlámráterés közt engedtek választást. A Maimon-család hosszú éveken át bujdosott Spanyolországban, Észak-Afrikában, a szent földön, de nyugtot nem talált.

¹⁾ A »Zsidó Ifjak Egyesületében« tartott felolvasás.

Ily sanyarú közviszonyok közepette serdült ifjává, a türelmetlenség emez átélte korszakában tanult, képződött és fejlődött Mózes ben Maimon. Minő olthatatlan tudománysojg lakozott benne, hogy minden veszély mellett mohamedán tanítókat keresett fel, ezektől tanulta a mennyiségtant, a csillagászatot, az orvostudományt és a bölcsészet összes szakait. Nemes szívvel közeledett mestereihez és tanuló társaihoz, benső barátságot kötött és tartott velük, ámbár az elnyomók táborában voltak faj- és hitrokonaik. Közel két évtizedig tartott e hányattatás és a sok viszontagság daczára, melyek közül a komoly életveszély sem hiányzott, nemcsak ismereteket gyűjtött, hanem megőrizte szívét a keserűségtől és gyűlöletől. Sem ajkára, sem tollára gyűlölködő szó nem került soha. Az a férfiú, ki ifjúságában, midőn a benyomások a lélekbe mélyen bevésoédnek, pusztán vallása miatt családotul földönfutóva tétetett és mérhetetlen gyöterelmeket szenvedett, azt írja egyik döntvényében (163), hogy »Izrael szeretete kiterjed a pogányokra és a bálványimádókra is« és Törvénykönyvében kodifikálta azt a tételt, hogy az igazságnál semmi különbség sincs, akár zsidó prófétától, akár nemzsidó bölcstől, akár pogánytól ered (Kiddus Hachódes 17, 25.). Ámbár a keresztény istenfogalmat a trinitás miatt nem tartotta tisztának, mégis azt hirdette, hogy keresztényt szabad a zsidóság tanaiba beavatni, mert hisznek a szentírás isteni eredetében (Döntv. 58), a mohamedánokról pedig elismeri, hogy egyistenhívők (u. o. 160.).

A XII. század középső évtizedeiben messze földön rombolt a fanatizmus, Dél-Spanyolország, Észak-Afrika és Dél-Arábia zsidóságát végpusztulás fenyegette, a kivándorlás és az iszlám között kellett választania. A fanatizmus megmetyelyezte az arab világot, de Torquemadák még nem fejlődtek ki és a föld hatalmasai megelégedtek, ha a zsidó a városházán elmondotta a formulát: Allah az isten és Mohamed az ő prófétája. A zsidó községek tömegei a valláskényszeret, amely pusztán e formula elmondásából állott, muló bajnak tekintették és színelges mohamedánokká váltak. De az évek múltak és a kétségbeesés nőttön nőtt, apostaták, zsidó vakbuzgók és messiások nyugtalanították őket. E válságos helyzetben Maimuni népét óvta, buzdította, vigasztalta. Az arab körlevél, melyet ez alkalommal a lelki szenvedők nagy táborához intézett, nemcsak fényes

elméjének, hanem nagy szívének is tanubizonyága és az olvasót ma is meghatja a bölcs szó és az érzelmes hang.

Ezt a levelet Fostat egyiptomi városból intézte testvéreihöz, hol 1166 körül telepedett le és haláláig élt. Saladin nagylelkű fejedelem uralomra jutásával a vallásüldözés megszűnt és Maimuni udvari orvossá, 1177 körül pedig az egyiptomi zsidóság vallásos és világi fejévé lett. Mindhárom minőségében az utókorra is kiható nagyszabású tevékenységet fejtett ki, mert tetteiben vasakarat, igaz jellem, mély jámborság és tiszta emberszeretet vezetett. Önmagával szemben mindig szigorú, embertársaival szemben enyhe. Egész élete másoké volt, kik vele mint orvossal, rabbival rendelkeztek kora reggeltől éjjel utánig. A gazdagra és szegényre egyaránt kiterjedő orvosi gyakorlat, az egyiptomi khalifatus országaira szóló nágid-méltóság hivatalos teendői, a messze földről érkező vallástörvényi kérdésekre adandó döntvények, a köréje gyülekező tanítványoknak tartott előadások, eme nagyjelentőségű tevékenységek mindegyike teljesen kimerítették volna más férfiú erejét és emberszeretetét, de Maimuninak maradt még ideje és kedve, hogy fogságba került zsidók kiváltására pénzt gyűjtsön, miről csak napjainkban napfényre került sajátkezű levele tanusodik. A szeretet és tisztelet személye iránt Jemenben oly nagyfokú volt, hogy nevét a mindennapi imába vették fel. Valóságos Mózesnek tekintették és mai napig is az ő törvénykönyve szerint igazodnak. Midőn halála után azt mondták, Mózesből Mózesig nem volt ilyen férfiú, csak szavakba foglalták a rajongást, melyet személye iránt még életében éreztek és tanusítottak. Az egyiptomi szolgaságból kiszabadított Izrael nem imádta Mózesét úgy, mint az arab-zsidók az ő Mózesüket. E paronással korántsem merítettük ki Mózesünk sokoldalú gyakorlati tevékenységét, sem megpróbáltatásokban gazdag életfolyását, csupán halvány képet kívántunk adni páratlan akaraterejéről, szilárd jelleméről, szíve és elméje gazdag kincseiről, határtalan emberszeretetéről, népe és vallása iránt tanusított lángoló lelkesedésről, melyeket lángeszű alkotásai a vallástudomány, a bölcsészet és medica széles mezőin az utókor emlékezetében elhalványítottak.

A későbbi nemzedékek az embert elfelejtették a lángész miatt és Mózes ben Maimonban csupán a törvénytudóst, a

gondolkodót és az orvosi írókat bámulták és tisztelték. Az emberi szellem e három tág körében évszázadokra szóló hatást gyakorolt. Ez áll a világi tudományokat felölelő tevékenységről is, mohamedán arab írók emlékezik meg műveikben a »raisz Muszá«-ról. De felolvasásunk szűk keretében ezirányú alkotásaira nem terjeszkedhetünk ki, meg kell elégednünk ama tény felemlítésével, hogy a számos és elsőrendű arab-zsidó írók között ő a legtermékenyebb. Bármily hatalmasak voltak ezirányú sikerei, világ-hírét és napjainkig élő emlékét, sőt hatását, a rabbinikus irodalom és a vallásbölcsészet ismeretkörébe tartozó halhatatlan alkotásai tartották fenn.

Közel félszázadig, 23 éves korától 70 éves koráig, 1204-ben bekövetkezett haláláig tartó irodalmi tevékenységében mintha előre kigondolt egységes terv szerint járt volna el. A rendszeresség véreben volt, ami annál meglepőbb, mert az őszidő szellem egyáltalában nem rendszeres, hanem szerte csapongó, ötletes, villámszerű, aphoristikus. A bibliai iratokban alig észlelhető rendszer, a talmudban már egyáltalában nincs. A talmud befejezése után az arab korszak beköszöntése előtt a VI—IX. század közt keletkezett írott termékek a talmud folytatásainak tekinthetők és az irodalmi művek jellegével alig bírnak.

Az irodalom név az írás szóból képződött ugyan, de azért nem minden irodalom, ami írva van, amint nem minden irodalom, ami nyomtatva van. Zsidó irodalom a szó valódi értelmében csupán IX. század második fele óta létezik, ha az ó-kori bibliai, apokryph és hellenista irodalomtól eltekintünk. Görög-arab szellemi hatás alatt fejlődött és a XI. és XII. században virágjába szökkent. Ez a korszak a zsidó irodalom fénykora, melyet más korszak nem szárnyalt túl. Ennek fénykornak Maimonides a csúcspontja és befejezője és halálával hanyatlás áll be. Az Aristoteles bölcsészeti rendszerének volt híve és ő maga, a művei által gyakorolt hatás szempontjából, a zsidó Aristotelesnek nevezhető. Az ő révén ismeri a zsidó köznép mai napig a stagirita bölcsész nevét: Aristotlest. Kora egész tudományát ölelte fel csodálatos befogadó-képességgel megáldott elméje, mert — jellemző zsidó tulajdonság — a tudást a legmagasabbra becsülte az emberben, csupán a korabeli történetírást, amely hazug anekdotákból állott és a ledér sze-

relmi költészetet vetette meg, mert az sem erkölcsösségével, sem komolyságával nem állott összhangban. Nemcsak a bibliának, a kinyilatkoztatott tannak, hanem a szóbeli tannak, a hagyomány irodalmának is föltétlen híve volt, ki életében minden rendelkezését pontosan teljesítette az utolsó betűig. Az ez irányú felfogás és jámborság mellett törvénykönyvébe azt a tételt vette föl, hogy a bölcsészettel való foglalkozás éppoly kötelesség, éppoly érdem, mint a talmud tanulmányozása (Talmud Tóra 1, 12).

Ezt a már többször említett Törvénykodexet 1180-ban tette közzé »Misne Tóra« (második tóra) cím alatt és 10 évig dolgozott rajta. A 613 parancsolatról szóló könyve, a misna-kommentár és egyéb művei, mely utóbbiak részben az idők martalékává lettek, mintegy előmunkálatok ez örök időkre szóló alkotáshoz. Ebben a 14 könyvre oszló egységes zsidó corpus iurisban fel van dolgozva az előző egész zsidó irodalom a bibliától a gáoni termékekig: valamennyiből levonja a végeredményt és a gyermek által is megérthető egyszerű szavakkal foglalja össze. Nincs az emberi létnek az a helyzete, kérdése, viszonylata, problémája, melynél ez a mű a hívő zsidót cserben hagyán. Benne vannak azok a törvények is, melyek érvényre nem bírnak többé, melyek a zsidó államra, a szent földre, a jeruzsálemi szentélyre és kultuszára és sok egyébre vonatkoznak. A bevezetésben műve céljáról egyebek közt a következőket mondja: »Átkutattam az összes iratokat, hogy oly művet alkossak, melyben a vallási szempontból tilos és nem tilos, tiszta és nem tiszta kérdéseire, valamint a tóra egyéb parancsolataira vonatkozó eredmények befoglaltassanak. Mindezt világos nyelven és röviden, viták és kérdések nélkül adtam elő, hogy a szóbeli tan szépen rendezve és mindenki előtt érthető legyen. Röviden szólva, senkinek se legyen más műre szüksége, ha a vallástörvény bármely rendelkezéséről felvilágosítást keres, mert ez a mű föltölti az egész szóbeli törvényt, intézményeket, szokásokat és rendelkezéseket Mózesztől a talmud befejezéséig.«

Amily genialis az eszme, éppoly genialis a kivitele: ezer meg ezer szertesórt kavicsból szemet-lelket gyönyörködtető palotát épített. Művészi szempontból tekintve, architektónikájá, compositiója és nyelvének egyszerűsége és tisztasága oly iro-

dalmi termékké teszik a Misne Tórát, melynek nemcsak a zsidó halálhábán, hanem a törvények világírodalmában sincsen párja. Tartalma és formája egyaránt alkalmassá tette a zsidó nagyközönség szükségének kielégítésére és még szerzője életében elterjedt nemcsak a Keleten, hanem Európában is. Hatása mérhetetlen volt, mit már ama számos mű mutat, mely reá vonatkozik és a kommentárok úgy kísérik, mint magát a talmudot. A Sulchan Árukh, melyet oly sokan emlegetnek és oly kevesen olvasnak, a kodifikálás eszméjét ebből a műből merítette és a törvények formulázásánál a nyelvezetet egyszerűen átveszi, mert Maimuni alkotó művész az új-heber nyelv terén. E remekmű az egyenes gondolkodás, a rendszeres munkálkodás, a szabatos formulázás, az igazságot jellemző egyszerű és világos beszéd és írás mintaképe és ez irányokban hatása semmiféle szóval nem túlozható. A hamis éleseszség, a szórszálhasogatás, a borzas irány ellen, a mely a XVII. század óta a talmud tanulmányozása terén a gheftó kisszerű és nyomoruságos viszonyainak hatása alatt lábrakapott és a »harber Rambom« cím alatt ezt a művet magát is hatalmába kerítette, eleven protestáció volt. E remekműnek köszönhető jórészt, hogy az egyszerű és egyenes gondolkodás nem halt ki a talmud tanulmányozói köréből, úgy hogy a zsidó-tudományok renaissancea számára maradt még szilárd pont, melyre támaszkodhatott. A nemzsidó világ is e műből merítette a zsidó jog és régiségek ismeretét és se száma a kisebb-nagyobb latin iratoknak, melyek belőle erednek, vagy mint egyenes fordítások, vagy mint egyes szakok feldolgozásai.

Az öt szakaszra oszló első könyv theológiai alapvetés, amely kerekded vallás- és erkőlestant ad, mire a hasonírányú műveknél nem találunk példát. Ezzel a bevezető könyvvel a zsidó vallástörvényt filozófiaképpé tette és a művelt gondolkodás előtt hallgatag igazolta. Nemcsak a vallásos gyakorlatot, hanem a vallásos gondolkodást is szolgálta Maimuni és ő az első, ki a hitet is körülhatárolta. Hitelveket már előtte is fejtettek a zsidó bölcsészek, de ő az első, ki kötelező dogmákat állított fel. Misnakommentárjából ered az a 13 hitelv, amely mindennapi imakönyveinkbe és hittani irodalmunkba felvétellett. A »Jigdal«, vallásunk himnusa, e 13 hitelv verse

foglalása. Ingatag gondolkozású korunk, amely az ars nesciendi-t gyakorolja és az Ignorabimus jelszavát adta ki, a dogmáknak nem barátja, már azért sem, mert azok felekezetünk körén kívül 18 század óta sok baj kútforrásait képezték és örökös változásaikkal a bennük való hitet maguk ingatták meg. De azért nem tagadható, hogy a Maimonides hitelvei a felvilágosodást terjesztették és a filozófiai gondolkozást ébren tartották. Azokban a talmudistákban, kik semmiféle világi ismeretekkel nem bírtak, kik a filozófia szót sem hallották, ez a Törvénykodex táplálta az emberi szellemmel válhatatlan kapcsolatban álló bölcselkedés gyenge mécsesét. Mutatóul idézzük a Törvénykodex első tételét, amely így hangzik: »Az alapok alapja, a tudományok oszlopa annak tudása, hogy van egy első létező, aki minden létezőnek létesítője; ami az égen és földön és e kettő határai közt létezik, valamennyi az ő létezése igazolta folytán létezik.« Ily mű, amely a lét legfőbb problémájával kezdődik, tanulmányozót megóvjá a sötétségtől és korlátoeltságtól. És erre az európai középkorban, amely a francia forradalomig tart, nagy szükség volt.

De nem folytathatom ez örökbecsű mű jellemzését és mai napig tartó hatásának ecsetelését. Idézetekkel sem szolgálhatok belőle, mert be kell még mutatnom, bár röviden, Maimuninak azon művét, amely vallásbölcseleti rendszerét adja. Arab nyelven írta, hogy a műveltek, kiknek hitét a kor filozófiája megingatta, olvassák. E gyakorlati célú maga a cím is kifejezi, amely arabul: Dalalát al-Hairin, héberül: Móre Nebuchim, magyarul: Az ingadozók vezetője, de általában »A Tévelygők Útmutatója« cím alatt ismerik. Ebben a műben, melyet 1190-ben bocsátott közre, nem ad filozófiai rendszert, mert annak ismeretét feltételezi: oly olvasók lebegnek szemei előtt, kik koruk bölcsezetét ismerik. Maimuni célja az volt, hogy a zsidó vallást a kor gondolkozásával összhangba hozza, hogy a teológiát és filozófiát összeegyeztesse. Ez a gondolat felette egyszerű, de örök időkre szól. A vallásbölcsezetnek sohasem volt és sohasem lesz más célja mint az, hogy a teológiát a kor filozófiájával kiegyeztesse. A jelenkorban, sajnos, hiába várjuk azt a gondolkozót, ki teológiánkat az uralkodó újkantianizmussal és a természettudományi fejlődelmélettel megegyeztesse. Maimuni fényes megoldásával e tekintetben is

örök időkre szolgált mintaképet. Bölcsezetének kerekdedsége, befejezett rendszeressége annál bámulatosabb alkotás, mert nemcsak a szent iratok, hanem a hagyomány számtalan nyilatkozataira is tekintettel volt. Művét még életében lefordították héberre és az európai zsidóságban, melynek zöme nemcsak a filozófiától állott távol, hanem minden világi műveltség nélkül szűkölködött, sok ellenzőre talált. Halála után az egész zsidóság két pártra oszlott: a maimunistákra és antimaimunistákra. A harcz évtizedekig tartott és mindkét részről nagy elkeseredéssel folyt. Ez nem csoda, mert Maimuni oly felvilágosodott eszméknek hódolt, hogy a biblia számos kijelentését és kitételét a végső következtetésig menő racionalizmussal elmagyarázni volt kénytelen. Az angyalok, fölfogása szerint, nem lények, hanem szellemi erők. De csupán három pontot emelünk ki. A prófétizmusról így nyilatkozik: A próféta nem csodatevő, mint általában hiszik. Küldetésének igazolása nem keresendő sem csodákban, sem rendkívüli jelenségekben, hanem próféciájának tartalmában, szellemük felvilágosodásában és hirdetések bekövetkezésében (More II. 36; Jeszodé Hatóra 7, 1.). A messiás jámborság által fog kitűnni, a szent földön birodalmat alapít, és az összes népeket az egyisten imáadására fogja vezetni. Viszály és háború nem lesz, a vad szenvedélyek nyugvóra térnek stb. A lélek halhatatlanságát úgy éri el, hogy a fenséges eszmék és a tiszta erkölcs magaslatára emelkedik. Minden babonának esküdt ellensége és e tekintetben a mai nemzedék sem emelkedett arra a magaslatra, melyen ő állott. Bármiképp gondolkozzunk bölcseztünk egyes állításairól, azt el kell ismernünk, hogy a szépre, a nagyra és dicsőre tört.

A »Tévelygők vezetője« csakhamar latinra is lefordított és a keresztény skolasztikára döntő befolyást gyakorolt, sőt Spinoza és Leibniz révén az újkori filozófiára is hatott. Az általános filozófiatörténet kiváló művei közé sorolják. De mi itt sem követhetjük nyomait a századok történetében és csupán azt emeljük még ki, hogy a jelen korban a kath. egyház kebelében újra felélesztett thomistikus filozófia jórészt ennek hatása alatt áll. A legkompetensebb férfú, Guttman J. (Verhältniss d. Thom. v. Aquino, 31. lap) szóról-szóra így ítél: »Aquinoi Tamásnál a Maimonidestől való függés nem szorítkozik csupán egyes gondolatok átvételére, hanem bizo-

nyos értelemben egész theológiai rendszerének alkotásából tűnik ki.

Elvonultattuk egyes képekben Mózes ben Maimon külső-belső életét, emberbaráti tevékenységét, irodalmi munkásságát; láttuk az embert, a vezért, a tudóst. Külön-külön ecseteltük, de a fostati bölcsben mindeme kiválóságok szép harmóniában egyesültek. E rendkívüli egyéniségben nincs semmi disharmónia, az ember és a zsidó, az orvos és a rabbi, a talmudista és a bölcsész egymással összeforrtak egységes, hatalmas, tündöklő személyiséggé. Hét évszázadon át fénylő alakja gyűjtson világosságot lelkileg meghasonlott nemzedékünknek, a megoszlott zsidóságnak, amely íme egy lélekkel ünnepli dicső emlékét, igazi kegyelettel áldja halhatatlan szellemét.

Budapest.

DR. BLAU LAJOS.

NOTARIKON A KABBALÁBAN.

A נִסְתָּרִים *notarikon* szó (notarius-gyorsíró) már a tannaitikus irodalomban a rövidítés különböző fajtáit jelöli, sőt R. Eliezer-ben R. Jósze Hagelili barajthájában, mint a 32 értelmezési szabály egyike fordul elő (Kohut, Aruch V. 336; Levy, Nh. Wh. III. 356; Krauss, Lehnwörter II. 356; Perles F., Analecten, München 1895, 4. köv.; Bacher, Älteste Terminologie 125. köv.; Jew. Encycl. I. 39 b). Rövidítések Perles és előzői szerint már a legrégibb időben gyakoriak voltak a bibliai kéziratokban, s ez a szokás lett volna forrása a LXX fordítása szöveghibáinak és tévedéseinek. Mindenesetre bizonyos, hogy a rövidített írásmód már körülbelül 2000 év előtt ismeretes volt a zsidók előtt, mert különben a tannák 100 körül a ker. időszámítás után exegetikailag nem értékesítették volna. Az amoráknál ez az értelmezési mód, amint az idézett művekből kitűnik, egyre tovább és tovább fejlődött, úgy hogy a talmud utáni időben szintén alkalmazásba jött.

A kabbala tehát ezen értelmezési mód alkalmazásánál régi tekintélyekre támaszkodik, amint ezt tanainál is teszi. Hogy vajjon már a legrégibb mystika a teremtsérről (Gen. első fejezet) és az isteni trónszekérről (Ezechiél első fejezet) éppúgy, mint a *gnosticismus* alkalmazta-e a notarikont, mint kényel-

mes segédeszközt, adatok hiányában nem lehet eldönteni. A notarikonok bizonyára nem foglaltak el széles teret, mert a hagyományozott adatok szerint (lásd az illető cikkeket a J. Encyclopediában) ezeknek a szöveg betűinek összekapcsolása, amelynél a betűk permutációi és *gematriái* (J. E. V. 590. a) szintén nagy szerepet játszottak. E két utóbbi módszer a legrégibb, amely éppúgy előfordul a tősgyökeres zsidó, mint a zsidóáryalátú gnosticizmusban (Epstein c. 1; Grätz 10. l.; J. E. I. 41. b). Habár a rövidített írásmód eredetileg mint titkos írás is alkalmazásba jöhetett, mégsem tudta a mystikusokat nagyobb mértékben magához hódítani. Ők tulajdonképpen a betűket, amelyek az egyszerű ember előtt általában titokteljeseknek mutatkoznak, tartották csodátevő elemeknek, s ez a magvában a legrégibb időktől egész a jelenkorig így van. Az írás egyes elemeit nem tartották holt jeleknek, hanem erővel fölruházott élő lényeknek, amelyek a szellemvilág képviselői. A betűk kombinációinak ugyanannyi csoportosítás felel meg a magasabb világban. Különösen erősen hatnak akkor, ha őket »tudó« (gnostikus) istennévvé csoportosítja. A tóra általában istennevekből áll, csak hogy azok a közönséges embertömeg számára nem észlelhetők. A gnósis még magasabban álló alakulásaiban is hatásos szavakra és megszólitásokra vonatkozó tudás, így jellemzi Anrich a gnósis általában, tehát a nemzsidó gnosist is.

E kép nagy vonásokban ráillik a középkor zsidó kabbalájára is, amely Németországban *Rokeach Eleazarral* (J. E. V. 181.) és Spanyolországban *Nachmani Mózes* (J. u. o. e. cikket) emelkedett magasra. Az eszelős betűmystika főleg Németországban virágzott, míg a spanyol-keleti kabbalának filozófiai színezete volt és inkább theosophia volt. A kabbala alapvető műve a Zóhar (1300 körül) a betűk kombinációjával és azok számbeli értékével dolgozik, nem notarikkal. Beszél ugyan a tóra 49-féle értelméről (III. 264. b; Löw II. 28. köv.), az értelmezés 7 alapelvéről (III. 202. a; Löw II. 47.) s más efféléiről (lásd főleg Bacher, L'exégèse biblique dans le Zóhar R. E. I. XXII. 35. n. 1; 38. n. 2. A »gematria« szó úgy látszik szintén nem fordul elő). Ez megegyezik Nachmani nézetével, aki pentateuchkommentárja bevezetésének végén,

ahol a mystikus értelmezési módokat említi, a notarikont mellőzi. A Zóhar az utójára idézett helyen így nyilatkozik. »Minden egyes szó... sok gyöngyöt tartalmaz, melyek minden irányban világítanak. Nem találsz egy oly verset sem a törában, melyből többszörös értelem nem sugárzik ki«. A kabbala Sulchan Aruchja a *Pardész Rimmónim* Kordovero Mózeztől 27. fejezet 1. pont alatt (Korez 1786, 151 b. folio) a tóra négy magyarázási módját sorolja föl, melyeknek sorrendjük a *merkába*-ban (isteni trónszékér) való ismerete ad erőt. Különbösen is igen részletesen szól a mással- s magánhangzókról, de a notarikon-módszert néhány sorban intézi el. Három módot különböztet meg, aszerint, amint több egymásután következő szó kezdő-, vég- vagy középbetűit összekapcsoljuk. Egy-egy betű át is ugorható. Így pl. מלך מן אמן = 1. אמן; 2. למן; 3. מלך המלכות-ból (Deut 29, 28) דס XXX. 8., fol. 162. a). Művészesebbek találhatók a későbbi kabbalistáknál. Egyes betűket teljes szavaknak venni nem látszott jogosnak a kabbalisták előtt, mert a kiegészítendő betűk nincsenek a szent szövegben, ellenben más mystikus módszerek-nél minden benne van anyagilag az isteni ígében. A kabbala kedvelt módszere tehát nem a notarikon volt, amelyet Wogue (Histoire de la Bible, Páris 1881. p. 274.) utána Schwab (p. 14.) első helyen említene, hanem betű összekötések (צירוף אותיות) és a betűk számértéke (גימטריה). Ez utóbbiak a 15. század vége felé a keresztény körökben is kedveltekké váltak, s erről Begley, Biblia cabalistica or the cabalistic Bible, London 1903. érdekes bizonyítékokat közöl. Már Augustinus egyházatya λχ'ις-t, ami halat jelent és a keresztény lithurgiában és művészetben jelentékeny szerepet játszik, notarikon által felbontja Ἰησοῦς χριστός Θεοῦ Υἱός Σωτήρ-ra, ami azt teszi: »Jézus, Isten fölmentje, megváltó« (Löw, Graphische Requisiten II. 52.). Már Tertullianus (3 száz) ismeri ezt a mystikus játékot. A keresztény középkor egyáltalában a kabbalához teljesen hasonló eszközök által üzte az írásertelmezést. (Caesarius Heisterbachról cf. R. E. I. XXX. 159.).

Bibliografia. A kabbaláról általában lásd az irodalmi értesítést I. E. III. 479; a notarikon terminusra a cikkben felsorolt szerzőket és Löw, Graphische Requisiten II. 44—55 (ugyanott 39—44 az alfabetáról és annak csoportosításairól).

Specialis művek a mystikus értelmezési módról, a betűk alkalmazásáról, s azok csoportjairól: Anrich G., das antike Mysticismenwesen in seinem Einfluss auf das Christenthum, Göttingen 1894; Blau L., Az ózsidó bűvészet, Budapest 1898 (a myst. istennevek); Epstein A., Recherches sur le Sefer Yezirah, Paris 1894 (R. E. I. XXVIII—XXIX); Grätz H., Gnosticismus und Judenthum, Krotoschin 1846; Löw L., Gesammelte Schriften, Szeged II. kötet; Schwab M., Vocabulaire de l'Angelologie, Paris 1897; Supplément 1899. A német kabbala fejlődésére vonatkozólag lásd Epstein cikkét Fuchs Hachoker-jében II (1894) 1—11 és 37—48.

Budapest.

DR. BLAU LAJOS.

MAIMONIDES HALACHAI MÓDSZERE.

Aki Maimuni nagy műveibe elmemozgató tartalmukhoz méltó komolysággal és tudvágygal belemélyed, nem menekülhet a feltevés elől, hogy a halachai anyag csoportosításánál és osztályozásánál egy bizonyos, előre meghatározott módszer szolgált neki zsinórmértékül. Eltekintve azon elvek és alapeszméktől, melyeket egyebek közt a Jad Malcachi, Cneszeth hagedaulo és Schem hagedolimban fölsoroltatnak és miket Frankel (Darke ha-Mischna 321. folyt.) mint mérvadókat ismertet, szorgosabb nyomozás után ráakadunk a vezéreszmére, melynek nyomán Maimuni úgy a Mischna kommentárja, mint a Mischne-Thórajában halad. Vezércsillag az, mely tudományos pályáját soha el nem halványuló világossággal beragyogja, s e vezércsillag a józan felfogás, a logikai gondolkodás. Általánosságban ugyan maga fejezi ki egész határozottsággal ez irányelvet, de nem egy helyütt a hagyomány egymásra torlódott rétege alól léssen az, mint a jegec alkatrészei alatt rejtődző mag, kihámozandó, napfényre hozandó.

Egész általánosságban találkozunk e módszerrel, a mischna-kommentár bevezetésében, ahol Maimuni álláspontját a következőkben jelzi: »A vallásos szabványok közül némelyek Mózes útján reánk átszármazott értelmezések folyományai, miknek alapjául valamely szentírási mondas, vagy a józan gondolkodás is szolgál, mások meg törvények, miknek eredete

a sinai kinyilatkoztatás (halacha lemosche miszinai). Mások meg a logikai következtetés és okfejtés eredményei...
 »Hogy pedig szükségesnek tartották a kétféle nézet közötti eltérést, illetve vitát fölemlíteni, az azért történt, mivelhogy ha ama döntvények vitás voltak elhallgatásával s az ellenvélemény mellőzésével közöltettek volna, megeshetnék, hogy előáll valaki, aki az ellenkezőről értesült, vagy oly nézetet vall, mely különben is a saját nézetével megegyezik. Ily jelenséggel szemben aztán kétség támad lelkünkben, szólván, hogy lehet az, hogy valaki, akit megbízható embernek ismerünk, valamit tiltottnak nyilatkoztat, holott a Mischna azt megengedettnek mondja, vagy pedig ellenkezőleg is. Ez oknál fogva, ha az ilyen vélemények írásba foglaltatnak, ennek a bajnak eleje van véve. Mert ha a hagyomány útján értesült azt állítja: »így vagy úgy hallottam, hogy a szóban forgó tárgy el van tiltva«, erre mi azt válaszoljuk, jól beszéltél, de az csak egyes embernek a véleménye, míg a többség azt ellenzi, vagy pedig más valaki ellenzi és a döntés az utóbbi értelmében történik, mivelhogy annak a nézete helyesebbnek látszik, vagy mert arra más helyütt támasztékot találunk. Tehát az oka annak, hogy úgy az egyesnek, mint a többségnek nézetét írásba foglalni szükségesnek tartották, az, hogy hiszen lehetséges, hogy a halacha csakugyan az egyesnek a véleményén alapszik, ily esetben ez (az egyesnek a véleménye) arra utal bennünket, hogy az egyes véleménye, ha az egyszerű józan felfogás mellette szól, még a többség ellenvéleményével szemben is helyesnek elfogadható.« Hason szellemben nyilatkozik Maim. a józan gondolkodás és logikai következtetés nagyobb dicsőségére a Mischna Tora bevezetésében, midőn a gaoni korszak talmud tanulmányozása útjait-módjait veszi tollhegyére: »ha a Gaonok valamelyike akként fogta fel a dolgot, hogy az a helyes módszer, azonban egy későbbi iskolának (beth-din) az a talmud módszerével meg nem egyezőnek tünt fel, nem jó tekintetbe az előbbeni. Mindig csak a józan felfogás mérvadó, akár korábban, akár későbben jutott legyen az kifejezésre.« De különösen feltűnik Maimuninek eme a józan gondolkodáson alapuló módszere iránti előszeretete bizonyos halachák megállapításánál.

Mischna Makkoth, II, 6: אף העדים וזמנין נדרין עד שימנע דין

A meghazudtolt tanukon csak akkor végeztetik a halálbüntetés, ha a gyilkossággal vádoltra ki lett mondva a halálos ítélet. A mischna eme véleményének éle a Sadduceusok ellen irányul, akik az írás betűjéhez ragaszkodva, hivatkoznak a szavakra: »élet életért« נפש חיה תפיש: szerintök tehát a meghazudtolt tanuk csak akkor lesznek kivégzendők, ha a gyilkossággal vádlotton tényleg végre is hajtattott a halálos ítélet. A bölcsek ellenkező nézete szinte szentírási helyen alapszik, még pedig a tételben: »Bánjatok úgy el vele (a meghazudtolt tanuval), amint szándékában volt testvérével szemben eljárni נפש חיה תפיש לו כחש: már pedig akkoriban testvére még életben van. Tehát a Mischna szerint a szándék vonja maga után a halálbüntetést a tanukra nézve, nem pedig a szándék megvalósítása. Maimuni kommentárjában itt megjegyzi אבל ההנחיה בידים שיהי' המעשה עליו. Csakhogy a bölcsek emellett tanuskodnak, mert hiszen erre támaszkodnak. Eme szűkszavú és homályba burkolt megjegyzés gondolkodóba ejti a tárgy mélyére ható elmét és bepillantani enged a nagy tanítónak a mischna és talmudanyag tárgyalásánál követett módszerébe. Hogy a pusztá szándék súlyosabb büntetéssel toroltassék meg, mint a bevégzett tény, az ilyen nézettel csak nagy nehezen barátkozhatott meg Maimuni világos elméje, ez oknál fogva hangsúlyozza, hogy e feltűnő nézet mellett, a szentírás szavaira támaszkodva, tanuskodnak a bölcsek, mely kifejezésből Maimuni egyéni nézete, mintegy kiérzik. S eme a sorok közül kiolvassandó nézetet szavá teszi a talmud is (Makkoth, 5, b) הריני אומר לא הדין הוא בדין אומר לא הדין, s az ellenvetésre, hogy inkább van helyén a halálbüntetés a bevégzett ténynél, mint a még meg nem valósult szándék esetében, az a válasz, הדין בן הדין büntetéseknel nem a következtetés a mérvadó szempont. Nincs tehát kizárva, hogy Maimuni, midőn e helyütt a bölcsekre hártja a mondott nézetét a felelősséget, nemcsak az írás נפש חיה תפיש szavaira, de a talmud elvére הדין בן הדין is gondolt, amint azt a Mischna Thórájában (Hilch. Eduth, XX, 2) világosan ki is mondja, וה' הדין ה' בן הקבלה, azaz hogy hagyomány után származott ránk az a tétel, hogy a büntetéseknel nem jó tekintetbe a következtetés, amely tétel egyébiránt, amint később látni fogjuk, nem minden megszorítás nélkül érvényesül.

Közel jár Maimuni gondolkozásmódjához, s az abból

folyó módszeréhez R. Josef Kárónak az idézett mischnának értelmezése, mely szerint a bevégzett ténynek kevésbé súlyos következményét a meg nem valósult szándéknál — büntetés tekintetében — megokolja (Cesze Mischna az id. h.). »Miután« — úgymond »az Isten szelleme szól a törvényszék ítéletéből — ha a halálbüntetést szenvedt nem volna más bűnért halálbüntetésre méltó, nem hagyta volna Isten őt a meghazudolt tanubizonyság alapján halálra ítélni és kivégeztetni, de miután a gondviselés ilyen sorsra juttatja, a meghazudolt tanuk nem ítélandók (a különben megérdemlett) halálbüntetésre.« Gyöngébb eme megokolásnál ugyancsak a Ces. Mischna amaz okoskodása, hogy azért nem torlandó meg a hazug tanuk által tényleg okozott kivégzés a törvényszék által hozandó halálos ítélettel, mivelbogy a tanuk ilyenmü bűne emberi ítélettel ki nem engesztelhető, de sokkal nagyobb és félelmetesebb büntetéssel sujtandók, mintha csak szándékukban lett volna ártatlant halálra ítéltetni.« (V. ö. Resp. Szde Jehoschua, resp. 22).

Nagybecskerek.

(Folyt. köv.)

DR. KLEIN MÓR.

TANULMÁNYOK A MIDRAS HAGGÁDÓL ELSŐ KÖNYVÉHEZ.

A keleti népeknél második természetűé vált a mesemondás! Ott, a kultúra alacsony fokán, épült a költői képzelet ékesebbnél-ékesebb palotája, virágozik a bűbajos tündérrege illatos berke, áll a mesemondók bölcsője. A kék ég, a napkeletől-napnyugtáig elterülő sivatag, az égbe nyúló meredek hegyek, a szárgululó folyam, mind az ábrándok kertjébe vezetik a már természeténél fogva is henyélni szerető keleti embert. Nem csoda, ha a Midras-irodalom oly gazdag, hisz a keleten virágzott! Európában kevés a Midras-költők száma, és a Midras-írók ama kis községe is valószínűleg Hellas gyönyörű, áldott földjén élt; Görögország északi határa egyszersmind a Midras-költészet földrajzi magasságát is képezi! A nyugatiak a keletről hozott kincseket feldolgozták és nagyjobbírt költők és dalmokok hárfáikon szólaltatták meg a nemzeti hagyomány dicső emlékeit és hirdették a boldogabb jövő bekövetkezését. Hogy az egész agada még nem ismeretes, ezt rövid pillantás a könyvé-

zeti jegyzékekbe világosan mutatja: ezért hálával és örömmel fogadjuk a Schechter kiadta várva-várt Midras Hag. első kötetét.¹⁾ Mert a Midras-irodalom tanulmányozása, részint philologiai és kulturtörténeti, részint pedig folklorista és ethnographiai tekintetben nagy fontosságu! Jelen tanulmányunkban először is a megismert Jelamdenu töredékekről, másodsor pedig egy ismeretlen mesegyűjtemény szétszórótt maradványairól, harmadsor a M. H. egyes forrásairól, negyedsor szövegkritikai becséről és végre nyelvezetéről akarunk értekezni. Ha a hely és idő megengedi, az idézett tekintélyek és előadók névsorát is adjuk.

1. Jelamdenu töredékek.

Jalkut kétszázhoz közel, az elveszett Jelamdenuból vett idézeteiből, legjobban alkothatunk magunknak képet a Jelamdenu nyelvezetéről, műfajáról, agadai módszereiről, a benne foglalt tanokról és világnézetéről. E töredékekben régibb és fiatalabb részleteket találunk; a szó- és versmagyarázatok nyelv és szellem tekintetében ősbib alakban szerepelnek (24. b, a Genesis rabbaban is előfordul, 45 d. עשה ige, »tartózkodni«, »lakni« jelentésben szerepel, v. ö. A. Marx, Seder olam, p. 2. 17 j., Brüll Jahrb. V. 154.), továbbá מלמד terminus technicussal bevezetett részletek (49. d. 224 a. és több h.)²⁾ is e körbe tartoznak, valamint egyes mondák és hagyományok keletkezését szintén a régi Midrás termékeinek kell tekintenünk, ellenben fiatalok a hasonlatokkal teli magyarázatok (משה 217d, 248d, 220 (2-szer), 224c. 243d, 244b, 247d, 253, 262 és más), a-jövő és ez élet közötti párhuzamok (176, 222c, 230, 263a), és אמת דבריה kezdetű bevezetések (221c, 238d, 241b, 247d, 255.). Mi csak az első és utolsót vesszük megfigyelésünk körébe. A legtöbb hasonlat tárgyat a király valamely cselekedete képezi, így pl. a király és barátja, a király nőt választ feleségül, a király kertje, lakomája, a király fia és a nevelője; csak elvétve fordul elő

¹⁾ Midras haggadol forming a collection of ancient Rabbinic homilies to the Pentateuch. ed. S. Schechter. Cambridge. 1903. 4^a.

²⁾ I. Bacher s. v. מלמד a Die älteste Terminologie-ban, Leipzig 1899, 31 o. Érdemes volna megfigyelni, vajjon a nem tannaita midras művekben tulajdonképpen מלמד-vel kezdődő magyarázatok nem eredtek e régi forrásokból?

nek rokonait, sajnos, most nem kutathatjuk. Zsidó és nem zsidó vándorol az úton és vitatkozik a fölött, melyeknek a vallása jobb. Mindenki persze a magáét tartja annak. A nem zsidó erre azt javasolja, hogy kérdezősködjének majd e tárgy fölött és akinek a vallása silányabb, az oda adja a másíknak összes vagyonát. Erre háromszor találkoznak a Sátánnal, egyszer mint öreggel, másodsor mint ifjuval, harmadszor ismét mint más alakú vénénel, mindhárom esetben a nem zsidó vallását tartja jobbnak. A nem zsidó veszi a pénz és vigan távozik, a zsidó meghál a közelben levő romok között, ott meglesi három szellem beszélgetését, az egyik kineveti a figyelő sorsát, a másik egy királyleány bajáról mesél, aki nem tud szülni és megadja a gyógyulás módját, a harmadik egy szomjazó város bajával mulattatja társait és megmondja a baj orvosságát. Erre vándorunk először is a királyleányon, azután a város lakóin segít, miért óriási vagyont kap. Midőn a nem zsidó a zsidót ennyi gazdagsággal látja, kérdezi, hogy honnan vette? Ez megmondja, hogy a romok között aludt és ott vette a szellemektől. Ez is oda megy, de a haragos és rászédett szellemek csúffá teszik.

A még kéziratban levő kötetek kiadása világosan fogják mutatni, hogy a M. H. szerkesztője egy már elveszett mesegyűjteményt is olvasztott be művébe. A berlini kézirat II. kötetéből akarunk itt, följegyzésünkben, egy részletet közölni, mely irodalomtörténeti és folklorista szempontból fontossággal bír. (7. l. b.).

אמר ר' מנחם ברמשיקא שהיה שם בית צלם אחד, והיה לו כומר שמו אבא נול'י ש(3) והיה משמש לפני הצלם שנים הרבה. פעם אחת הגיעו אנשינו של צער צעק לפני הצלם ימים הרבה ולא הועיל, אח"כ יצא להוין בלילה, ואמר רבישע שמע תפילתי ופדוני מצרתי, מיד שמע אל תפלתו ונתרפא, ונגב את עצמו, ובא לו לשבירה, ונתנייר, והיה מדרק אחד המצוות ונתמנא פנים על העניים, ובין שנמסו מעות תחת ידו ידים שהיו למודות משמשות בבית הצלם משמשו בקודש, מיד תשש באחת מעניו ונסמית, שוב שלח ידו בהקדש ותשש בשנייה ונסמית והיו בני מקומו באין ורואין [וראין. olv.] אותו סומה, וא"ל, אבא נול'יש, מה ראתי שהיית שוחק בצלם, ומנח אותו ולא היה [נובח] מך? וכן אחרים וכן אחרים, מה עשה, אמר לאשתו עמדי עד שגלך

לדמשק, אחוז בידו והיו מהלכין, כיון שהגיעו לעירות שבתחום דמשק היו מתכנסין עליו ואומרים, הרי אבא נול'יש, ואומרים לו, יפה עשה לך הצלם, ישמא את עניך, א"ל, אף אני לא באתי אלך לבקש ממנו להשלים לי, ישמא יפתח לי עין, והוא שוחק עליהן עד שנמסו לדמשק נתכנסו עליו מולם עד דמשק, א"ל מיד, אבא נול'יש, מה אתה עשוי, א"ל מה שאתם דארים, א"ל היתה סבור שאתה מלעיג בצלם, אף הוא מלעיג בך, והוא שוחק עליה ואומר להן, להשלים באתי ישמא ירחם עלי אלא לכו [ותקבצו] לכל בני המדינה, הלאו ונתכנסו היילות היילות בבית עבודה וזה ועל הגנות כיון שנתמלא המקום, אמר לאשתו שתעמידו על עמוד שהיה שם, הלך ועמד לו עליה, וא"ל אחי ברמשיק בשעה שהייתי כומר לצלם היו בני אדם מסקדין אצלי פקדונות, והייתי כומר בהן, לפי שאין צלם הוא לא עניים לאות, ולא אנוס לשמוע עד שיפיע ממני, עכשיו הלכתי אצל מי שעיני משומטות בכל הארץ, ולא יבצר ממנו מאומה, ובקש רדי למשמש, ולגול כמו שהיו למדות ולא הספקתי לעשות עד שפיע ממני, לפיכך סומא את עיני.

Az elbeszélés nyelvezete és szelleme elárulják a mese hazáját is. A sok aramaizmus, a számtalan syr és aram egyházi történettel rokon gondolatmenet és tartalom biztossá teszik, hogy a jámbor nestorianusok körében keletkezett e mese, melyből a héber meseíró saját céljaira feldolgozta.

3. A M. H. egy ismeretlen forrása.

Tudvalevőleg a M. H. szerkesztője elveszettnek tartott haláchikus műveket olvasztott gyűjteményébe, egy Mechiltát, a második és ötödik könyvhöz, melyek Mózes Maamunit is irányították haláchájának szövegezésében,¹⁾ de az agadai terén is sok szikla emelkedik ki, a magyarázatok tengerében, melynek gyökere egy régi Midrásban lelhető. A szentírás-magyarázat története új kincsesbányát nyert a M. H. kiadásában. Abraham ibn Ezra, Salomo Isaki, Moses ben Nachman magyarázatainak oroszlanrésze, melyeknek forrásait tudósaink hiába keresték, új, kellő világításban jelenik meg az irodalomtörténet előtt. Hogy R. Salomo Isaki előtt nekünk ismeretlen művek is feküdtek, bizonyítja elég ékesen az első vershez fűzött magyarázat, melynek eredetét végre a Buber kiadta

¹⁾ Szabad talán e nevet נול'יש-ra változtatni, ami azt jelentené, a kopasz.

²⁾ עקתא אגרי, Ps. Jonatanban fordítása התלאה.

¹⁾ V. ö. Hoffmann: Jubelschrift für Dr. I. Hildesheimer, p. 85. n. r. más nézetet van; véleményünk szerint azonban, ha Maimuni és a Misne Tora egyes helyein közös forrásból merített a M. H. redaktorával, miért járt volna el másképpen a H. idézte helyeken?

Tanchumában láthatjuk (v. ö. Berliner, Geschichte der Raschi-Commentare, Berlin, 1902. 27. o.). Nem lesz tehát, nézetünk szerint, hasztalan, ha ez ismeretlen forrásokról, melyek M. H.-ban is yörös fonálként húzódnak végig, e helyen beszámolunk. Vizsgáljuk eme magyarázatok külső sajátosságait. Először is szembeötlő a sok מיד szóval bevezetett tanítás, mely (terminus technicus) műszó a régi tannaita midras terminológiájának az alkotása és — ezt szabad föltételezni — oly régi, mint maga az agáda. Jellemző e magyarázatokra, hogy nagyobb-részt szükséztűnek és e szófukarság már a tannaita midrásban is nem ritkán fejtőrest okoz. Így. pl. 247. o. מיד כל בני אדם יעל כל בני אדם מיד הכהן שמוע שמוע יעל כל בני אדם; Genesis Rabba. 45. f. R. Jochanan mondja: מיד כל בני אדם; והוא נלך במדבר. M. H. tehát ellenkezőjét hirdeti annak, amit a G. R.-ben olvastunk. R. Jochanan palesztinai ember volt, aki csak kóbor, az óriási arabs sivatagon tanyázó beduinokról, vándor arabs néptörzsekről hallott beszélni, míg az arabs kultúra valamely közép-pontján, talán a dúzgazdag, a kereskedőkkel teli Jemenben élő szerkesztőnk csak városi, kultur arabokat ismert. Innen az eltérés! 274. o. eredetileg — valószínűleg — מיד állott, a többi későbbi toldalék; a midrás eredeti gondolata más volt, mint: יעל כל בני אדם מיד הכהן שמוע שמוע יעל כל בני אדם. Ilyenek előfordulnak még 287. o. 4. sor, 299. o. 1. s., 300. o. 8. és 18. s. Ily jelenségek a מיד szóval kezdődő, forrás nélküli részletek terén is észlelhetők, de jóval kisebb mértékben. (Vajjon a talmud agadájaiban gyakran מיד és מיד szóval idézett hagyományok, exegetikiai töredékek is régi midrásművekből eredtek-e?). Így pl. 312. o. 14. sor, tanított agáda a régi midrásművekben dívott vonatkoztatási szellemben hangzik, mely a szentírás egyik vagy másik helyét egy bibliai személylyel, ősi szokással, jól ismert törvénnyel vagy történeti helylyel hozott kapcsolatba. Ezek korántsem mind ősi hagyományok, hanem lassanként fejlődtek az agadisták beszédeiben és a nemzedékek emlékezetében; ide sorozhatók a מיד-vel egyes személyekre mutató szentírási helyek, így pl. 372. o. 3. sor מיד הכהן (és számtalan más).

Vége még az עלי הכתוב אימר-rel bevezetett magyarázatok csoportja is e körbe vonható és talán a föntiekkel hasonló származású. 204. o. עלי הכתוב אימר השי ולא התמסרת לטמא (Ps.

119, 60) מיד הכתוב אימר (Pr. 10, 2). עלי הכתוב אימר (itt כלל לטמא-val van összekötöttesben, (v. ö. 205. o. a 6. vershez!). 241. o. עלי הכתוב אימר חתה (Prov. 30, 23.). עלי הכתוב אימר חתה (Pred. 2, 18.). — Ha tekintetbe vesszük, hogy sok magyarázat (többnyire egyszerű szómagyarázat) a M. H.-ban אר רמ-ral is fordul elő, melyeknek forrását kimutatni lehetetlen, így pl. 203., 354., 357., 373., 560., 587. o., továbbá, melyeknek nyomai és párhuzamai a középkori írásmagyarázók műveiben tényleg élnek (így pl. Rasinál, p. 203. (12, 3.), 229., 255., 281. o.; R. Mose ben Nachmanál 12, 1., 269., 276. stb.) és végre melyek a feltűnő rokonság jeleit viselik úgy a módszerben, mint a kifejezésekben, [v. ö. 11, 2., 10, 32., 205. o., 266. o.; különösen érdekesek a rövid mondatokban előadott vélemények (11, 2., 12, 1., 281. o., 296., 311., 312. stb.)] a belső tartalomban és a nyelvezetben, ezek eléggé világosan mutatják az összefüggést ama midrásművekkel, melyekből a középkoriak is merítettek.

De e midrás sokkal régibb rétegeket is őriz kebelében, melyből már a Jonathan ben Uzzielnek tévedésből tulajdonított targum a szentíráshoz is merített. Erre is csak néhány példa elég: G. 12, 3. és Mhg. 203. o., ahol Mózes és Bileamra mutat a vers (igaz, a targumban Ahron és utódai szerepelnek!); G. 17, 18. Abrahám imádkozik Ismaelért, Mhg. 256. o.; 9., 19, 10. a חורויה szó fordítása a T. I.-ban, Mhg. 290. o., 26, 28. ואוריק אבישלך, Mhg. 403. o. Pseudo Jonathan mondáinak és bibliai magyarázatainak párhuzamait a legutóbbi évtizedben napvilágra került Midras Agadában és Lekach-Tob-ban is találjuk, nem esoda, ha ez aránylag fiatal midrásban is egy régibb midrás maradványait nyertük.

4. A Pirke és Midras haggadol.

Hogy a Pirke eredeti alakja különbözött a maitól az ép oly biztos, mint a milyen, hogy a mai Pirke csak csonka alakban forog közkézen. (V. ö. Zunz G. V. p. 272.). Erről fényes tanúságot tesz a M. H. is! Több helyen idéz tanításokat R. Eliezer nevében, amelyeknek forrását a rendelkezésünkre álló Midras-irodalomban nem találhatjuk. Ezek a következők:

370. o. ד' אליעזר אומר אלוה שמעכם את השמים הוא יסבב אמר ר' אליעזר את הדבר הזה הוא וראה עד כמה הרשעים מתמקין רוצין ואין רוצין שאמרו התלבי, אלו אמרו תלבי ערין היה משמש לשון הגדה) וסיפור אי לשון צויה כל שכן התלבי מפעיעפין ותאמר אלך Ha megdondoljuk, hogy az ezelőtt idézett töredék a Pirkéből (16. fejezet) vannak véve, akkor ez szintén, bizonyára, onnan ered; 409: ר' אליעזר אומר כל מה שנעשה ליצחק בכותב אביו נעשה לו אבל וכו' הרי הוא קיימת לעד עד וכו' mindjárt az első íven látjuk, hogy a Mhg. R. Eliezernek tulajdonít és nevén említi oly agádákat, melyek a Pirkéhez állanak legközelebb, vagy másutt különböző jelek után ítélve, csak onnan folyhattak, teljes joggal következtetjük, hogy ezek is az eredeti Pírke d. R. E. részei. Ezt ugyan még számos más hely a Mhg.-ban is bizonyítja, melyeket a tudós kiadó is több helyen észrevett. Mindenesetre nagy szolgálatot tesz majd e mű a Pírke egykori kritikai kiadásának.

Berlin.

DR. MARMORSTEIN ARTHUR.

AZ IRÁSTUDÓ DÍSZRUHÁJA.

Egy régi archeologiai kérdést, melyet dr. Blau Lajos közben erősen vitatott, akar Krauss Sámuel a Bloch Mózes tiszteletére kiadott Emlékkönyvben, majd különlenyomatban is megjelent dolgozatában dülőre vinni. Volt-e a talmud korabeli tudósak külön, csak őt megillető díszruhája, vagy sem?

Szerző nagy tudással és éles kritikával erősíti és egész adathalmazzal bizonyítja, hogy a talmid-chakamnak nem volt külön díszkőntöse, melyet felavatása alkalmával kapott és méltósága jeléül viselt volna. Az ő ruhája, melyet az utcán, tóratanulmányozás, imádkozás és bírói functiója közben viselt, a közönséges tallit volt. Egy rendszerint lenből vagy gyapotból szövött négyszegletű, fehér színű nagy kendő, körülbelül olyan, mint a biblia szimlahja¹⁾ és a mai beduinok és fellachok 'abáje-ja. Ezt a ruhát természetesen a köznép, az am-haárec, is viselte. Mindazonáltal már külső megjelenéséről meg lehetett különböztetni a tudóst az am-haárectól. A talmid-chakam tallitja tiszta és fehér volt. A szeglet-bojtok, cicit, sohasem hiányoztak róla. Valószínű az is, hogy a talmid-chakam más-

kép öltötte fel tallitját, mint az am-haárec. Alkalmassint úgy, mint mi, hogy vállaira vetette és felső szegletei a bojtokkal együtt lelőgtak elől a mellére. Ezt a ruhát a talmud rendszeren tallinak, majd טליתא és טליתא-nak nevezi. De ezekről, az utóbbiakról, sem hiányoztak a bojtok soha. A tallit annyira hozzátartozott a tudós habitusához, hogy az ענין ige mellé nem is kellett kitenni a tárgyat. ענין egymagában is a tallitba való burkolódást jelenti. A cicit meg annyira hozzátartozott a tallithoz, hogy pars pro toto, ha cicitet mondtak, az egész felszerelt tallitot értették rajta. Innen van, hogy a tallit felöltésére megállapított eulogiában ezt a sajátos szokást használjuk להענין בציצית holott a bojtokra nem illik az ענין kifejezés.

A hófehér, bojtos talittal leborított talmid-chakam már külső megjelenésénél is félelmes tiszteletet gerjesztett a népben. Elannyira, hogy a tallit vakító színe miatt angyalokhoz hasonlították. A képmutatók a nép ezt a hiedelmét ravaszul kihasználták. Tallitokban jelentek meg az utcán, hogy a nép tiszteletét és hódolatát kinyerjék. Ilyen volt a מדינת כבוד és מדינת כבוד. Ezért az intéz: aki a talmid-chakam tallitjában kérkedik, jöllehet nem is talmid-chakam, azt nem juttatják Isten közelébe. Ez a dolgozat rövid tartalma.

Nagyjában és lényegében szerzőnek van igaza Bacher és Blau állításával szemben. De akadnak részletek, melyeket jobb világításba kell helyezni és apróbb tévedések, melyeket helyre kell igazítani.

Az első lapon kétszer, a 3. lapon egyszer¹⁾ idézi Rásit. Ez tévedés. A jelzett értelmezés nem Rásitól, hanem unokájától, Rásbántól származik. Rási commentárja B. Batraban csak a 29. lapig terjed.

Az első jegyzetben visszautasítja a Rasi, helyesebben Rásbám véleményét és a מדינת כבוד כל שכן בשרי נראה מדינתו²⁾ úgy értelmezi, »hogy az írástudónak nem szabad הלוק-jába oly módon beburkolóznia, hogy csak lazán lógjon le róla, hanem csavarja szorosan a teste körül, hogy be legyen takarva vele, egészen úgy, mint az utána említett tallittal szokás tenni».

¹⁾ A különlenyomat szerint citálók.

²⁾ B. Batra 57 b.

¹⁾ Beresit r. 70. 5. שמלה זו טלית. U. o. 36. 6. Sóher Tólb 104.

A tallithoz hasonló ruhaféle volt a גולתא, melyet a tudós szintén szegletbojtokkal látott el. S amit a tallitról állítanak, hogy azt a tudós ordinatioja alkalmával kapta a תלמידי אדם בראש (1) נתמנה אדם בראש (2) וזה לתורה וזה לשלית (3) és וזה לשלית (4) De ezt is, azt is csak a cicit tette a tudós sajátlagos ruhájává.

Ez a גולתא szerepel a Peszikta egy elbeszélésében, (5) melynek szövegét a másolók annyira corrupálták, hogy Buber maga kénytelen bevallani, hogy nem bírta értelmét megtalálni. A אדם ott nem öreget, hanem tudóst jelent. תלמידי אדם h. alkalmasint תלמידי אדם olvasandó. A hibák eltávolítása, a felcserélt sorok helyes összeillesztése után ez volna a kiigazított szöveg:
הד וכן אתה אליהו דל לביה ברמות הד סב אמר לו אתקין לי בעירא
אמר לו מה את נכד למשקן איל הדא פילתי והדא גולתא איל ובעי את
למירכוב אל אין אמר אתון חמין הדין סבא דאנא טעין ליה ומוביל ליה לסופא
דעלמא ארכביה והוה מסיק ליה וכו'.

A tallitot, gultát vagy szádint a tudós magára öltötte, ha tanított, imádkozott, fogadalmat oldott (6) az intercalatio tárgyalásaiban résztvett (7) vagy nyilvánosan mutatkozott. (8)

A tallit, gulta és szádinon kívül volt még egy négyszegletű lepleféle ruha, melyet szerző, nem tudom, mi okból, kihagyott: a גליטא. Ebbe is bojtokat kötöttek és úgy viselték. (9)

A cicit benedictio forrását szerző Toszifta Berakot 75-ben találta meg. Ez helyes, de rámutatott már erre József

(1) Semot r. 27, 9.

(2) Beresit r. 70, 5.

(3) Bab. m. 85 a. A גולתא-nak megfelel a מוהבת a Sabbath 59 b. Honnan vették, a talmudból hogy az exilarchanak külön diszpálástja volt, nem tudom.

(4) Sarira Gaon csak az óvról tesz említést. Aruch s. v. קמ"י. Grätz, Geschichte IV, 276. Sabbath 20 b-re hivatkozik, de onnan, ahol magáról a Rés galutáról nincs is szó, nem következik semmi.

(5) Peszikta d'r. K. Buber 92.

(6) Hogy עטף magában a tallit felöltését jelenti. Krausz (5. l.) jer. Abodah Zara 1, 9. hivatkozik. Megjegyzem, hogy Erubin 64 b az עטופין szó nem fordul elő, ámbár a Tosziftában megvan. De Vajikra r. 37. világosan ki van téve בטליתו. Más példa Berák. 51 a.

(7) Jer. Chag. 3, 1. וזה גולתא וכו'.

(8) Beresit r. 10, 9.

(9) Menachot 41 a. 42 a. 43 a. 37 a.

Káro két ízben. (1) Különben előfordul formulája a talmudban is. (2)

A 7. lapon szerző a Juchaszinra hivatkozik, annak bizonyításul, hogy nemcsak a talmud idejében, (3) hanem még a középkorban is csak nagyon hanyagul teljesítették a tefillin parancsát. A különben is rendkívül érdekes tétel Szemag Eszin III. fordul elő és a birtokban levő kézirat szerint, amely tán még Mózes Coucy életében iratott, (4) így hangzik:
וזה אחד ארבעת אלפים והשעה מאות ותשעים ותשעים לבריאת
עולם היתה סיבה מן השמים להוכיח ובשנת תתקע"ו הייתי בספרד להביא
ואימן הקביה ודועתי בחלומות הוהדים ובהלומות המים וחזיונות הכנבים ויש
אלי חסד ותרנו הארץ ותהי לחרדה אלהים ועשו תשובות גדולות וקבלו אלפים
ורבבות מצות תפילין וציצית וכן בשאר ארצות הייתי אחרי כן ותקבלו דברי
בכל המקומות.

Pécs.

DR. PERLS ÁRMIN.

Erre a tárgyra még visszatérünk. Szerkesztő.

JEGYZETEK.

A babylóniai talmud, Chágigá 3 b., a mániákusok ismertető jelei közt felsorolja:

והלן בבית הקברות. Máté evangélioma 8. fej. 28., Márk evangy. 5. fej. 2—5. Lukács evangy. 8. fej. 27. megvilágítja a talmud idézett helyét. A katakombákból, ahol az éjjelt is töltik, sietnek ugyanis Jézus elébe az őrjögők. Keleti szokás volt — amint kitetszik — hogy a tébolyodottak a városban kívül fekvő temetkezési helyekre internáltattak. Akinek tehát, a városból kitiltva, itt volt rendes éjjeli szállása, az a tébolyodottak közé tartozott.

(1) Túr O. Ch. 8 és 22. V. 6. Majmuni Cicit 3, 8.

(2) Menachot 43 a. Jer. Berakot 9, 3 és Áruk s. v. יוסף.

(3) A Krausz idézte helyeken kívül l. még Berákot.

(4) A kézirat végén a következő feljegyzés olvasható:
אני היים בחדר
מאיר הלוי כתבתי ספר המצות זה לר' יוסף בן
אוהו כני ימים באחד שנת חמשת אלפים וארבעים ושמונה לבריאת עולם ויהי
רצון שיחנה בו הוא ובניו ובני בניו עד סוף כל הדורות אמן אמן סלה חידק
בירך היתחן ליעוף בית.

Zala vármegyében néhol falusi zsidó lakadalmakon, a lakóhely szokását követve, pereczet dobna a nép közé, vagy puskát ropogtatnak. Felső-Magyarországon pedig a zsidó menyasszonyt megtánczoltatja a jámbor zsidó; de, hogy egyik a másikat ne érintse, kendőt vesznek és ennek egyik szélét a férfi, a másikat a nő tartván, lejtik a »micze«-tánczot. Ennek hasonlóját már egy régi feljegyzés említi. 1626-ban Bethlen Gábor Erdélyország fejedelme házasságra lépven Brandenburgi Katalinnal: »*A lakodalm napján a legelső Tántz a Völegényé lön, az után a Meny asszonnyal a Római Császár követtye tántzolt, ki mivel Papi ember vala, a volt a mód: hogy egy szép keszkenőnek az egyik végét a Pap Ur, a másikat a Meny asszony fogta, s úgy tántzoltak.*« (Kemény János Erdélyország fejedelmének autobiographiája, kiadta Romy Károly György, Monumenta Hungarica II. köt. Pest, 1816, 84. ol.)

Az olasz zsidók közt századok előtt a lakadalmi táncznak ez volt a formája: »Azonban a Vatsora után egy az első-kelő Vendégek-közül ragadja kezénél fogva a Völegényt, az Aszszonyok közül-is a főbbik a Meny Aszszonyt, és így a többi férfiak a férfiakkal, az Aszszonyok az Aszszonyokkal (hogy már) az Isten parantsolattából egy *Mitzva* névű tántzot járnak.« (A zsidóknak szokási, és szer-tartási, melyeket ugyan a zsidóságból meg-tért Doktor Medicei Pál olasz nyelven ki-adott, Pécssett, 1783, 209 ol.)

*

Az utoljára idézett munka (A zsidóknak szokási) a zsidók temetéséről szólva (224 ol.), megemlíti: »Ha Rabinus hal meg, azt koporsó-nélkül különbb-különbb-féle Zsidó írássokkal körül hálózván, temetik el, hogy ebből-is megismértessék, mely nagy buzgóssággal viseltetett-légyen a Moyzesnek Törvényéhez.¹⁾ Ezenkívül közönséges szokás volt, hogy a meghalt körülmetélők sírjába a tőlük körülmetélt fiúgyermeknek nevét tartalmazó könyvet helyezték. A magyar helytartótanács 1832-ben kiadott rendeletében előfordul: Az 1787-ik esztendő szeptember 15-én 33729-ik szám alatti intézőlevél szerint a

¹⁾ Erre vonatkozólag l. Sulchon öruch, Jóre déó 353. fej.

rabinusok által a születetteknek, copuláltattaknak és megholtaknak rendes feljegyzése vezetetni rendeltetvén; minek-utána tapasztaltattott: hogy a rabinusok elhaltával a felette említett jegyzék elszokott temettetni az 1825-ik esztendei 23-ik törvény ágazat ellenére... Valószínűleg rosszul informálták a helytartóságot, mert a házások és meghaltak anyakönyvét, legalább tudomásunk szerint, nem tették a rabbik sírjába.

*

A Peszáchra való Hágádá »chád gádjó« énekének tárgya tudvalevőleg sokféle változatban fordul elő különböző népek meséiben, költeményeiben. Mikes Kelemen Rodostóban, 1725. április 22. kelt 60-ik levelének (Törökországi levelek, Szombat-hely, 1794, 150 ol.) kezdete, mely egy régi népmesének töredékes idézete, némileg szintén emlékeztet a nevezett ének tárgyára. Mikes levele így kezdődik: »Hol vagyon? hol vagyon az a puskás, ki meglötte azt a farkast, ki megette azt a ketskét, kit apám vett a vásáron? — —.«

*

A pozsonyi orthodox zsidó hitközség az elmúlt esztendőben már nemcsak ő felségének, hanem a trónörökösnek is praesentálta libáit szent Márton napján, jeléül annak, hogy a jövőben is fenntartani akarja ezen szokását, mely azt a, hála Istennek, elmúlt szomorú időt idézi emlékezetbe, mikor még jobbágy volt a zsidó és szolgálai köteletségéhez tartozott Márton-napon urának libával kedveskedni. Cziráky Antal gróf a lovasberényi zsidók földesura Budán 1798. január 11-én kelt kiváltság-levelében (a lovasberényi hitk. levéltára) egyebek közt szintén meghagyja, hogy zsidói tartoznak neki »drei Stuck fett-geschopte, so genannte Martinigänse abzuführen.« Zichy Erzsébet grófnő azonban az 6-budai zsidók részére 1765. január 1-én kiadott privilégiumában már úgy kötötte ki, hogy zsidói a szent Márton-napi ajándékot készpénzen váltsák meg. (Büchler, A zsidók története Budapesten, 288 ol.)

*

Az elmúlt decemberben 37 esztendő mult el azóta, hogy a magyar országgyűlés a zsidóknak az emancipációt megadta. Egyenjogúsításunk kedvelt eszméje volt báró Eötvös Józsefnek ifjúságától fogva. Írt is, beszélt is érdekében az 1839/40.

országgyűlés óta. Figyelemre méltó, hogy amikor ideálja megvalósult, mily reminiscenciát fűz az egyenjogúsításhoz, de nem kevésbé érdekes az a hiteles történeti adat, melylyel Eötvös a főrendeket jellemzi azon alkalomból, hogy az emancipációt megszavazták. Itt közöljük Eötvös szavait:

„Tegnap ment át a zsidó-emancipáció a főrendeknél. Csak négyen szavaztak ellene, a többi nagy úr hatalmasan szónokolt az egyenlőség mellett. Én 1840-ben tartottam nagy beszédet ez ügyben, mely akkor méltóságos kollégáim között nagy botrányt okozott. 1842-ben írtam az emancipáció mellett, mi természetesen még nagyobb skandalumot okozott, és azért ez alkalommal hallgattam. Valószínűleg akkor jobb lett volna, ha hallgatók s most, ha szölok s diadalmi zajt ütök, hogy azon elvek, melyeket én mondtam ki először, az egész ország által elfogadtattak. Barátaim tanácsolták ezt, de elhagytam. Először azért, mert nem fér össze nézeteimmel, hogy nagy kérdések közé parányi személyemet vegyítsem; másodsor, mert igen nevetségesnek tartanám, ha azt, mit végre is csak a mindig terjedő világosság s a közvélemény hatalma vitt véghez, magamnak tulajdonítanám. Ugyis az egész szavazat nem meggyőződésnek eredménye, hanem csak azon félelemnek, mely urainkat megszállta, hogy a közvélemény által ne tartassanak annak, miket őket jobb ismerőseik tartják: obskúrás, mindenben hátramaradt úri embereknek. Nem volt semmi kedvem, hogy a diszkussióban részt vegyek, s így a beszéd, melyet azon esetre készíték, ha valaki a törvényt ellenezné, kárba vészett. Én a politikában valóságos Zukunfts muzikus vagyok, ki egész életemen át oly dallamokat énekeltem, melyeket húsz évvel később minden susztergyerek fütyöl, de melyeket akkor senki érteni nem akart. Mennyire áll ez, ezt egy könyvből fogod látni, melyet e napokban küldeni fogok s melyet czáfolatul adtam ki azok ellen, kik egyik ülésünkben következetességemet támadták meg.”

Báró Eötvös József levele Loránd fiához, 1867. decz. 24. (Báró Eötvös József összes munkái XX. köt. 56—57., Révai testvérek kiadása, Budapest 1903.)

Keszthely.

BÜCHLER SÁNDOR.

MAGYARORSZÁGI ÚTLEIRÁS 1719-BŐL.

Ábrahám Lévi (született 1701-ben Hornban, Lippe grófságban, megh. 1785-ben Amsterdamban) atyja társaságában 1719-ben (tehát 18 éves korában) útnak indult tisztán azért, hogy országot-világot lásson. E feltett szándéka mellett természetesen, hogy igyekezett mindent megfigyelni, útleírása tehát némi tudományos allure-ből készült.

Ezt az útleírást zsidó-német nyelven készítette és a zsidó betűs kéziratból 1885-ben adták ki egy hollandus zsidó folyóiratban (Israelietische Letterbode, Amsterdam, 1884—1885., X., 148—189.). A magyar viszonyokra való tekintetből átültetem német betűkkel a hazánkra vonatkozó részt, megjegyezvén, hogy utazónk a német birodalomból Cseh- majd Magyarországra, Ausztriába, Steierbe, Tirolba és végre Itáliába vezet bennünket.

So hab ich mich von hier aweg begeben nach das Land Unger. Ich zieht von *Nikolsburg* auf *Göding*. Und weiter auf *Stomfa* (így magyarosan, nem Stampfen). Entlich nach *Presburg* gekommen bin. Dises ein kleine aber mit grose Vohrstät beringelt ist ein gar lustiga Stat. Die Juden wohnen hier auf zwei Parteien. Eine heisst auf den Schlossberg. Der andere Plaz der Juden heisst der Zukermendl. So dan hier zwei Gemeinde von Juden sein. Ein iedwidere von dise habn ein besondere Schule (zsinagóga). Doch die auf den Schlossberg die vohrnehmste. Sie seinen mit anander umtrent (?) zwei hundert Haushaltung. Ihr Handel is gleich in Böhm[en] und Mehrren, dass die Jahrmerken überall allein habn. Was betrift dises Land *Ungren*, is ein prachtbahr Land, in ales überflüssig gar viel Wein, unter welchen man findet den westberihmten Wein aus den Land *Tokaja*. Man sagt, dass hier bei *Pressburg* ein Weinberg sei, dass man in drei Trauben findet goldene Kerner. Man kaft alhier bei die Mass Wein, welche ziemlich gross is, um anderhalb Kaisergroschen. Unt das Bier gilt zwei Groschen. Sonst Korn unt Ops(t) gar wohlfeil. Auch is bekennt die ungrische Oksen, unt gar grosse Schaf. Seinen die Oksen unt Schaf noch ein mahl so gross unt schwer als hier zu Lant. Is alles wohlfeil. Die Oksen sin alle gar weiss, unt missen Wagen zihn unt akern gleich die

Pferd, wegen ihre grosse Stärke; sie habn Herner ein El lang. Unt so auch die Schaf habn solche lange Herner. Is zu verwundern die grosse Hizn die hier dem Sommer sein, widert ein solche grausama Kelt den Winter, dass ich gesehn hab, dass die Tuna (így, magyarosan) ein gar gross schiffreich Wasser, welches von *Wien* hier vorbei dieser Stat fliesset, dass solches Wasser is bei Wintertag offen gewest unt in mein Beisein begonnen so geschwint zu gefrieren, dass in Zeit von zwei Stund seinen Menschen zufuss über dem Eis gegangen. Hat auch so stark geschnait, dass man hat in zwei Tag nit kennen vor die Thier gehen, wegen dem Schnee, welcher gar die Häuser zugeschnait hat. Man is hier aber vor den kalten Winter wohl versehn, mit gute Pelzen, so wohl die Stiebel, als sonst ihre Kleidung, alles mit Pelz, sie habn auch wenig andre Kleider als mit Pelz, unt gibt viel die so wohl Sommer als Winter mit Pelz gehn. Die Ungern sein alle gar gewaffnet, gleich Soldaten; der Pauer gleich Edelmann, tragen alle Zeit ihre lange krume Säbels, unt habn alle gar Knebels unter die Nas, so dass sie die Tirken nit ungleich sehn. Nuhn is den Sommer ein solch grosse Hiz dorten, dass bald nit meglich um nein Uhr über die Gassen zu gehn, wegen die grosse Hize. Den kommen die Pauern zu Mark mit ihre Oksen, unt sie gehn nagedig, denn ihre Tracht is niks andert als ein Hemd, welches nit lenger als über den Boksenband (?), und geht über die Boks ariber. Unt den ein Boks von selbigen Linnen, gleich das Hemd und habn niks auf den Kopf, auch kein Strumpf oder Schuh an an die Fiss. Was aber Edelleit sein, tragen ihre Pelz gleich bei Winter. Allhier is ein Schloss gar klein, auch nit gar fest, auf diesen Schloss liegt die königliche Kron, den der Kaiser hat drei Kronen, eine is die ungrische Kron, welche durch seks grosse hierzu benahmte Herren und Edelleit verschlossen sein, und ein jedweder von diese seks hat ein Schlissl, so dass nit derbei kann, oder diese seks Edelleit mussen bei asammen sein, mit seks Schlissl; dieses is die ungrische Kron. Die pehmische Kron ligt in *Prag*, die Reichskron ligt zu Augspurg. Was anbelangt Ungern, is sonst in alles geweksen, in Abendang (= abundance) beleben die Menschen, welche weiter dem Geberg nahnt wohnen, seinen gar bestialisch Wild, dass sie den

Sommer gar wenig bedekt sein, sondern sich mit denen Hemedern behelfen. Hab sie auch dass sie nor „Linnen boksen“ (?), unt ein halb kurz Hemed driber tragen. In Summa sie sein zum Streit, alle Zeit, wohl bereit. Sie haben viel Manieren, von die Tirken an sich mit Lebensmittel auch in denen Kleidung.

Von hier bin ich gereist nach die kaiserliche Stat *Wina*. Von *Presburg* auf *Teven* (Theben = Dévény) unt *Hainburg* bis Gemeint *Schwechat* . . . .

Közli: KRAUSZ SÁMUEL.

HELYREIGAZÍTÁSOK.

1.

A Bloch Emlékkönyvben megjelent dolgozatomban 159. l. 15. jegyzet kellemetlen fogalomzavar csúszott be, amelyet ezenel korrigálok: A mina = 50 sekel, ez pedig = 20 máa = gëna. Ugyanott a második sorban mina helyett ismét máa olvasandó.

Prossnitz.

GOLDSCHMIED LIPÓT.

2.

Az I. M. I. T.-nek 1905. Évkönyvében megjelent »A magyar nyelv terjeszkedése a zsidók közt« cikkbe a következő sajtóhibák csúsztak be: a 260. oldalon Möricz *Manis* helyett, a 261. oldalon Weit *Weil* helyett, a 263. oldalon Szatmár *Tolna* helyett.

Keszthely.

BÜCHLER SÁNDOR.

FOLKLORE.

ZSIDÓ SZÓLAMOK.

Chempes. Így nevezik az élhettlent, az ügyefogyottat a minden kezdeményezés és minden ellenállási erő nélkül szükködött. E név történeti eredetű, nemrég lett száz éves és akik ma használják, aligha tudják, hogy egy grófi család nevét ferdítik vele. Mikor I. Napoleon, még mint az első francia köztársaság Bonaparte nevű tábornoka, 1798-ban az egyiptomi hadjárat alkalmával Malta szigete előtt termett, akkor a Szent Jánosról is nevezett souverain máltai lovagrendnek a nagymestere *Homperch* Ferdinand gróf (1744—1803) volt, aki Lavalettát a sziget fővárosát, Gibraltar után a Földközi tenger legerősebb várát, kardcsapás és golyóváltás nélkül adta át a francziáknak. Ilyen Chempes volt az a Homperch.

Ergébenszter Majre Czédek. Ma is szokás, de a Bach-korszakban parancsra történt, hogy az ország valamelyik megyéjében megjelent fiatal császár elé a szomszédos megyékből is hódoló küldöttségek járultak. Az efféle küldöttségek főpapi és főuri tagjait az illetékes ceremonarius valahogy csak birta nevestől bemutatni a felségnek; de hát mit csináljon ő négy-öt megye rabbijaival, kik egy blockban és nem megyéik szerint állítottak fel rendszerint utolsóknak? Mit tudtak ama rendezők, hogy az imitt köcsögkalapos, amott csolnakos szpodekes vagy strámlis, imitt talárt, amott kaftánt viselő alakot hogy hívják? Ki volt adva az utasítás, hogy a »hebräische Geistlicheit« tagjai közül az, aki előtt a felség megáll vagy akihez kérdést intéz, az maga mondja meg mindenekeelőtt a nevét. Így is történt rendszerint. Egerben azonban a tiszafüredi rabbihelyettes polgári nevének ugyszólván elfelejtésével, jobbra-

halra hajlongva egyebet se hangoztatott, mint azt, hogy: Ájrer Májesztét ergébenszter majre czédek von Tisza-Füred. A fiatal császár, kinek még ma, aggkorában is az dicséretes szokása, hogy amit nem ért meg mindjárt, annak azonnali magyarázatát kéri, odafordul a tiszafüredinek a szomszédjához, egy másik öreghez: Vász hát er gezágt? Vász? »Rabbinátsz fúrvézer« volt a készséges válasz. Az uralkodó elmosolyódott — akkor a traint fúrvézernek hitták — és ott hagyta a »hebräische Geistlicheit« megzavarodott blockját.

Meterlice. Ha a szél oly erős, hogy havazáskor magával ragadja a hó pelyheket; a házak tetőin, a magaslatokon meggyülemlett hótömegeket lefujja; a talajon elterülő havat pedig mintegy buczkákba ide-oda söprögeti; akkor a jargon az efféle hófúvást »e váre meterlice« szavakkal emlegeti. A meterlice szó szerintem a »meteor« görög eredetű szónak szlávizált alkalmazása.

Gúnyos jelzések. Valamint a magyar szójárásnak megvannak az egyik vagy másik helynévvel kapcsolatos gúnyos viszonyatai, például: Pislog, mint a miskolci kocsonyából a béka. Mehetünk Kókára zabot hegyezni. Ugrik, mint a tordai malacz a zsinegen, stb. stb. úgy a ghettókba szorult, de az azokból kiszabadult zsidóság közszeján is gyakran hallatszik némelyik község nevének ugyszólván közhelylyé fajult gúnyos jelzése vagy egyéb alkalmazása. Ezen gúnynevek közül némelyek nagyon is jellemzők, némelyek azonban majdnem érthetetlenek és idők multával aligha nem nyelte el a mulandóság azokat is, kik képesek voltak még magyarázni őket, rámutatni eredetükre. Hadd rögzíttessenek meg itt a következők:

Próger glak.
Breszlauer smak.
Altajvner kámczönem.
Nikelsparger lámdönem.
Páker klövem.
Szántjargener ganovem.
Abanyer sófkep.
Bonyhádi Krautkep.
Bümeszler sülrüker.
Izsáker gelbe rüben.
Kecskeméter físfreszer.
Mákever bunkácsesz.

Jármeter verung.
Mógendorfer mikve.
Lugoser tikve.
Pápenér karchem.
Sároser archem.
Presparger dertlach.
Kánizsáner kertlach.
Munkácsér édem.
Arader zédem.
Debrecziner bertlach.
Szálkener derach erecz.

Náchsen ben Aminodov. A törában Numeri VII. 13. áldozó törzsfő neve, melyet a profán beszédben és beszélgetésben legtöbbszörre akkor emlegetnek, amikor valamely világi egyénnek, soha rabbinak, tekintélyes, előkelő és kinagasló voltát akarják kiemelni, hangsúlyozni. Ilyenkor ezen három szó nem név többé, hanem fogalom; például Majse Wahrmann??! *Náchsen ben Aminodov!!!*

K'melech bigedüd. A maga magától való elteltség és a rebus quasi bene gestis szülte nembánomságos nyugalmat és dolce far niente-t ironizáló szójárás: Er ziczt dart K'melech bigdüd. Üldögél mint király a csapatai közt.

E praszták vi Ávróm óvine. Az áldott emlékü Kszáv Szófer nem igen szívesen fogadott jesivájába nagyon fiatal bocherkéket. Ha ilyen jelentkezett nála, akkor hogy végképen el ne kedvtelenítse, rendszeren a Pozsony közelében lévő, kisebb jesivák egyikébe, másikába utasította, mindig azon ígérettel, hogy egy-két év multával, ha ottan megizmosodni fogott, szívesen fogja majd felvenni bocherjei sorába. Egy alkalommal egy jómódú apa messze földről hozza magával fiát Pozsonyba az ottani jesivára. A bocherli a felvételi vizsgán igen gyöngye dongájának találtatván, a Kszáv Szófer ennek apjának is egy-két évre valamelyik kisebb jesivát ajánlott a szokásos biztatgatással. A gyerek apja azonban nem tágitott, könyörgött, rimánkodott és egyebek közt következőleg nyilatkozott: Rebbelében — az Isten éltesse Önt 120 esztendeig — hiszen nem kívánom én azt, hogy a fiamból valami lámden műflegat faragjon; hiszen magam is tudom, hogy a gyerek nem állaná meg a többivel a sarat; de hát nincs is rá szükség, hogy valamit tudjon, mert megél amugyan is; csak azt szeretném, hogy itt Pozsonyban maga előtt látván a rebbének, a dájónimoknak és lámdonimoknak istenfő és mintaszerű jámbor viselkedésüket, kövesse példájukat és váljék belőle igénytelen, egyszerű, becsületes zsidó ember; száz szónak is egy a vége... e praszták vi Ávróm óvine. Ezen szójárást a Kszáv Szófer gyakran alkalmazta hasonló esetekben és olyanokban, mikor valamelyik bocherjének viselkedése ellen nem volt ugyan kifogása, de nagyon is volt annak kevés vagy semmis tudása ellen. E szójárás azóta szárnyat öltött; más jesivákban is divatos.

E kal vi en egle rüfe. Az Exodus XIII. 13. szerint az, aki meg nem váltja a számára első fajzását, az annak nyakát szegi: szintűgy nyakát szegik, a Deuteronomium XXI. 1—9 szerint, az üsző tinó nyakát a kopár völgyben azon helység vénei, melynek határában erőszakos halállal kimult tetemre bukkantak. Hát biz ahhoz nem kell valami különösen erős phantasia, hogy az imígyen kivégzett állat hangját in specie borjú bőgését, minőnek képzelje az ember, még ha illet nem is hallott volna még soha. Ha már most valamely énekes vagy énekesnő, kántor, egyházi vagy világi szónok hangját csufondáros hasonlattal akarja a jargon leírni vagy ismertetni, akkor ezen, nyaka szegett üsző tinó hattyúdálával hozza egyenletbe.

De billigeszte Szchajre ün de tájerszte iz laj = 8⁷ A + nincse a legolcsóbb és a legdrágább árú. Legolcsóbb, ha az árak hanyatlának és a kereskedő örül a nincsek; legdrágább, ha emelkednek és a kereskedő sajnálja a nincset.

E Jid hat ká güszte; e szróre hat e güszte — e Jid hat e sügán. A zsidó legyen szerény; ne legyenek passiói; passiója lehet a nagy úrnak; ami ennél passió, az a zsidónál hőbort. Duo si faciunt idem non est idem.

Men zall far e ger ka gujen selten. Tiszteljétek, mások vallásos vagy nemzeti érzelmeit; ne szidjátok a renegát előtt sem az ő előbbi vallású követőit vagy egykori compatriótáit.

A kártyázás köréből. A ghettoakra szorult zsidóság vajmi kevés fajtájú mulatságai közt a kártyázás olykor-olykor annyira elfajult, hogy a hitközségek akkor bizonyos automom bírósági hatalmat gyakorló előjárói szükségét látták annak, hogy a nagyon is elharapódzott kártyázást annak synagógicze meg-ejtett szabályozásával korlátozzák. Csak néha-néha volt megengedve, máskülönben pedig megtiltva a kártyázás. Úgy a kártyázási engedély mint a tilalom esetről-esetre ki lett hirdetve az imaházakban. Olyikban szóval, olyikban fekete táblán. Vannak régebbi kalendáriumok, melyekben akkor ép úgy közöltettek a szabad kártyázás napjai és a tilosai, mint manapság a szabad vadászásai és halászásai. A tilalom áthágóit bírsággal, fogsággal és megrögzöttség esetében a cherem valamelyik fokával sújtották a synagoga illetve a ghetto fejei. A kártyázás köréből a következőket tartom felemlíthetőnek:

Káldbrász = Kol ajber jász, = Minden felső egy jász
De hát mi a jász? Zsidósított kiejtése e szónak »íj ász«;
lévén minden felső vagy filkó kezében egy íj.

Fir zsámbeker hálbátim vjes ajnrim fir szenkrüter.
(Zalaszentgrót!) Azt fogták a zsámbéki zsidó község (a zala-
szentgróti, az x., az y., a z. zsidóközség) egy négyes küldött-
ségére, hogy az a mult XIX. században, a királytól audienciá-
ban fogadtatván, úgy a németül írt felségfolyamodványban,
mint ennek átnyújtásakor szóbelileg, maga magáról nem így
beszélt, hogy ájrer májesztüt trájergébenszte untértánen, de
igenis imígyen: ájrer májesztüt homágiálszte fir ünterlájt. —
Azért mondják be a 4 alsót: fir zsámbeker etc. etc.

Fártl, Dárdl, Fránzfűsz. Ezt a játékot plane a peszach
miczrajimmal hozza összeköttetésbe a ghetto, illetve a jesiva
humorja. Ama félelmetes éjjel, mikor az Egyiptomban levő
zsidóknak az Exodus XII. 22. szerint lakásaikat reggelig
elhagyniok meg volt tiltva, unalmukban ezen játékot fundál-
ták ki és gyakorolták hajnalig. De hát mivel bizonyíthatni
ezen nexust? Avval, hogy a játszma nyerőjének azt állapítja
meg a szabály, kinek elébb van 501 pontja. Már pedig ezen
501 a hágádában vulgo gódeban szerepelő Rabbi Jehuda
következő abbreviaturájában és pedig רַבִּי בַּחֲבֵיב melynek
számösszege következőleg alakul: $4+90+20+70+4+300+2+1+8+2=501$, quod erat demonstrandum.

Dé gét av áchel ách mit. Áchel = makk, a legócsóbb
szín. Kikapós menyecskekről mondják; azt akarván kifejezni,
hogy nem igen válogatós.

Gat zall hiten ven 7—8—9 e dárdl iz. Csak attól óvjon a
mindenható, hogy 7—8—9, ez a legkisebb terecz, ne érvényesül-
jön. Jaj! ha a semmi valamivé lesz.

Kóser konfetti?! Ezt csak regisztrálhatom, de nem
magyarázhatom, sőt ezennel kérem magyarázatát. A mult
XIX. században a krimi háború idejekor zsenge gyermek-
korom két évét Balmazújvárosra töltöttem Hajdu megyében.
Az esküvője hete előtti szombaton, mikor a tórához »magasan
felhítt« és »echad, jóchid ümjüchaddal« kitüntetett vőlegény
az imaházat elhagyta, akkor ennek kijárata előtt az udvaron,
utezán már várták őt a hívek feleségei és zsebeikbe, tüszőikbe
markolva, meghajigálták őt borsószemek záporával. Úgy

emlékszem ezen borsózáporhoz semmi kívánság p. o. mázel-
tov nem járult csak vidám kacagása a lövöldözőknek és
nézőknek. Vajjon mit jelenthetett ezen az olasz farsangi vagy
ősbudavári confettidobálásra emlékeztető szokás?

Budapest.

VADÁSZ EDE.

RIMES TALÁNYOK ZSARGONBAN.

I.

Rebbe, rebbe, rebbelében,
iach bin gekümmen 3 sajlesz frégen:
vosz fir a oksz hot kein horn,
vosz fir ä kirche hot ka torm (Thurm).

Oj dü nerriser bócher, dü dümmer tropf,
worüm hoszt dü ka szechel in dajnem kopf:
ä zo ä oksz vie dü, hot ka horn,
ä cerfallene kirche hot ka torm.

II.

Rebbe, rebbe, rebbelében,
iach bin gekümmen die 2-te sajle frégn:
vosz fir ä vaszer hot ka szand,
velcher mélech hot ka land.

Oj dü nerriser bócher, dü dümmer tropf,
worüm hoszt du ka szechel in dajnem kopf:
das vaszer fün de augen hot ka szand
eichel melech (makk király) hot ka land.

III.

Rebbe, rebbe, rebbelében,
iach bin gekümmen die 3-te sajle frégen:
vosz fir ä meszer hot ka spicz?
vosz fir ä flamme hot ka hicz?

Oj dü nerriser bócher, dü dümmer Tropf,
worüm hoszt dü ka szechel in dajnem kopf:
ä czerbrochenes meszer hot ka spicz,
ä gemolte flamme hot ka hicz.

(Lásd M.-Zs.-Sz. 1901. évf.)

TRÉFÁS ASZTALI MONDÁS ZSARGONBAN

Rabojaszaj, mer vollen bencsen
 mer szen alle prächtige mensesen
 men hot ünsz ajngeloden czü dizem tis
 ün gibt ünsz ka stikele fis,
 borüch hü üvorüch smoj
 ecz zeicz alle siker vie ä goj,
 fir ünsz hocz ecz majim
 fir enk hocz ecz jajin,
 doi iz de kacx ober ka mausz
 gebtz ünsz eppesz
 un varfcz ünsz erausz.

*

A KOLDUSGYERMEK PURIMKOR.

Hajt iz pürim
 morgen iz ausz
 gebcz mer ä krajczzer
 un warfcz mech erausz.

Galgócz.

GALGÓCZI ÁBRAHÁM.

IRODALOM.

ÉVKÖNYV.

(Kiadja az *Izr. Magy. Irodalmi Társulat*, szerk. Bánóczy József,
 Budapest, 1905.)

Végre a zsidóság is kezdi ünnepelni nagyjainak, szellem-
 hőseinek emlékét, igaz, a maga szerény módja szerint, életüket
 és működésüket feltárja a későbbi nemzedékek előtt. Ez évben
 Rási és Maimuni emlékének hódol. Ebből a hódolatból kikéri
 részét az IMIT is. Felolvasásokban föltámasztotta e két nagy
 férfi alakját, és az Évkönyvben is két híres tudósunk dombo-
 ritja ki érdemeiket, szerény életüket és századokra kiterjedő
 hatásukat. *Dr. Bacher* inkább Rási és Maimuni szellemi
 rokonságát és különböző életkörülményeikből, nevelésükből és
 milieujukból fakadó ellentétét állítja elének — az egyik a
 zsidóüldözések országának, a művelődést kerülő keresztény
 Északnak, a másik a felvilágosodott mohamedán Délnek a
 fia — míg *dr. Klein Mór* átlátszó vázlatban Maimuninak, az
 embernek, a jellemnek és a nagy tudósnak képét mutatja be.

Hü maradt az Évkönyv abbeli elvéhez, hogy tudomá-
 nyos czikkeinek nagy része magyar viszonyokkal foglalkozik,
 így pld. *dr. Acsády* ma is aktuális kérdéssről szól, magyar
 zsidók áttéréséről a multban. A kevés felhozott példából is
 kiviláglik két jelenség; az egyik, hogy némely hitehagyott az
 áttéréssel segíteni akart anyagi nyomorán, és az ilyeneket
 sem utasították vissza, sőt a pápa is meghagyta a nekik meg-
 ígért évi díjazást, — a másik meg, hogy az áttérők hűségüket
 új vallásuk iránt a régivel szemben tanúsított gyűlölettel és
 izgatással dokumentálták. *Mandl Bernát* felidézi a XVIII.
 sz. magyar zsidó nagykereskedők fölötté érdekes közgazdasági

terveit. Az egyik bankot akar alapítani Pozsonyban, hogy Magyarországot függetlenné tegye a bécsi pénzüciattól, a másik, a magyar sónak exportálója Sziléziába, a Vág folyót kívánja hajózhatóvá tenni, a harmadik csatornát akar építtetni a Duna és Balaton között, a negyedik nyírfa-olajgyárat szeretne alapítani. Az ország közgazdaságának előmozdításában épp úgy nyilvánul a zsidóknak hazaszeretete és még inkább hozzájárulása a magyar nemzethez, mint a magyar nyelv rohamos terjedésében zsidó körökben (dr. Büchler S.): 1839-ben már némely iskolában magyarul tanítanak, e tájt kezdenek zsidó könyvek magyarul megjelenni, sőt alkalmi ódaíróval is találkozunk. Ugyancsak ekkor lép fel az első zsidó ügyvéd is. Magyarul írt elég sokat *Rosenthal Moricz*, *Löw Lipót* rabbi is, a ki már 1847-ben hangoztatta a bibliának magyarra való fordítását. *Vajdának* e lapban megjelent Jókai viszonyát a zsidósághoz tárgyaló dolgozatához hasonló értekezést közöl dr. Bernstein. Nagy írónk igazságos, elfogulatlan volt minden vallás, tehát a zsidó vallás iránt is. Sok zsidó alakot mutat be műveiben, nagyrészt mint becsületes, szorgalmas, erényes embereket, mint a hazafiság, a hűség és önfeláldozás mintaképeit. Ismeri a zsidók középkori származás helyzetét, vallásos és községi intézményeiket. Ahol hibáikról szól, nem zsidó voltuknak rója azokat fel, hanem az emberi gyarlóságnak. Ide soroznám még dr. Schächter értekezését az asszimilációról. Figyelemre méltó módon bizonyítgatja az evolúció tanának megnyilvánulását a zsidó történetben. A zsidók mindig asszimilálódtak, de meg tudták őrizni sajátosságaikat. Átvették a jót, a fentartáshoz szükségessé, de óvakodtak a túlzásoktól. Ez a helyes asszimiláció, nem pedig az, túltenni az átvett erényekben, mint például a sovinizmusban túlszárnyalni a németet, magyart vagy horvátot (az utóbbira bizony alig van példa.).

Nézetem szerint ily túlzásba esik dr. Krausz, a ki az apostoli intézmény eredetét a zsidóságra vezeti vissza. K. nagyon is a szóhoz, שֵׁרָ ige jelentéséhez és nem az apostol fogalmához tartja magát. Igaz, hogy a zsidóságnak hivatás adottság és a próféták Isten küldöttjei voltak, de azt hiszem az apostol fogalmával össze van kötve a hittérítés, a hitterjesztés. Legyünk őszinték, evvel a zsidók nem törődtek annyira. Pál mint Saul nem

volt apostol, az Akta alapján legkevésbé, hanem állítólag a szanhedrin megbízottja, olyan inkvizitor-féle. A Josefus mellé adott két kormánybiztos nem volt apostol, hanem ellenőr. Az újhoid hirdetői ugyan שְׁלֵהִים — de kötve hiszem, hogy a szanh. tagjai voltak, inkább pénzügyőrök, mint a talmud is mondja (megjegyzem, hogy az újhoidhirdetés témája még nincs eléggé megvilágítva, épen Babiloniában a legrégebb idő óta létezett kalendáriom), végre a 12-es szám nyilván a 12 törzsre megy vissza, míg a Krón.-ban (II. 17, 8.) említett küldöttek csak tizenegyen, illetve tizen voltak (יָצִיט אֶרֶץ egy név, de így is ditografia az előtte álló יִצְחָק וְאֶחָדָה-ból). Dr. Mahler is nagyobb befolyást tulajdonít az egyiptomi vallásos felfogásnak különben érdekes cikkében. Hogy Mózes idejében Egyiptomban monoteizmus kezdett terjedni, épp oly valószínű, mint Delitzsch nézete, hogy Bábelben született a monoteizmus. A formula erre, hogy egy isten volt, de különböző helyen más név alatt tiszteltetett. Ami ott Marduk, az itt Ra vagy később Aten, a miből a héber אֶתֶן keletkezett. A névnek átvétele igazán mellékes, de már az nehezen látható be, hogy a zsidók az Aten-Adon-t a holdban személyesítették meg és nem a napkorongban, mint az egyiptomiak és hogy JHVH mindenhatósága a holdban nyilvánult! Igaz, hogy az ünnepek a holdfázisokkal vannak összekapcsolva, (de mára Sabbath = שַׁבָּת alig megy erre vissza, l. Oetli, Der Kampf um B. M. B. 33. l. és Giesebrecht, Friede für B. u. B. 55. l.), ami régebbi astrális vallásra enged következtetni, de hogy ennek JHVH a személyesítése, nem bizonyítható be. Igen érdekes a האֱלֹהִים-nek összefüggése az egyiptomi Epiphi szóval, de éppen akkor helyes fordítása »termények érése«, miután 50 nappal később kezdődik az egyiptomi újév, az aratás kezdete, mely megfelel הַבְּרִייתִי-nak.

Dr. Farkas József a hagyomány számos adata alapján rajzolja a tudomány tiszteltét és önzetlen művelését a régi és középkori zsidóságban, felsorolja a zsidó naszi meczenásokat, kik Zebulun példájára Iszakhari ivadékait istápolták. Dr. Vajda Béla jellemző példákkal illusztrálja a történetből a zsidók hűségét és hazafias feláldozását. Jonathán hű marad Baláshoz, mikor mindenki tőle elpártol. Kappadóczia zsidói halálharcot vívnak a zsidóbarát Sáburi királlyal szemben.

az itáliai zsidók életüket áldozzák fel a góth uralomért Belizárral szemben stb. A vérvádak históriáját e sorok írója gazdagítja a *raguzai vérvád* ismertetésével. Végül *Lazarus* szól Sulzer örök érdemeiről az istentisztelet emelése körül és *Feigl* a biblia hatásáról Goethere.

Ezen dolgozatok közé mint kisebb-nagyobb ornamentikai részletek szövegnél bibliái tárgyakat és vallásos gondolatokat felölelő költemények verses íróinktól: *Feleki Sándor*, *Kis Arnold*, *Gábor Andor*, *Varsányi Gyula*, *Avar Pál*, *Heves Kornél*, *Patai József*, *Mezey Sándor* és *Szilágyi Géza*ót.

Mintha a költők kizorították volna a belletristákat, kik közül *Nagy Endre* azon tanakodik, ki választott okosabban az élet pályái közt, vajjon az az ifjú, ki 10—12 éves korában gimnáziumba mén és azután az egyetemre, vagy az, aki a jesibában marad, ifjan a »malomkövet« nyakára veszi, talmudot tanulgat, mellettt, hogy familiája éhen ne haljon, szatócüzletet nyit. Hát bizony, ez a novella igen szép és az életből is van merítve, de az írója bizonyára nem cserélne chájjemmel. »Az utolsó a legkedvesebb« tartja a zsidó közmondás, amely *Águsi* »régi naplójára« is ráillik. Kedvesen, szívhez szólóan mesél anyjáról, leányveiről és mikor érzi, mily érdeklődéssel hallgatják, megszakítja a mesélést — de tán nem egy évnél tovább.

Zágráb.

DR. SCHWARZ GÁBOR.

A ZSIDÓ APOLÓGIA TÖRTÉNETE.

(Friedländer M., Geschichte der jüdischen Apologetik als Vorgeschichte des Christenthums. Zürich, 1903. XV + 499, 8°).

Friedländer, ki a zsidó-hellén világról az utolsó években négy kisebb iratot tett közzé, jelen terjedelmes munkájában a zsidó apológiát a szó igen tág értelmében tárgyalja. Az apológia körébe vág minden, amivel zsidó író akár a biblia valamely elbeszélését vagy törvényét, akár a zsidóság valamely külső megnyilvánulását védeni vagy csak szépíteni igyekezett. Ezen meghatározás folytán a zsidó apológia körébe esik majdnem minden zsidó irat, annál is inkább, mert a F. a belső (befelé irányuló) apológiát is felvette tárgyába. Tényleg előkerül majd-

nem minden apokryph és zsidó-hellén irat. Szemlét tartván fölöttük, elmefuttatás közben irodalomtörténeti problémák is felvetődnek. Sőt itt-ott egyéb érdekes és fontos kérdések is, melyekről szerző már más helyen is elmondta nézeteit.

A mű kétségtelenül a legfontosabb oldalról mutatja be a zsidó-hellén irodalmat, mert a *zsidó-hellén szellemet* mutatja be. Megszólaltatja a jámbor hellén zsidókat, kik az egész pogány világot, első sorban Görögországot és a görögöket akarták a zsidóság számára megnyerni. F. a hellenistikus zsidóság iránti rokonszenvből, mely már előbbi irataiban is megnyilatkozott, még Szirach bölcsességét és az apokryph-irodalom eredetileg héberül írt palesztinai termékeit is a hellén zsidóság számára reklamálja. Ebben tul ló a célón. Vallásos eszméket a szentföldi zsidók produkáltak és a vallás tekintetében mindig ezek — első sorban természetesen írástudóik — maradtak a vezetők. Minden valószínűség szerint a hellén-zsidó írók között is voltak palesztinaiak. Jellemző, hogy az Aristeas-levél palesztinai írástudókkal fordíttatja a bibliát görögre. Szirach fordítója Palesztinából Egyiptomba bevándorolt zsidó volt, Josephus pedig Rómába került hadifogoly. A térítést szintén a palesztinaiak művelték, az elvilágiasodott alexandriai zsidók nem jártak be tengereket, hogy egy prozelitát szerezzenek.

A kérdés ma nemcsak akadémiai jellegű és azért még néhány szót ejtünk róla. A diaspora-zsidóság a hellén világban a mai nyugat-európai zsidósággal közös vonásokat mutat. Felvette magába a kor műveltségét, politikai és közgazdasági tényező volt, sőt voltak apostatai — pl. Tiberius Alexander, ki 4 évig Palesztina helytartója volt és mint hadvezér Egyiptomban, szülő hazájában, később is szerepelt — és mai nyelven szólva, »jó zsidók«, kik a zsidó vallástörvényeket nem gyakorolták. Hogy ez mily mértékben volt elterjedve, nincs felderítve. De ha nem is voltak »skóczem«, nem valószínű, hogy ezekben a hellén zsidókban oly hevesen lobogott volna a vallás lángja, ha azt a palesztinaiak nem élesztik. A vallásellenes irányok szintén főképp Palesztinából indulhattak ki, nem Alexandriából, amely »temperálva« volt. Egész biztos nézetünk szerint, hogy a törvény elleni opposíció, az antinomismus, magában Palesztinában is erős áramlat volt és talán onnan vette eredetét. A jámbor emberek mindig bátrak voltak a vallás kérdéseiben,

a modernek pedig opportunisták, merész eszmék nélkül. Kétségtelennek tartjuk, hogy minden rendű és fajtájú vallásos eszme szülőanyja a palesztinai zsidóság volt. Igaz, hogy a hellenista műveltség a szent földön is nagyban elterjedt 310 és 160, a diadochok és makkabeusok közt lefolyt másfélszázadban, mire F. joggal mutat rá, de ebből csak az következik, hogy az ellenállhatatlan hellenista kultúra a zsidó agyakat is megtermékenyítette, de nem az, hogy a hellenizmus produkálta a zsidó vallásos eszméket, legkevésbé pedig az, hogy az alexandriai diaspora a vallás terén vezérlő szerepet vitt. F. e tekintetben túlzásokba esik.

De ideje, hogy a mű tartalmát bemutassuk. Összesen nyolcz szakaszra oszlik, melyeket előszó és bevezetés előz meg.

- I. A legrégebb zsidó propaganda 19—31.
- II. A sibyllistika 31—54.
- III. Szirach; Pseudo-Salamon; Pseudo-Aristeas 54—104.
- IV. Apologetikus történetírás 104—131.
- V. Az apokalyptika 131—192.
- VI. Philo 192—328.
- VII. Josephus 328—437.
- VIII. A belső irányok elleni polémia 437—499.

Látnivaló, hogy Philo és Josephus, a görög-zsidó irodalom e két herosa, képezi a könyv főtartalmát, a terjedelem felét foglalva le. Philo az, kit F. legalaposabban tanulmányozott és azt hiszszük, hogy az elég gazdag irodalom daczára sikerült neki a nagy íróból új adatokat napfényre hozni és eddig észre nem vett új pontokat kidomborítani. Nem hiszszük azonban, hogy az esszeusok, kikről Philo (és Josephus) értesítenek bennünket, görögök, illetve hellenista zsidók lettek volna, amint F. többször állítja, de be nem bizonyítja. Minden alap nélkül állítja továbbá F., hogy a talmudban oly sűrűn emlegetett יְהוֹנָתָן alatt a diaspora zsidósága értendő (165. lap). Hogy ezt miképpen olvassa ki R. Eliezer mondásából (Szóta 49b), teljesen érthetetlen (166. l., 1. jegyzet). Ellenben igaza van abban, hogy a zsidóság felosztása két pártra, szadduceus- és farizeusra, szűk schemát teremt, melybe az összes jelenségek nem szoríthatók be (11. lap). Találón jellemzi a pal. és a diasporai zsidóságot a következő mondással: »Das palästinensische

Judenthum wollte seine Religion gegen den Hellenismus, die jüdischen Alexandriner wollten sie mit dem Hellenismus vertheidigen« (13. lap). De azért cseppet sem »absurd« az a föltevés, hogy az alexandriai zsidó vallásos párt farizeus hagyományokból indult ki és hogy biblíamagyarázatában farizeus befolyások vannak (17. lap). Hát honnan vették exegézisük alapjait? A törvény elleni opozíció is élt Palesztinában, mint már említettük és mit még más alkalommal talán részletesen fogunk bizonyítani. Sőt maga a Septuaginta, amint ki van mutatva, farizeus exegézist árul el. Hibás mindenesetre a következő állítás is: »Was nun vor allem zur Uebersetzung der Bibel ins Griechische ungestüm drängte, das waren die Angriffe der Heiden auf das Judenthum, das ihnen fremd war; die Septuaginta sollte das Heidenthum über das Wesen der jüdischen Religion aufklären, seinen Angriffen die Spitze abbrechen und sie schliesslich für den Mosaismus empfänglich machen. In der Septuaginta sollte dem Judenthum der Apologet *zar' ésoxijr* erstehen« (27). Ha az igaz volna, akkor a fordítók nem tartottak volna meg sok műszót (pl. gér stb.), melyek a pogány világ előtt ismeretlenek voltak. Még az istennevet (a tetragrammatont) is megtartották és a régi betűkkel írták. A *νόμος* szó csak nagyon későn szorította ki a régi betűkkel írták. Furcsa argumentum az, hogy Philo, fátyolozottan (verblümt) bár, szintén a Fr. motívumát adja. Hisz Ph. 250 évvel később élt, mint az első görög fordítók. Szirach bölcsesége eredetileg héberül volt írva. Nem volt tehát propaganda irat, mert a pogányok nem tudtak héberül. Még különösebb, ha F. az apolog. irányzatot abban is látja, hogy a könyvben ritkán van szó a törvényről, »um nicht die Heiden, auf deren Gewinnung es doch abgesehen war, abzuschrecken« (54. l.). Eszerint a zsidóknak a törát sem lett volna szabad lefordítani, mert az a »törvény«? Egyébiránt az állítás hamis, hisz Fr. maga idézi (56. l.) Szirach 24. fejezetéből a törvény dicsőítését! Amit a Szirach-fordító szavaiból kiolvas (55. l.), szintén egészen hamis. Eszeágában sem volt a LXX-ről azt állítani, hogy »a kor áramlatának hatása alatt a hagyományos dolgokat korszerűen magyarázta (zeitgemäss umdeutet)«, csupán bocsánatot kért, ha fordítása nem egészen sikerült. A fordítók mai napig megeselepszik, sőt némely szerzők is.

Van még a szóban forgó könyvben több pont (pl. a zoltárokról szóló hosszú rész), melyekre nézve szerzővel nem érthetünk egyet, de csupán egyet emelünk ki. F. annyira megittasodott a zsidó-hellén irodalom és az erre vonatkozó keresztény irodalomtól, hogy műve végén a keresztény vallásról, mint világvallásról zeng dithyrambusokat. De nem mondja meg, hogy mi hát az a dicső haladás eszmei tekintetben. Ha a törvény megszüntetése tetszik neki, akkor a bécsi zsidóknak, kik között és kiknek kegyelméből élt, is hozsánnákat zenghetne. Nincs a kereszténységnek elég laudatora? Hisz F. a trinitásban? Tetszenek neki az evangéliumok csodagyógyításai, a keresztes hadjáratok, a boszorkányüldözések stb.?

Sajtóhibák: 165, 1 דַּיָּק; 472, 3 עֲרִיבָה; 486, 1 לֹא (= ו); ib. 2 צִדִּיקִי (ק). A német szöveg sem hibamentes.

Felhasználjuk az alkalmat néhány észrevétel közlésére.

Orac. Sibyl. III. 243—4 azt mondja, hogy a jómódu támogatja az özvegyeket és árvákat gabonával, borral és olajjal; a szegényeknek pedig aratásából részt küld. Világos, hogy az író a tizedekre gondol, melyeket a nevezett termékekből — Palesztina három főterméke — adtak (lásd pl. Deut. 28, 51; II. Kron. 31, 5; többször csupán gabona és bor említettnek: Gen. 27, 28 s sokszor). A szegények kapták az elhullajtottat, elfelejtettet és a széleket (leket, sikcha, péa). Minthogy ez az oraculum 200-ból ante származik, azt bizonyítja, hogy a tizedet tényleg adták. Arról azonban nem szól, hogy a levíták kapták az első tizedet, sem a papoknak járó adományról (teruma gedola, maaszér min hamaaszér). Nem lehetetlen, hogy ebben az időben a fő még a »szegények tizede« volt, amely a talmud szerint a 2. tized és csupán minden 3. és 6. évben adandó.

Philo (Fragm. Mangey II. 630; Friedländer 228) azt mondja: »Azután a jelenlevő papok vagy vének közül az egyik a törvényt felolvassa«. Világos, hogy a kóhenekről és az írástudókról van szó. Ezek olvasták a heti szakaszt, még pedig egy az egészet. Első sorban a pap, kit első helyen említ. Ebből a szokásból keletkezett az a későbbi szokás, hogy először a kóhen járul a tóra elé, azután a tudós. Minthogy többen voltak, kik olvasni tudtak, több szakaszra osztották a felolvasandó részletet, hogy az igényeket kielégíthessék. Eredetileg kétségtelenül csupán egy olvasott (pl. Ezra). Ez a szokás még

abban is tükröződik, hogy csak egy-egy benedikciót mondtak a felolvasás előtt és befejezése után, még akkor is, midőn már többen olvastak. Csak röviden jelezzük itt a tórafelolvasás történetének ezen pontját. Philo más helyen (II. 458 Mangey) világosan mondja az esszeusok szombati lectiójáról: »Mert egy veszi a könyveket és olvas«.

A talmud (B. Bathra 16 b) Ábrahámot astrológusnak tartja. Ezen hit alapja Ábrahám szülőhelye, amely Babyloniában, az astrológia székhelyén volt. Érdekes, hogy már Eupolemos és Artapanos állítják ezt Ábrahámról (Friedländer 111. és köv.). Ez is példa arra, hogy a talmudi adatok milyen ősrégiek. — »Az igazságosság plántája« kitélt a Jubileumok könyve nem Henochból vette (Fr. 186. l. 2. j.), hanem mindkettő a bibliából (Jeremiás 33, 15; v. ö. Ézs. 4, 2; Zakh. 3, 8 és 6, 12). — A hellén zsidók Mózes nevében idézték azt a törvényt, hogy senkit sem szabad eltemetetlenül hagyni (Friedl. 435. l. j.). A talm. is azt mondja (Gittin 61 a): Eltemetik a pogány halottakat. Ez oly régi zsidó szóbeli törvény volt, hogy a hellenista zsidók Mózesről eredőnek vélték. Ez is példa a talmudi törvények ősrégi voltára. 455. lapon a zoltárokat »görögbarátok«-nak nevezi (?).

Friedländer eredményeit 481., 492. és 496. lapokon röviden összefoglalja.

Budapest.

B. L.

TEMLÓMI ÉNEKEK.

Patai József-nek a pesti ízr. hitközség megbízásából írt templomi énekkönyvéből.

I.

Hozzád, Isten...

— Szombatra. —

Hozzád, Isten, száll fohászkodunk
Hozzád esdő énekünk!
Téged áldunk dalainkkal.
Ó irgalmas, légy velünk!
Hallgadd meg hőkönörögésünk,
Melylyel trónod elé léptünk!

Küzdelemről fáradt lelkünk
Esdekelve lép eléd.
Hallgadd meg ó Mindenható.
Áhítatunk énekét!
Fogadd kegygyel zengő dalunk,
Melylyel téged magasztalunk!

Nyugalmunk szent ünnepére Szereteted lengje át!
Küldd a béke angyalát Szálljon ránk, ó szálljon áldva
S szíveinket véghetetlen Dicsőséged fénysugára!

II.

Egy év szállott el...

— Újévre. —

Egy év szállott el ismét,
Mint tűnő pillanat!
Mily röppenő az élet,
Az idő mint halad!
Csak álom földi létünk,
Melyen a bűn kísért;
Ó, szent és örök Isten,
Esdünk kegyelmedért!

Előtted sorsunk könyve
Ma tárva, nyitva áll,
Kezedben van az élet,
Kezedben a halál!
Ha tetteinket méred,
Mindnyájan elveszünk,
De bízunk irgalmadban,
Kegyelmes Istenünk!

Remegve, félve állunk
Az újév küszöbén
Lelkünket elragadja
A kétség és remény
Mit rejt a jövő méhe?
Mily végtet vár reánk?
Mi bízunk irgalmadban,
Kegyelmes jó Atyánk!

Ó hallgasd meg fohásunk,
Mit hozzád rebegünk;
Araszd el malasztoddal
Sóvárgó kebelünk!
És gyarló tévelygésünk
Tőlünk számon ne kérd!
Ó, szent és örök Isten,
Esdünk kegyelmedért!

III.

Te vagy Isten...

— Hűsvétra —

Te vagy, Isten, védő pajzsunk,
Te vagy sziklavárunk!
Oltalmadnak szárnya alatt
Bátran, büszkén járunk!
Ha te vélünk,
Szent vezérünk,
Vésztől, bajtól
Sohse' félünk!
Sohse' félünk!

Szabadságba
Vitted néped,
Ó, légy áldva!
Ó, légy áldva!

Szétzúztad a rabbilincset
S jobbod intésére
Utat nyitott megdermedve
Zajgó tenger mélye!
Szép hazába,

Ó Istenünk, szent királyunk!
Védj örökké minket,
Miként vízen, pusztaságon
Egykor őseinket!
Ha te vélünk,
Szent vezérünk,
Vésztől, bajtól
Sose' félünk!
Sose' félünk!

IV.

Sátraidnak árnyékában...

— Sátorosünnepre. —

Sátraidnak árnyékában
Leltek zordon pusztaságban
Osatyáink menhelyet;
Manna hullott le az égről,
Víz fakadt a szirt tövéből.
Magasztaljuk szent neved,
Ki végtelen jóságodban,
Mindig óvtad, mindig védted
Szükségben és bajban néped!

Sátraidnak árnyékába'
Védő szárnyad fölének tárva,
Óvtál minket szüntelen!
És ha vihar, vész közelgett,
Mérhetetlen, nagy kegyelmed
Nem hagyott el sohasem!
Ó végy minket, Isten, mindig
Ha oltalmad' esdjük várva —
Sátraidnak árnyékába.

V.

Nékünk adtad...

— A Tóra ünnepére. —

Nékünk adtad, Istenünk,
Nékünk szent ígédet,
Zengjen háláénekekünk,
Zengje dicsőséged!
A te tanod vigaszunk,
Szükségben és bajban,
Ha bű alatt lankadunk,
Erősítő balzsam!

A te tanod, ó Urunk,
Boldogságunk, üdvünk,
Erte bátran harczolunk,
Síkra szállunk, küzdünk.
Dúl a vész, a fergeget,
De mi sohse' félünk,
Szívünk biztos, nem remeg,
Ha szent tanod vélünk!

A te tanod örömünk,
Büszke újjongásunk,
Ha veszélybe görnyedünk,
Tehozzád kiáltunk,
S szavad, mint a fénysugár,
Világít az éjbe,
Vezérelve, áldva száll
Hozzánk le a mélybe!

Nékünk adtad, Istenünk,
Nékünk szent ígédet,
Zengjen háláénekekünk,
Zengje dicsőséged!
S tanod, mely malasztot ad,
Szépre, jóra intve,
Adjuk gyermekeinknek át,
Oltuk szíveikbe!

VI.

Isten áldd meg...

— Szombatra —

Isten, áldd meg ünnepünket,
Nyugalmunk szent ünnepét;
Lelkünkrol a bűt és gondot
Lankadónak adj erőt!
Ne gyötörjön bánat senkit,
Ne mardosson fájdalom;
Leljen enyhet minden lélek,
Mélyet kétség árnya nyom.

Erősítsd a gyenge szívét,
Gyógyítsd meg a szenvedőt;
Védelmezd az üldözöttet,
Lankadónak adj erőt!
Araszd reánk dicsfényednek
Életadó sugarát, [münkben
Mert megnyugvást küzdel-
Csak malasztos szavad ad.

VII.

Valahányszor gonosz vádak...

— Purimra —

Valahányszor gonosz vádak
Reánk törtek dühösen,
Te, Istenünk, oltalmaztál,
Védelmetél szüntelen!
Leküldötted őrangyalod.
Suhogva ha jött a vész,
A te jobbod minket mindig
Segíteni, védni kész!

Hányszor borult el fölöttünk,
Fenyegetőn már az ég!
Szédítő, mély örvények közt,
Hányszor hittük: itt a vég!
Hozzád, Úrunk fohászkodtunk,
S meghallgattad hő imánk,
O, légy áldott, ki mindenkor
Keggyel tekintesz miránk!

Hálát rebeg néked ajkunk,
Hála néked Istenünk!
Aki küldesz segítséget,
Ha vihar kél ellenünk.
Bízunk örök jóságodban,
Bármily veszély várna ránk!
Megmentesz te minket mindig
Irgalmadban, jó atyánk!

VIII.

Szálljon égre...

— Húsvétra. —

Szálljon égre zengő ének.
Szabadság szent istenének,
Magasztaljuk, áldjuk őt!
Ki a gögőt letiporja,
Zsarnokot ledönt a porba,
S szenvedőnek ad erőt!
Leoldja a rab bilincsét,
Hitet, reményt önt szívébe
S vezérli őt biztos révbe!

Isten, világ alkotója!
Örök irgalmaddal óva
Vittél pusztán, tengeren;
Szolgaságból szabadságba,
Ejhomályból napvilágba
Védve minket szüntelen!
Te vagy Úrunk, oltalmazónk,
S amíg szívünk végsőt dobban,
Bízunk, Isten, jóságodban!

IX.

Apró lángok...

— Chanukára. —

Apró lángok fénye mellett
Magasztalunk téged,
Im' e lángok zengik, Isten,
Örök dicsőség!

Régi harcról, diadalról
Tanuságot tesznek,
Nem kell félünk ezer véstől,
Hogyha te védesz meg.

Ösatyáink szent nevedet
Írták zászlaira.
Érte mentek száz halálba,
Érte szálltak síkra.
És te büszke győzelemre
Segítetted őket;
Megmented te mindenkor a
Hozzád esdeklőket.

A te örök igazságod,
A te neved győzött!
Aki hozzád fordul, Isten,
Oltalmazod, őrzöd!
O, ne hagyj el minket soha,
Ha oltalmat kérünk!
Légy örökké védő Úrunk,
Légy örökké vélünk.

X.

A te sátrad...

— Sátorosünnepre. —

A te sátrad, Isten,
Erős sziklavárunk,
Benne dúló vészkor
Oltalmat találunk!
Pusztaságban bolygva,
Védett fellegsátrad,
Viharok közt óva
Szárnyad fölének tártad!

A te sátrad, Isten,
Szirtünk, menedékünk,
Üldött vadként futva
Enyhét adott nekünk.
Üdvöt, nyugodalmat
Lelt a vándor benne,
Balzsamot a sajtó,
Égő gyötrelemre!

A te sátrad, Isten
Büszke pajzsunk, vértünk,
Segítséget nyújtott,
Ha veszélybe értünk!
A te sátrad, Isten
Örök reménységünk,
Ha te Úrunk, védesz,
Semmitől se, félünk!

IRODALMI SZEMLE.

A német zsidó irodalmi egyletek szövetezete által kiadott »Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur« (Berlin 1905) 11 cikket tartalmaz. Philippon visszapillantást vet a lefolyt év eseményeire, Karpeles irodalmára. Gross, Hillél és kora; H. M. C., Christus — Barabas; Lazarus (hagyatékából), ethikai tudás és élet a zsidóságban; Güdemann, Mózes Maimonides; Simonsen, vallásom és életfelfogásom; Kohut, Kant és a zsidóság; Perles Róza (P. József, néhai müncheni rabbi özvegye), nagyanyáink; Frank, Naëmi

Ehrenfest; B. Freiherr von Münchhausen, Heszped-síralmak (vers). Simonsen felette érdekes előadását keresztények előtt tartotta Kopenhágában.

*

Lewy J., a boroszlói szeminárium talmud tanára, ezen intézet félszázados jubileuma alkalmából az iskola történetéről szép előadást tartott, amely az ünnepről szóló Értesítőben ki lett nyomtatva. Végig megy az egész történeten egészen a boroszlói intézet megnyitáig. Figyelmet érdemel azon feltevése, hogy a *nási* (patriarcha) címet a szanhedrin feje csak a 2. templom elpusztulása után kapta, midőn a rómaiakkal szemben a zsidó nép politikai képviselőjévé lett és ezt a multra is átvitték (24. lap). Továbbá azon feltevése, hogy I. Jehuda Hanászi misnáját Izsák ben Abdimi emlékezetére bízta (25. lap). A talmud végleges alakját nem a Rós Methibtától, hanem a a Rós Kallától nyerte (27.).

*

A *Günzig I.* által szerkesztett »Haeskol« cz. folyóiratból megjelent az 5. kötet (Krakó 1905), mely 38 közleményt tartalmaz. Ezek szépirodalmi, társadalmi és tudományos cikkekre oszthatók. Az utóbbiak, melyek olvasóinkat első sorban érdeklik, a következők: A híres mystikusok (nem zsidók, *Rubin S.*); Abulafia Ábrahám (*Günzig I.*); Kolon József (Maharik, *Horodeczky S. A.*); A szamaritánusok történetéhez (*Gelbhaus I.*); A Pachad Jiczchak utolsó recenziója (*Margulies S.*); A hildesheimi község jegyzőkönyvéből (*Levinsky A.*). Több bírálat és apróbb tudományos közlemény. A 277 lapos szép kiállítású kötet mindössze 2.60 koronába kerül és mind az 5 kötet 10 koronába. Hasznos és mulattató olvasmány.

*

Dr. Eschelbacher József, berlini rabbi, a Monatsschrift 1902. és 1903. évfolyamaiban egész cikksorozatot tett közzé Harnack felolvasásairól, melyeket részben kibővítve, részben átalakítva, könyvvé egyesített e címen: »Das Judentum und das Wesen des Christentums. Vergleichende Studien« (Berlin 1905). A 8 fejezetre oszló könyvben szerző a nagy probléma főpontjait kellően megvilágítja és Harnack merész állításait lerontja. Az igazság nem tüntethető el semmiféle

fényes frői képességekkel, a Harnackéval sem. Olvasóink az itt szóba kerülő kérdésekről tájékozva lévén, mellőzhetjük a felsorolást. Csupán azt említjük még, hogy Eschelbacher, bár nyugodt formában, a lényegre nézve erőlesen bizonyít és nyilatkozik.

*

A modern zsidó irodalom minden újabb felhevülés mellett még pólyában van: hiányoznak a segédeszközök. A talmudot az összes pártok a keblükre ölelik. Halévy három kötetes műve, a »Doroth Harisónim«, tulajdonképp a talmud szerzőinek és továbbplántálóinak története, de azért nincs térkép, melyen a zsidóiskolák székhelyei és egyéb fontos geográfiai adatai be volnának jegyezve. A zsidótörténethez egyáltalában nincsen atlasz, a szent földről sem volna, ha csak a zsidóknak volna szent. Az általános történelmi térképek nem a zsidó történet szempontjából, nem is céljaira készültek, természetesen tehát, hogy az érdeklődőt felette sűrűn cserben hagyják. Addig is, amíg ezen a bajon segítve lesz, alkalmasnak mutatkoznak Perthes (Gotha) atlaszai, melyek a tudomány mai színvonalán állanak, és — ami a fő — olcsó pénzért, mindössze 3 koronáért kaphatók. Azok között, melyeket átnézünk, kettő céljainkat jól szolgálja. Az egyik az »Atlas antiquus«, a másik a »Geschichts-Atlas«. Az első az ókort, a másik a középkort adja 24—24 térképben egyéb hasznos tudnivalókon kívül zsebkiadásban.

*

Dr. Lewin L., rabbi Pinnében, megírta a lissai zsidók történetét (*Geschichte der Juden in Lissa*, Pinne, 1904). Ámbár csak a 16. században telepedtek le az első zsidók Pinnében, csakhamar nagy község keletkezett, melynek sorsát Lewin oly részletességgel ecseteli, hogy műve 400 lapra terjed. Figyelme a lissai származású zsidókra is kiterjed, úgy hogy Lissának reklamálja azokat a nyomdászokat, kik máshol működtek és némely kiváló zsidót, ki éppen csak annyiban volt lissai, hogy ott pillantotta meg a napvilágot. Műve három részre oszlik: 1. A lissai zsidók általános története. 2. A lissai rabbiság története. 3. Okmányok. Még a XIX. század első évtizedeiben virágzott a talmudtanulás, melyet azután a modern műveltség-gel cseréltek fel. Több híres rabbija volt (182. lap 1812

helyett olv. 1712.). Egyébiránt külső-belső története a községnek nem igen különbözik más nagyobb községekétől, talán csak elszenvedett nagyobb csapások által (1767. és 1790. tűzvész stb.).

*

Ehrlich Arnold B., ki az egész bibliát felölölő héber kommentárja által (Mikra Kifisutó) lett ismeretessé, az imént a zsolotárkönyv magyarázatát tette közzé német nyelven: »Die Psalmen. Neu übersetzt und erklärt« (Berlin, 1905. 10 márka). Szerző a legnagyobb súlyt a nyelvi megértésre veti és a héber nyelv mélységeibe kíván behatolni. Tényleg meglepő nagy a mondatok új értelmezésének és egyes szók jelentése megállapításának a száma. Nem igen akadt még újabb exegeta, ki e tekintetben szerzővel kiállná a versenyt. Jó ízlésre vall, hogy nem beszél a gyön az egyes zsolotárokat, mint az a modernéknél szokásban van. Ehrlich azt is mondja, hogy a bibliát mint *nemzeti* irodalmat kell felfogni és mint ilyet kell értelmezni.

*

Szokásba jött a tudományt népszerű irányú gyűjteményekben a közönség elé tárni. Ilyen a német *Götschen: Aus Natur und Geisteswelt*, az olasz *Manuali Hoepli* stb. Ezek a gyűjtemények az antisemiták által népszerűvé tett zsidókra és irodalmukra is ügyet vetnek. Liebe: »Die Juden in der deutschen Vergangenheit«, Giesebrecht: »Israelitische Religionsgeschichte«, Soden: »Palaestina« stb. ily gyűjteményekben láttak napvilágot. Új gyűjteményben jelent meg a következő: »Was muss man vom Talmud wissen?« (Berlin, 1904). Szerzője B. von Schottenfeld, ki meglehetősen ismeri a tárgyat, a miről másokat informál. Elfogulatlanul teszi, ami manapság zsidó ügyekben külön dicséretet érdemel. Űgyesen csoportosítja az anyagot négy szakaszra és szemelvényeket is ad. — Külön foglalkozik a talmud és az újtestamentom közti viszonyal és bizonyára meglepi a laikusokat, hogy sok a közös mondas. Schottenfeld talán Bernfeld.

*

»Az ó-héber könyv« bevezetésében említettük, hogy *Steglich A. E.* »Schrift- und Bücherwesen der Hebräer zur Zeit des alten Bundes« című iratához nem férközhettünk.

Most ez az irat, amely a lipcei »Buchhändler Lehranstalt« 14. Értesítőjében 1876-ban mint melléklet jelent meg, a kezünkbe került. A terjengős előadás daczára sem terjed többre 16 kis quartlaponál és főképp az írással foglalkozik. Egy-egy fejezet szól az írás fogalmát jelölő szavakról, az íróanyag-ról, az írószekközökről és az írószemélyekről. A legterjedelmesebb az utolsó, mert több szorosban oda nem tartozó dologról van benne szó.

*

A legrégebbi aram-közmondásokat a talmud tartotta fenn, melyeket rendszeren »ez az, amit az emberek mondanak« formulával vezet be. Ezeket már Dukes gyűjtötte (Rabbinische Spruchkunde), mások is követték, legújabban *Weissberg J. J.* »Mislé Kadmonim« cz. iratában, a mely 1900-ban jelent meg 2. kiadásban (*Niezsín*). Mindössze 279 közmondást közöl. — 1. rész 165., 2. rész 114. Le is fordítja őket héberre, szükség esetén magyarázza és végül indexszel látja el. Pontozása nem pontos és az irodalomból csupán az Arucht ismeri. Mindamellett alkalmas kezdőknek és arra is, hogy az ember felfrissítse e mondásokat emlékezetében.

*

Ochser Sch., »Judenthum und Assyriologie« cz. irata (Berlin, 1904.) három előadásban szól a bábél-bibél kérdésről. A cím után az olvasó egyebet is várna, de tisztán a fenti problémára szorítkozik. Az anyagot a bőven bugyogó forrásból meríti és úgy látszik, hogy meglehetősen ismeri. Három zsidó szakutódos szólott hozzá a kérdéshez: Barth (Berlin), Müller (Bécs) és Oppert (Páris). Az utolsó az ékiratok első felfedezői és megfektői közé tartozik. Delitzsch ellen a tények által megokolt élességgel nyilatkozott. Ochser ezeket felhasználta, de egyébkép tárgyilagosságra törekedett. A mellékelt tabellák az izr.-juda és assyr.-bab. királyokról, az egypt. királyokról, az egypt. dinasztiaíkról és a felöllet anyagról könnyű áttekintést adnak.

*

Spiegelberg W. »Aegyptologische Randglossen zum Alten Testament« (Strassburg i. E. 1904.) cz. iratában megvilágítja a bibliában található egyiptomi szavakat és némely más egypt. vonatkozásokat. Konstatálja, hogy az identifikálható szavak

bámulatos pontossággal őriztettek meg a maszorétikus szövegben, és ugyanezért az eddig meg nem fejtetknél nem szabad erőszakosan emendálni. Pinchasz pl. négyet jelent. Ex. 1, 16. פניני = a két kő (tégla), melyen az egyiptomi nő a szülésnél ülni szokott (19). — A LXX. olvasataira túlságos súlyt vet.

*

Hora E. a régi héber építészetről 70 lapos iratot tett közzé (Die hebräische Bauweise in alten Testament, *Karlsbad*, 1903.) Főképp a templomról és Jeruzsálem erődítéseiről beszél, még pedig Salamon korában, mert Salamon volt a régi héber kultúra legkiválóbb képviselője és fejlesztője. A templom, a királyi palota, az erőd, a vízvezeték, az utak, a főváros kövezése mind tőle ered. A héber ház mintája a barlang volt és minden valószínűség szerint a szikla mellé építették az első lakásokat. Tulajdonképpen csak szobáról lehet szó, mert ház alatt egy szoba értendő. Midőn már előhaladtak, a háztetőre még egy kis szobát építettek. — Ez az állapot, úgy hiszszük, mindvégig tartott. A talmud idejében is az emeleti kamrába kellett menni, ha vissza akartak vonulni. A szobát pedig kerevet által választották ketté. A magánépítkezésről *Hora* alig mond valamit, mert a bibliában erről kevés adat található. A talmud bőven szolgáltatja, de hát ez terra incognita. Pedig a keleti stabilismus mellett bátran lehetne visszakövetkeztetni.

Sokáig uralkodott az a nézet, hogy héber művészet nincs és nem is volt soha. Ezt a központi szentély hajdani létezése és Salamon építkezései megcáfolják, de hát eredeti zsidó architektúra csakugyan nem igen volt. Az egyiptomiak, assyrek és föníciaiak voltak a mestereik és mindhárom elem egyesítve van (70. lap). Az eredetiség a hatalmas kockakövek (gázith) alkalmazásából áll, melyek pl. a templomot különleg impozánssá tették.

Hora 59. lapon Salamon fiát *Jeroboam*-nak nevezi (Rehabeam helyett), a 62. lapon pedig *Rechabeamot* megteszi az »éjszaki birodalom« királyának, mi nem sajtóhiba, mert utána következik »mig Omri«, miből az látszik, hogy Rehabeam korával nem igen volt tisztában.

*

Szaadja Gaon sziddurját sokáig csak idézetekből ismerték, míg Steinschneider 1851-ben a Bodleyana egyik kéziratában jelentékeny töredékeket fedezett fel belőle és nagy Catalogusában leírta. Azóta Neubauer (Ben-Chananjában), Müller J., Harkavy s mások egyet-mást közzétettek róla. *Bondi J.* 12 év óta foglalkozik vele és az egész kiadni szándékozik. A kairói geniza ehhez a tárgyhoz is szolgáltatott jelentékeny töredékeket és Bondinak igaza van, hogy ezek a felfedezések még koránt sincsenek befejezve, hogy tehát várni kell a végleges edícióval. Egyelőre előadást tartott róla, melyet kibővítve e cím alatt: »Der Siddur des Rabbi Saadia Gaon« a »Rechen-schaftsbericht der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft«-hoz mellékelte és külön is kiadott (Frankfurt a. M. 1904.) Hogy B. tárgyáért lelkesedik, érthető és dicséretes. De nem dicsérendő az az orthodox túlbuzgóság, mely oly állításra ragadja, hogy már a próféták korában úgy imádkoztak, mint Szaadja sziddurja előírja »Wir wissen, dass schon zur Zeit der Propheten nicht anders gebetet wurde, als da (in Saadia's Siddur) verzeichnet steht« (2. lap.) Ez ellentmond a hagyománynak is, amely a benedikciókat, imákat, kedusákat stb. a nagy zsinagógának tulajdonítja. — Ha pedig a talmud amaz állítására gondol, mely szerint Ábrahám hozta be a reggeli, Izsák a délelti és Jákob az esti imát, akkor miért beszél csupán a prófétákról, akik majdnem ezer évvel később virágoztak. — A 40 lapos füzet egyébként a sziddur tartalmáról ad áttekintést, miközben itt-ott észrevételeket tesz. Nevezetesen felfedezése volna az, hogy Rasi ismerte. De ezt távolról sem bizonyította be. Zunz feltevéséhez csatlakozik, hogy Sz. sziddurját még Egyiptomban írta. E mellett szólana az is, hogy a kairói genizából sok töredék került elő.

*

A »Theologischer Jahresbericht«, mint annak idején említettük, az anyag felszaporodása folytán külön részekben adatik ki, úgy hogy nem kell az egész művet megvenni. Hanem mindenki kiválasztja azt, ami őt különösen érdekli. Ezen berendezés folytán külön kapható az általános rész és az »Altes Testament«, melyek a zsidó theológusnak is kitünő szolgálatot tesznek, minthogy még mindig nincs zsidó-organum, amely az egész irodalom bibliográfiáját, jelesen a folyóiratok-

ban napvilágöt látott cikkeket is adná. A mult évről szóló füzet 1904. őszén jelent meg és Volk állította össze. Az általános részben Beer mérgeskedik. Az irodalmi bő termelést jellemzi, hogy az »Altes Testament«-ról szóló füzet 116 lapot tölt meg.

Az utolsó rész a »zsidóság«-ról szól, és mindenre kiterjed, a czionizmusra is. Konstatáljuk, hogy a M. Zs. Sz. cikkeket is feljegyzi, kétségtelenül az Orientalistische Literaturzeitung nyomán, hol *Perles F.* kitünő fiatal tudós szokta ismertetni.

*

Friedländer M., ki az utolsó években a zsidó-hellenizmusról több iratot tett közzé, legújabbán a zsolotár- és bölcsesség-irodalomról könyvet bocsátott közre, melyben azt vitatja, hogy ebben az irodalomban már a hellenistákról van szó. Ezt a fel fogást már a cím jelzi: »Griechische Philosophie im Alten Testament« (*Berlin*, 1904). Thesise megkívánja, hogy a hagiográf iratok szerzőségét késői korba helyezze. Ezt kellő mértékben cselekszi és valamennyit a makkabeusokat megelőző 100—150 esztendőre teszi. A biblia agyag a fazekas kezében, tetszés szerint gyúrák. Célzások a »pószuk«-ban, hisz minden »benne áll«, könnyen találhatók akármire. A »jám bor« ellenfele a »gonosz« (czaddik és rása). Hogy ki a jámbor és gonosz, tisztára az olvasótól függ, és minden időben más-más volt a jámbor is, meg a gonosz is. A biblia, de különösen a zsolotárkönyv közkedveltsége éppen azon a tulajdonságon alapszik, hogy minden korra és minden helyzetre alkalmazható. Az obstruktorok is tudják, ki a gonosz, az antiobstruktorok is tudják, ki a gonosz; de hát a klerikálisok sem olvassák már a bibliát és csakis ez okból nem énekelték még a megfelelő zsolotárt. Ha tehát Friedländer a hellenista szemüvegével olvassa a bibliát, okvetlenül görögöket lát. Nem tesz egyebet, mint az általa előszavában lepocskolt talmud-bölcsék és utódaik, a jelenkori rabbik. Ez utóbbiak is tudják, ki a zsolotárak gonosza, de Friedländernek nem mondják meg, mert udvariasabbak, mint ő. Ezt csak például hozzuk fel annak bizonyítására, hogy a modern kutatás szeméit is káprázat fogja el. Magyarul beszélve, ha akarom vemhes, ha akarom nem vemhes. Egyébiránt a szóban forgó mű fejezetcímei

a következők: Zsolotárak; Példabeszédek; Jób; Koheleth; Szirach; Pseudo-Salomo; Jób és Ruth.

*

Bischoff E., ki a talmudfordításokról, a kabbaláról, a héber Jézus életéről egy-egy iratot tett közzé, most a »Morgenländische Bücherei« cz. gyűjteményben a talmudot ismerteti népszerű alakban (Lipce, 1904.) A 7 iratra tervezett gyűjteményben a »Talmud-Katechismus« 3. szám alatt áll. A bevezetésen kívül 7 fejezetből áll, melyek címei a következők: A talmud fontossága, története, általános jellemzése, belső jellemzése, viszonya a kereszténységhez, a nő a talmudban. — A füzetben illusztrációk is vannak és a végén jegyzetek és egy szó- és tárgylajstrom.

E külső bemutatás után tartalmáról kell néhány szót ejtenünk. Általánosságban jól ismerteti a talmudot, amennyiben tartalmáról és történetéről képet ad. A részletekben azonban antiquált, sőt téves állításokra is bukkanunk. Mindjárt az 1. lapon »Gemara« = Vollendung, helyesen tanulás. Nem áll az sem, hogy a babyl. talmud sokkal nagyobb, mint a paleszt., mivelhogy az előbbi 12 folió kötet, míg az utóbbi csupán egy folió kötet (2. l.). Bischoff megelégedezik arról, hogy a b. talmudot kommentárok kísérik minden oldalon és követik a traktátus végén, míg a pal. talmud a stereotyp-kiadásban (Velence, Krakó, Krotoschin) csupán a szöveget adja. Ha az elvesztett részleteket hozzáveszszük, akkor talán semmivel sem kisebb, mint babyloniai társa. 32. lap לִבְרֵיתָא = »allgemeines Gebot ist es nicht.« Minthogy szó szerint fordít, helyesebben így fordítaná: »aber man thut es nicht.« 33. l. 7 sor: »Ist dem so?« (= וְכֵן). Helyesen: »Es ist nicht so.«

Külön fejezetet szentel B. a talmud és kereszténység viszonyának (42—46.) Az evangéliumok sok mondása a talmudban is található. A prioritás, B. szerint, az evangéliumoké, mert sok mondás a talmudban oly auktoritások nevéhez fűződik, kik Jézus után éltek (43.) Ez az argumentáció nem állja ki a kritikát. Végre Jézus is a meglevő szellemi forrásból merített, ez pedig zsidó forrás volt. Ami pedig azt illeti, hogy későbbi nevekhez fűződnek a talmudban, tudni kell, hogy a talmud annak a nevében közli a mondást, ki az iskolában bizonyos alkalommal közölte, vagy sajátos formába öntötte vagy

megtoldotta, vagy szentírási helyhez kapcsolta stb. A mondás lényege semmiesetre sem új. Hisz B. maga mondja, hogy Jézus mondásai a talmudban oly rabbik nevében is közöltetnek, kik jóval utána éltek (43). Miért vártak oly hosszú ideig? Meggondolandó továbbá, hogy már a 2. században az ellenszenv a két párt közt oly nagy volt, hogy az evangéliumot a talmudisták nem idézték volna. Hogy csakugyan nem ismerték jól, kitűnik abból is, hogy R. Akiba Mariát összetéveszti Maria Magdalénával (46. lap). — Az 55. lapon lent Szanh. 100 b-t idézi, de ott is csupán idézet Ben-Szirából. 56 lap fent, Szanhedrin 100 b nem áll az, hogy írástudó csakis szűz leányt vegyen feleségül. Nem is hiszszük, hogy az idézett mondás a talmudban előfordul. — Ugyanott 9. sor Jebámoth 63 b helyett olvasandó 63a lent. B. félreértette a בנים בנות kitételt. Nem azt jelenti, hogy az asszonynak vannak gyermekei, hanem azt, hogy még képes gyermekeket szülni, azaz még nem vénül ki belőle.

*

Ugyancsak Bischoff hasonló alakban ismerteti a Koránt. Úgy a könyvről, mint szerzőjéről képet ad. Külön fejezetben tárgyalja a Korán viszonyát a zsidósághoz, mit először Geiger tett, kit azóta különösen Hirschfeld követett. Érdekes, hogy a szurák (a héber surá-ból = fal) nagyság (nem idő) szerint rendeztettek. Oly elv, melyet a próféta-könyveknél és a misna-traktátusoknál is követtek. A korán továbbá jó illusztrációja a talmud azon nézetének, hogy a tóra tekercsenként (azaz részletenként egyes alkalmakkor) adatott. Mohamed írni nem tudott, írdeákja zsidó volt, amint hogy zsidók voltak mesterei is. De nem volt örömiük tanítványukban; a zsidó törzseket részben kiűzte, részben lemészárolta és könyvében gyűlöletes nyilatkozatokat tett, melyek a későbbi zsidó nemzedékek életét nem ritkán megkeserítette. Ehhez képest bibliai baklövési csekélységek. Bischoff Mohamed életének ismertetése után korán-kivonatokat alakjában kis theológiát is ad. Szakbírálatra nem vagyunk illetékesek, de benyomásunk szerint ezt az iratot is ügyesen szerkesztette.

Iwan von Müller »Handbuch der klassischen Alterthumswissenschaft« cz. ismert gyűjteményében Hommel F. kiadott egy »Grundriss der Geographie und Geschichte des

Alten Orients« című művet, mely egy régibb műnek 2. újonnan átdolgozott kiadása (München, 1904.) A teljes mű igen hatalmas lesz, mert az előttünk fekvő 400 lapos nagy oktáv kötet csupán az első fele. A szakaszok címei a következők:

A) Bevezetés.

1. Physikalisch-geografischer Ueberblick 2—16.

2. Die ethnologischen Verhältnisse 17—240.

B) Die einzelnen Gebiete.

1. Babylonien und Chaldäa 241—400.

Ez utóbbi szakasz java része a régi városok leírásának van szentelve: Babel, Kutha, Sippar, Nippur, Uruk (bibliai Erekh), Uri (Ur), Ninua (Ninive) stb. Behatóan foglalkozik a csatornák neveivel, ami a talmud idevágó adatai szempontjából is fontos. Bár ebben sem vagyunk szakértők, azt látjuk, hogy óriási irodalmi apparátussal készült és hogy igen tömött. Minthogy Hommel a merész feltevéseknek és kombinációknak nem barátja, bizonyára csak lehetőleg biztos adatokkal szolgál. Ha a mű teljes lesz, talán még visszatérünk reá és bővebb ismertetéssel szolgálunk.

*

»Eduard Reuss' Briefwechsel mit seinem Schüler und Freunde, Karl Heinrich Graf« (Giessen 1904.) érdekes világításban mutatja a német teológiai tanárvilág életét. Ebben áll a főérdekessége, mely mellett egyéb tekintetben is figyelmet érdemel. Saját szempontunkból kiemeljük a következőket: »Auch wäre eine interessante Arbeit: eine Vergleichung der jüdischen Märchen mit den übrigen orientalischen, aber schwierig und weitläufig« (3. lap Graf első levele Genfből 1837. január 25). Ez a dolgozat még ma sincs meg. — »Kraft giebt hier eine orthodoxe lutherische Zeitschrift («neue christliche Mittheilungen») heraus, in welcher er unter andern sagt er, »werde gegen Juden, Heiden und Rationalisten allseitig, gegen Katholizismus vielseitig, gegen Calvinismus mehrseitig und gegen die Union einseitig polemisieren« (45. Reuss, Strassburg, 1838). Graf Mohamed viszonyát a zsidó valláshoz tanulmányozandónak tartja (60. Páris, 1839) és 72. l. még világosabban beszél az arabok viszonyáról a zsidó valláshoz. Azon nézetben van, hogy az igazi és hamis próféta közt nincs szigorú választal (91). Helyesen jegyzi meg, hogy Sámuel és Királyok egy

könyv (99), mi ellen R. 106. polemizál. Mi Graf nézetét tartjuk helyesnek (Óhéber könyv 46). R. 235.: »Proverbien gehören der jüdisch-synagogischen Zeit an.« A LXX nyelvét most már nem tartják zsidó-görög nyelvnek, amit különösen Deissmann hangsúlyoz. Érdekes, hogy már 61 év előtt ugyanezt tanította Hase, kinek görög kollégiumáról Graf (Paris 1843) egyebek közt ezt írja Reussnak: »Dabei kommt er auch zuweilen auf den Sprachgebrauch der LXX. und des Neuen Testaments zu sprechen, und bemerkt unter anderm, dass man sich viele Mühe gegeben habe, die Eigenthümlichkeiten der LXX. aus Hebräismen zu erklären, während man eben bei den alexandrinischen Schriftsteller nur die Gelehrtensprache, in der LXX. dagegen die Volkssprache findet, und viele Formen, die den LXX. eigen sind, sich auch jetzt im Vulgärgriechischen finden« (184). Reuss (587) azt mondja, hogy egy genfi szerző, ki a zsoltsárokat és egyebet francziára fordította, Belisem de Belimakom (= בליסם דה בלימאק) név alatt Olivetan volt. Erről később cikket is írt.

*

Ratner B., vilnai magántudós, ki a Széder Ólam Rabbát nagytudományú bevezetéssel és kritikai szöveggel adta ki, néhány év óta a palesztinai talmudnak szenteli idejét és képességeit. Gyűjti az idézeteket és ezekből eltérő olvasatokat és kiegészítéseket ad. Minthogy alig van idézet, amely a textus receptussal, melyet a velencei editio princeps és a belőle folyt krakói és krotoschini kiadások képviselnek, megegyezne, az anyag igen terjedelmes és magára Berákhót traktátusra 217 lapot tölt meg, Sabbathra pedig 168 lapot. Az első 1901-ben, a második 1903-ban került ki sajtó alól. Az imént, 1904. vége felé látott napvilágot a harmadik kötet, amely Terumoth és Challa traktátusokat tárgyalja, melyeknél Ginzburg D. báró jóvoltából egy kézirati töredéket is felhasználhatott. A variáns gyűjtemény címe: Ahabath Ozion ve-Jerusalajim és a berlini »Gesellschaft zur Förderung der jüdischen Wissenschaft« anyagi támogatásával jelenik meg. Meg kell jegyeznünk, hogy a Jerusalmi kéziratai ma már nem ritkák és csak sajnálni kell, hogy nem állanak a hivatott tudós rendelkezésére. Ki tudja, mikor akad megint ily méltó munkás? A talmudnak, fájdalom, nincs szerencséje. A részletekre még nincs ítéletünk,

de nem nyomhatjuk el azon aggodalmunkat, hogy a középkori művek — novellák, decisorok stb. — nem megbízhatók, mert nincsenek kritikai kiadásai, és talán azért is, mert a Jerusalmi nyelvét nem ismerték az összes szerzők elég alaposan úgy, hogy a babylóniai talmud aram-nyelve befolyásolhatta őket. Kritikai megállapításra van tehát szükség, melyhez Ratner bő anyagot szolgáltat.

*

Davidson J. kiadott *Zabara Józsefnek* (1200 körül) tulajdonított három szatirát: שלש הוצות New-York 1904 (angol cím: Three Satires etc.). A három rimes prózában írt szatira szól az orvosokról, az özevgy fogadalmáról, az asszony czivakodásairól. Csupán egy kézirát ismeretes, melyet a Bodlejánában őriznek. A kiadó jól tájékoztató bevezetéssel és jó ízlésre valló csekély számú jegyzettel látta el. Az író bámulatos ügyességgel kezelte a tollat és szellemesen alkalmazta a biblia és a hagyomány egyes kitételeit saját céljaira. Itt a kiadó többet tehetett volna, mint a mennyit tett. Pl. I. 2. (14. l., 8. sor: Példb. 6., 13.); I. végén (= 15. l.) ראה בנכר Ezek. 21, 26. A szatira csak e helyre való célzás folytán válik teljessé. Már maguk a célzások humorossá teszik a stilst, tetőzi még a valóban szatirikus él. Sok helyen egész modern színezete van. Akár Zabara a szerző, akár más, mindenesetre elsőrendű író volt. IV. 1. (21. l.) egy reczipében ez fordul elő humoros gyöker- és fűnevek között: ישיש שישי פתאים וישי כהנה. Az első kitétel Zs. 116, 6 és a másik misna Middóth 1, 8: Jóma 1, 7-ből vétetett. A kiadó szerint ez nem érthető. Miért? A szatira talán arra a szokásra is céloz, hogy a gyerekek nyakába növénygyökerekből álló amulettet kötöttek és ilyeneket az orvosok is adtak. 27. l., 7. sor célzás.

*

Deinard E. a chaszidismus nagy ellensége és egyszerre két régi iratot ad ki ellene. Az egyiknek címe: *Zemir Aricim*, mely igen ritkává lett, mert a chászidok elégették a példányokat, a másik: *Chereb Chalda*, amely először a »Sulamith« lap 1. évfolyamában német nyelven látott napvilágot. (Mindkettő קצ"ץ Észak-Amerika 1904). A bevezetésekben kikel a chaszidismusz újabb történetirő Schechter, Kahana stb. ellen, kik e szekta alapítói és vezetőinél bölcsészetet

kerestek. A Baal Sem létezését is majdnem tagadásba veszi. A reformerek is kikapnak és nem helyesli, hogy a zionisták ezeket beveszik. A Jewish Encyclopedián is huz egyet. A második irat 20. lapján Pozsony is szerepel egy kéziratból vett idézetben, a 20. lapon a Semen Rokeach. A kézirat Dávid makói rabbtól származik és 1840-ben másoltatott (23. lap). A két irat egyébiránt éles támadásokból áll, de kevés ténynyel operál.

*

»Aus Natur und Geisteswelt« című szép gyűjteményben, melyben egyes ismeretköröket szaktudósok népszerű alakban mutatnak be, a középkori német városokról és polgárokról *Heil B.* monográfiát tett közzé (Die deutschen Städte und Bürger in Mittelalter. Leipzig, 1903.). A füzet felette érdekes. De e helyen csupán zsidó szempontból vizsgáljuk és általában konstatálhatjuk, hogy ezek a városok, melyekben az éppen bemutatott korszakban a zsidók oly irtóztatós martíriumot szenvedtek, általában kegyetlenek voltak. Akasztás, vízbefojtás, elégetés, keréketörés, szemkiszúrás, nyelvkivágás stb. nem voltak ritka jelenségek. A jóakaró szerző mindezekkel két lapon (122. s köv.) végez. Ugyanott említ zsidó akasztást is és csak úgy mellékesen más helyen, hogy a nürnbergi városi tanács 1444-ben a zálogüzletet saját maga vette kezébe és e czélból a zsidókat kiüzte. Az egész ügy e történetben két szó. A zsidókat mindössze öt helyen említi, érdemeikről a kereskedelem és ipar körül szó sincs. Pedig ellenségeik is elismerik, hogy a XII. század végeig, a kereskedelem és ipar kezdetei korában, ők voltak ennek képviselői és fejlesztői. Elég őszinte azonban, mert azt mondja, hogy az irigység okozta kiűzéseiket. — A német városok fejlődése, jelesen ezeknek alapítása a szláv vidékeken, melyek rendszeresen és üzletileg létesítették, megérteti velünk azt, hogy a zsidók mindinkább a jelen német birodalom keleti részeibe és a lengyel-orosz területekre kerültek. A kor általános vonása a szláv tartományokba való benyomulás és a zsidók a németekkel együtt vándoroltak mint kereskedők és iparosok. — Az a szokás, hogy tanulók egyes mestereket tanulás czéljából felkerestek, szintén általános, tehát nemcsak bócher-szokás volt (134.). A különbség csupán az, hogy a zsidó tanulóknál e tekintet-

ben a középkor tovább tartott és részben mai napig tart. — Az a szokás, hogy zsidók Márton-napján ludakat ajándékoznak a földesúrnak (a pozsonyiak mai napig az udvarnak), kétségtelenül a középkor ama szokásából ered, mely szerint ezen a napon (nov. 11-én) minden családapa családjával egy libát evett meg (149. lap). — Végül megemlíti a szerző nyomán, hogy 1397-ben a konstanzi és baseli zsinatokra 1500 rosszhírű nő csődült össze a világ minden tájáról (90. és 144. lap).

*

Ugyanabban a gyűjteményben felette tanulságos füzet jelent meg az írás és könyv történetéről (*Weise G.*, Schrift- und Buchwesen in alter und neuer Zeit, Leipzig, 1903. 2. kiadás), melyben egy-egy szakaszban tárgyalja az írást és eszközeit, a könyvnyomást, a levelet, az újságot, a feliratokat, a könyvkereskedést, a könyvtárakat és végül a könyvkedvelést (bibliophilia). Több tanulságos dologra akadunk benne, melyekből irodalmunk némely adatára is fény derül.

Már az ókorban találták ki annak a módját, mikép lehet közléseket gyorsan nagy távolságokra eljuttatni. »Um ein vorher erwartetes Ereignis rasch nach einer bestimmten Richtung zu melden, brannte man in mässigen Zwischenräumen Holzhaufen an, die man zu diesem Zwecke errichtet hatte; so erhielt, wie der griechische Dichter Aeschylus erzählt, Agamemnons Gemahlin in Mycen die Kunde von Trojas Einnahme noch in der nämlichen Nacht durch Feuerzeichen, obwohl die Länge dieser Strecke 70 Meilen betrug« (30. lap. L. érdekes összeállítást az antik telegrafiáról Atene e Roma folyóirat. I. 65.). A zsidók az újhöld beálltát az itt leírt módon adták a diaspora tudtára (misna R. H. 22 b; tósifta u. o. II. elején), még akkor is, midőn a szamaritán félrevezetés folytán Palesztinában küldöttekkel helyettesítették. Ez a tisztán zsidó találmánynak tartott hírközlítés ősi keleti szokás volt.

Az első zsidó nyomdákat Olaszországban állították fel német zsidók. Ez nem véletlen, mert a nyomtatást, »a német művészetet«, németek vezették be Olaszországba. 1463. Subiaco, 1468. Róma, 1469. Velence (43.). A németek mesterségükkel azért mentek olasz földre, mert a könyvkereskedés központja

ősi idők óta és az egész középkoron át Olaszország volt, főképp Róma (cf. 109.). Innen érhető az a tény is, hogy a zsidó kéziratok zöme Itáliából származik és hogy a legtöbb héber könyv még mai napig onnan kerül elő. Ez annál szembe-ötölőbb tény, mert egész Olaszországban csupán 40.000 zsidó lakik. — A nyomás első korszakában az első lapot üresen hagyták (141.). Ennek a szokásnak tudandó be az, hogy a talmud traktátusai még most is a 2. folióval kezdődnek. A konzervativizmus még abban is megnyilatkozik, hogy a talmudban minden levél csupán egy és nem két számmal jelöltetik. Címlap a nyomás évszámával 1485. előtt nem található, ez a könyv végére került (140.). Így volt ez a kéziratokban és így van a héber könyvekben is. A pentateuchus némely törvényszakaszainak megfigyelése arra utal, hogy már ősi időkben is ez volt a szokás. Döntő példák a *befejező formulák*: Jeremiás 51., 64.; Zsoltár 72., 20. E helyeken az illető könyv van megnevezve: »Eddig vannak Jeremiás szavai«; »Vége Dávid imáinak«. Ebbe a gondolatkörbe tartoznak még egyéb formulák a bibliában, de csak röviden jelezzük. — A custosok (a következő lap első szavának kiírása az előző lap végén) először a XII. században jelenik meg (140.). Nem tudjuk, hogy ez áll-e a zsidó kéziratokról. Weise 140. azt állítja: »Erst seit 1470. kam Oktav, Duodez u. a. hinzu« [zum länglichen Folio]. Weisse Ränder frei zu lassen war im XV. Jahrhundert noch nicht üblich; ebensowenig wurden die Anmerkungen auf den Raum unter dem Texte beschränkt, sondern sie liefen rings herum«. A formátumra vonatkozó állítás a héber irodalomra nem illik, mert ebben nemcsak imakönyveket, hanem tudományos műveket is találunk különböző nagyságban. A keleti kéziratok rendszeren könnyen kezelhető formátummal bírnak. Ez érthető, mert nem ültek széken asztal mellett, hanem a földön és a könyvet kézben tartották. A margóra vonatkozó beírások zsidó könyvre illenek. A maszóra lapszégekre íratott, még pedig annyi, amennyi elfért. Mellesleg megjegyezzük, hogy a *talmudfoliónsok* az Kelet nem ismerte és hogy a mi példányaink európai középkori minták után keletkeztek. A könyvnyomás külalakjukra nagy befolyást gyakorolt. — Az ókorról a 109. lapon azt olvassuk, hogy a könyveket a kereskedők cedrusolajjal és sáfránnyal hintették

be, hogy a molyok ellen megvédjék. Ha emlékezetünk nem csal, ennek a szokásnak a zsidóknál is vannak nyomai. Érdekes az is, hogy a tekercsek *cedrusfából* készült capsulákban és ládákban őriztettek (u. o.).

Érdekes tények a következők. Alexander Severus császár a középületekre ezt a mondást vésette be: »Mit nem kívánsz magadnak, ne tedd másnak« (107.). Ez a mondás Hilléltől ered (Sabbath 31. a.) és található az evangéliumban is. — A Vaticanban van egy 10 méter hosszú pergament-kézirat (IV—VI. század), melyben Józua tettei illuminálva vannak (49.). — A könyvek illusztrációiról ugyanazon a lapon van szó. Már a görögök ismerték és az iskolakönyveket (Homeros stb.) is ellátták vele. A rómaiak ezt is eltanulták tőlük. »Das Grossartigste aber, was sie geleistet haben, sind wohl die XXXIX. v. Chr. erscheinenden »Bildnisse« (Images) des gelehrten Forschers M. Terentius Varro, eine Galerie berühmter, in der nach dem Zeugnis des Plinius nicht weniger als 700 Abbildungen von Königen, Feldherrn, Staatsmännern, Dichtern, Prozaikern, Künstlern u. s. w. mit begleitendem Text enthalten waren«. Ezt a szokást ismerte a »Muszré Hafiloszófia« szerzője. Végül megemlíti, hogy a Salmin testvérek Paduában 1898-ban Galilei 1628-ból származó kiadatlan levélét oly apró alakban nyomatták ki, melynek magassága csupán 1 cm. és a szélessége $\frac{3}{5}$ cm. és minden oldalon mégis 10 sor van (148.).

A zsidóságnak saját tudománya számára sem lévén elég munkása, nem jut semmi a keresztény ókor számára, amit sajnálni kell. Az első századok keresztény világa külső megnyilvánulásában zsidó volt és megértéséhez a kulcsot nem ritkán a zsidóság multja és irodalma szolgáltatja. E régi igazságról újból meggyőződünk *Michel K.* iratának olvasása közben, melynek címe: »Gebet und Bild in frühchristlicher Zeit« (Leipzig, 1902.). M. azt bizonyítja be, hogy az ókeresztény művészet a IV. századig liturgiai hatás alatt áll. A művészek festményeikhez a katakombákban és egyéb alkotásaikhoz (sarkophagok, üvegfestés, elefántcsontfaragás stb.) az inspirációt az imákból, nem pedig közvetlenül a bibliából vették.

Czéljához képest megállapítja, hogy melyek a legrégibb imák és 3—7. két pseudo-eyprianusi imát közül. Ezekben természetesen Jézushoz imádkoznak, de azért feltűnő sok a zsidó liturgiai elem. Kezdődik a kedusával és a semóne eszré első szavaival: »Szent, szent, szent, a szentek szentje, atyáink atyja (istene), Ábrahám istene, Izsák istene, Jákob istene«. A kérés lényege: »adj nekünk tiszta szívet«, ami a szombati ima lényegével: »tisztítsd meg szívünket, hogy hűséggel szolgáljunk téged« formailag is egyezik. Minthogy a néphit abban az időben, mint Michel sokszor kiemeli, mindenben a sáttán kezét látta (»Der Kampf gegen dämonische Einflüsse zog sich durch das ganze Leben der Christen hindurch«, p. 26.), a szóban forgó keresztény imában is a legtöbb tért a »gonosz-tól való megszabadítás foglalja le, de ez az ima keretének zsidó voltát nem alterálja. A 2. ima hasonlóan kezdődik, közbeszúrja e szavakat: »Te read bízom lelkemet« (= בְּיָדְךָ מִסְפָּר יְהוָה). Ezután említetik az, hogy Isten feltámasztja a halottakat, mint a semóne eszré 2. benedikciójában (4. lap; cf. 28. l. 3. j.). A legnevezetesebb azonban ez a stereotyp imaformula: »A mint meghallgattad N.-t, úgy hallgass meg engem«. Az N. helyét rendszeren ótestamentomi személyek foglalják el, a legtöbbször Dániel (az oroszlanbarlaugban), Chananja, Misáél, Azarja (»a három héber« a tűzkemen-czében) stb. Egy helyen »30 ótestamentomi typus« sorolatik fel. (Rövidség kedvéért utalunk 17. s köv.; 20., 26., 41. s köv. lapokra). Ez a formula azonos az ismert stereotyp formulával: אֲנִי יְהוָה אֱלֹהֵינוּ. Ez pedig felette régi, mert az eső miatt rendezett bűjtisztiszteletnél használták (misna Taánith 2. fejj. és talmud ib.; v. ö. Kaufmann R. E. J. XIV. 33.). A keresztény vonatkozások, mint M. megjegyzi, későbbi toldalékok. Az a szabály, hogy az egyiptomi kivonulást fel kell említeni (a semában vagy utána) érvényesül 3. Makk. 6., 4—9.; IV. Makk. 18., 11—13. (v. ö. ib. 16., 21—22.); kopt Eliaapokalypsis (Michel 37. köv.). Az egyik imában (betegnél) a következő felsorolást találjuk: Ki segítette Nőét, Ábrahámot, Jóbot, Izráelt Egyiptomból való kivonulásánál stb. (Michel 24.). E felsorolás már azért is nevezetes, mert szerzője azt a talmudi nézetet vallotta, hogy Jób Ábrahám korában élt és megérte az egyiptomi kivonulást. — De máris áttörtük azt a

keretet, melyet ezen ismertetéseinkben szem előtt tartunk, tehát csak röviden említjük, hogy a haldoklók és halottaknál szokásos zsoltárok és imák szintén zsidó eredetűek (27. יִשְׁע בְּחַיִּי 29., 3. j.; 32. s köv.). A temetési imák exorcistikus czélzatúak. Keresztényeknél ilyenkor a 114. zsoltárt is énekelték (33). — Michel zsidó forrásokat is idéz, de nem ért belőlük semmit. Pl. 40. l. 5. j. Mechelta, Vajji Rabba; 39. Cant: »und darum wird auch im Schemonch-Esre für Gott die Bezeichnung »Arzt« gebraucht« (Lobspr. 8.). Szerinte Isten »Izráel betegeinek orvos«, Eusebius, Egyháztörténet V. 1., azt beszéli, hogy Lugdunum és Viena pogány hatóságai a vértanúk csontjainak hamvait a Rhonába dobták ezen megokolással: »Most meglátjuk, feltámadnak-e, vajjon istenük megmenti-e őket kezeinkből« (Michelnél 30., 2.). Ezt a pogány felfogást zsidó körökben is ismerték. Titusról azt beszéli a talmud (Gittin, 56b lent), hogy meghagyta, hogy hullájágéssék el és hamvait 7 tengerbe szórják, hogy meg ne találja a zsidók istene és ítélet elé állítsa. De ugyanezért az volt büntetése a túlvilágon, hogy minden nap összeszedték hamvait, felébresztették, elégették és 7 tengerre szétszórták (ib. 57a. fent).

*

Nagy szakavatottságról és széles olvasottságról tanuskodik Sepp I. N. műve: »Orient und Occident. Hundert Kapitel über die Nachtseite der Natur, Zauberwerk und Hexenwesen in alter und neuer Zeit« (Berlin 1903). Összeállításában nincs tekintettel sem fajra, sem korra, sem nyelvre, sem országokra. A föld minden tájáról és a világ minden irodalmából hordja össze az adatokat és a párhuzamok meglepnének bennünket, ha nem tudnók, hogy az emberiség igazi közkinese pusztán a babona és bűvészet. Ez az egyetlen közös örökség az őskorból, midőn az emberiség még egy családot alkotott. Az is lehetséges, hogy a népek sok babonát egymástól függetlenül produkálnak: közös primitív kultúra. Az egyre változó, érdekesnél érdekesebb képekből, melyet Sepp szemünk előtt elvonultat, csupán néhányat állítunk meg egy pillanatra. Közöttünk mai napig közszájon forognak a mondák, hogy ez meg ez a rabbi hosszú utakat egy-két percz alatt tett meg (keficzasz—hoórecz). Ez a babona ősrégi és zsidó eredetűnek látszik, de már a közép-

korban német földön nagyon el volt terjedve (sok lovag a keletről egy éjszaka alatt érkezik vissza német hazájába) és Aquinói Tamás külön értekezésben tárgyalta ezt a jelenséget (de raptu). A német nép most is számos példáról tud és irodalmában pontos adatok vannak erről a repülésről léghajó nélkül (Sepp 33—39). »Hörner und Bocksfuss erbt der jüdische Satan von Pan, den Pferdefuss von Centaur oder von Odins und Baldrs hinkendem Ross« (40). — A harangot a Kelet nem ismeri; az istentisztelethez kopogással (deszkára) hívnak, szóval *Sulklopfere*. A harang elüzi a levegőben tanyázó »gonoszokat«, kik kimondhatatlan nagy számmal vannak. »Dass Erz argen Zauber, insbesondere die Wetter vertreibe, ist uralter Aberglaube; er hat sich in der Christenheit auf die Glocken übertragen. Diese müssen aber kirchlich geweiht oder *getauft* sein, um ihre Kraft zu äussern, es ist im Grunde ein *heidnischer* Akt« (49). A samán még most is zörej által kergeti el a démonokat, kik minden betegségnek és bajnak okozói. Ugyanezeket a babonákat a talmud is ismeri. — Ujguineában a vukak esküformája: »Hegyek rontsatok ránk és halmok borítsatok el bennünket, ha hamisan esküszünk« (51). A kép a zsidóknál is élt, mert a midras szerint Isten Izraélre »hegyet borított« és ekkor fogadták el a törát. — A sónak varázstörő ereje van. Man szigetén, mindenki sőt hord magával és a koldus sem fogadja el az ételt, ha nincs rajta só (72). Nálunk szokásban van, hogy az első harapás kenyeret (a móczit) sóba mártják. Erre több magyarázatot adnak. Kérdéses azonban, hogy a szokás eredete nem függ-e össze az említett népies felfogással? — Az egész világon el van terjedve a hit, hogy vannak »elátkozott« házak, hol kísértetek járnak. Mindenfelé mutatnak ilyen romokat, sőt kastélyokat is. »In England macht die *physiologische, hypnotische Gesellschaft* sich an den *Ankauf von Häusern und alten Schlössern*, welche als unheimlich verrufen sind, weil es darin spukt; sie wollen mittelst Magie oder Zitation die Geister vornehmen und zum Verlassen ihrer Besetzung bestimmen« (72). A legsodálatosabb azonban az, hogy Sepp, ki a babona millió jelenségeit maga hordja össze, így nyilatkozik: »Mit Abläugnen ist hier nichts getan, vielmehr liegt in den allseitigen Berichten der Beveis vom *Hereinragen der Geister*

welt« (u. o.) A romokban régi zsidó hit szerint is szellemek tanyáznak, de az elátkozott házra nem jut eszembe példa.

Folytathatnánk a glossálást, ha erre terünk volna. Meg kell elégednünk azon fejezetek felemlítésével, melyek a zsidó bűvészzel közelebbi rokonságban állanak vagy legalább S. által ilyenekül lesznek feltüntetve.

4. Legende von der Zaubermacht des Moses, Josua und Elias.

6. Zauber- und Hexenberge. Der Hermon etc.

19. Altjüdisch-babylonische Zauberrübung. Der böse Mittwoch.

28. Strafe wegen verweigerter Gastfreundschaft. Die Geschichte von Lot.

43. Zauberwesen im Altertum.

46. Wie den Brautpaaren und Wöchnerinnen Dämonen nachstellen.

47. Teufelsbann bei Beschneidung und Taufe.

65. Der Zauberkreis.

77. Der Blutzauber und Wandsegen.

78. Ungesühntes, unstillbares Blut.

85. Der böse Blick im Völkerglauben.

99. Todesbotschaft aus dem anderen Welteile.

111. Unerhörte Mirakel von Schamanen und Fakiren, (S. hisz bennük).

*

Jeromos, mint ismeretes, a legtöbb bibliai iratot újból lefordította latinra és ez a fordítás, a Vulgata, a régi latin fordítást, az Italát, a VII. században kiszorította az egyházból. Jeromos a *hebraea veritas* hirdetője volt, mint elődje Origenes. Mindkettő zsidó mesterektől tanult, de Origenes nem vitte sokra, míg Jeromos tényleg tudott héberül. Fordítása a IV. század zsidó exegézisét híven tükröztetné, ha nem vezéreltette volna magát a régi latin verziótól, melynek szókincsét, mint az egyházban megszokottat, megtartani iparkodott. Ezenkívül még más befolyás is érvényesült, mindamellett munkája a paleszt. zsidó írásmagyarázat becses emléke és nem érdemli azt a teljes negligálást, melyben részesül. Nyelvének teljes megértésére alkalmas segédeszköz *Kaulen F.* 2. kiadásban megjelent műve: »Sprachliches Handbuch zur

biblischen Vulgata» (Freiburg i. B. 1904). Kiterjeszkedik az összes nyelvi jelenségekre, még pedig német alapossággal és rendszerességgel. Általában a Vulgata a nép és nem a klasszikusok nyelvén beszél. Az utóbbiak nyelvét, melyet iskoláinkban ma is tanulnak, senkisé nem beszélte, mert a műveltek is, kiknek irodalmi nyelve volt, népiesen színezték. A latin fordítás olyan volt mint a görög, amely szintén a nép, nem a zsidók nem is létezett speciális nyelvét használja. A Vulgata átirásai folytán a héber nyelv kiejtése szempontjából is fontos. Latinágát a héber is befolyásolta, pl. a személytelen alakot némely szó a 3. személylyel fejezi ki. Egyes szavakat in natura vett át, másoknál a jelentés módosult. Az utóbbiról 13—38, az előbbiről 111—113 van szó. A héber szavak listája teljes. Néhány megjegyzés. I. Krón. 2, 52: הָאֵלֹהִים הָאֵלֹהִים V. így fordítja: Qui videbat dimidium requietionum. A LXX tulajdonneveknek vette a három szót, melyeket már az ókorban sem igen érthettek, amint a sokféle magyarázatból látszik (cf. RSI és RDK). Jeromos lefordította szó szerint, amint tudta, ami cseppet sem feltűnő, minek Kaulen 77 tartja. Egyébiránt hibásan idézi הָ névelő nélkül. — Zekh. 9, 6 Jer. így fordít: sedebit separator in Azoto. K. 88 azt hiszi, hogy Jer. כִּי־הָ helyett כִּי־הָ olvasott és ezt כִּי gyökből származtatta. Nem valószínű, hogy ezt a csak kétszer előforduló, de jól ismert szót másképp olvasta volna. Bizonyára a hagyomány etymológiája szerint fordított, amely két szóra osztja כִּי־הָ (Szifre Deut. 248; j. Kidd. 64 c vége felé; Targ. Jon. Deut. 23, 3 stb.) és az utóbbi részt vette a fordítás alapjául. Sajtóhibák vannak 48, 11; 113, 13; 112 lent כִּי־הָ (— כִּי —); ib. כִּי־הָ. Az utóbbi kettő gyanus. Még. 116, 14.

VEGYESEK.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Dr. Wellesz I.*, Isaak b. Mose Or Sarua. Enie literarhistorische Skizze, *Pozsony* 1905 (K. l. a »Monatsschrift«-ből). — *Balogh A.*, Keresztény-latin irodalom (K. l. »Egyetemes Irodalomtörténet« II. kötetéből). — *Dr. Bernstein B.*, Templomszentelő (Felső-Eősr) Szombathely 1904. — *Dr. Spira I.*, Rede, gehalten bei d. Einweihung d. isr. Tempels in Oderfurt, *Oderfurt* 1904. — *Boroszlói szeminárium* Ertesítője, *Boroszló* 1905. — *Széfer Jesaja*, magyarázza *Dr. Krausz S.* (héber nyelven Kahana A. gyűjteményében), *Zitómár* 1905. — Emlékkönyv Bloch Mózes tiszteletére, életének kilenczvenedik évfordulója alkalmából kiadják tanítványai, *Budapest* 1905. — *Dr. Silberstein I.*, Szombati beszéd, *Budapest* 1904. — *Dr. Eschelbacher I.*, Das Judentum und das Wesen des Christentums, *Berlin* 1905. — *Dr. Löwy M.*, Antwort auf »Religion und Staat«, *Temescvár* 1905. — *Dr. Schächter M.*, Az assimilációról, *Budapest* 1905 (K. l. I. M. T. T. 1905. Évkönyvéből). — *Hall Ch. C.*, The Teaching of Theology (lenyomat »Educational Review« New-York. 1905 január).

Kitüntetések. Nemességre emeltettek: *Fellner Sándor* műépítész, *Strasser Rezső* és *Strasser Béla*, *Gomperz Miksa*, és *Gomperz Zsigmond*, *Frankel Gottlieb* és *Frankel A. H.*, *Landauer kereskedők*, *Quittner Antal* műépítész, *Meisels Samu* földbirtokos és tőszegi *Freund F.* vállalkozó udvari tanácsosok lettek.

Rabbiautás. Az orsz. rabbiképző intézetén febr. 24-én dr. *Katz Márton*, dr. *Kohn Lajos* és dr. *Urbach Henrik* rabbikká avattattak. *Urbach Dolna-Tuzlán* rabbivá választottak.

Mocatta D. F., az angol zsidóság kiváló alakja és nagy filantróp, Londonban magas korban meghalt. Jótékony célokra mintegy 600,000 koronát hagyott.

A pécsi izr. hitközség 1902—1904. évekről hozzánk érkezett jelentéséből, amely az összes intézményekről beszámol, kiemeljük a következő adatokat az utolsó évről. Nagyobb alapítványokat tettek *Krausz Béni*, *Schwarz E.* örökösei, özv.

Fischer Mórné és a jánosii Engel-család. Az iskolának 390 növendéke volt és hitoktatásban 430 tanuló részesült. Házasság kötött 44; fiú született 32, leány 34; meghalt férfi 34, nő 29. Az alapítványok állaga kerek összegben 186 ezer korona. Az összebevétel kerekben 134 ezer korona. A jánosii Engel elnök és Weisz Gábor jegyző által kiadott jelentés beszámol a tápintézet, Chevra Kadisa, Rófé Chólim és Talmud Tóra intézményekről is.

A szegedi Chevra Kadisa a zsidó jótékonyosság összes ágaira 1904-ben kerekben 10.000 koronát költött. Nagyobb alapítványokat Winkler B. és Tachauer B. (Budapest) tettek. A halálesetek száma 105. Az összvagyon 160.000 korona.

Szentföldi útra indult márczius 9-én fővárosunkból 140 tagból álló társaság, melynek fele magyar és fele külföldi volt. Külön hajón indultak, amely rituális koszttal látja el a társaságot.

Orosz üldözések. A napilapok sűrűn adnak hírt orosz zsidóüldözésekről. A nagy birodalom népei forronganak már évek óta, minek a kisinei zsidómészárlás csak egyik symptomája volt. A hivatalos körök jóakaró elnézése, mint most elég későn meggyőződnek, felbátorította a tömegeket, aláásta erkölcsi érzését és most vulkányszerűen tör ki a lázadás, melynek következménye tenger vér és a rengeteg birodalom alapjainak recsegése. Minden bűn megbosszulja magát. Sajnos, az áldozatokra nem vigasztalás.

Német fejedelmi alapítványok. Simon A. M. konzul Hannoverben, az ahlami zsidó gazdasági nevelő-intézet alapítója, január 29-én meghalt. Jótékony célra három millió márkát hagyott. Schottländer Boroszlóban 70 éves születésnapjára époly összeget adományozott.

Zunzstiftung! Die Zunzstiftung unterstützt ausnahmslos nur solche Arbeiten, welche inhaltlich und methodisch die Wissenschaft des Judentums fördern. Nur Anträge, welche mit vollständigen, ein Urteil ermöglichenden Unterlagen versehen sind, werden berücksichtigt. Dieselben sind im *Laufe des Monats Juli* dem unterzeichneten Vorsitzenden einzureichen. Für das Jahr 1905 sind überhaupt 1500 M. verfügbar. Berlin, im März 1905. Das Kuratorium der Zunzstiftung Dr. S. Neumann Vorsitzender, Prof. Dr. F. Liebermann Schriftführer. Kurfürstenstr. 126.

TÁRSADALOM.

KAYSERLING.

(1829—1905.)

Egy-egy ragyogó csillagnak az égboltról való lehullása fénynyel tölti meg a szemet, félelmetes érzéssel a szívet, mintha attól félne, hogy ismét kialakult egy parány abból az ősfényből, melynek elvált részeiként keringenek a bolygók, az üstökösök, a meteorok s időknél multán így fognak elsötétedni a nagy égitestek s bekövetkezik a borzasztó sötétség. Ily érzelmek hatalmaskodnak el a zsidó szívben is, valahányszor letűnik a zsidóság egéről egy fényes csillag. Hisz a zsidó néplelek is ilyen ősfény, melynek egy-egy sugara, egy-egy szikrája ott lobog minden nagy zsidó elmében. Avagy nem ezt mondja a mélyértelmű legenda, hogy Mózes előtt elvonultak minden kornak írástudói, vezetői, nagy férfiai? Ki tudja, talán igaz a misztikus gondolat, hogy megvannak számlálva a lelkek s nem fog tartani örökre a zsidó ősfény kisugárzása? 1905. április 21-én is lehullott ilyen csillag, kialakult ilyen fény, midőn a szabadságot ünneplő zsidóságot az a gyászos és lesújtó hír érte, hogy dr. Kayserling Májér, a pesti izr. hitközség rabbija nincs többé. A szefira napoknak szomorú történeti emlékei így szaporodtak meg ismét egy új gyászszal. Mert a mienk volt ő egészen, nekünk szentelte tehetségét, fáradozását, lelkesedését. Valamint Juda Halévi minden költeményében ott hallja Heine az égi csóknak visszhangját, azonképen Kayserling minden tettében és törekvésében ott lobogott eszményének, a zsidóságnak benső szeretete. Hetvenhat évet juttatott neki a gondviselés és mégis

fájdalmas benyomást keltett a halálhíre mindenütt. A nagy, nemes, tudós ember mindig korán hal meg, tekintetbe véve azt a sok jót és áldásosat, melyet az emberiség és a tudomány még várhatott volna tőle.

Fényes sikerekkel telt életpálya ért véget Kayserling elhunytával, szeretet és hír kísérte egész életét.

A kinek alkalma volt valaha is érintkezni vele, az megszerette igazi nyájasságát, mely egész lényén előmlött. Ha tudományos dologban fordultak hozzá felvilágosításért, a régi talmudi bölcsék módjára szent kötelességének tartotta legjobb tudása szerint az utbaigazítást megadni. Szolgálatkészségét a jótékonyság ügyének is szentelte. A nyomorgótól soha meg nem vonta segítő kezét, érdekében nem sajnált semmiféle utánjárást. Jót tett a szegényekkel, de jót tett a bölcs mondás szerint a gazdagokkal is, mert kinyitotta szívüket s alkalmat adott nekik jótékonyásra. Ezért gyakran lehetett hallani az alsó néprétegekben — és ez nálunk a legkérelhetetlenebb kritikuss — »dr. Kayserling jó ember.« Hilleli szerénység és jóság jellemezte. A multak tanulmányozásából azt az eredményt szűrte le, hogy ami nagyjainknak nagy volt az elméjük, de még nagyobb a szívük. Mint a műremeknek minden egyes része emeli az összehatást, mint a derült tájat ábrázoló festménynek különféle színei egyesülnek a szép érzetének felkeltésében, úgy meg volt benne is összhangzatban mindaz, ami lelki megnyugvást szerez, aminek eredménye a csendes megelégedettség. Mindenki bámulta az ő tudós életének harmonikus báját. Mindenki tudta: az ő családi hajléka a boldogságnak, igazi szeretetnek, gyengédségnek temploma.

Modern zsidó volt, nemcsak *lett*, mint kortársainak nagy része, kik első neveltetésüket a gettóban, első szellemi táplálékukat a jesibán nyerték s azután modernizálódtak. A gondolkodó elme és a vallásosan érző szív nem juthatott ő benne sohasem ellenkezésbe nevelésénél fogva, mely már a műveltség és a vallás jegyében folyt le. Vallásos kedély volt és azért sohasem tolt fel magát bírónak lelkiismereti kérdésekben. Szível-lekkel ragaszkodott a hagyományokhoz, különösen pesti működése alatt. Az az érdekes tünet, melyet Mannheimerről és Rappaportról feljegyeztek, hogy élemedettebb körökben szigorubb vallásos irányzatnak hódoltak, ő nála is észlelhető némileg.

Modern zsidó volt abban is, hogy az elnyomást, a jogtalanságot túrni nem tudta és kötelességének tartotta a zsidóság becsülete érdekében a sikra kiszállani. A gólusznak, a zsidóság jognélküli állapotának, mint a vallásosság megőrzőjének dicsőre, mely oly gyakori volt még a mult század dereka táján, gyűlölt volt lelkének, mert meg volt győződve róla, hogy a vallásos érzés nem harmatcsepp, mit a szabadság napja felszáríthat, hanem a kedélynek kiapadhatatlan üdítő forrása. Hittestvéreinek egyenjogusításáért igaz hévvel küzdött, mint svájezi rabbi. Midőn pedig sokan az emancipációért cserébe a vallásos szertartások kikiűzbőlését kívánták, ő határozottan tiltakozik e feltétel ellen s kijelenti, hogy a szertartásokat a politikai egyenlőségért fel nem adni a zsidóság becsületbeli kötelessége.

Modern rabbi volt ő a szószéken is. Frázisokat nem lehetett soha hallani tőle, tudományos értekezéseket sem tartott soha a szószéken, hanem a legnagyobb érdeklődés mellett társadalmi, vallásos kérdéseket fejtegetett. Lelkesedett és lelkesített. Gondolatai, szellemes ötletei kifogástalanoknak látszottak. Némelykor éles, de mindig szókimondó volt. Szerették, mert tudták, hogy szavai tiszta meggyőződéséből fakadnak.

Szível-lekkel, pontossággal, odaadással végezte rabbi-teendőjét. Hitközségének fényét és hírét emelte az ő hirneve is. Nem nagyítás, ha azt mondjuk, hogy dísz volt.

Szinte csodálatos, hogy a roppant nagy elfoglaltság és teher mellett, melyet rabbi működése vállaira rakott, oly nagy irodalmi működést fejtett ki. Flórencz 1444-ben nagy történetírójának, Bruninak koporsójára rakatta könyveit, ki akarván fejezni ezzel tiszteletét. Kayserlingnél e megtiszteltetés nem volna lehetséges. Arra a kis koporsóra, mely a nagy történész hamvait foglalta magában, nem is fértek volna el fáradhatatlan szorgalmának, bámulatos munkakedvének és nagy tudományának örök tanúi, művei. Új utakat, addig alig ismert ösvényeket nyitott meg a zsidó történelem számára, midőn 1857 óta ernyedetlen szorgalommal ősmertette, méltatta, feldolgozta a pirenuszi felszigeten lakott zsidóknak és számküüzött utódaiknak történetét, irodalmát. Akárki fog majd e tanulmányággal behatóan foglalkozni, forrásművek számára menő munkáit nem nélkülözheti. Nem hideg kézművesül írta munkáit. Minden szó tanuskodik

a mult nagy szeretetéről. Az általa elbeszélt események megrendítők; de mégis megnyugvással töltenek el bennünket. Annyi kitartás és összetartás, annyi lelkesültség és áldozatkészség a veszély, a közös baj idején jele az elpusztíthatatlanságnak, a legyőzhetetlenségnek. A spanyol korszak legalaposabb ismertetése mellett, a XVIII. és XIX. századbéli zsidóság történetét is behatóan tanulmányozta. Nagy terve volt a mult század zsidóságának teljes története. A tudományra nézve örök kár, hogy e tervét nem vihette ki. A kinek alkalmá volt a mult századbéli zsidóság történetének egy részletével is foglalkozni s tudja, mennyire van az anyag, minden egyes adat szerteszéjjel szórva a különféle alig hozzáférhető lapokba, az becsülni, sőt bámulni fogja még látszólag adathalmaz számba menő munkáit is, mint a XIX. század zsidó irodalmáról szólót, és sajnálni fogja, hogy nagy munkáját nélkülöznünk kell.

Még soká lesz érezhető az az űr, melyet elhunytá hátrahagyott. A hitközsége a rabbiszekét majd betölteni igyekszik, de azért fájlalni fogjuk pótolhatatlanságát. Mert lesznek utána is olyan jó szónokok, talán találkozik olyan is, ki folytatni fogja tanulmányait, de a vallásos érzésnek és tudásnak, a tudományos készültségnek, a nemes emberi jellemvonásnak oly egyesülése, amilyen őbenne volt található, nagyon ritka dolog. Ezt a veszteséget gyászolják benne hívei, ismerősei, barátai, tisztelői, akik hálásan és kegyelettel mondanak áldást nevére.

Budapest.

DR. RICHTMANN MÓZES.

Dr. KAYSERLING ÉLETE ÉS MŰVEL.

(1829—1905.)

A régi rabbinak nagysága az volt, ha nemcsak az aggadában, a szentírás homiletikus magyarázatában vált ki. hanem a halakhában, a komoly vallástudományban is. Az új idők szelleme ugyanezt kívánja a mai rabbitol modern alakban, hogy t. i. tevékenysége ne merüljön ki szónoklásban, praktikus lelkészkedésben, hanem idejének, tehetségének jó részét a zsidó tudománynak szentelje. Ilyen rabbi volt dr. Kayserling Májer. Rabbiműködése kedvelté tette hívei és kartársai előtt, de tudományának emléke jövőben is élni fog, mert a zsidó történet-tudomány mindenkoron nagyjai közé fogja sorolni. Művei alapvetők a spanyol zsidók történetének megismeréséhez és kiválóan becsesek a mult század kultúrtörékevéseinek megértésére.

Kayserling földije volt majdani elődjének a pesti rabbiságban, Meiselnek. Hannoverben született 1829. jun. 17-én. A gyermekifjúnak elég alkalmá volt a gimnáziumi tanulmányok mellett magát a zsidó tudományokban is kiképezni az ottani rabbi, Adler Nátán, a későbbi angolországi főrabbi felügyelete és vezérlete alatt. A gimnázium befejezése után a a talmud tanulmányozására adja magát. Halberstadtban látogatja Hildesheimer előadását, ki akkor még apósának Hirsch Józsefnek házában, mint magántudós élt. Nikolsburgban hallgatja Hirsch Sámson Rafaelt. Sajátságos dolog, hogy mind a három férfiú, kinek a zsidó történettudomány annyi sokat köszön: Geiger, Grätz, Kayserling először baráti vagy tanítványi viszonyban álltak Hirschhez, aki pedig nem igen szerette a történetet. Geiger ifjúkori jó barátja volt s később mennyire szétváltak útjaik! Grätzet annyira szereti, hogy távollétében még a rituális döntéseket is rábízza s Grätz történetének, a hagyomány korszakáról szóló negyedik kötete véget vet a szívélyes viszonyoknak, Kayserling pedig irodalmi ellenfelének, Philippsohnnak veje lesz. Ha Kayserling e két férfiúnál nem is sajátíthatott el mélyreható, alapos talmudi képzettséget, megszerethette bennük nagy jellemüket, őszinte, kép-mutatás nélküli vallásosságukat, az igazi művelt zsidókat. Prágában a zsidótörténeti kritika nagy mesterének Rappaport S.

La-nek tanítványa volt, 1851-ben rabbiképesítői oklevelet kap Würzburgban Bambergertől, ki a halberstadti Auerbach, a narboni Abraham »Ha-eskol« cz. könyvének tudós kiadója mellett, Németországnak legnagyobb rabbinikus tekintélye volt.

A 22 éves rabbijelölt Berlinbe megy, ahol a hírneves Ranke Lipótot hallgatja. Négy év után megjelenik első műve Mendelssohn Mózes bölcséleti és vallásos elveiről (Moses Mendelssohns philosophische und religiöse Grundsätze mit Hinblick auf Lessing dargestellt, Lipce, 1856). A nagy bölcselő jelentőséget melegséggel, de pártatlansággal és igazságszeretettel tárgyalja. Feltűnő viszonyát Spinozához, Leibnizhez és Kanthoz. Kimutatja, mily helytelen az a felfogás, mely benne csak jelentéktelen, lapos raczionalistát lát. A könyv legszébb része a harmadik fejezet, mely Mendelssohnt a zsidósághoz való viszonyában jellemzi. Kayserling, mint a többi Mendelssohnról írt műveiből látjuk, főleg azt a férfit bámulja benne, ki zsidó volt a szó legnemesebb értelmében, mert életében legjobban bebizonyította a mély gondolkodás és a mély vallásosság összeférhetőségét, harmonikus együttlétét. Megemlítsérem méltó, hogy Mendelssohnnak Maimonival való összehasonlítása, melyet azóta számtalanszor használtak fel a szónokok, talán ő nála található legelőször.

Időközben Ranke felhívta figyelmét a spanyol zsidók történetének fontosságára. Megtanulja a spanyol és portugál nyelvet s már 1857-ben megjelenik első dolgozata e körből ily címen »Don Pedro und sein Schatzmeister Samuel Levi.« A zsidó történelemnek tehát két legnevezetesebb korszakát tanulmányozza a fiatal tudós. Az egyikben a zsidók kiváló szerepet visznek környezetük irodalmában és kulturájában, a másik a gettóba szorított német zsidóknak a nyugateurópai műveltséggel való első nagy érintkezéséről szól s az ebből származó küzdelmekről, melyeknek nyomai belenyulnak a XIX. századba. E kitűzött céljához mindvégig hű maradt, későbbi történeti kutatásai is e két korszaknak vannak szentelve.

Midőn II. Benjamin (József Izrael) ki akarja adni utazásait 1858-ban, ő tőle kér előszót, ami arra indítja, hogy a spanyol zsidó irodalom ilyenmő műveit ismertesse. Kayserling felnyitja Pedro Teixeira földrajzi tudós emlékét. Teixeira soká mint hithű katolikus élt Spanyolországban. A XVII. század

elején Antwerpenben zsidó lett. Utazásokat tett Chinába, Indiába s művében szól ezen országoknak zsidóiról is. Következő évben tanulmányainak érett gyümölcse gyanánt megjelenik egy úttörő munka, mely a spanyol és portugál nyelvű zsidók költészetének és irodalmának teljes történetét nyújtja. (Sephardim, Romanische Poesien.) Alapos és élvezetesen megírt mű. Ebből ismerte meg a zsidó közönség legelőször Santob de Carion spanyol zsidó költőt. Szól a Hollandiában és Amerikában lakó szefard írókról is. A könyv a legkiválóbb drámaíró Antonio József jellemzésével végződik, ki egy ünnepestes autódafé alkalmából a máglyán halt meg.

Még Berlinben jelenteti meg a spanyol zsidók történetének első részét (Gesch. der Juden in Navarra, den Baskenländern und auf den Balearen 1861) melyet a kritika nagyon dicsőítőleg fogadott.

A nagy hírnek örvendő fiatal tudóst a svájci zsidók meghívják rabbijuknak. Székhelye Lengnauban, Aargau kantonjának egyik helységében volt, mert akkor csak ott és a szomszéd Endingenben laktak zsidók. A svájci zsidók akkor még nem voltak polgárilag sem elismerve. A könyv emberének, a tanuló szobájában dolgozó tudósnak a napi kérdések, a való élet eseményei és követelményei, a kor áramlatai iránt kevés az érzéke. Kayserlingnek megadatott a tehetség, hogy svájci működése alatt rendületlenül folytatva tanulmányait még hitsorsosai emancipációja érdekében sokat és eredményesen működhessék. A jövőre kor történetírója, ki majd az európai zsidók egyenjogósítási törekvéseit ecsetelni fogja, mindig hálással fog visszaemlékezni arra a fiatal rabbira, ki szóban és írásban küzdött a zsidók jogáért és megnyerő megjelenésével, személyes érintkezésben tett jó hatásával nagyban hozzájárul emancipációjukhoz. Pedig ez nem volt könnyű dolog. A bestia sohasem válogatós az eszközökben. Nevetséges, de bosszantó vádakatt kellett czáfolnia, korlátolt előítéletekkel szembeszállani. Hogy csak egyet említsünk, Schleuniger, az egyik aargaui népzézer azt állítja határozottsággal, hogy a zsidók mindennapi imájukban azt mondják: »átkozott legyen a nazareti Jézus«. (A jeles férfiú valószínűleg barangozni hallott arról a vádról, amely az $\frac{100+10+200+6}{9 \cdot 7 \cdot 1} = 1 \cdot 2 \cdot 3$ imában matematikailag ki akarja mutatni Jézus említését $\frac{100+10+200+6}{9 \cdot 7 \cdot 1} = 1 \cdot 2 \cdot 3$)

Kayserling aljas rágalmazónak bélyegzi, amíg csak meg nem mutatja azt a helyet. Örömmel tölthette el, hogy Svájc 1861. aug. 27-én emancipálta a zsidókat. Talán egyenjogúsítást ért való küzdelmei fordítják figyelmét azon férfú felé, ki tulajdonképpen rabbi volt, de testvéreinek külső szabadságáért is harcolt és kivívta számukra azt a jogot, hogy az angol földön telepedhessenek le. Így keletkezett Manasse ben Izrael életrajza, mely valóságos forrásmű e férfú működésének megismerésére. Nem sokkal később megjelenik első művének kibővítése gyanánt Mendelssohnnek teljes életrajza. Lépésről-lépésre kíséri életét és tökéletesen jellemző hű képet igyekszik nyújtani felőle. Jellemzi mint zsidót, mint bölcselet s mint író. E mű (Moses Mendelssohn, sein Leben u. Wirken) még mindig a legalaposabb Mendelssohn-életrajz. Alig volt két évig Svájcban s már megírja a köztársaság zsidóinak bő történetét (Monatschrift XII. 441. l. s. köv.) 1864-ben megjelenteti Kuh Efraim német költő hiteles élettörténetét, mely élesen megvilágítja azon zsidók lelkiállapotját, akik már egy kis napfényt éreznek, mely a getto falainak résein keresztül beözönlik. Közben szorgalmas munkatársa különféle zsidó folyóiratoknak. A Frankl-féle Monatschrift, Steinschneider, Hebräische Bibliographiejének és apósa ujságjának (Allgemeine Zeitung des Judentums) lapjain gyakran találkozunk nevével. 1867-ben kiadja a portugál zsidók történetét, amelyvel befejezi a pyrenaeusi félsziget zsidóinak történetét. Habár e korbéli főbb eseményekről az akkor már megjelent Grätz-féle történet elég felvilágosítást nyújt, mint Kayserling maga is elismeri, a részletesebb kutatás dicsősége mégis az övé. Sokkal objektivebb, mint Grätz, nem volt annyira fajtörténeti, nem volt meg benne az a »szent harag«, amely Grätznek annyi bámulót s annyi ellenséget szerez, de azért a sok szenvedés s hősies türés láttára kitör belőle az igaz zsidó érzés. Maga mondja az említett művének bevezetésében, hogy a szefard zsidók vértanúságának ecsetelésével hithűségre és buzgalomra akarja a jelenkori Izraelt inteni. »Évszázadokon gyönyörködünk spanyol testvéreink gondolatgazdagságában és szellemi termékeiben, évszázadokon át élveztük a lelkes spanyol költők dalait és költeményeit, vigaszt és megnyugvást találtunk költészetükben és himnusaikban; most meg tanuljuk meg a spanyol-portugál néptől, vala-

mint hitükért vért, vagyont áldozó spanyol-portugál zsidóktól azt az izzó szeretetet a valláshoz, mely mélyen gyökerezik a szívben.« E szavakkal fejezi az 1859-ben megjelent művét »Ein Feiertag in Madrid.«

Abban az évben, melyben Magyarországon a zsidók elnyerik a polgári egyenjogúsítást, a svájci köztársaság kantonjai még mindig arra igyekeztek, hogy a zsidókat távoltartsák, illetőleg tartózkodásukat lehetetlenné tegyék. Kiadták ugyanis a tilalmat, hogy a hagyományos zsidó vágatási mód nem alkalmazható többé. E dolog különösen Lengnau és Endingen zsidóit sújtotta súlyosan. Kayserling fáradhatatlan utánjárással összegyűjti az összes nevezetesebb európai szakértők véleményét, akik mindannyian kijelentik, hogy a vágatás legalább is olyan humánus, mint a taglóval való leütés, ha ugyan nem emberségesebb. (Die rituelle Schlachtfage, Aarau 1867.)

Meisel, a pesti hitközség főrabbi, 1867. november 30-án elhunyt. A község nem keresett többé főrabbit, hanem helyébe német hitszónokot. A jelöltek között Kayserling is szerepelt. Nem volt könnyű dolga, mert mind a két ellenjelöltje, Bäck Sámuel Lissából és a prágai híres hitszónok Stein A., nagy tetszést arattak, különösen az utóbbi ragadta hallgatóságát bámulatra. A hitközség Kayserling nagy tudományos érdemeit, valamint az emancipációért kifejtett működését méltányolva, nagy többséggel megválasztja 1870. június havában. Mily különbség a felfogásban. Mikor a pesti község a 30-as években rabbit keres, oly férfút kíván, ki megelégszik az adott jogokkal és nem küzd polgári egyenjogúsításért és néhány évtized múltán már az ellenkezője megy érdemszámba.

Szeptemberben megtartja beköszöntőjét, mely a békét hirdette az akkor már kettészakadni akaró hitközségnek. Kijelenti, hogy a pártok felett áll s a község egységét akarja megővni. Nem barátja a romboló reformnak, de a mérsékelt újítás diadalát erejéhez képest segíteni fogja. Senkinek lelkiismeretbeli és véleményszabadságát nem akarja korlátozni, de megkívánja, hogy neki is adják a jogot meggyőződéséhez való ragaszkodásra.

Harminczöt éven át működött Pesten 1905. április 21-én bekövetkezett haláláig. Tudományos munkálkodását fáradha-

atlanul folytatta. Elsőben figyelmét fordítja a zsidóság XIX. századbeli történetének egyik nevezetes művelődési momentumára a modern prédikációra és összegyűjti a legnevezetesebb szónokok életrajzát, jelesebb beszédeit két kötetben. A megjelent beszédek talán nem mind becsesek az utókorra, de e mű történeti fontossága idők múltán csak nőni fog, mint reper-tórium a században működő rabbiknak. 1879-ben megjelenik egyik legnagyobb, magyarra is lefordított könyve a zsidó nőről. A 80-as években Ausztriában s részben Magyarországon dúló zsidóellenes áramlat több kisebb vitairat megszerkesztésére indítja. A bécsi közélet egyik kitűnősége kívánságára jellemzi névtelenül megjelent dolgozatában a zsidóság erkölcsét a család, állam, társadalomhoz való viszonyában (Das Moral-gesetz des Judentums.) A tisztaeszlelő vérvád alkalmából a »vérvád« címmeel megjelentet egy füzetet, mely alaposág, nyugodtság által tűnik ki. Midőn az uzsora-törvényt hozták nálunk, sokan a zsidóság ellen irányulónak akarták feltüntetni, de ő ennek elejét akarván venni, kifejti, hogy éppen a zsidóság ítéli el legszigorúbban az uzsorát. (Az uzsora és a zsidóság, 1882.)

Abból az alkalmából, hogy Jellinek Adolf a bécsi hit-községnél töltött huszonöt év jubileumát ülte, kiadja a jubiláns tiszteletére, a Mendelssohnra vonatkozó ismeretlen és ritka okmányokat s leveleket (Moses Mendelssohns Ungedrucktes und Unbekanntes von ihm). 1884-ben megbízza Németország egyik legelőkelőbb történettudományi szemléje (Jahresberichte für Geschichtswissenschaft), hogy a zsidó történetre vonatkozó referatumokat ő írja, amelyeket eddig Steinschneider állított össze.

Szép kitüntetésben volt része, midőn az amerikai zsidóság az újföld felfedezésének négyszázadik évfordulója alkalmából felkéri azon kérdés megoldására, hogy minő szerepe jutott a zsidóknak a nagy spanyol és portugál felfedezéseknél. Ezt a kérdést legelőször Kayserling vetette fel a zsidóirodalomban 1857-ben a Monatschrift VII. kötetében és ezért hozzáfordultak. E célból nagy tanulmányutakat tettek Spanyolországba a könyvtárak átkutatására. Kaufmann Dávid azt mondja Grätzről: »Az igazság kiegyenlítő hatásának, pálma és olajágnak egyaránt tűnik fel az, hogy a spanyol történeti akadémia Madridban őt, a zsidót és a spanyol kiűzetés ecsetelőjét

tiszteletbeli tagjának választotta.« Szórol-szóra áll ez Kayserlingről is. Tanulmányútján mindenütt tisztelettel üdvözöltek a tudományos körök, a történeti akadémia őt is megválasztja tagjának. Levéltári kutatásainak eredményeit egy 1894-ben megjelent könyvben foglalja össze. Egy érdekes képet tár elénk. Midőn a spanyol udvarban Kolumbust még közönséges ábrándozónak tartották, sok zsidó tudós helyesli tervét, többek között Zakuto Ábrahám, a Juchaszin szerzője. Érdekében titkos zsidók lépnek fel. Első felfedező útjában zsidószármazású tengerészei is voltak. Nagy szerepük volt a zsidóknak a portugál Vasco de Gama felfedezéseinek lehetővé tételében. Még 1889-ben »Refranos e Proverbios de los Judios Españoles« cz. alatt adalékokat közöl a zsidó irodalomtörténethez. Egy évre rá Steinschneidernek, a legkiválóbb bibliografusnak ajánlja »Biblioteca Española-Portuguesa Judaica« francziául írt művét, mely az összes zsidó szerzők spanyol-portugál nyelvű műveinek pontos összeállítása. Ugyanebből a körből van véve egyetlen héber nyelven írt dolgozata, mely egy kevésbé ismert férfiút, Aboab Izsákot emeli ki a feledés homályából. Aboabnak igen hányatott élete volt. Portugáliában születik, Amsterdamban él. Innen a braziliai Pernambuco rabbijának meghívja. Mivel Brazília birtokáért a portugálok a hollandokkal nagy háborúba keverednek, a zsidóknak igen sokat kellett szenvedniök, melyből Aboabnak is kijutott. (Hagoren folyóirat III. k.)

Pesti működése alatt azonban leginkább a XIX. századbeli zsidó történettel foglalkozott. Elődjének, Meiselnek, valamint apósának Philippsohnnak szép emléket emel életrajzaik által. A század legnevezetesebb férfainak történetét mondja el dióhéjban »Gedenksblätter« cz. könyvében és irodalmát ismerteti a Winter-Wünsche-féle »Jüdische Litteratur« gyűjteményében. E műve a legelső, de igen becses kísérlet arra, hogy e század roppant nagy zsidó irodalmáról hű képet adjon. Az I. M. I. T. évkönyveiben is írt erre vonatkozó cikkeket. Utolsó dolgozata halála után jelent meg az »Ost és West« folyóiratban és Fürst Julius lipcei egyetemi tanár emlékének van szentelve. Ha elgondoljuk, hogy e mellett ujságot is szerkesztett (Ungarisch-Jüdische Wochenschrift), műveket kiadott (Meisel, Der Prüfstein), 86 nagyobb értekezést írt a különféle folyóiratokba és időszaki gyűjteményekbe (Schwab,

Repertoire s. v.) bámulattal telünk el ennyi tudás, szorgalom s odaadás láttára. Bámulatunk csak növekedik, ha meggondoljuk, hogy tudományos működése mellett mily nagy volt praktikus tevékenysége. Tehetsége a szószéken is nyilvánult. Gyakorlott és jó szónok volt. Svájci működése alatt hivatalos rendelkezés szerint szombatoként legalább félórás beszédet kellett tartania. Pesten számolt az itteni viszonyokkal, a közönség türelmetlenségével s rövidre fogta mondanivalóját. Kiismervén hallgatóságát, hatni tudott rá, majd lelkesítő komolysággal, szigorú igazmondással, majd a gúny fegyverével, a szellemesség derűjével. Szépen, folyékonyan ömlött szájából a szó. Beszédeiből nagyon keveset nyomattatott ki. Említsük meg egyik 1885-ben tartott peszach-prédikációját, melyben a zsidóság becsületbeli kötelességének mondja a receptczióért való küzdelmet. (Was ist die Religion des Judentums?)

Szeretettel ünnepelte meg hitközsége az ő negyedszázados rabbijubileumát. Üdvözléttel járult elébe az országos rabbiképző intézet tanári kara is. Kayserling éveken át az intézet vezérő bizottságának tagja volt, valamint sok közhasznú és jótékony intézetben fejtett ki áldásos tevékenykedést. Az ünnepelésből a »Magyar-Zsidó Szemle«, melynek megjelenésétől fogva munkatársa volt, szintén kivette részét. Bacher Vilmos meglehangú és lendületes cikkben méltatta érdemeit. Örömmel tölthette el szívét azon örömnapon is, midőn családja, barátai és tisztelői körében hetvenedik születésnapját ülte meg. Igazi zsidó életet élt. Az ő világa is hármassal oszlopon nyugodott: tudományon, vallásosságon, és jótékonyaságon. A szegények, szenvedők szíves közbenjárót találtak benne. Nyájas volt mindenki iránt, bárki fordulhatott hozzá felvilágosításért. Nagyságát csak fokozta szerénysége. Mint a sugarak a gyújtópontba, úgy egyesültek kiválóságai, törekvései sikerei szívének egy szenvedélyében: a zsidóság szeretetében. Lelkes zsidót, nagy tudóst, nemes embert veszítettünk benne. A szavak, melyekkel elbúcsúztatta nagy kartársát, Brüll Sámuel Löböt, ő rá is vonatkoznak: »Üdv neked, Megboldogult, ki felemelkedtél és nagygyá lettél a törával, fáradoztál a törával és elköltöztél hervadhatatlan nevet hagyva hátra népünk történetének lapjain«.

Budapest.

DR. RICHTMANN M.

TÁRSADALMI SZEMLE.

A magyar zsidóság a haza sorsában, jó és balszerencsében egyaránt osztozik és igaz részvéttel kísérte József kir. herceget, a magyar főherceget utolsó útján. Bár külön kapcsolatot élete folyása felekezetiünkkel nem mutat, kegyelettel őrzi emlékét, mert a hazáért élt és dolgozott. Szívéhez nőtt minden, ami magyar, ugyanezért e helyről is, hol tisztán a felekezet ügye lebeg szemünk előtt, hódolattal adózunk fenkölt személyének, mert minden igaz magyar ügy egyszersmind a hazai zsidóság ügye is. Kisérje áldás nemes emlékét.

A zsidóság két kiváló alakja, Rothschild Alfonz és Nathaniel bárók költöztek el az utóbbi időben az élők sorából, az első Párisban, a másik Bécsben. Alfonz báró a pénzügyi világ egyik kimagasló egyénisége, hazája körül kiváló érdemeket szerzett, midőn egy emberöltő előtt a német hadisarcz lefizetésére szükséges szédítő nagyságu összeget senki által nem remélt rövid idő alatt előteremtette. Nagyobb tett volt ez, mint valamely nyert csata, de a vezető nem kért jutalmat. Szerény férfiú volt, ki azóta is számos izben szolgálta hazáját nagy eszével és szaktudásával, anélkül hogy valamely Fugger szerepére vágyott volna. Testvérfia Nathaniel báró az üzletvilágtól távol állott és a jótékonyaság tág mezején keresett tért tevékenységének. Elégge jellemzi végrendelete, melyben husz millió koronát hagyott idegbetegek számára felállítandó szanatorium javára. Ily fejedelmi legátum csak zsidótól telik, nem azért mert Rothschild volt — hisz egy 80 millió vagyont hátrahagyó Schwarzenberg herceg, ki agglegény volt, a bécsi szegényeknek néhány év előtt ezer forintot testált — hanem azért, mert zsidó volt. A Rothschild család híven őrzi a zsidó hagyományokat és nagylelkűségükkel nemcsak családjuk nevét aranyozzák meg, hanem egyszersmind tanúságot tesznek a zsidó szív örök jósága mellett is. Kisérje áldás emléküket.

Dr. Klein Mór, nagybecskerei főrabbi és az orsz. rabbiképző-intézet vezérő bizottságának buzgó tagja, papi műkö-

désének 40. évfordulóját ünnepelte hitközsége és az egész megye valláskülönbség nélkül. A jeles férfiú több hitközségben hirdette az Úr igéjét és e nagy gyakorlati tevékenység mellett időt talált arra is, hogy irodalmunkat becses munkákkal szaporítsa. Maimonides bölcsészeti művét ő ültette át magyarra és megajándékozta irodalmunkat »A Tévelygők Vezetője«-vel. Egyéb alkotásai mellett rámutathatunk azon tudományos tevékenységre, melyet folyóiratunkban két évtized óta kifejt és örömmel ragadjuk meg az ünnepélyes alkalmat, hogy kitűnő és tisztelt munkatársunknak szívből kívánjuk szerencsét élete nagy sikeréhez. Adja az ég, hogy tevékenységét zavartalanul folytathassa és alkotásait ujjakkal szaporíthassa.

*

A pesti izr. hitközség rabbiválasztásra készül és négy férfiút tisztelt meg azzal, hogy bemutatkozásra meghívta. Bizalma dr. Fischer prágai, dr. Pollák soproni, dr. Handler lugosi és dr. Kecskeméti nagyváradai rabbik felé fordult. Tulzás nélkül konstatálhatjuk, hogy a meghívottak valamennyien mély hatást tettek a közönségre, és mély rokonszenvet keltettek benne nevű anyjuk, az országos rabbiképző-intézet iránt, mely eddig hason alkalomkor előtte nem ritkán gucsmolva lett. Midőn e sorokat írjuk, a közvélemény kialakulóban van és nem tudható még, hogy kié lesz a pálma. Az sem bizonyos, hogy hány pap fog választatni. Minthogy a pesti hitközségnek ezelőtt 35 esztendővel, midőn 30,000 lélek tartozott hozzá, 4 papja volt, nem tudható, hogy jelenleg, midőn legalább ötször annyi a lélekszám, hány rabbi választását fogja szükségesnek tartani. Minthogy kellő számú papok nélkül felekezetet tartani nem lehet és minthogy ily óriási számú hivek között az irányok és szükségletek külön-félék, kétségtelennek látszik, hogy e fontos kérdés minden körülméltetés mellett hamarosan fog dűlőre kerülni. Ez a mi benyomásunk, kik az eseményeket távolból figyeljük és a krónikás hűségével regisztráljuk.

*

Alább közöljük az »Országos Iroda« jelentését, melyet a kerületi elnökök ez idei gyűlése elé terjesztett. Minden körülményre kiterjedő figyelemmel rajzolja meg felekezetünk köz-állapotát és az olvasóra oly hatással van, mintha valami tör-

télneli okmányba merülne el. A panaszok azonban, sajnos, nem a multaké. De a reményt, hogy azokká fognak válni, nem szabad feladni. Semmi esetre sem fog a közoktatási kormányzatnak sikerülni, hogy tényeiben megnyilatkozó felfogásával felekezetünket a jogegyenlőség alajjáról letérítse, bár nem tagadható, hogy itt-ott inficiálja a felfogásokat. A felekezetnek saját hatáskörében annál erősebben kell a többi felekezetekkel való egyenlőségét érvényre emelni.

*

A gyűlésről röviden számolunk be. A kerületi elnökök a jelentést egyhangulag köszönettel tudomásul vették és az előterjesztésekhez hozzájárultak. Az Országos Iroda elnökévé egyhangulag dr. Mezei Mór választották meg, kinek felekezeti körünkben kifejtett tevékenységéről képet adtunk akkor, midőn a VI. izr. községkerület elnökévé választatott meg. Ugyanakkor rámutattunk Schweiger Márton lelépő elnök érdemei sorára, ki most agg korára való tekintettel az irodai elnökségről való lemondásának tudomásul vételét is kérte. A gyűlés Schweiger elnök érdemeinek méltatása mellett e kérést teljesítette.

*

Krausz Lajos de Megyer kir. tanácsos 60 éves korában meghalt. Közszerelése, amely fellépése elején a közvélemény rokonszenvével nem találkozott, az idők folyamán egyre rokonszenvesebb lett. Már életében több nagy adománygyűjtő gazdagította a közintézményeket, melyekről végrendeletében fejedelmileg emlékezett meg. Kerekösszegben egy millió koronát hagyott jótékony célra, melynek harmada felekezeti intézményeknek jutott. Kitért niécét az örökségből kizárta és ezt meg is okolta. Egy félmillió koronát elszegényedett nagykereskedők és nagyiparosok számára építendő menházra testált. Áldás emlékére.

*

A tudományos körökben nagy meglepetést keltett a Vámbéry Ármin által megüresedett egyetemi tanszék betöltése, mely alkalomból dr. Goldziher Ignác nyilvános rendes egyetemi tanári címmel és jelleggel felruházott tanár lett kinevezve. Megsérténők olvasóinkat, ha Goldzihernek nekik bemutatni akar-nának; ismerik mindnyájan a keleti és zsidó irodalom körül

szerzett érdemeit, melyek nevét világszerte ismertté tették. Csak legújában nyújtotta neki a magyar tudományos akadémia az elismerés palmáját, midőn az első osztály elnökévé választotta meg dr. *Heinrich Gusztáv* helyére. Oly kitüntetés, melyben hazánkban hitrokon még nem részesült. Örömmel regisztráljuk e helyen, hogy dr. *Mahler Gusztáv*, kiváló egyiptológus és assyriológus, a Nemzeti Múzeum őre, rendkívüli egyetemi tanárrá lett kinevezve.

*

Csendes visszavonultságban élt egy évtized óta *Weisz J. H.* bécsi tudós, ki nemrégén 90. születésnapját ünnepelte és kinek most halálhírért olvassuk. Nevét nagy munkája a »*Dor Dor ve-Dorsav*« tette híressé és jó régi szokás szerint őt is a munkájáról nevezték el. Ebben az öt kötetben W. elbeszélte a hagyomány történetét a legrégibb időkől az ujkorig. A legrégibb idő W.-nél szó szerint veendő, mert ő a hagyomány keletkezését a bibliai korba, még pedig itt is jó magasra, helyezte vissza. Műve héberül lévén írva, felvilágosítólag hatott a régi talmudista körökre. Nem annyira az új igazságok erejével, hanem inkább a móddal, melylyel az eseményeket előadta és a talmud tekintélyeit bírálta. Egy szóval, a talmudbölcseket emberekké varázsolta át oly kör számára, amely ezek emberi voltára sohasem gondolt. E pár szóval természetesen nem kívánjuk W. jelentőségét méltatni, csupán arra a térre mutatunk, hol ő a legnagyobbak közé emelkedett. Az Isten szép korral ajándékozta meg hívét, ki az ő szólejében kertészkedett. Áldás a jámbor emlékére.

*

Szilasi Móricz a magyar nyelvtudomány egyik vezére, a kolozsvári egyetem tanára, alkotó ereje teljében 51 éves korában elhunyt. Szegény sorsból, pusztán önerejéből emelkedett ama magas helyre, mely őt díszítette, de a melyet ő is díszített. Tipusa volt ama szegény zsidó tanulóknak, kik eszményekért hevülnek és ez eszmények által megnesemesülnek, nem ritkán sikereket is aratnak. Egy élet küzdelmei méltó jutalmaként nyerte el a legmagasabb elismerést, amely tudós férfiu előtt lebeg. De alig három évig fejthette ki azt a tevékenységet, melyet a legkíváncsabbnak és legnemesebbnek tekintett. Súlyos veszteség érte a magyar tudományosságot. Szilasi-

ban azonban az ember kiválóbb volt még mint a tudós: szép összhangban egyesült benne a mintaszerű családfő, a hű barát, és jó zsidó. A »jó zsidó« mindent megmagyaráz, tudott dolgozni, tűrni, szenvedni, szeretni. Eszményi családi élet egy eszményi nő oldalán volt nagy szíveért jutalma és sikere az igaz barátok nagy köre, kiknek szívében a jeles férfiu örök távozása sebet ejtett. Kisérje áldás nemes emlékét.

*

Az orosz zsidók helyzete egyre sötétebb alakot ölt, mert a szórványos üldözések rendszerekké váltak. Nem a nép haragja, amely hirtelen fellobban és hirtelen elalszik szüli a zsidóüldözéseket, hanem a hivatalos kényuralom, amely a könnyelműen felidézett háboru miatt felgerjedt népharagot magáról a zsidóra vezeti le. Középkori véres eseményekre emlékeztet a zitomiri zsidó zavargás. A védekező zsidókat a rendőrség lefegyverezte, de a zavargók ellen csak akkor lépett fel, midőn már késő volt. Az állandóan napirenden levő rablások és fosztogatások felforgatják az orosz zsidók amugy is sanyaru gazdasági helyzetét és az emigráció lavinaszerűen nő. Természetesen a munkások és még teljesen ki nem raboltak nyulnak a vándorbothoz. Ezeket az orosz birodalom elveszti, a földhöz ragadt szegény, melytől bevalottan szabadulni akar, megmarad, mert nem mozdulhat. Hogy ezek az állapotok hova fognak fejlődni, senki sem tudhatja. Ily óriási tömegeket a középkori zsidó üldözések nem mozgattak meg és hiányzik minden analógia. Csupán az a remény marad, hogy a béke helyreálltával az orosz belső béke is helyreáll és a viszonyok konszolidálódni fognak.

*

Szerencsés és üdvös eszme az Orsz. Izr. Közalap vezetősége részéről, hogy a zsidó tudományokban kiváló fiatal embernek 2000 koronás ösztöndíjat juttat. A zsidó tudás anyagi és erkölcsi sikerének csekély volta mellett felette buzdítólag fog hatni a lelkes ifjúságra az a tény maga, hogy ez a hivatott testület pártfogásába veszi. Korunkban, midőn a zsidó irodalom azelőtt nem ismert arányokat öltött és számos szakra oszlik, nem elég már egy biblia- és talmudpéldány. A gazdag kézirati kincsek a gazdag britekhez kerültek és ambiciózus fiatal ember a fenti ösztöndíj segítségével Oxford és a British

Museum gazdag forrásaiból csillapíthatja tudásszomját. Megittasodhatik tőlük egész életére és lelkes munkásává válhatik a munkásokra szoruló zsidó tudomány számára.

AZ ISZRAELITÁK ORSZÁGOS IRODÁJÁNAK JELENTÉSE.

— Előterjesztett a •Kerületi Elnökök Gyűlésé-nek Budapestén, 1905. évi május hó 15-én tartott ülésében. —

Tisztelt Gyűlés!

Múlt évi június hó 6-án tartott gyűlésünkön előterjesztett jelentésünkben kiterjeszkedtünk ama főbb ügyekre, melyek hitfelekezetünk közérdekeivel kapcsolatosak.

Az országos felekezeti politika egyes, reánk közvetve kiható, nyilvános jelenségeinek méltatása mellett saját szorosan vett területünkről is megérintettünk több oly kérdést, melyek egyrészt felekezetünk közjogi helyzetével és másrészt hitéletünkkel való összefüggésük folytán gondjainknak állandó tárgyai.

Működésünk jogalapját és küzdelmeink erősségét alkotó szervezetünkből reánk háruló feladataink köteleességünké teszik, hogy éber figyelemmel kísérjük a közéletnek minket érintő nyilvánulásait, hogy levonjuk innen a felekezet okulására és irányítására szolgáló tapasztalatokat. — Eddigi törekvéseink meddőségén el nem csüggedve, úgy érezzük, hogy viszonyaink között, mikor a felekezet egyetemes és szerves akaratának megnyilatkozása elé akadályok gördülnek, a mi feladatunk, hogy az országos kormány előtt a törvényen és jogegyenlőségben alapuló igazaink megtámadhatatlan dokumentumait feltárjuk és hogy magát a felekezetet a jogaink és céljaink iránt való öntudatos törekvéseire buzdítsuk és vezessük.

Különböző kormányokhoz intézett kérelmeink, okadataink és sürgetéseink az okmányoknak egész gyűjteményét alkotják. E körüli fellépéseinkben az ország közviszonyaira, a kormányzati nehézségekre vagy anyagi kérdésekben, az állam pénzügyi helyzetére való tekintettel, sok áldozat és gyakori lemondás árán tanúsított szerény és mértékletes eljárásunk eddigelé a megérdemelt méltánálással még nem találkozott. Sőt az államnak az egyházakkal szemben kifejtett tevékenysége közben azt kellett tapasztalnunk, hogy hitfelekezetünk nem részesül a figyelem és elismerés ama mértékében, melyet — szerénytelenség nélkül mondhatjuk — mindjobban kiérdemelt. A közélet eseményeinek megfigyelői sűrűn tapasztalhatják, hogy valahányszor a kormány az egyházak ügyében

cselekszik vagy nyilatkozik, az a körülmény, hogy hitfelekezetünk a törvényesen befogadott egyházak rendjébe tartozik, eddigelé kellő tekintetben még nem részesült. A t. Gyűlés bölcsesége fog dönteni a felett, hogy vajjon az egyes kerületek gyűlékezeteiben felhangzott ily irányú felszólalások nem mérlegelendők-e és további elhatározásainknál figyelembe nem veendő-k-e.

I.

Felekezetünk anyagi viszonyainak rendezése elsőrendű kérdéssé vált. Az intézmények kiépítése, fentartása és korszerű fejlesztése nagy áldozatokat igényel. A hiterkölségi élet méltó és hivatott képviselőinek alkalmazása, a népnevelési és egyéb intézmények létesítése elviselhetetlenné vált terhekkel jár. Az ország népessége között többnyire kis számban alakult vallástestületeink ez aránytalan terhek alatt összeroskadnak. Az egyesek áldozatkészsége elérte azt a pontot, melyen túl már nem fokozható. A gazdasági élet minden tényezője szűkül. Az egzisztenciák ingadoznak és ezt elsősorban a hives áldozataira utalt erkölcsi testületek érzik meg. A kiskereskedők, kik vidéki testületeink zömét alkotják, új közgazdasági jelzavak nyomán fakadt intézkedések hatása alatt a tönk szélére jutnak, vagy földönfutókká válnak, ami által a szerényebb hitközségi szervezetek bomlásnak indulnak, az alkalmazottak sorsa pedig bizonytalanra válik. Pedig az intézmények iránt támasztott igények a kulturális haladás mértékével párhuzamosan növekszenek. Pedig fennmaradásuk állami szempontból sem közömbös.

Az a munka, melyet az önmagára hagyott, önmagára utalt hazai zsidóság az utolsó négy évtized óta erkölcsi hivatása mélyítése érdekében a magyárosodás, a közművelődés és saját intézményei terén kifejtett, fényes tanúbizonysága felekezetünk nemes erejének. Azokat az anyagi áldozatokat, melyeket ez időben hoztunk, egyetlen egy felekezet áldozatai sem közelítik meg. Aránytalanok ezek a zsidóság közjogi létének rövid idejével, a meghasonlás szomorú képét mutató belső életével, számával és vagyonával.

Es nagy küzdelmeinkkel szemben, melyeket szakadatlanul vívunk, az állam velünk szemben közönyt mutat. Hiába való, hogy egyénenként az állami terhek viseléséből bőven kivesszük a részünket. Hiába való, hogy felekezetünk a bevett egyházak sorába becikkelyeztetett. A törvényeknek erejét csak a terhek viselésének szempontjából érezzük. A felekezetünkre nézve dekretált jogegyenlőség elve valóvá nem válik. Hasztalan törekszünk arra, hogy rendezett keretek között teljesíthessük feladatainkat, hiába kérjük, hogy a mi áldozatainkból is gyűlő állami bevételekből arányos segítséggel támogattassunk.

Az állam, mely a nemzeti szempontból sok kifogás alá eső felekezetekkel szemben is a jogok és előnyök osztásánál a legnagyobb bőkezűséget tanúsította, a hazafias magyar zsidósággal szemben a törvények pusztá ígérétéen túl alig bocsátkozik.

E megfigyeléseink folytán évek óta azon fáradozunk, hogy rendet létesítsünk a felekezetben, a tudatos munkának alapot vessünk, hogy az állami kormányzatot a felekezeti áldozatkészséget országosan szervezzük és hogy az eddigi gyakorlat megváltoztatására kérjük. A szervezet ügye a kormány kezén megakadt. A közalap létesítése, a szervezeti kérdés stagnációja folytán, a felekezet közösségének anyagi erőtenyeszőjévé nem fejlődhetett. Az állami dotáció mértéke inkább csak a fenálló gyakorlat súlyos voltának kiáltó bizonyosságává vált.

Való az, hogy a receptció törvénybe iktatásának idejéig a kormányok az állami segítség ügyében, ha nem is elfogadható okokból, kivételes eljárásukra nézve némi igazolást meríthettek. Amde amióta az izraelita vallásfelekezet a törvényesen befogadott egyházak sorába iktatott, a megkülönböztetés eme látszólagos alapja is eltűnt és az államnak felekezetünk iránti kivételes gyakorlata azóta annál szembeűnőbbé vált. Számos ízben kifejtettük ezt a vallás- és közoktatásügyi kormányok előtt, de számbavehető sikert elérni képesek nem voltak.

Az 1848. évi XX. t.-cz.-ben lefektetett elvek megvalósítása ügyében keletkezett országos mozgalom ennél fogva kellő alkalomul kínálkozott nekünk, hogy a t. Gyűlés és ezzel felekezetünk figyelmét ez ügyre nyomatékkal felhívjuk. A két protestáns egyház részéről az 1848. évi XX. t.-cz. végrehajtása ügyében megindított lépéseknek tüzetes ismertetése mellett utolsó gyűlésünk alkalmával utaltunk arra, hogy felekezetünk ez idő szerinti állami gyámolításának ügyén csak akképpen segíthetünk, ha az utat követjük, melyre a protestáns egyházak léptek. Az 1848 : XX. t.-cz. 2. szakaszában az »e hazában törvényesen bevett minden felekezetekre nézve különbség nélkül a törvényes egyenlőséget és viszonyosságot,« a 3-ik szakaszban pedig »minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségének közálladalmi költségek általi fedezetését« biztosítja. Elvitázhatlan tehát, hogy ez a törvény a zsidó felekezetre is kiterjed és hogy az abban lefektetett elvnek reánk való hatása az állam létének alapját képező jogosság sérelme nélkül meg nem tagadható. Ismertettük, hogy a protestáns egyházak mily értelemben és mely igényekkel óhajtják az idézett törvény végrehajtását és volt alkalmunk a kormánynak e tekintetben elfoglalt álláspontját is közölni.

A törvényben minden bevett vallásfelekezet számára biztosított jogegyenlőség elvéhez, valamint a kormány ezzel össze-

hangzó akkori nyilatkozatához kötöttük felekezetünk igényeit. Kétségtelen, hogy az állami segítségnek ez képezheti egyedüli törvényes alapját, és világos az is, hogy a részesedés arányának egyedüli igazságos kulcsa csak a népességi viszonyok alapján állapítható meg.

Az 1848 : XX. t.-cz. végrehajtásának időpontjáig egyházi czélokra törvényhozásilag megállapított javadalom megállapításánál szintén a lélekszám aránya lehet irányadó, miért is azt az álláspontot foglaltuk el akkor és foglaljuk el most is, hogy az állam költségvetésében a törvényesen befogadott vallásfelekezetek javára megállapított javadalmat a jogegyenlőség elvének megfelelően szintén a lélekszám arányában kötelesek előirányozni.

A protestáns felekezetek az 1848 : XX. t.-cz. végrehajtásának eshetőségére való tekintettel az állammal szemben támasztott igényeiket részletesen bejelentették. Minthogy ez igények jogalapja egy és ugyanazon törvényen gyökerezik, a t. Gyűlés felhatalmazott bennünket, hogy ugyanazon módon, amelyen a két testvér protestáns egyház követeléseit formulázta, a magunk felekezetében a szükséges adatokat szerezzük be és azokat érvényesítsük.

Ehhez képest 1904. évi június hó 27-én 24.912. sz. a. kelt körlevéllel fordultunk valamennyi hitközségünkhöz, amelyben kérdőívek becsatolása mellett felvilágosítást kértünk ama főbb viszonyok felől, melyek az állami segélyre nézve befolyással bírnak.

A beérkezett adatok nem teljesek és ezért azokat egyelőre a kormányhoz fel nem terjesztettük. De a rendelkezésre álló hiteles adatok, például az adózási viszonyokat illetőleg, oly szomorú képet adnak hitközségeink szorult viszonyairól, a tagok terheiről, melyek mindazokra nézve, akik hitügyeink állapotaival behatóbban foglalkoznak, felette meglepők.

A protestánsok az elviselhetlen egyházi adóteher csökkentésének céljaira igényelt állami segélyre vonatkozó kérelmük megokolásánál előadják, hogy náluk az egyházi adó országos átlagban az állami adónak 32'82%-ára rug. Jóllehet hitközségeink nagy részénél a gabella, vagyis a huszfogyasztás után szedett közvetett adó képezi a jövedelem főrészt, a hitközségi adó az állami adónak említett átlagát messze túlhaladja. A hitközségek túlnyomó részénél a kultuszadó az állami adónak 50—70%-a, de nem éppen ritka esetben a 100%-ot felülhaladja, sőt több esetben a 160%-on is túlterjed. E közvetlen adókon kívül a tagokat még számos szolgáltatás terheli, mint amilyen a már érintett gabella, az ima-székberlet, a husvéti liszt vagy pászka adója és sok oly teher, melyet más egyházak nem ismernek, melyet azonban hitköz-

ségeink és intézeteink, alapok hiányában, és tekintve, hogy az intézményeket nagyobbára kevés számú tag tartja fenn, a híveknek behajtani kénytelenek.

Az ország legtöbb helyén, ahol nagyszámú virágzó egyházközségek vannak, a mellettük eltorpülő csekély számú, túlnyomólag szegény zsidó család nyilvános iskolát és egyéb intézményeket tart fenn és a gabella-szolgáltatást idevéve, az esetek nagyobb részénél a szegénysorsú tagok ötszörösét is fizetik annak az összegnek, melyet más egyházak önmagukra nézve, bár joggal, horribilisnek nyilvánítanak.

A két protestáns egyház az állammal szemben támasztott igényei érdekében közösen jár el. Ez együttes fellépésnek hatása az eddigi tárgyalások rendjén máris nyilvánvaló. Hitfelekezeteink erejét a szervezeti ellentétek körüli viaskodásban meríti ki. És habár zilált viszonyaink között nem állhat módunkban, hogy a kormány elé terjesztendő adatokat a kérdés egész komplexumára kiterjesszük, habár az összhangzó fellépésben rejlő erő kifejtésében gátolva vagyunk, mégis könnyű szerről beigazolható, hogy az ország valamennyi egyházai között a zsidó hitfelekezet van a legszármalmasabb viszonyok között és hogy mindaz, ami más felekezetek anyagi helyzetére nézve áll, súlyosabb mértékben nehezedik a zsidó hitfelekezetre.

Annak a nagy aránytalanságnak az igazolására, mely az egyházi célokra engedélyezett állami segélyösszegeknél fennforog, álljanak itt az 1905. évi államköltségvetés következő adatai. E szerint előirányoztatott:

1. A görög szert. kath. egyház részére	277.200 korona.
2. Az ágost. hitv. evang. » »	314.800 »
3. Az evang.-református » »	461.900 »
4. A görög-keleti egyház részére	200.000 »
5. Az unitárius » »	42.000 »
6. Az izraelita vallásuak » »	51.000 »

Sem több, sem kevesebb állami segítséget nem igénylünk, mint amennyit az ország többi felekezetei közös jogforrás alapján élveznek, illetve mint amennyi az izr. vallásfelekezetet a lélekszám arányában megilleti: Nem hangsúlyozhatjuk elégszer, hogy a törvény mellettünk szól. Alkalmazása csak a jogegyenlőség elve alapján képzelhető. A törvényesen bevett felekezetek egyenrangúak. A felekezetek osztályozásának helye nem lehet. A jogok osztásánál a hazafias egyházak közötti megkülönböztetéseknek törvényes oka nincsen. Miként, hazai törvényeink szerint, a teherviselésben a polgárok egyenlők, azonképpen egyenlők az állam jogkedvezményeinek élvezetében. Az állam a törvény előtt egyenlő felekezetekkel egyenlően köteles elbánni.

Ezért kiváltképpen a protestáns felekezet és az állam között folyó idevágó tárgyalásokat nyomon követjük, hogy az ott leszűrődő megállapodásoknak reánk való kiterjesztését követelhesünk.

A két protestáns egyháznak többször említett közös memorandumában a miniszterelnökség mult évi október hó 28-án 4972[M. E. szám alatt kelt leiratában válaszolt. Az általunk kifejtett álláspontunk szempontjából e leiratot nagyjelentőségűnek tartjuk. De kiváltképpen fontos reánk a miniszterelnökség ama kijelentése, hogy a »kormányt, valamint egész működésében, úgy ezen kérdések elbírálásánál is csak azon nagy szempont vezetheti, hogy a törvényesen bevett vallásfelekezetek közötti tökéletes egyenlőség és viszonyosság az egész vonalon érvényesüljön«.

A lényegre nézve a miniszterelnökség közölte a protestáns egyházakkal amaz elvi álláspontját, hogy az 1848: XX. t.-cikk 3. §-a értelmében nyújtandó államsegéllyel az egyházak autonómiáját sértetlenül fentartani akarja, miért is az állam nem az egyházi testületeknek és egyházi céloknak fogna megadni a segélyösszegeket, hanem az egyházi főtestületekkel, illetve azok megbízottaival megállapítván a szükséges segélyösszeget, az egyházi főtestületeknek hagyja fenn a segély megosztását és hovaforrását.

Ami a két egyház különböző címeken előterjesztett kéréseit illeti, a kormány kijelenti, hogy első sorban a ref. egyház tagjain nyugvó elviselhetetlenül súlyos adóterhek megszüntetését óhajtja keresztülvinni és e célból a törvényhozás elé külön javaslatot kíván előterjesztetni, az emlékiratban foglalt egyéb szükségletekről úgy kíván gondoskodni, hogy az állam pénzügyi helyzete által vont korlátok között évről-évre emelje az egyházak dotációjaként a költségvetésbe beillesztett tételeket.

A két testvér-egyház mult évi december hó 6-án kelt feliratában felelt a miniszterelnök leiratára, melyben az imént idézett kijelentésekért köszönetet mond, de utalással az 1848. évi XX. t.-cikk 2. és 3. §§-aiban alaptörvény erejével bíró állami kötelezetre, mely szerint azok a vallás-erkölcsi és közoktatási célok, amelyek terheit a bevett vallásfelekezetek hordozzák, lényegükben állami terhek s így azok felezésére tehet az állam kötelezve van, azt a meggyőződésünket nyilvánítjuk, hogy az alaptörvény által biztosított segélyezés a budget keretében évről-évre felveendő dotáció rendszerén teljes hajótörést fog szenvedni.

Egy tekintet az idetartozó számadatokra és szembeöltő, hogy amittől a protestáns egyházak kedvezőbb viszonyok között tartanak, a mi felekezetünkre nézve régi sérelemként áll fenn.

De míg részükre az aránytalanul előnyösebb dotáció fölemelése ígérve van, addig semmi nyomát nem látjuk annak, hogy az állam az izraelita vallás reczpcziójának legalább e téren való következményeit levonni hajlandó lenne és a gyakorlatban sem látjuk érvényesülni ama egyedül helyes, egyedül törvényes elvet, hogy a recipiált vallásfelekezetek közötti tökéletes egyenlőség és viszonyosság az egész vonalon érvényesüljön.

A felirat, melyet a protestáns egyházak a kormány-elnökhöz intéztek, azzal a kérelemmel végződik, hogy az 1848. évi XX. t.-cz. 3. §-a értelmében nyújtandó államsegély kérése, velük szemben már most haladéktalanul törvényhozásilag oldassék meg.

Az 1905. évi április hó 3-án tartott ref. zsinat e kérdésekkel behatóan foglalkozott. Két nézet állott itt egymással szemben. Az egyik felfogás a protestáns egyházaknak egyházi és iskolai szükségletei kielégítése körül a magyar állammal szemben támasztható igényeit nem egyedül az 1848 : XX. t.-cz. 3. §-ából származtatja, hanem más történelmi alapokra is helyezi, amivel annak bizonyítása célozotatnék, hogy a jelzett igények »a többi bevett vallásfelekezetek hasonló igényeivel ugyanazon jogcímre és jogalapra nem helyezhetők.« A másik nézet szerint az 1848 : XX. t.-czikk semmi egyben nem alapszik, mint az egyes bevett egyházaknak és vallásoknak egymással való teljes egyenlősítésén, hogy a protestánsok egyéb történelmi jogai ezzel megszüntek és csak gyengülne a protestánsok igényének alapja, ha a törvénnyel konkuráló más alapokat keresne. A zsinat az első nézet kérdésében ezúttal nem döntött, hanem elfogadott egy javaslatot, mely szerint helyeslőleg veszi tudomásul az egyetemes konventnek az 1848. évi XX. t.-cz. végrehajtása tárgyában ez ideig tett intézkedéseit. Helyesli a már mult évben ismertett emlékiratot. És helyesli a kormányhoz intézett feliratot is.

A tanulságos vitából bennünket főleg gróf Tisza István miniszterelnök úrnak döntő felszólalása érdekel, melynek lényege abban áll, hogy a protestáns egyházak nem járnának el helyesen, ha ezt az egész kérdést abba az irányba kívánnák terelni, hogy az 1848 : XX. t.-cikk végrehajtása címén felmerülő és joggal felmerülő különböző igények egyszerre, egy csapásra oldassanak meg. Még pedig először finansziális szempontból. Ha az egész kérdésnek egy csapásra való megoldása kívánnatnék, ez — úgymond — természetesen maga után vonná a kérdés felmerülését a többi vallásfelekezeteknél is. Ezt az állam nem bírná. »Míg ha természetesen konstruálva is kívánalminkat az egész vonalon belemegyünk abba, hogy az állam a segélyt, hozzájárulását, amelyet az 1848 : XX. törvénycikkben tett ígéret czímén az egyházaknak ad úgy, amint

eddig is tette, lépésről lépésre fokozza, — így szól a miniszterelnök úr, — akkor igenis meggyőződésem az, hogy már a legközelebbi jövőben újból jelentékeny lépéssel mehetünk előre.«

Részünkről és amennyiben az ajánlott mód törvényesen bevett felekezetünk érdeke ellen fordul, ez ellen a leghatározottabban tiltakozni vagyunk kénytelenek. Örömmel látjuk, ha a protestáns egyházak az állam által magasztos céljaik elérésében segítettnek, de megengedhetetlennek tartjuk, hogy az államsegély eddigi rendszere és mértéke a mi rovásunkra tartassék fenn és hogy e keretben egyes bevett felekezeteknek további fokozott előnyök osztassanak, míg a mi felekezetünk jogos kívánatai egyenesen mellőztetnek. De tiltakozik ez ellen a kormánynak ama erkölcsi és jogi tartalma szerint értelmezendő nyilatkozata, hogy a bevett felekezetek közötti tökéletes egyenlőség és viszonyosság érvényesítését kívánja. Már pedig ugyanaz a jogelv, mely az 1848 : XX. t.-czikk végrehajtásánál érvényesítendő, teljes mértékben hatályos az állami dotáció ideiglenes rendszerében. Az állami segítség ezidő szerinti módját a miniszterelnök beszédjében az 1848 : XX. t.-czikk czímén tett ígéret »részletfizetése«-nek nevezte. Ez pedig minden bevett felekezettel szemben azonos jogalapon, a tartozás arányában, vagyis a népességi viszonyoknak megfelelően törlesztendő.

Az izraelita vallásfelekezet eddigelé csekély dotációját nem a bevett vallásfelekezetek sorában, tehát nem is az 1848. évi XX. t.-czikk ígérete alapján és így nem is a népesség arányában nyerte. Az izraelitáknak engedélyezett segély 1868 óta szerepel az állam költségvetésében, holott a reczpczió óta felekezetünk állami dotációja a többi egyházak dotációjához viszonyítottan lett volna megállapítandó. Nyilvánvaló tehát, hogy ha a többi bevett vallásfelekezetnek segélyezési ügye az eddigi rendszerben fejlesztetnék, a törvényesen befogadott izr. felekezet állami segélye nem a reczpczió előtti időből eredő szubvenzió alapján, hanem mindaddig, míg az 1848 : XX. t.-czikk végrehajtása ténynyé nem válik, az 1848 : XX. t.-cikk szellemében más egyházakkal szemben alkalmazott mérték és a lélekszám arányában állapítandó még.

II.

A lelkesízi jövedelem kiegészítéséről szóló 1898. évi XIV. t.-cz. kedvezményeiben hitfelekezetünk lelkeszei szintén felette csekély mértékben részesülnek. — E törvény alkalmazásának módja ellen kifogás nem emelhető, de ennek rendelkezései átmenetileg sem voltak kellő tekintettel a rabbiképzés módjára, illetve a minősítés kérdésére. Emez állami segítség előnye felekezetünk lelkeszeire nézve úgyszólván egészen veszen-

képesek a vallásos élet legprimitívebb szükségleteit is fedezni. A legtöbb esetben néhány nélkülözhetlen alkalmazottjainak fenntartásáról is csak szegényesen képesek gondoskodni. Meny-nyivel kevésbé lehetne tehát e napról-napra tengődő elszegényedett testületeket ez idő szerint egyszerűen rendszabályokkal arra szorítani, hogy gyakran minden kvalifikáció nélküli alkalmazottjaikat véglegesítsék, vagy előregedett, alkalmatlanná vagy munkaképtelenné vált alkalmazottjaiknak és családjaiknak végellátásáról önerejükől gondoskodjanak.

Habár ez a kérdés is szorosan összefügg a hazai zsidóság függőben lévő nagy szervezeti ügyével, anyagi viszonyainak rendezésével, kötelességünkben állónak tartottuk, hogy egyfelől a hitközségek különböző szervezetei és a hitközség autonómiája szempontjából sok tekintetben nehézkes jogviszony rendezésének módját tanulmány tárgyává tegyük, másrészt felkértük *Bein Károly és Bogyó Samu* tanár urakat, hazánk e téren legkiválóbb szakférfiain, hogy egy nyugdíjintézet tervét tanulmányozzák. Bírjuk szíves ígéretüket, hogy legközelebb az ily tervezet szempontjából szükséges kérdőíveket rendelkezésünkre bocsátják. Az adatok begyűjtéséhez és a terv megvalósításához a t. kerületi elnök urak szíves segítségét fogjuk kérni. Nagy örömünkre lenne, ha egy ily országos nyugdíjintézet kötelékében az ország valamennyi hitközsége és tisztviselője egyesülne, ami, tekintve, hogy itt sem vallási, sem szervezeti különbözések föl nem merülhetnek, nem tartozik a lehetetlenségek közé.

Ámde itt is kérni fogjuk az állami segítséget, melyet a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumnak ez ügy iránt tanúsított meleg érdeklődésénél fogva remélünk is lehet.

IV.

Hazai népoktatásunk ügye rég idő óta gyökeres javításra szorul. Első organikus népnevelési törvényünk életbelépte óta a nevelési tudomány nagy haladást tett, a tanügyi törvényhozás sok irányban fejlődött, aminek következményeképpen a közoktatási kormány számára e téren nagy feladatok nyíltak meg. E feladatok megoldása viszonyaink között kiválóan bölcs államférfiúi megfontolást igényelt, mert az általános és hazai tapasztalatok eredményének értékesítése mellett népoktatásunknak nemzeti irányban való továbbfejlesztése elsőrendű állami érdeként állott előtérben.

A késői nemzedékekre átalakítólag ható, a magyar közművelődésre következményeiben eléggé meg nem becsülhető értékű munkát az a javaslat indította meg, melyet *Berzevicsy Albert* vallás és közoktatási miniszter a népiskolai köz-

oktatásról szóló 1868-ik évi XXXVIII. és a népiskolai hatóságokról szóló 1876-ik évi XXVIII. t.c.z. módosítása tárgyában mult évi október hó 18-án a magyar országgyűlés képviselőházához benyújtott. Nemzeti szellemtől áthatott népoktatásunk minden igaz híve hazafias örömmel köszöntötte mint olyat, melyen a magyar népművelődés alkotmánya felépülhet.

A magyar zsidóság, mely ama néhány évtized alatt, amióta saját iskolai ügyeit törvényes oltalom alatt intézheti, beigazolta, hogy népiskolai ügyét abban a hazafias irányban törekszik fejleszteni, mely az új népiskolai törvényjavaslat előtt eszményként lebeg. A miniszteriumnak a tanügyre vonatkozólag közzétett adatai ezt eléggé tanúsítják és így önként értetődik, hogy az új népiskolai törvényjavaslatot hitfelekezetünk is őszinte meglepéssel üdvözölte.

Ámde e javaslat 7-ik §-a vallási tekintetben jogosult aggodalommal töltötte el a hazai zsidóságot. Nem kifogásoljuk 7-ik §-nak amaz intézkedését, mely zúgiskolának minősíti az olyan vallás-iskolát, mely nem az illető hitközség felügyelete alatt áll, amely nem bír e célra berendezett és a közegészségügyi követelményeknek megfelelő helyiséggel és amelynek tanítója nem magyar állampolgár. De sérelmesnek, veszélyesnek, sőt bomlasztó hatásúnak tartják a zsidóhitközségek azt a tilalmat, hogy a vallásoktatásra naponként legfeljebb csak két óra fordítható, és hogy a külön vallásiskolába 8 éven alul levő gyermekek nem járhatnak. Számos hitközség küldöttsége járt nálunk ez ügyben, az ó-budai izr. hitközség pedig beadványt intézett hozzánk, melyben a sérelmesnek talált szakasz megváltoztatása iránti lépések tételére kér bennünket.

A felmerült alapos aggodalom lényege abban áll, hogy a törvény a hat éves tanköteles kor mellett a vallás-iskola látogatására egy nyolcz éves kort állapít meg, holott a szülők egyébként nincsenek korlátolva abban, hogy gyermekeiket, a rendes iskoláztatáson kívül idegen nyelvekben vagy zenében is oktathassák. Époly kevésbé nyugodhatnak meg vallástestületeink abban, hogy a törvényhozás állapítsa meg a tanköteles gyermekek hitoktatásának mértékét és hogy ily módon felekezet voltaképi hatáskörébe aratkozzék.

Ennek folytán a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumnál előterjesztést tettünk, melyben felekezetünk jogos álláspontját kifejeztük és hivatkoztunk arra, hogy a miniszterium már előzőleg meghallgatásunkkal meg is állapította azokat a szabályokat, melyek a rendszeres vallásoktatás tanítására alkalmasak. A gyermek korára és a tanítás idejére vonatkozólag a javaslat benyújtása előtt az volt a megállapodás, hogy hat éven aluli gyermekeket a vallásiskolába befogadni nem sza-

bad, mert ezek csak az 1891: XV-ik törvényeziknek megfelelő kisdávókká járhatnak; hogy továbbá a vallásiskolában a tanköteles gyermekek oktatása csak akkor veheti kezdetét, mikor a rendes iskolában a tanítás véget ért.

Ez alapon teljesen megakadályozható, hogy a vallásiskolában a fejletlen gyermekek túlságos szellemi munkával terheltessenek. Vagyis ily módon az új törvényjavaslat 7-ik §-ával szemmel tartott cél teljesen elérhető, anélkül, hogy a felekezet önrendelkezési jogán sérelem ejtetnék.

E fellépésünk folytán biztosítottunk, hogy a törvényjavaslat további tárgyalásának rendjén hitfelekezetünk emez érdeke teljes mértékben tekintetbe vétetni fog.

V.

A vallásoktatás egységes tanterve ügyében kiküldött országos bizottság nagy szorgalommal folytatta tevékenységét. Az arra hivatott férfiak valóban a kiváló célznak megfelelő szerezettel látták a munkához.

Az országos gyűlés által mult évben kiküldött albizottság mult évi április havában egy szerkesztő-bizottságot küldött ki, melynek tagjai: Kohn Sámuel dr. rabbi úr elnöklelte alatt: Blau Lajos dr., Krausz Sámuel dr., Adler Illés dr., Kiss Arnold dr., Venetianer Lajos dr. urak és Munkácsi Bernát dr. úr mint előadó, Bernstein Béla dr. és Neumann Ede dr. albizottsági tag urak közreműködésével több napon át házódó ülést tartott. Ebben megállapították az Országos Tantervi Bizottságtól megszabott irányelvekhez alkalmazkózva, különösen a középfokú iskolák I—VII. osztályaira vonatkozólag a bibliai és liturgiai héber tananyag részleteit, egyéb tantárgyaknak pedig kereteit. Ezekkel kapcsolatban tisztázták az elemi iskolákat illető fontosabb kérdéseket is.

Munkácsi Bernát dr. az összes határozatok szemmel tartásával elkészítette a tanterv-javaslatot, mely általában kiválónak elismert munkálata a t. kerületi elnök uraknak és az Országos Tantervi Bizottság tagjainak bírálati észrevételei közlése iránti kérelmünk kapszán megküldöttük.

A beérkezett bírálati észrevételek sokszorosítottak és a bizottság tagjaival szintén közölve lettek. A további észrevételeket az eddigi módon szintén közölni fogjuk.

Remélhető, hogy a szerkesztő-bizottság minden akadályt leküzdve, munkáját nemsokára, de mindenesetre ez év folyamán befejezi és hogy az egységes országos hitoktatási tanterv életbeléptetése iránt már a jövő naptári év folyamán a szükséges intézkedések megtehetők lesznek.

Az eddigi költségeket az országos izraelita közalap viselte és nem kételkedünk benne, hogy e nagyjelentőségű munka további anyagi terheit a közalap szintén magára vállalja. Ez áldozatkészséggel a felekezet háliját érdemli ki.

VI.

A felekezet közjogi állásának megfelelő főrendiházi képviselő és önkormányzati jogunk törvényes biztosítása ügyében tett lépéseink ez évben sem vezettek sikerre. Pedig lelkes segítségünkre volt e törekvéseinkben egy egész csoportja ama kitűnő férfiaknak, akik közéleti működésük közben is hűséggel gondoltak felekezetünk jogküzdelmére.

De a politikai viszonyok az állami kormányzatot minden cselekvésben gátolták és így most alig csodálható, ha felekezetünk nagy kérdéseinek megoldásához közelebb nem jutott. Bízást reméljük, hogy közviszonyainkban hamarabb gyökeres és kedvező fordulat áll be és hogy a meginduló munka során a zsidóság érdeke is megfelelő érvényre jut. Évek óta a mi felekezetünk az, mely első sorban szenved közállapotaink ingadozásai alatt, míg más felekezetek jogai, mint azt e jelentésünk első részéből is láthatjuk, a legsúlyosabb helyzetben is érvényesülnek. Azt a meggyőződésünket kell hangoztatnunk, hogy ama törekvésünk, melylyel a törvényes biztosítékokkal övezett erkölcsi és művelődési érdekekért küzdő magyar zsidó egyház alkotmányát kiépíteni akarjuk, az állam méltánylására teljes joggal számíthat. Hitünk és erkölcsi fölfogásunk tisztult nyilvánulásának, a magyar műveltség és hazafias szellem terjesztésének és erősítésének keressünk megfelelő keretet. Lehetetlen, hogy ebben a nemzet képviselője beennünket továbbra is gátoljon. Hihetetlen, hogy hazafias kormány kiáltó szózatunkat meg ne hallja, meg ne értse és felekezetünk életerei tovább is lekötve maradjanak.

Azért ezentúl is főfeladatunk, hogy síkra szálljunk ama holt jogok föltámasztásáért, melyeket számunkra a törvény biztosít, és azokért, melyek törvény nélkül való életre kelni nem tudnak.

Kétségtelen, hogy céljaink elérésében jelentékeny módon hátráltat bennünket az a testvéri viszály is, mely a magyar Izraelben elülni nem akar. Valamennyi ügyünkben, melyeket itt megérintettünk és egyáltalán mindazokban, melyek felekezetünknek az államban való helyzetét és benső fejlődését érintik, az egységes erő, összhangzó akarat, közös cél hiányát érezzük. Fájlaljuk, hogy a testvéri egyenetlenség is szaporította azokat az okokat, melyek nagy érdekeink valósulását gátol-

ják. De részünkről nem adhattuk föl a reményt, hogy a jobb belátás diadalra viszi a közös cél, a közös történet, közös szenvedések által is megszentelt ősi hitünk szőlőjét. És hogy az a békés szellem, melynek szószólói voltunk, az az irány, melynek követését hirdettük, nem maradt hatás nélkül körünkben, sőt némi rész azoknak körében sem, kiknek táborunka hosszú időn át az összekötő kapcsolatok keresése helyett benső gyengeségük miatt csakhamar összeroskadó válaszfalak építésében merítette ki erejét, azt az egyes községkerületeinkben felhangzó szöszögek és több orthodox hitközségnek legutóbb nyilvánosságra jutott nyilatkozatai is mutatják.

Annál meglepőbb volt tehát a hazai zsidóságra, midőn váratlanul régi csatakiáltás és rozsdás fegyver zaja törte meg a felekezeti élet békés csöndjét. Többen, akik még az orth. szervezési szabályzat értelmében sem tekinthetők az e szervezetben egyesülő hitközségek jogos képviselőjének, egy nagy gyülekezetet hívtak egybe, melynek napirendjére szervező szabályzatok elfogadását és választások megejtését tűzték.

A gyülekezethez terjedt apparátussal folyt egybehívása a kormány figyelmét is magára vonta és a vallás- és közoktatásügyi miniszter a f. évi február 16-iki lapokban a következő tájékoztató nyilatkozat közzétételére érezte magát indítatva:

»Az izraelita hitfelekezet orthodox árnyalata, az orth. »izr. közvetítő-bizottság kezdésére e hónap 27-én Budapesten »országos közgyűlés megtartását határozta el, mely közgyűlésnek első tárgya az orthodox izr. szervezőszabályzat módosítása, második tárgya a közvetítőbizottsági elnök megválasztása. Miután a hazai izraeliták vallási viszonyaira vonatkozó »érvényben levő szabályzatok szerint az *orthodox árnyalatú izraelitáknak külön országos közgyűlése nincs*, miután a közgyűlés rendezői illetékes helyről ily közgyűlés tartására engedélyt és felhatalmazást nem kértek és így el sem bírálható »ama körülmény, vajjon a tervezett módosítás nem alkalmas-e »arra, hogy az izr. vallás egységét pártárnyalati szempontból »megbontsa: a tervezett közgyűlés pusztán *magánjellegű értekezletnek* tekintendő.«

A gyülekezés hatályának és jogszerűségének eme legilletékesebb jellemzésével az orthodoxia vezetősége nem törődött, hanem e helyett a hitközségekben mutatkozó elégedetlenségre való tekintettel, úgy tüntette fel a szabályzati terv ügyének szönyegre hozatalát, mint egy új korszak kezdetét, mint egy új irány inaugurálását, holott régóta tudja, hogy céljának megfelelő szabályok alkotását az a körülmény gátolja, hogy egy miniszteri rendeletben foglalt szervező szabályzata a módosítás mikéntjére intézkedést nem tartalmaz, holott a kormány-

nak álláspontja előtt nem volt új és e szerint a gyülekezet perspektívája sem lehetett titok előtt.

Az orthodox közvetítő-bizottság még 1897. évben készített egy szabályzati tervet, melyet avégből terjesztett fel a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumhoz, hogy ezt az előleges észrevételével lássa el. Ily előleges miniszteri észrevételezés útján akarták a kormány jóváhagyását megnyerni, másrészt erre való utalással az orthodox hitközségek hozzájárulását kieszközölni.

Az ügyet 75.310/1897. szám alatt tárgyalta a kultusz-minisztérium. Álláspontját a következő előadói vélemény tükrözteti vissza:

A bemutatott tervezet címe: »Az orthodox izraelita (hittörvényhű) felekezet országos szervezeti szabályzata.« A »közvetítő bizottság« előadja, hogy »elérkezettnek látja az időpontot, amidőn főleg az egyházpolitikai törvények létrejötté folytán felekezeti alkotmányát kibővíteni és a megváltozott viszonyoknak megfelelően módosítani előadhatatlanul szükségessé vált.« És e kibővítést keresztülviendő, az általa készített szabályzattervezetet, még mielőtt azt a felekezet hivatott tényezője, az összes orthodox izraelita hitközségek közgyűlése elé terjesztené, szabályszerű tárgyalás és elfogadás végett bemutatja, azzal a kéréssel, hogy »ezen tervezet tanulmány tárgyává« tétessék és az észrevételek arra előzetesen megtétessenek.

E beadvány arról tesz tanúságot, hogy az orth. közvetítő-bizottság nem bír helyes fogalommal az iránt, hogy egy felekezet autonómiájának minő uton kell létesülnie. Mindaz, amire az orth. közvetítő bizottság eddigelé szerzett jogai tekintetében hivatkozhatik, O Felségének 1871. évi október hó 22-én Schönbrunnban kelt legfelsőbb elhatározásából áll, amely azonban nem tartalmaz egyebet, mint legkegyelmesebb felhatalmazást az 1871. évi november hó 15-én 26915. sz. a. kiadott körrendelet kibocsátására, amelylyel az »orth. izr. szervezőszabályzat« a »Rendeletnek Tára« 1871. évfolyamába belekerült. Sem a körrendelet, sem pedig a mindössze 29 §-ból álló szabályzat egyetlen egy betűt sem tartalmaz arra nézve, hogy ezt az orth. szervezőszabályzatot minő testület lesz jogosítva megváltoztatni. Pedig egy felekezet autonómiájának létesítésénél az első fontos kérdés az, hogy minő módon alakítandó át az a testület, amely hivatva legyen a felekezet egyházi alkotmányát megállapítani?

Azonfelül, hogy az orth. közvetítő bizottság e kérdés fontosságától áthatva nincsen, még egy másik igen fontos körülmény iránt nem látszik tisztában lenni. A főfelügyeleti

jogot a kormány akképen gyakorolja a felekezetek autonómiájával szemben, hogy első sorban az autonom felekezetnek arra hivatott közege megállapítja a szükségesnek talált szabályokat és csak a szabályszerűen megállapított statútumokat teszi a kormány a főfelügyeleti jog erejénél fogva megvizsgálás tárgyává. A fenförgő esetben pedig az orth. közvetítő bizottság egy szabályzatvezetést, amelynek elkészítésére nem is illetékes, előzetesen terjeszt fel már észrevételezés végett, tehát az a kívánsága, hogy a kormány ezt a tervezetet felülvizsgálja már előbb, mintsem azt egy, az autonómia létesítésére hivatott testület megállapította volna.

Az orth. izr. közvetítő bizottság kívánsága tehát merő képtelenség. Az általa előterjesztett kérelem semmiesetre sem teljesíthető.

A kormánynak az orth. szervező szabályzat megváltoztatása körül követendő eljárás és következképpen a megtartott orth. értekezlet határozatának hatálytalan voltára vonatkozó régebbi és újabb teljesen összehangzó nyilatkozatait nemcsak a tényleges viszonyok és a fennálló szabályok, hanem az ország több előkelő orthodox hitközségeinek nyilvánosságra jutott hasonló értelmű nyilatkozatai is támogatják. Több orthodox hitközség eleve tiltakozott a gyülekezet ellen a jogszűrés szempontjából. Tiltakozás történt orthodox részről a felekezetben már fennálló sajnálatos szakadás mélyítése iránt erőketben már fennálló sajnálatos szakadás mélyítése iránt erőszakolt áldatlan törekvések ellen is, ami a felfogások lassú, de kétségtelenül folyamatban levő átalakulása mellett bizonyít. És jogait követelte a megtartott gyülekezetben a magyar kultúra is, érvényre törvén orthodox testvéreink tanácskozásaiban a nemzeti művelődés nagy érdeke is, mely közöttünk eddigél az egyetlen lényeges differencia volt.

Az orthodoxok gyülekezetéből nyilvánosságra jutott tárgyalási anyagban még egy újszerű jelenséggel találkozunk, mely szintén az átalakulást, sőt egy tekintetben felfogásainkhoz való simulást mutatja. Ismeretes, hogy a kongresszusi tárgyalások alkalmával a felekezet szervezeti ügyében folyt nagy harcok közben az orthodoxia álláspontjának egyik fő alapja az volt, hogy a kongresszusi szabályok centralizálnak. A »közponosítás« ellen az egyetemes gyűlés tanácskozásaiban, az országban, időszaki irataikban a legelkeseredettebb harcot folytatták. A hitközségek autonómiája iránti féltékenységgel hihetetlen arányokat öltött. Minden szándék, mely vezető organumok létesítésére, ellenőrizetre és felügyeletre célzott, mint a centralizáció veszedelme átok sulya alá került. Kiterjedt ez nemcsak a közsgkerületek és országos iroda intézményére, hanem maguk az elnevezések is, mint a zsidóságra és a tórára kárhözatosak, a haragos indulat tárgyai voltak. A »centralizáció«

eme félelmetes rém, mely ránehezedett az ország zsidóságának egy nagy részére, mely hónapokon át ott kísértett az orthodox szónoklatokban, mely a kormányhoz intézett beadványoknak is állandó popánca volt, szintén és ez aztán végkép letűnt, mert az orthodoxia új szabályzati terveiben annektálni törekszik még az »országos iroda« elnevezést is. Sőt egyenesen elnevezi azt és egyéb bizottságait »központi«-aknak és több oly intézkedést teszen, melyet a kongresszus idején mint a vallásra és felekezetre vészthozott tüntettek fel. Teszik pedig ezt minden kendőzés nélkül, sőt valójában a legmeregvebb közponosítás célzatával és oly irányban, hogy ha e magánjellegű értekezleten tárgyalta szabályok valókká válnának, a hitközségek autonómiája teljesen megsemmisülne.

Ez értekezleten újból szóhoz jutott ama fölfogás is, mely az adminisztráció terén egymástól eltérő szervezet alapján álló hitközségeknek a különböző vagyis orthodox kongresszusi és status quo ante külön hitfelekezeti jellegét követeli. Az orthodox értekezlet elé terjesztett szabályzati tervben ez a külön hitfelekezeti jelleg a legélesebben kidomborítottatik, anélkül azonban, hogy e hitfelekezet kritériuma megállapíthatnánk.

Az orthodoxia vezetőségének ez a politikája nem új. Komoly törekvésnek azonban ezt sem a múltban, sem a jelenben nem tekinthettük. Sőt úgy vagyunk meggyőződve, hogy ha a fennálló törvények értelmében a külön felekezetté való alakulás következményei elé állíthatnánk, az ország értelmes orthodox hitközségei ez eltévelyedést kivétel nélkül belátnák és ezt a célzatot a szervezet kérdéséből örökre kiküszöbölnék.

A zsidóságban fennálló szervezeti differenciák emez elferdítésének előzményei a t. Gyűlés előtt eléggé ismeretesek ugyan, de azért rövid vonásokban azokat mégis szíves emlékeztetükbe idézzük. Midőn Ó Felségének 1888. évi június hó 5-én kelt legfelsőbb elhatározása alapján Trefort Ágoston vallás és közoktatásügyi miniszter 1888. évi június hó 21-én 1191. eln. sz. a. az izraelita hitközségek szabályozására vonatkozó körrendeletet kibocsátotta, a vallásügyi kormány egyebek között azt a kijelentést tette, hogy *egy a kongresszusi, mint az orthodox és status quo ante alapon álló hitközségek, úgy állampolitikai szempontból, valamint a zsidóság álláspontjából is egy és ugyanazon vallásfelekezethez tartozóknak tekintendők.* Az orthodox közvetítő-bizottság az idézett rendelet ellen felterjesztéssel élén, gróf Csáky Albert kultuszminiszter 1888. évi december hó 21-én 2304. eln. sz. a. kiadott rendeletével öket elutasította. Helyesli e rendeletben hivatali elődjének intézkedését, »mert különösen ez utóbb nevezett rendeletben lefektetett azon elv, hogy hazánkban csak egy izr. hitfelekezet

létezik, országos törvényeinkben és a zsidóság történelmi fejlődésében teljes igazolásra talál.

E rendelet utalván arra is, hogy az anyakönyvi ügy s a hitközségek ügyének rendezése tárgyában kiadott kultusz-miniszeri rendelet ellen egyetleneg hitközség sem szóltat föl, az orthodox közvetítő bizottság 1889. évben újabb folyamodást adott be, melyhez már 239 rabbi oly nyilatkozatát csatolta, melyben ezek kijelentik, hogy hazánkban az orthodox és neolog izraeliták két egészen különböző hitfelekezetet képeznek, melynek hívei egyházilag, vallásilag közösségben nem élhetnek.

Erre adta ki Csáky Albin gr. 1890. évi 341. eln. számú leiratát, melylyel a 239 rabbi véleményével támogatott kérvényt elutasította, egyúttal annak lényege felől megsemmisítő módon nyilatkozván.

Kijelentette, hogy az az állítás, mintha hazánkban két egészen különböző hitfelekezetet képező orthodox és neolog izraeliták léteznének, sem törvényeinkben, sem az eddigi kormányrendeletekben, sem végre az adminisztráció terén szerzett tapasztalatokban és az izraeliták felekezeti élete körül észlelt jelenségekben támogatásra nem talál.

A tüzetes megokolásban utal a miniszter álláspontjának igazolására, arra is, hogy a híveknek az egyik szervezetből a másikba való átlépését és a különböző szervezetekhez tartozó hívek közötti házasságkötéseket az izraeliták semmiféle áttérési vagy vegyes házassági szabályoknak alávetni nem óhajtották. Az orthodox közvetítő bizottság többé nem tért vissza a kérdésre. Adós maradt ama vallási vagy dogmatikai elvek megismertetésével, melyeket a miniszternek az áttérési és vegyes házassági szabályokra vonatkozó példázata után felfednie kötelességében állott volna.

A különböző izraelita hitfelekezetekre vonatkozó kérdés ezzel adminisztratív uton eldöntetett. De ennél hatályosabb, maradandóbb és alaptörvényi jellegénél fogva megmármadhatatlan az az állapot, melyet az 1895: XLIII. t.-cz. létesített, midőn az izraelita vallást törvényesen bevett vallásnak nyilvánította. Tehát nem a kongresszusi orthodox status quo vagy szefard »hitfelekezet«, hanem a hazai és a zsidóság története szerint egységes izr. vallás lett törvényesen bevett vallás. És így mindazok, akik a bevett zsidó felekezettől elszakadni s külön törvényesen elismerendő hitfelekezetté alakulni akarnak, kötelesek az 1895: XLIII. t.-cz. 7. §-a értelmében egyebek között a hiteltre vonatkozó összes rendelkezéseket magában foglaló szervezeti szabályzatot jóváhagyás végett a vallás- és közoktatásügyi miniszternek bemutatni. Ennek a szabályzatnak különösen tartalmaznia kell a hiteli, az erkölcsi tanokra, az

istenitiszteltre és egyéb vallási szertartásra, valamint a tisztviselők és más alkalmazottak felett gyakorlandó fegyelmi szabályokra vonatkozó rendelkezéseket. De még ha az orthodoxia vezetősége belevihetné is a zsidóság egy részét abba, hogy a recipiált izr. vallásból kiváljék és a bevettnél sokkal kisebb jogú elismert külön hitfelekezetté szervezkedjék, amit az orthodoxiáról feltennünk sem szabad, akkor is alig jutnának a célhoz, mert a törvényhozás még a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényben is gondoskodott arról, hogy a különválások könnyen lehetővé ne váljanak. Az 1895: XLIII. t.-cz. 8. §-a szerint az újonnan alakuló és törvényes elismerésre törekvő felekezetnek az állami jóváhagyás megtagadandó egyebek között, ha a hitelvek, tanok, istenitisztelt és egyéb vallási szertartás vagy a tervezett szervezet a már létező és törvényesen bevett vagy elismert vallásfelekezetek valamelyikével azonosak, vagy attól csupán az istenitisztelt és az egyházi kormányzat nyelvét illetőleg különböznek és ha a megalakulni kívánó vallásfelekezet a már bevett vagy törvényesen elismert vallásfelekezetet sértené.

Ilyen körülmények között az erősödő intelligenciával bíró orthodoxia a külön felekezet letört kérdésének kikapcsolása mellett az egységes hitfelekezet szervezetének kérdésére fog súlyt vetni, mely téren a békés megegyezés a különböző szempontok teljes érvényre jutása mellett lehetséges és a felekezet apadó erkölcsi és anyagi erőforrásai szempontjából elodázhatatlanul szükséges.

E végből óhajtott, hogy az egész felekezet akarata szerves módon megnyilatkozzék. Kívánatos, hogy a hazai zsidóság, mely az utolsó negyedfél évtized tapasztalatairól önnön-magának még számot nem adhatott, végre organizációjának ügyében megkérdetessék. A felekezet joggal megkövetelheti, hogy vallási, oktatási, nevelési és jótékonyági ügyei intézésének módja, érdekeinek védelme és képvisellete iránt nyilatkozzék. Elodázhatatlanná vált, hogy a hitüggyre nézve egymással szemben álló eszmék tisztuljanak, a czélok és azokat szolgáló módok kialakuljanak. Az egymással szembe helyezkedő, önerőnket gyengítő kérelmezések helyett vallásunkra és intézményeinkre egyaránt üdvös, erőt fakasztó kölcsönös eszmeverváltás keletkezzék. Jöjjünk tisztába azzal, hogy az egységes, törvényesen bevett izraelita vallásfelekezet feladatait egy vagy több szervezetben, együttes, egymást kiegészítő erőfeszítéssel vagy külön haladva, megosztott erővel akarja-e megoldani. Érvényesítse a felekezet önrendelkezési jogát. Állapítsa meg önkormányzatának tartalmát, alakját és határait, hogy akarata nyilvánvaló legyen úgy önmaga, mint az állam előtt.

Eddigél csak az át- meg áttört szervezeti szabályok

révén élő, többé-kevésbé jogosított organumok, testületek és értekezletek ellentétes nyilatkozatain át láttuk a felekezet küzdő törekvéseinek ködbe borult képét. Am hiányzanak az egész felekezet hivatott képviselőitől a vallástestületünk szervezésére vonatkozó elhatározásai, melyek nélkül e kérdés romjaiból ki nem emelhető.

Azért a magas kormánytól oda kell hatnunk, hogy törvényesen bevett vallásfelekezetünk önvendelkezési jogának gyakorlása céljából a törvény hozzájárulásával mielőbb újabb kongresszusra hívassék egybe.

Erős ama hitünk, mert a közös munkában tett tapasztalatainkon nevelkedett, hogy a t. Gyűlés tagjai azzal a súlylyal, melyet közéleti állásuk nyújt és azzal az erkölcsi erővel, melyet községkerületeik képviselnek, hitfelekezetünk javára irányuló törekvéseinket hathatósan támogatni és végre diadalra juttatni fogják.

* * *

Általános ügyeinkre vonatkozó jelentésünkön kívül lesz szerencsénk több ügyben a t. Gyűlésnek külön előterjesztést tennünk. E helyen még csak azt bátorkodunk jelenteni, hogy *Schweiger* Márton, az országos izr. iroda elnöke, kit, mint a VI. izr. községkerület elnökét, az iroda fennállása óta állandóan az elnöki tisztségre választani méltóztattak, egészségi állapotára és előrehaladott korára való tekintettel a kerületi elnöki állásra leendő megválasztását nem kívánta és ennél fogva az irodai elnöki állásról való lemondását annak idején levélileg közölte. — Minthogy a kerületi elnökök gyűlésének egybehívása tőlünk nem függő okokból eddig késett és *Schweiger* Márton múlt évi június hó 6-án egy évi időre terjedő mandátumot nyert, az elnöki tiszteből járó teendőket ideiglenesen mai napon benyújtott végleges lemondásáig teljesítette. Ez úton is meleg búcsút mond a t. Gyűlés tagjainak, halálját nyilvánítva a rokonszenv és bizalom ama számos jeleiért, melylyel őt hosszú elnöki pályáján kitüntetni és törekvéseiben támogatni méltóztattak.

A VI. izr. községkerület elnökévé *Mezei* Mór dr. urat, a VIII. kerület elnökévé *Rosenberg* Gyula dr. orsz. képviselő urat választotta. Felekezeti közügyünk e kitűnő munkásait melegen üdvözljük a kerületi elnökök sorában.

Jelentjük, hogy *Mezey* Ferencz dr., akit 1904. évi június hó 6-án az országos iroda titkárává méltóztattak választani; e hivatalos működését 1904. évi szeptember havában megkezdte.

Végül kérjük a t. Gyűlést, hogy e jelentésünket tudomásul venni, az orsz. irodai elnöki állásának betöltése iránt intézkedni és hitfelekezeti ügyünkben követendő további eljárásunkra nézve az előterjesztettekhez képest rendelkezni méltóztatassék.

A ZSIDÓSÁG A GAZDASÁGI KÉRDÉSBEN.

Nem lehet szándékom e helyt politikai fejtegetésekbe bocsátkozni, még szociológiai szempontból sem kísérelnem meg ezen nagybecsű tanulmányokkal kínálkozó folyóirat tartalmát szerény cikkemmel zavarni; de egyrészt mert tárgyam azon felekezeti kérdések sorozatába tartozik, amelyek ma már közgazdasági pointok is nyilvános megvitatás — és a jóindulatú közfigyelemre való méltatásra is érdemesek — másrészt pedig mint a társadalmi mozgalmak elfogulatlan megfigyelője oly impressziók alá jutottam, hogy a majd titkon, majd nyíltan folyó eszmeharczából én — ki már békésebb időben többször szóltam a tárgyhöz — most sem vonhatom ki magam.

Már huzamosabb idő óta tapasztalhatjuk, hogy bizonyos körök, egyes politikusok is a zsidókérdést mintegy a megkockáztatott játszma á-tout-jaként szeretik használni, hogy ezzel akár társadalmi, akár üzleti pozíciójukat biztosítsák. De hát a lelkiismerettel való játék mindig hazárdnak mondható és így ez a játszma is sok kockázattal jár.

Ujabbán ismét a gazdasági ügyek kibonyolításával hozták kapcsolatba ezen társadalmi kérdést és mint magyar ember és mint magyar zsidó kérek engedélyt néhány szót a tárgyhöz szólhatni.

Vessük ki a szint! A zsidókról akarok beszélni, a magyar zsidónak társadalmi életéről és viszonyáról a nemzeti élet belső körében.

Amíg kitűnően működik és egészséges szervezetű a test, senki sem törődik a muló, kisebb változási tünetekkel; ha pedig beteg a test, a legkisebb elváltozás is aggályt szül. A győzedelmesen előrevonuló hadseregben egy-egy rosszul sikerült támadás nem rontja még az egész hadművelet eredményét; de az amúgy is vert hadra egy újabb sikertelen manőver végzetessé lehet.

Igy látom én felvonulni a nagy középeurópai kulturmozgalomba belesodort magyar nemzeti aspirációk közepette a belpolitikai és társadalmi harcok óriási hullámaival és e hullámok tetején látom hazánk kormányhajóját, amint keresi a mentő révet, a biztos kikötőt. Minden magyar, minden hazafi, felekezeti különbség nélkül, dobogó szívvel lesi a szerencsés megérkezést.

Ezen mentő révet immár minden társadalmi, minden gazdasági osztály és minden politikai párt a közgazdasági állapotok javulásában és az általános gazdasági helyzet kialakulásában véli feltalálni.

Semmi kétség, hogy a gazdasági helyzet praeokkupálja a jövő országlási ténykedés vezérszerepét. És ha ez tény, miért vívunk elkeseredett harcot az egy táborba tartozó hadosztályok egymással? Miért akarnak egymás erejét gyengíteni és az általános, egy cél felé irányuló hadművelet eredményét ez által kockáztatni? Miért lát az agrárius osztály ellenfelet a kereskedelmi osztályban? Miért kell a magyar kereskedelemnek védekeznie a magyar mezőgazdasági osztály támadásai ellen? Talán mert a kereskedelemben látjuk a zsidók legnagyobb tevékenységét?

Távol áll tőlem feltételezni azt, hogy a kenyéririgység játszaná a közvetítő turpis szerepét, valamint irtózom annak feltevésétől is, hogy a felekezeti gyűlölködésnek a kifolyása volna az a folyton hangoztatott modern szólam: »A kereskedelmet a zsidók megölik« vagy »Csak a szövetségi alapon fejlesztett kereskedés vezet a kívánt célhoz« stb.

Ezen furcsánál-furcsábban hangzó népszerű szólamok annál feltűnőbb ellentétbe sodorják az elismert magyar tolerancia történeti nimbusát, mert ismeretes tény, hogy a magyar gazdasági kialakulás nagy műveleteiben éppen a zsidóság szolgáltatta mindig a fizikai és finanziaális anyagot és a zsidó értelmiség, munkálkodás és áldozatkészség segítette fokról-fokra arra a nivóra, amelyen most áll, azon magaslatra, amelyen a többi európai kulturállamok versenyében már numerust képvisel.

A magyar zsidó mint kereskedő, mint iparos, mint mezőgazda, mint orvos, mint ügyvéd, mint mérnök, mint közhivatalnok, mint tanító, mint hírlap- és szakíró, a tudomány

és művészet terén, a jótékony és közérdekek mezején mindenütt és mindig hazafias szellemben működve megállta helyét.

Szolgálja becsülettel a hazát, a nemzeti érdeket értelmiség, munkálkodás és áldozatkészséggel. A legkisebb figyelem büszkévé teszi, a legkisebb elismerés újabb áldozatkészségre serkenti. A civilizáció és a kultúra fejlesztésében, a műveltség terjesztésében, a humánus, jótékony és kulturális intézetek létesítésében jelentékeny része van a zsidóságnak.

Aki ezt tagadni merné, azt nemcsak vak előítélettel, hanem az igazság célzatos elferdítésével vádolnám. Mert rámutathatnék ama nagyipari és nagykereskedelmi vállalatok hatalmas légiójára, amely a magyar iparnak és a magyar kereskedelemnek úgy a bel- mint a külföldön — amennyire ugyanis eddig magyar részről lehetséges volt — pozíciót és tekintélyt szerzett, a nemzetnek pedig ezen téren is gazdasági alapot teremtett. És ennek a légióknak, ennek az intelligens és hazafias osztálynak nyolcztized része zsidó és ami a fő — magyar.

Érzelmekben, ténykedésében, törekvéseiben és lelkében — magyar.

Tekintsük meg iskoláit, istentiszteletét, képzőintézetét, községi és egyéb autonóm intézményeit, jótékonyági akcióját, törvénytiszteletét és hazafias áldozatkészségét az erkölcsös- és közcéllok minden irányában. — De még egy másik ideális jellemvonásról szeret a zsidóellenes közvélemény hallgatni, nehogy kínos dilemmába essék saját jobb véleményével és ez a vagyonosabb zsidók végrendelkezéseiben fellelhető superhumán- és hazafias bőkezűsége a vallásfelekezetre való tekintet nélküli legatumokban.

Mutasson fel Magyarország egy 100.000 forintos jótékony-célú, nemzsidótól származó olyan legatumot, amelyből zsidó is részesülhet és én minden egyes ilyen eset ellenében öt egy-millió tételt állítok. Ezt a már létező intézmények igazolják. Pedig a zsidók és nemzsidók létszáma közti arálynak az ellenkező statust kellene teremteni.

De meg a jelenlegi belpolitikai helyzet rekonstruálási mozgalmában is a zsidóság lelkes hazafisággal védte az igaz ügy érdekeit; helyt állott és helyt fog állani mindig a hazafias és nemzeti ügyek kívánalmainak.

Az érdeknélküli és elfogulatlan elmék nem is hunytak szemet ezen érdemek előtt és ha Széchenyi István gróf, Deák Ferencz, Eötvös József báró, Kossuth Lajos, Jókai Mór, Pulszky Ferencz és még számos nagy hazafi és fényes elme iratait és nyilatkozatait olvassuk és hirdetett elveit ismerjük, valamint ha a leg radikálisabb angol nemzetgazdák politikai és gazdasági hitvallását tanulmányozzuk, látni fogjuk, hogy a haladó kor vezéreiből le tudták rázni a setét korszak poszthad levegőjében megrozsdásodott vasbílincseket és a haladás megbénított tagjait ruganyosabb izomzattal tudták ellátni.

És ha mégis a célzótáblának feketére festett középpontját a zsidóság képezi, azt nem a vallás teszi. Már régen nem a felekezeti eltérés képezi az együttérzés és a békés polgári egyesülés disharmoniájának okát.

A vallási türelmesség szóban és írásban dekretálva van. A kényes társadalmi formák, valamint a tekintélyhajhászok nagyképűsködő hangulatfaragói szigorúan örködnek legalább a látszat megmentésére.

Itt egészen más rugók működnek. Ez a féltett értelmi és vagyoni hegemonia birtoklása érti társadalmi küzdelem, a súlydó fölény utáni kapkodás és az egyoldalról folytatott harc egy elborult fantomért, amit az idők vasfoga és a kor magasabb szellemi érettsége már a megsemmisülés tengerébe sülyesztett.

Jellemző egy már régebben meghalt magyar mágnás mondása. Midőn szemére vetették neki, hogy miért segíje a szegény zsidókat is, azt felelte: »Bár csak valamennyi zsidót kellene segíeyznünk, én szívesen tenném, — sokkal szívesebben mint azt hallani, hogy ők segíeyezik a mi szegényeinket.«

Azelőtt az volt a zsidóság társadalmi bűne, hogy monopolizálja a kereskedelmet, noha mindenki tudta, hogy ha a zsidó nem üzérkedett volna, a magyar mezőgazdasági termelés még az adófizetésre szükséges összeget sem hozta volna be, mert a termés ott rothadt volna el a magtárakban.

Midőn a kereskedelemmel való foglalkozás többé már nem volt dehonesztáló és a zsidókon és görögökön kívül már az értelmesebb magyar keresztény is kereskedő lett, a zsidóság — különösen a provinciákon — lassacskán a mezőgazdaságra szorult. Vasszorgalommal, kitartással, takarékos és értel-

mes beosztással itt is sikereket ért el és így eleinte mint bérllő, később itt-ott mint tulajdonos több kisebb-nagyobb földbirtok birtokába jutott és minthogy nem pocsékolta, nem tékozolt, hanem dolgozott és az agrár munkát is, valamint a kereskedelmi ténykedést, komoly szakértelemmel és céltudatos kezeléssel igyekezett az elposványodásból kiemelni, az eredmény ezen a téren is magára vonta a féltékenység sanda szemét.

Most az az odium terheli, hogy a zsidóság túlságosan lekötö a földbirtokot és ez az állapot a társadalmi rend romlását idézi elő. (12)

Egyszóval, országos bűnnek minősítik, hogy a zsidónak rendszeres gazdálkodása őt még arra is képesíti, hogy földbirtokot is szerezhet, nemcsak nyúlőröket és borkövet.

De mindamellett a karaván csak halad, és hogy ez a haladás nem válik sem a nemzetnek, sem a haza kárára, azt bizonyítja úgy az iparnak mint a kereskedelemnek fejlődése, bizonyítja a számos, üdvösen és jótékonyan működő közintézmény, valamint a zsidó földbirtokosoknak hasznos közreműködése az agrár viszonyok javítása körül.

Ha a zsidóság érdemeit, az államok kulturális fejlődése körül, fel akarnók sorolni, vaskos köteteket kellene írunk, ami azonban annál inkább felesleges munka volna, mert aki az elfogulatlan historikusok munkáit olvassa, megtalálja bennök a zsidóságnak nemcsak irodalmi munkásságának áldásos hatását a civilizáció terén, hanem megtalálja közgazdasági ténykedésének minden mozzanatát is és nem egy államot találunk a mai kulturálmak közt, amelyeknek szervezetein a zsidóké nyoma látszik és amelyeknek megizmosodását a zsidóság értelmi és szorgalmi közreműködése segítette.

Persze, ha a setétségben fogamzott és ködös fagyban megszületett vizszka értelmiségével vagy a hígvelejű rostaszerű lógikájával vizsgáljuk a gazdasági kérdések problémáit, igen tetszetős expedienként tűnik fel a felekezeti vagy más osztály-diffikultációkban keresni a kibonyolítás kényelmesebb módozatát.

Jobbat teremteni mindig nehezebb mint kritizálni, és lerontani is könnyebb mint felépíteni. Így találjuk ezt a mai súlyos helyzettől küzdelmekben is, amidőn akár a már

szilárdabb talajon alapuló kereskedelmet, akár a haladó mezőgazdasági irányzatot szilárdítani törekvő, munkás és hazafias magyar zsidó tényezőket népszerű, de hamis frázisokkal a gazdasági ténykedés közhasznú pályájáról leszorítani törekcszenek.

Azok, akik a közcél szép jelszavát írták küzdelmeik zászlajára, ne ismerjék félre a számok kabalisztikus erejét. Nem a számjegyen magában van az erő, az imponáló hatalom, hanem a rangsorozatban, illetve a helyben, amelyet elfoglal. Az 1-es számjegy lehet 1 is, de lehet egymillió is, amennyi értéket tudniillik mint számegyed rangsorozatával betölteni hivatva van.

Hiába is erőltetnők a helyzetre szuggerált módszereket, hiába sorakoztatjuk a tetszetős számlétrákat tervezgetésünknek megfelelő csatasorba, azoknak látszólagos hatását letörli a történelmi fejlődés természetes proccszusa. Évezredes fejleményeket egy kézmozdulattal megsemmisíteni nem lehet. Az idő a romboló ár; az idő a teremtő hatalom; de az idő mindig csak elaggott teremtményeket rombol le és sohasem terem más, mint amit a teremtés örök törvénye szerint teremtenie kell.

Igy hát a felekezeti alapra fektetni kívánt gazdasági szervezkedés egy fantom, amely után törekedni meddő dolog. A kor nem fogja megtagadni saját vívmányait, egy kultúr-állam nem sujthatja saját fiait és a huszadik század nem propagálhat a múlt századok obskurus eszméinek. A felekezeti, szövetségi törekvések sem fogják tehát befolyásolni a nemzeti aspirációk nagy eszméit oda, hogy keresztes hadjáratot indítson a közzgazdasági mezőkön.

Dőreség is volna feltételezni, hogy a magyar értelmes és hazafias felfogás a vallásos tradíciókban keresi a nemzeti nagyság fejlesztését vagy a gazdasági válságok megszüntetésének eszközeit.

A zsidó termelés és fogyasztás épp olyan nélkülözhetetlen szükségesség, mint a szilárd falazathoz a szilárd kapcsolat. Ezt átérzi minden zsidó és nemzsidó polgára a hazának, valamint azt is, hogy a nemzet független és szilárd fennállásához a társadalmi békés együttműködés és a gazdasági élet biztosított alapozása szükséges.

Budapest.

WÄGNER HENRIK.

TUDOMÁNY.

MIHÁLY ARKANGYAL.

— Vázlat. —

Míg régebbi időkben az angyalok személytelen lények, kik Isten akaratát hajtják végre, időszámításunk előtt mintegy 200 évvel már mint egyének jelennek meg s az idők folyamán egyre erősebben domborodnak ki. Az első névvel megnevezett angyal Miháél, ki Dániel 10, 13. 21 és 12, 1 van említve.

A későbbi nemzedékek véleménye szerint ő a legrégibb s legjelentősebb angyal s a legelső az Isten színe előtt tartózkodó két vagy négy angyal között. (Jew. Encycl. I, 150; Reitzenstein, Poimandres, 294. stb. L. később). Űgy a zsidó, mint a keresztény képzeletvilágban oly széles tért foglal el, hogy Lueken képes volt 186 oldalra terjedő monográfiát írni róla. De nem csupán zsidó vagy keresztény iratokban jelenik meg, hanem a görög és kopt varázspapirusokban is (Wessely, Neue Zauberpapyrus 65, 71; Lueken 71 kövv., Reitzenstein l. c.) és magikus ékköveken (Kopp Paleogr. IV, 209; Luek 28, 3) amelletl bizonyítva, hogy alakja a legtávolabbi körökbe is behatolt s vándorútjain számos idegen vonást — még egyiptomi Hermes-től valókat is — fölvelt (Reitzenstein 208, 4). Az, hogy perzsa eredetű, mint Kohut állítja (Angelologie 23—27), nagyon is kétséges, mert neve »Ki olyan mint Isten« zsidó eredetre vall.

Nem egy harcziás hős, hanem a zsidóság valódi eszménye: Istent dicsőítő jámbor, ki kegyesszívű; főpap, ki áldozatokat mutat be. Mihály a zsidót jellemző lágy szívű angyal mellett, ki könyörög, szánakozik s ellensége minden harcznak stb., Gábiel képviseli az erő princípiumát. Mint ellentétek, mint egymást minden téren kölcsönösen kiegészítő angyal-

alakok, gyakran együtt jelennek meg mint a dioskurok valamely neme (L. Grünbaum 206.). M. hó, G. tűz, egymás mellett állanak anélkül, hogy egymásban kárt okoznának (Deut. r. c. 5. végefelé; A. Am I, 412, 3). Ezért M. a hó fejedelme, Gábiel meg a tűzé. Sir 1, 3, 11. Aznap, midőn Salamon Faraó leányát nőül vette, M. lejött, a tengerbe nádat vetett, mely fölé aztán iszap ülepedett le s ott épült Róma (mely a víz mellett feküdt Apok. 17, 1) (j. Az 39. c.; A. Am II. 325. Helyesebb olvasat Gabriel). M. 1 szárnycsapással terem a földön, míg G. 2, Elia 4, a halálangyal 8 szárnycsapással van lent (Ber. 4 b. lent).

Mind az angyalok alávetvék a változásnak, csupán M. és G. maradnak változatlanok (Gen. r. 78 eleje). Isten nevét egy táblán viselik keblükön (Rafael is) (eszikta 180. l.).

A föld 70 népe mindegyikének meg van az égben a saját angyalfejedelme (LXX. Deut. 32, 8; Targ. Jer. Gen. 11, 7., 8., Pirke Eliezer 24. végén) »Mikhaél fejedelem« (Dániel 12, 1. cf. Ézsaiás mennybemenetele 3, 19) Izrael képviselője (Henoch 20, 5; Targ. Ps. 137, 7, 8.), aki harcol érettök az ellenséges angyalfejedelmekkel (Dan. 10, 13., 20.). Ő a legfelsőbb angyal s első az Isten színe előtt tartózkodó négy angyal (Mikhaél, Gábiel, Rafáel, Uriel) között (II. Sybill. 214 kövv.; Reitzenstein 297. l. 10. sor — más sorrend c. 40).

E négy angyalsapat dicsőíti Istent (Henoch l. c. Hekhá-lóth c. 6. Jellineknél Béth Hamdras II, 43). Isten őket a 6-ik napon teremtette, legelőször M. angyalsapatát; de mivel tiltakozott az ember teremtése ellen, azért tűzben pusztult el s csupán M. maradt meg belőle (Konen B. H. II. 26 lent). A négy angyal a négy világtájjra helyzetetett, M. keletre, hol Lévi törzse, a papság táborozott (u. o. II. 39).

M. a 4-ik égben tartózkodik, s mint főpap az áldozati kultuszt látja el, mely a jámbor lelkek bemutatásából áll. (Chag. 12 b., II. Sybill. 214 kövv. Ele Ezkera B. H.-ban V. 66; Reitzenstein 297, 16 s másutt).

Keresztény felfogás szerint minden vasárnap misét olvas (Güdemann Italien 30). A vélemények azonban nem voltak egyöntetűek. Már Szirach 17, 17 olvassuk »Izrael Istennek osztályrésze.« A törvénytudós Jiczchak 250 körül (post) úgy nyilatkozik: Némely népek Mikhaélt választották maguknak,

mások Gábielt, ellenben Izrael magának Istent választotta (Deut. r. c. 2 vége felé; A. Am II. 286, 3).

Mint a Danielben említett két angyalt, egyesek M.-t és G.-t az angyalok királyának s Izrael arkangyalainak mondták (Peszikta 45, b.; B. H. I. p. XXX. és II, 37). Egyenértékük visszatükröződik Ézsaiás 54, 12 fölötti vitájukból, melynél Isten mindkettejök véleményét juttatja érvényre (B. B. 75 a.) s a már említett tényből, hogy sűrűn jelennek meg együtt s nem ritkán föl is cseréltetnek.

A történetben M. a legkimagaslóbb szerepet játszsza azon jelentőségénél fogva, hogy ő Izrael angyalfejedelme és védura. Nem csupán ott, hol a bibliában kifejezetten van említve angyal, azonosítják azt szabály szerint M.-el, de a jámbor fantázia nem ritkán bibliai alap nélkül is beleszővi őt az eseményekbe.

M. és G. csak a világ teremtése után lettek alkotva, nehogy azt higgyék, hogy ők is segédkeztek az égboltozat kiterjesztésénél (Gen. r. c. 1 elején). Ők valának Ádám vőfélye (u. o. c. 8. vég.) M. menti ki Ábrahámot a tüzes kemenczéből (Sir. r. 1, 12 párhuzamos h.), tudtára adja Izsák születését (Jóma 37. a.), küzdött Jákóbbal s megáldja őt (Targ. Jon. Gen. 32, 24 s másutt), megmenti Támart a tűzhaltól (Targ. Jer. Gen. 38, 25; v. ö. Szóta 10 b, 14); küzd Uzzával, Egyptom angyalával (Jalk I, 241.) Ő Mózes tanítója, főkép a törvény közvetítője s őre (Sir. r. 2, 4 és 6, 10; Deut. r. XI. és B. H. I, 127. v. ö. Antiqu. XV, V. 3, 136; Pirke Eliezer 41 v. felé; Peszikta 55 a. és Pesz. r. 78 a. és b.; Apok. Mos. elején; Hirt des Hermas 8. Gleichnis 3, 3, Hennekenél N. T. Apokr. 269) s küzd Mózes halálakor s más alkalmakknál Szamaellel (Deut. r. 11, 9; B. H. II, 125; I, 129; Ele Ezkera B. H.-ban, II. 66.; v. ö. Apokalypsis 12, 7 Sárkányharcz). M. biztosít oltalmat pásztornak (Henoch. 90, 14; Luek. 18); felgyújtja a templomot (Jóma 77. a.; Baruch apokal. 6—8, Lueken 21.).

Kiváló részt vesz M. a megváltásban; küzd az Antikrisztus ellen, hirdeti s előhozza a Messiást. (L. 33; B. H. II, 56, 61 kö.; V. 127. Lásd még B. H. V. p. XLI. és p. 170—190). M. történetéről a középkorban l. Zunz 149 és 477; M. a kabbalában Nismath Chajjim II, 20; Jalkut

FOLKLORE.

ZSIDÓ SZÓLAMOK.

B'né Jaktan (ב'נ' יקטן). A zsidók közügyeire csak számukkal, helyesebben csak szavazataikkal és az ezekre jogosító adójukkal, befolyást gyakorló, máskülönben minden szellemi, néhol ethikai tartalom és súly nélkül szűkölködő tuczatemberekről majdnem idiótákról kicsinylőleg, lenézőleg így nyilatkozik a közmondás: Auch áner fún de b'né Jakt'n. Noach elsőszülöttjének, Semnek, az ő harmadik fia Árpáchsád után, Jaktan volt a dédunokája és ennek 13 fiai voltak ősunokái. Maga a Jaktan név, melyet a közmondás kicsinylőleg alkalmaz, a kicsinyt jelentő káton = יקטן héber szótól ered. — A kicsiny szót mint jelzőt a zsidóságban majdnem minden személynév előtt találjuk ott, a hol valaki maga magáról beszél vagy nevét aláírja, például: אני הקטן אברהם בן. áni hákátón Ábráhám ben stb. A szefard = spanyol zsidók plane még התולעת הקטן hatolász hakatont irogatnak nevük elé.

Itt megragadom az alkalmat, hogy a magyar nyelv egyik még élő classicusának, Eötvös Károlynak, a felmenő, leszármazó és oldalági rokonsági, valamint a sógorsági fokozatokra vonatkozó terminológiáját közöljem. Induljunk ki, a Genesis X. fejezete és ennek 26—29-ik versei (melyek Jaktan 13 fiai-nak névsorát közlik) fonalán, Noáchtól! Noach fia Sem, egyik unokája Árpáchsád, dédunokája Selach, ősunokája Éber és dédősunokája Jaktan. A dédősunoka után következőket már nem lehet másképp jelezni, mint például imitten Álmajdadot és 12 fitestvérét csak imigyen Álmajdad Noach dédősunokájának Jaktannak fia.

Menjünk most vissza felfelé! Jaktan apja Éber, öregapja Selach, dédapja Árpáchsád, ősapja Sem és dédősapja

Noach. — Noach felesége Semnek anyja, Árpáchsádnak öreganyja, Selachnak dédanyja, Ébernek ükanyja és Jaktannak dédükanyja. — Noach feleségének tehát Sem a fia, Árpáchsád az unokája, Selach a dédunokája, Éber az ükunokája és Jaktan a dédükunokája.

Oldalágiak: bátyám, öcsém; néném, hugom; nagybátyám, nagynéném; kis öcsém, kis hugom; unokabátyám, unokaöcsém; unokanéném, unokahugom; első unokák, második unokák.

Sógorságiak: Ipam, napam; vőm, menyem; nászok; nőtestvérem férjét sógoromnak vagy süvemnek hívom; férfitestvérem feleségét ángyomnak; két leánytestvér férjei vőtársak; a nő az ő férje fitestvérét »kisebb uram«-nak is nevezi.

Komaságiak: keresztapám, keresztanyám; keresztfiam, keresztlányom; ezeknek apjuk, anyjuk a keresztapjukkal, keresztanyjukkal szemben komák. — Nálunk zsidóknál a »szánde« ugy az ölében körülméletl fiúval szemben mint ennek szülei-vel szemben csak koma. A római katolikusoknál még bérmapa, bérmapanya, bérmapfiú, bérmaplány elnevezéseket is eredményez a bérmlás sacramentuma.

Szefárdok némely szokásai. (Köszöntéseik, üdvözlögetéseik és áldásadásuk.) Oly nemzetnek, mint az egykor theokratikus alapon független államot alkotott zsidó nemzetnek leszármazottjainál, habár ezek ma már külön-külön és más más nemzetekbe olvadtak, az ő egykori theokratikus, később synagogalis keretben keletkezett és gyökeret vert szokásait a folklore nem ignorálhatván; érdekesnek tartom a szefard (= portugál, illetve spanyol = espagnol = spaniol = frenchi) zsidók néhány szokásainak közlését.

Náluk a synagogalis áldásosztás, a »duchán« יד' minden szombaton is járja és nem mint nálunk, csak a főünnepekkor. Mikor az előimádkozó szombaton vagy ünneppanapon a »borchenü bábrochó« recitálásába fog, akkor az imaházban mozgás keletkezik: kiki az apjához megy a szombati, az ünnepnap i áldást felvenni, a fiú az apját ennek az apjához, a maga öregapjához kíséri, esetleg még ennek az apját is felkeresik és a legöregebbiknek imaszékénél megállapodva, egyszerre adják fel egymás fejére az apai áldást. Mértékletességünknel

fogva is hosszúéletűek lévén, nem ritka eset az, a mikor a fűt, apjával, öregapjával és dédapjával egy »bencselő« (benedico) láncolatban láthatni.

Ha szombatban találkozunk »שבת שלום« Sábáth sálom »szavakkal üdvözik egymást; ünnepnapkor pedig מועדים לשמחה »Moadim l'szimcha« a megszólító üdvözlés, היום ימים לששון »Chágim uzmanim l'szászon« pedig a fogadó, a viszonzó üdvözlés.

A törához hivottat, mikor onnan visszajön חוק בריך »Cházák báruch« megszólítással üdvözik; ő pedig erre חוק a »Cházák« szóval felelget. Egyáltalában mindenütt ott, hol nálunk ברוך יהי »Jejúser kajch«, illetve ברוך יהי járja, ott náluk חוק בריך, illetve חוק szokások.

Az étkezés utáni »mezuman« vagy »nevárech« előimádkozója a »birsuth«-ot minden egyes honoratior előtt ismétli, például: »birsuth hákohen« stb., »ubirsuth háráv hagon« stb., a hány kohen, a hány ráv, annyiszor ismétli a »birsuth«-ot, végre áttér a »birsuth báál hábajisz«-ra, és ennek minden címét, esetleg még a »hánágid« vagy »hanászi« val felsorolván, befejezi egy utolsó »ubirsuth kol hájosvim ál sulchán háze is is kefoáltho ukemádragatho«-val. Megeshetik, hogy maga az étkezés utáni ima — pedig elég hosszú az — sokkal rövidebbé válik a fentiek szerinti bevezetésénél.

Taliszjaikon, melyek legtöbbször selyemszövetből és kevésbé gyapjúsövetből valók, a תכלת tchélész-sávok világoskék színűek és nem mint a mieinken sötétkekek.

*

Af den Müszef Kall reden. Valakivel fennhangon, magát nem hagyva, quasi imperative és legkevésbé alázatosan beszélni, úgyszólván rárivallani valakire. A Muszaf ima az, melynél a kántorok hangjukat legkevésbé kimélik, melynél tudásuk legjavát juttatgatják érvényre. Ich hab mit ém af den müszef kall geredt = fennhangon beszéltem vele = rárivalltam = ráparancsoltam.

*

פָּדָן אֶרֶם = *Pádán-Arom.* A Genesis XXV. 20. előforduló ezen helynévnek első három betűjéből a zsidairól nemrég még hirhadt három község nevét hámozta ki a ghetto pasqui-

nója, ama zsidóknak a roszhírű Lábánnal való hasonlóságuk folytán. A három község Pösing (Bazin), Dine (Tinnye), Neutra (Nyitra).

*

Achászvéres-leit. Kőbor népség. komédiások, színészek, a mit a német fahrend Volknak nevez. Vannak, kik ezen elnevezést Ahasverus az örök bolygásra kárhoztatott jeruzsálemi cipész nevétől származottnak tekintik. A valóságot azonban jobban megközelíti a következő magyarázat: A középkori kereszténység a bőjti hetekben, különösen a nagyhétben rendezgette az ő passióis játékeit, melyek ma például Oberammergauban bizonyos ciklusokban, nemzetközi látványosságok színvonalára tökéletesedtek. Nálunk zsidóknál ezen játékoknak az úgynevezett »purimspiel«-ek feleltek és felelnek meg. Ezen purimspielek Purim estéjén, valamint az ezt megelőző és követő estéken és nagyobb zsidó községekben még a Purim és Peszach közti szombatok estéin is szoktak előadni legtöbbször bóche-rektől.

A színre kerülő darabok nagyrészt a ghetto és a jesiba életét és eszmekörét tárgyalják több-kevesebb humorról és még nagyjából Eszter könyvéből, a Purim tulajdonképpeni történetéből szedik alakjaikat, melyek legneveltségesebbike, már Herodot Xerxesét is tekintve, kivel azonosnak tartják, Achászvéres király, a purimspielek »dummer Augusta«. Minthogy pedig Achászvéres minden purimspielben vagy mint személy vagy mint róla elmondott tréfás mese vagy adoma hőse szerepel, annál fogva a purimspiel előadóit és róluk átvitt értelemben minden színészt, komédiást, szóval minden ártistát collective »Achászvéres-leit«-nak nevezték el. Tehát Achászvéres és nem Ahasverus!

Budapest.

VADÁSZ EDE.

ZSARGONDAL A ZSIDÓ KATONÁRÓL.

Az itt következő verset hazánkfia, Dux Adolf szerint, (Neuzeit II. k. 55. l.) a Hegyalja vidékén énekelik. Jellinek (U. o. 67. l.) nem tartja népdalnak, hanem Heine befolyása alatt irt műkölteménynek.

Ûn drauszen iz e fínsztere nacht
 E regen ùn e vind
 Ech zic in de stüb, ùn kler ùn tracht
 Vosz tüt mán váb ùn kind.

Ech blosz den rozech fùn der lülke (= pipa) erausz
 Der vind der chapt ém cü
 Ûn flit mit ém in de velt erausz
 Oi flí, mei roiech, flí!

Der roiech flit über feld ùn vald
 Un flit gor ohn' e ek
 Ech ver doch nebech grau ùn alt
 Mán leben laft eveg!

Der roiech vász, vi mir iz
 Er hat gezén mán greim
 Ûn hat genimmen mit e grüsz
 Cü dir, mán gilden heim

Vosz nüet mer dosz, vosz esz tüt mer bang
 Ech ceil' doch itliche soh,
 Esz verd' doch nist mehr dauern lang,
 Zoi bin ech nist mer do!

Dux említ még egy Aszódon lejátszódó balladát, melynek tartalma az, hogy a hűtlen zsidó kocsi, ki gazdáját megölte, fejvesztésre ítélték, de mivel annyira bűnbánó lett, hogy még levágott fejét is félti a fedetlenségtől, a fejére oda-szögesztetett egy sipkát. — Ismeri-e valaki e lap olvasói között ezt a költeményt?

Közli: DR. RICHTMANN MÓZES.

IRODALOM.

THE JEWISH ENCYCLOPEDIA IX.

(Funk and Wagnalls New-York és London Fleet Street 44. Egy kötet ára 6 dollár).

Midőn folyóiratunk utolsó füzetét kiadtuk, ez a kötet, a mely folyó év február havában lett közre bocsátva, még nem jutott el hozzánk és így csak most szólhatunk róla, midőn a X. kötet is utban van Európa felé. Nem mondhatunk semmi újat, a mit az előző kötetek bemutatásánál el nem mondtunk volna. Az amerikai gyorsaság sem új már, bár minden kötetnél újra meglep bennünket: a *kitartó ereély*. Európa, úgy látjuk, már kidőlt, csupán Budapest tartja még magát. Az amerikai munkærőt is fel kellett frissíteni már több ízben, jelenleg *Lauterbach Z. L.* két régebbi belmunkatárssal egyetemben a rudas.

A jelen kötetben az egész mű 600 munkása közül 159 részes, kik 1308 cikket és 215 illusztrációt szolgáltatnak. A kötet összesen 706 lapot számlál és a Morawczyk—Philippson közé eső cikkeket öleli fel. Majdnem teljes három betűt tartalmaz és most már valószínűnek látszik, hogy az egész mű csakugyan nem fog 12 kötetnél többet igénybe venni és hogy az utolsó kötet ez év végével csakugyan kikerül a sajtó alól.

Általános szempontok szerint az előttünk fekvő kötet cikkei a *biblia*, *történet*, *theológia*, *biografia*, *anthropologia*, *sociologia*, *művészet*, *hirlapírás* stb. körébe vágnak. Mindegyik szakmából kiemelkednek egyes cikkek, a mint az abéczé sorrend magával hozza. Fölöslegesnek tartjuk a csoportosítást, a kötet változatosságát hívebben mutatja be a következő

lajstrom, a mely a jelentősebb közleményekre szorítkozik és szükség szerint néhány magyarázó szót fűz hozzájuk.

Morbidity (a zsidók kedvező mortalitás mellett nagyon hajlanak a megbetegedésre), *Mordecai*, *Mordechai* (23 életrajz, köztük a »Mordche« és művéből egy lap, egy 13. századbeli kéziratból), *Morenu* (czím története), *Marocco* (terjedelmes cikk, marokkói nők arczképével és egyéb illusztrációkkal), *Morpurgo* (5 életrajz), *Mortality* (kimerítő cikk a zsidók halandóságáról), *Mortara case* (az 1858-ban született zsidó fiú nagy port felvert elkeresztelési esete. Mortara most katolikus pap), *Mortara Marco* (1894-ben elhalt neves mantuai rabbi, kinek gazdag kézirat-gyűjteményét néhai Kaufmann Dávid vette meg), *Mortage* or *Hypothec* (jelzálog a talmudi jog szerint), *Moscato I. A.* (mh. 1594. olasz rabbi, költő és bölcész), *Mosconi I. L.* (14. század, bölcész és grammatikus), *Moskov* (Moszkva városa), *Moser* (delator), *Moses* (biblia, talmud, hellenista irodalom), *Moses* (számos életrajz, tanna és amóra egy sincs), *Moses ben Maimon* (arczkép, sajátkezű aláírás, két facsimile, terjedelmes cikk), *Moses ben Nachman* (Ramban, facsimile Pentateuch-kommentárja ed. princepséből 1489.), *Mosul* (város), *Mother* (anya), *Motot* (két életr.), *Mourning* (gyász), *Mule* (öszvér), *Munich*, *Munk Salamon*, *Münz Moses* (Maharam Minz, Óbuda), *Münster Sebastian* (ker. hebraista 16. sz.), *Musaf*, *Musarniks* (moralisták), *Musie and Musical Instruments* (illusztr.), *Musie Synagogical* (óriás cikk kótákkal), *Musafia Benjamin*, *Myrtle*, *Nabataeans*.

Nagasaki (japán kikötő város, temploma és temetője képével), *Nahash* (kígyó), *Nahum* (próféta és könyve), *Nail* (köröm), *Najara* (a költő és számos más Nadsara), *Names* (16 hasáb a nevekről), *Names of God*, *Napoleon*, *Narbonne*, *Nasi* (a szanhedrin feje), *Nasi Josef* (naxosi herceg), *Nathan* (számos biogr., közöttük az Árukh szerzője facsimile 1480. előtt kinyomott példányból), *National Farm School* (zsidó földműves iskola Amerikában, Doylestown Pa., 1904-ben 45 növendékkel), *Nations and Languages, the seventy* (70 népről és nyelvről), *Navarre* (Kayserling), *Navigation* (hajózás), *Nazarites*, *Nebelah*, *Nebich* (jargon szó), *Nebuchadnezzar*, *Necromancy* (Blau), *Nedarim*, *Negoim*, *Nehardea* (Bacher), *Nehemiah*, *Neighboring Landowners* (szomszédjog),

Ne'ilah (7 kótával), *Nervious Diseases* (idegesség a zsidóknál), *Netherlands* (Hollandia), *Neubauer Adolf*, *New Moon* (újhold, képekkel), *New Testament* (Kohler, kimerítő cikk), *New-Year* (képekkel), *New-York* (város és állam, az Encyclopedia legnagyobb cikke, 86 hasáb), *New-Port*, *Niddah*, *Nieto David*, *Night*, *Nikolsburg*, *Nimes*, *Nimrod*, *Nineveh*, *Nissim* (több cikk, közöttük a Ran), *Noah*, *Nomism*, (mely cikkben a törvény elleni mozgalomról szóló részt Kohler írta), *Nones* (amerikai család, melynek alapítója 14 gyermekkel ékeskedett), *Nordau Miksa* (ki mint osztrák író szerepel), *Norzi* (10 életrajz, olasz tudós család a 16. és 17. században), *Notarikon*, *Numbers* (book of), *Numbers and Numerals*, *Numismatics* (zsidó érmek *Reinach T.* Páris, első tekintély), *Nunez* (több maran), *Nuremberg* (illusztrációk), *Nut* (dió).

Oath (eskü), *Oath more Judaico*, *Obadiah* (próféta és könyve), *Occupations* (foglalkozások), *Odessa* (kimerítő cikk), *Oedenburg* (Sopron, Pollák Miksa), *Oenomaos of Gadara* (R. Meir bölcész barátja), *Offenbach* (város és zeneszerző), *Ohio* (állam), *Oil* (olaj, Löw I.), *Olive* (olajfa), *Ollendorf Henri* (az ismert nyelvtanító módszer feltalálója), *Omen*, *Omer* (képekkel), *Onaah* (csalás talmudi jog szerint), *Onias* (5 cikk), *Onkelos*, *Opferpfennig Goldener*, *Ophir*, *Ophites*, *Oppenheim* (város és család, leghíresebb David Opp.), és *Oppenheimer*, *Oppert* (köztük Jules, Paris), *Optimism and Pessimism*, *Oral Law* (szóbeli tan), *Ordeal* (istenítélet), *Ordination*, *Oren* (imádkozni, *Organ* (orgona), *Orion*, *Orphan* (árva), *Ostropoli Samson* (17. sz. csodarabbi), *Öttingen*, *Öttingen* (ország és család-név), *Oven* (kályha), *Ox*, *Oxford*, *Padua* (képekkel), *Pahlavi Litteratur*, *Jews in, Paks conference* (paksi rabbigyűlés 1844 aug. 20—21, Neumann Ede), *Pale of Settlement* (orosz letelepedési terület), *Paleography*, *Palermo*, *Palestine* (479—502), *Falm*, *Palma*, *Palmyra*, *Pappenheim* (több biogr.), *Parable*, *Paradise*, *Parallelism* (a héber költészetben), *Parashijath*, *Parchon*, *Paris* (több kép), *Parma Parnas*, *Parody*, *Partnership* (társaságról szóló jogi cikk), *Passover* (peszach, 8 képpel), *Paternity*, *Patience*, *Patriarchs*, *Patriotism*, *Peace* (béke), *Pearl* (gyöngy), *Pedagogics* (nevelés története), *Pedigree* (családfák lajstroma a Jew. Encyclopedia-ban), *Peixotto* (család), *Penitential Days* (bűnbánó 10 nap), *Pennsylvania*, *Pentateuch*,

Pentecost, Pereira (több biogr.), *Periodicals* (az összes létezett és létező zsidó újságok ismertetése), *Perles* (rabbik), *Persia, Pesaro, Peshitta, Pestilence, Pfefferkorn, Pharaoh, Pharisees* (terjedelmes cikk), *Phénicia, Philadelphia* (10 képpel), *Philippson* (9 biográfia).

*

Tanulmányozásról az idő rövidsége folytán szó sem lehet, lapozás közben csupán a következő tünt fel, a mi a szerkesztők róvására irandó. 145 b van egy cikk Samuel ben David ibn Nahmias, a mi egészen fölösleges, mert Morosino Giulio alatt, mely nevet kitérésekor vette fel, már megvan az életrajza. Utalni kellett volna különben Simonsen cikkére a *Berliner Festschriftben*.

MAGYAR RABBIK.

Szerkeszti és kiadja *Stein Mayer Miksa*.

A magyar zsidók szellemi élete vezetőinek és ápolóinak történetéhez kíván adalékokat nyújtani Stein nagyszombati rabbinak fent jelzett havi folyóirata, melyből eddig immár két szám jelent meg. Nemcsak a kegyelet szempontjából dicséretes vállalkozása, hanem igyekezete méltánylandó amiatt is, mivel a magyar zsidók mostoha bánásmódban részesülő multjának rekonstruálásához gyűjt anyagot. A mi papjaink és tudósaink, sajnos, többnyire nem a hazai talajon felhalmozódott rétegek közt kutatnak, hanem tőlünk távol eső terekre terjesztik ki figyelmüket és sokszor olyan idegen földön nőtt s elcsenevezedett alakokat, valamint ezekről származó munkákat ragadnak ki a hajdan homályából, melyeknek még a velük foglalkozók lelkesedése és felczifrázása se tudja megadni az érdeklődéskeltést és a közpszerűség, nem hogy a nagyság látszatát kelti. Mennyivel hasznosabb lenne ennél, ha tekintetük első sorban arra irányulna, ami a mienk és közeliinkben található. Hogy pedig a magyar zsidók történetének kutatása mily gyümölcsöző, tanúság amellet Stein munkája, mely tárgyánál fogva számot tarthat arra, hogy olvassák és pártfogolják. Már az eddigi közleményekből is kitetszik, hogy Stein éveken át tartó szorgalmának eredményét rendezte a sajtó alá.

Kár azonban, hogy buzgóságával nem tartott lépést a tudományos fegyelmezettség és a stiláris készség. E nélkül pedig akármit ír és dolgozik az ember, tudományos színvonalra nem juthat szerzeménye. Meg vagyunk azonban győződve, hogy a következők számban a hiányon már segítve lesz és ily módon azután nemcsak hézagpótló lesz vállalat, hanem az apró adalékszemekből külsőleg szép és tartalmánál fogva értékes mozaikdarabbá válik alkotása.

Képtelenség a szerkesztő állítása, mintha a magyar millenniumi ünnepben csak a zsidóság osztozkodott. A zsidó kutatók ritkaságát Stein a hazánkban lefolyt háborúknak és zsidó-üldözéseknek tulajdonítja. A tény az, hogy kevés zsidó lakott Magyarországon, még pedig olyan — tout comme chez nous — mely, mint a mostani, a zsidó szellemi javakért nem rajongott. Hiba továbbá, hogy középkori rabbist és tudóst azonosít, holott a két fogalom nem fedi egymást. A topographiai megjelölések gyakran helytelenek és a héber szavak átírásában nincs meg a kellő gondosság és egyöntetűség. Megjegyzéseink folytatására és egyes tévedések kiigazítására idővel még visszatérünk.

A szerző igéri, hogy időközönként hitszónoklatokat és a rabbiügyekre vonatkozó felszólalásokat is közölni fog. A jó ügy és az ízlés úgy kívánná, hogy e jövőt ígérő folyóiratunk ne a jelen kérdéseit feszegetse, hanem szolgálja multunkat, őrizze meg tudományos jellegét és ne szavaltasson benne a szerkesztő, mert a predikáció, ahogy most űzik, nem tudomány. A deklamálást hagyjuk különben a szövetkezett ellenzéknek.

Keszthely.

BÜCHLER SÁNDOR.

IRODALMI SZEMLE.

Steinschneider a középkori irodalom fordításairól két nagy művet irt, melyet csekélyebb terjedelmű harmadikkal egészít ki: »Die europäischen Uebersetzungen aus dem Arabischen bis Mitte des 17. Jahrhunderts. A. Schriften bekannter Uebersetzer« (Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Band CXLIX. Wien, 1904). A fordítokat abéczé-rendben sorolja fel, a miből magából következik, hogy St. nem a fordítások történetét, hanem bibliográfiai össze-

állítását adja. Mindössze 124 fordítót sorol fel. Más helyen e füzethez bevezetést is adott, és mint a cím mutatja, az ismeretlenek fordításaival fogja kiegészíteni. Steinschneider 90 éves kora dacára serényen dolgozik.

*

Grunwald M. eddig 14 füzetet adott ki a zsidó folklorköréből és a 15.-el új sorozatot kezd (Mitteilungen zur jüdischen Volkskunde. Neue Reihe. Erster Jahrgang. Heft I. Berlin, 1905). Három cikk van benne. *Wolf* kiegészíti régibb közleményét zsidó művészetről és régi művészekről. Még mindig nagyon távol áll a teljességtől. *Weissenberg* leírja a dél-oroszországi zsidó lakodalmat, a mely lényegében a magyar zsidók közt is dívik. Schwab (Páris) képekkel mutat be hagadai-illusztrációkat, melyek már máshol is megjelentek.

*

Rosenzweig A. archaeológiai tanulmányt tesz közzé: »Kleidung und Schmuck im biblischen und talmudischen Schrifttum« (Berlin, 1905), melynek nagyobb része a jelenleg *Rosenthal L. A.* által kiadott Rahmer-féle Litteraturblatt-ban látott először napvilágot. Általános bevezetés után a ruha különféle jelentőségéről és becsüléséről, az anyag a következő szakaszokra oszlik:

2. Verfertigung der Kleider, Stoffe und Farben, Schneiderei und Wäscherei.

3. Verschiedene Kleiderarten. Unterkleider, Oberkleider, Gürtel, Fussbekleidung, Haar, Haarpflege, Kopfbedeckung.

4. Salben, Räucherwerk und Schmucke.

5. Edelmetalle, Edelsteine und Schmuckgegenstände.

Az elég terjedelmes (129 lap) dolgozatot, a mely a témát szélesebb értelemben veszi, nem vizsgáltuk részleteiben, de az a benyomásunk, hogy R. jól dolgozott. Az elszórt anyagot összehordta és rendezte, mi által a vizsgálódást nagyon megkönnyítette.

*

A berlini Lehranstalt értesítőjében *Baneth E.* kiadta Maimuni arabs kommentárját Ábothoz (Der Mischna-Traktat Abot mit Maimuni's arabischem Kommentar, Berlin, 1905). A kiadó két kéziratot használt és kiadását csupán rövid beve-

zetéssel látta el, mert munka közben családi szerencsétlenség érte. A héber szövegben csekélyebb eltérések mutatkoznak, melyek nem érdekeltelenek.

*

Last J., ki József Kaszpi iratai kiadása körül buzgókodik, »Aszára Kelé Keszefer« cz. alatt már közrebocsátott tiz iratot két kötetben (*Pozsony*, 1903). Most Ibn Kaszpi két tóra-kommentárját vette munkába, melyből a rövidebb, melynek neve *Tirath Keszefer* (vagy Széfer Haszod) már kikerült a sajtó alól e czímen: »Misne Keszefer«, németül: »Weitere zwei Schriften« etc. (1. füzet *Pozsony*, 1905). Kaszpi bölcsezt volt és bölcsezeti kommentárt ír a pentateuchushoz, melyet »titkok«-nak mond. Az előttünk fekvő rész nagy általánosságokban mozog, míg a következő második rész, a *Maczref Lakeszefer*, versről versre megy. Felette érdekes és tanulságos példája a zsidó felvilágosodásnak a 14. századból. Mindkét iratot a legmelegebben ajánljuk olvasóink figyelmébe, hogy megszerzés által a kiadót támogassák. *Last I.* ez idő szerint Münchenben tartózkodik (Jahnstrasse 27.).

*

Kissé későn mutatjuk be az Achiaszaf idei (12.) irodalmi kalendáriumát. Mint elődei, ez is terjedelmes és változatos. Összesen körülbelül 500 lap. Az irodalmi rész (405 lap) 42 közleményből áll, melyek között sok a vers. Ozionista és egyéb zsidó érdekű cikkek, de tudomány egyáltalában nincs. Kahana cikkét Genézis elbeszéléseiről sem tekinthetjük ilyennek. Horodeczky két chaszid-udvarról, fejedelmi udvarról, érdekes dolgokat mond el. Az egyik szegény, a másik (Sadagoria és függelékei, Friedmann-család) dúsgazdag. A két chaszid-párt össze sem házasodik. A »Luach Achiaszaf«, a felvilágosított oroszok organuma, Maybaumról terjedelmes biográfiát közöl arcképpel és anticzionizmusát is behatóan ismerteti. Van benne Maimuni és Rasi alkalmi cikk (Bernfeld) és a végén kimerítő bibliografia.

*

A Bloch Emlékkönyvének tartalma I. rész: Bloch Mózes életrajza. Dr. Hevesi (Handler) S.: A theodicaca elmélet végső konzekvenciája Job könyvének magyarázatában. Dr. Löwinger A.: Isten tiz ruhája. Dr. Farkas J.: A héber nyelv mint

istentiszteletünk hivatalos nyelve. *Dr. Frank J.*: Luzatto levele. *Dr. Ziegler J.*: Néhány midrás párhuzam az Evangéliumhoz. *Dr. Edelstein B.*: A vallásbölcselet hatása a liturgiára. *Dr. Venetianer L.*: Babiloniai legenda befolyása a talmudi exegezisére. *Dr. Lenke M.*: Az utolsó szabadságharcz. *Dr. Flesch A.*: A rabbi és hitközség. *Dr. Diamant Gy.*: Fán termő madarak. *Dr. Lövy F.*: Egy különös talmudi tilalomról. *Dr. Elsass B.*: Elődeimről a landsbergi rabbiszéken. *Dr. Hirschler J.*: A világi tudományok középkori terminusai. *Dr. Singer J.*: Adatok a bánáti zsidók történetéhez a XVII. században. *Dr. Eisler M.*: Maimuni és az agáda. *Dr. Weisz Mór*: Egy Beth-Hamidrás-féle alapítványról, melyből kanonoki javadalom lett. *Dr. Goldschmied L.*: Tanulmányok III. 5-höz. *Dr. Neumann E.*: Maimuni és a karaiták. *Dr. Büchler S.*: A szentszék és a magyar zsidók a XVII. században. *Dr. Goldberger I.*: Misna-fordítás. Beráchtot. *Dr. Rubinstein M.*: A mózesi talmudi húshigiéne. *Dr. Fischer Gy.*: Az ethika a halachisták életében. *Dr. Schwarz Ch.*: A zsidó esküőről. *Dr. Steinherr I.*: Kiddus ha-Sém és chillul ha-Sém. *Dr. Adler V.*: Onkelos mint agadai exegeta. — II. rész. *Dr. Guttmann M.*: A meghagyó és tiltó törvények összeütközésének szabályai. *Dr. Büchler Adolf*: A Béth-Sammai szerint való gyakorlat a halákhában a templom idejében és annak pusztulása után. *Dr. Ungár S.*: Egy néhány megjegyzés. *Dr. Wellesz Gy.*: Az »Acherim« mondásai. *Dr. Pollák M.*: Méir b. Izsák Askenázi (M'hrm As). *Dr. Frisch Á.*: Az imák állapota a jeruzsálemi templomban. *Dr. Vajda B.*: Talmudi adalekok a kortörténethez. *Dr. Weiszburg Gy.*: A törvényszékekről a talmud idejében. *Dr. Krausz S.*: A tudósok köntöse. *Dr. Weisz Miksa*: A Troyes-beli rítus.

•

Koberle Justus nem kisebb, mint 685 lapos kötetet írt a bűn- és kegyelemről, melynek megfelelő hosszú címe: »Sünde und Gnade im religiösen Leben des Volkes Israel bis auf Christum. Eine Geschichte des vorchristlichen Heilsbewusstseins« (München, 1905). Az anyagot négy részre osztja: I. Az ősi Izrael. II. A nagy próféták kora. III. A régiebb zsidóság. IV. A későbbi zsidóság. A divatnak megfelelően, a bevezető fejezet után mindjárt következik: »Die babylonische Anschauung«, mintha a régi Izrael Babylóniába járt volna iskolába.

Hamis világtársa helyezi a forrásokat az is, amivel a második rész kezdődik: »Die Auffassung der Sünde bei den Propheten der assyrischen Periode« (VII.). Ez olybá tűnneti föl a dolgot, mintha az assyr világhódítók volnának e problémánál a főszereplők. Oly környezetbe állítja Izrael prófétáit, melyben nem éltek, amely ellen prófétai mennydörgéssel tiltakoznának. A világtörténet szempontjából a próféták kimagaslóbb alakok a legvérengzőbb nagykirályoknál és hatásuk égi magasságban áll a világrablók és kultúrpusztítók fölött. Nézetünk szerint Izrael történetének tárgyalásánál sem jogosult az assyr-kor alá rendezés, mire, sajnos, itt-ott már a zsidó hitoktatás is rátévedt a serdülő ifjúság fogalmainak megzavarására. Az európai népek történeteit sem tárgyalják az arabs világhódítás korszakai szerint, pedig ezek a politikai alakulásokat tényleg irányították, ami a prófétai gondolkodás tekintetében az assyr vérszomjóról és telhetetlenségről semmiképp sem állítható. Köberle a keresztény hívő álláspontján áll, nem is lep meg bennünket, hogy egy évezredes történetről azt állítja, hogy az mind a keresztény »Heilsbewusstsein« előkészítője, de furcsa, hogy ily nézőpontból az assyrek a primások. Imitt-amott lapozgatván, azt látjuk, hogy Köberle a talmudot idézi ugyan, meg van lepve ethikai mondásaiktól, de a divatos módszer szerint bánik el velük. Jellemzésül idézzük az 506. lapból a következőt: »Was half es in vielen Aussprüchen die Wahrheit zu preisen als das Siegel Gottes und die Grundlage der Welt, wenn die offizielle Auslegung des Gesetzes in anderen Punkten die Unwahrheit sanktionirte? Zu versichern, dass die Heuchelei in die Hölle führe, wenn bei dem herrschenden System dieselbe nahezu unvermeidlich war? Die Keuschheit wird befohlen, daneben herrscht die leichtfertige Scheidungspraxis und in der Gesetzes- und Schriftauslegung schwelgt die Phantasie in Obszönitäten! Fast überall steht in diesen Typus jüdischer Frömmigkeit neben dem Wahren und Edlen unausgeschiedene und unbekämpfte Unaufrichtigkeit und Veräusserlichung.«

A nóta így hangzik végig, ahogy Schlatter komponálta. Hát ez egyszerűen nem igaz. Hol szentesítette a törvénymagyarázat a nem igazat? Bizonyára Hillél prosbuljára gondol. De ezért nem gáncs, hanem tisztelet illeti meg. A bibliai

törvény egyszerű megszüntetése számára a népet nem nyerte volna meg, az új intézkedésre igen. Nem dicsekednek az írástudók, hogy a szadduceus írásmagyarázat ellenében a ius talionist megszüntették? A második kifogás, hogy az uralkodó rendszer mellett a színlelés nem volt kikerülhető. Miért? Bizonyítsa be, hogy Jochanan ben Zakkai vagy Józsuá ben Chananja színlelők voltak. Nem talál az egyházatyák közt egyet se, ki egyenesebb és nyíltabb jellem lett volna. Sem a görög-római, sem a modern kultúra nem nevel ezeknél szebb jellemeket. Ami pedig a szüzességet illeti, bátran kiállják a versenyt Rómával, Pétervárral, Berlinnel és Konstantinápolylyal. Obscönitások! Azok az obscön-embereknek, de nem a tisztáknak. És ezek a férfiak, kik írásmagyarázataik eme fajtáját sem hallgatják el, nem őszinték? Nem ismerték a »Verlogenheit«-ot, melyre igaz magyar szó sincsen. Az elválást, igaz, nemcsak megengedték, hanem meg is könnyítették. De hát nem éltek a XX-ik század kultúrvilágában. Primitív viszonyok között a nőre az elválás nem oly szerencsétlenség, mint a szerencsétlen házasság. Kapott más férjet. Az elválás könnyűsége az erkölcsi tisztaságot emelte. A modern törvényhozások a zsidó felfogásnak hódolnak, mert az őskeresztény sacramentális jellegű, felbonthatatlan házassággal szemben a válás lehetőségét tették. A házasság kérdése éppen az a pont, melyről keresztény teológus jobban hallgat. Hisz a papi nőtlenséget és a házasság felbonthatatlanságát maga a reformáció szüntette meg, és így 15 száz év keserves tapasztalatai után igazolta a zsidó álláspontot. Igazolni fogja még az elválás megkönnyítését is, hisz a feministák már ma is oly állapotok megteremtését sürgetik, melyek ezt a nők számára lehetővé tegyék. Erkölcsös társadalom, amely a való élettel számol, csak a zsidó házassági jog alapján lehetséges. A rajongás és vak írásmagyarázat szülte összes intézményeken, melyek a házasság kizárásán vagy megmáshíthatatlanságán épültek fel, végiggázol az idő. Ha nem ma, hát holnap. Könyvet írhatnánk, ha K. állításain végig akarnánk menni, de hát erre sem terünk, sem időnk, sem kedvünk nincsen.

*

Kahle P. »Die arabischen Bibelübersetzungen. Texte mit Glossar und Literaturübersicht« című irata (Lipsee 1904)

9-féle fordításból ad szemelvényeket, melyek 35 lapra terjednek. I—IV., modern fordítások, V—VI., Szaadja-féle (Gen. 1—4. és Ex. 4. 20—26.) A samaritánusok eleinte szintén a Szaadja fordítását használták, de 1000 után maguk is készítették egyet. VII. szintén Szaadjaból van véve (Jób 1 és 2) héber betűkkel Bacher kiadása szerint. VIII. Jefet ben Ali karaita kommentárjából. Kahle XIII. lapon említhette volna Jefeth Ruth kommentárját, melyet Schorr adott ki. Felette érdekes a IX. szemelvény a 78. zsoltár 20—31 és 56—60. versei arab fordítása görög átírásban. Ez a töredék a VIII. század vége felé írt kódexből származik és a fordítás a görög szövegből folyt. Violet egy damaszki mecset udvarának egyik kamrájában (kubbet) találta. Úgy rémlik, hogy ez valami Geniza-féle dolog. Az arab átírása görögre érdekes analógia az Origenes-féle Hebraikon-hasábra, mely szokásra egyéb példák is vannak és megerősítik azon feltevésünket, hogy már az ó-korban mindenféle betűkkel írták a héber szöveget s megfordítva (Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből 69—85).

*

A berlini Tudományos Akadémia által kiadott »Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte« című nagyszabású gyűjteményben Klostermann E. újból kiadta Eusebius Onomastikonját (Eusebios' Onomastikon der biblischen Ortsnamen, Leipzig 1904). A bevezetésben (IX—XXXVI.) ismerteti Euseb. idevágó munkásságát és méltatja a *περὶ τῶν τοπωνύμων ὀνομαστικόν* jelentőségét. Lagarde-al konstatálja, hogy túlbecsülték, mert kevés az, amit oly forrásokból merített, melyek nem maradtak ránk és mert munkája nem elég alapos. A bibliában (evangeliumokban is, de nem az Apost. cselek.) előforduló palesztinai helyneveket stb. alfabetikus rendben sorolja fel. De nem elég következetes és nem elég gondos. Minthogy Caesareában élt, Origenes Hexap-láját használta geo-topografiai szótárának elkészítésénél és valószínűleg a római hivatalos földrajzi felvételt a távolságok meghatározásánál. A művet utóljára Lagarde adta ki (2. kiadás 1887), de K. az ő apparátusán kívül a medabai moziakabroszt és még egyebeket is felhasználhatott; továbbá Jeromos latin fordítását — mint Lagarde előtt az összes kiadók tették —

a görög szöveggel szemben (nem utána) nyomtatja le és kezelhetőbbé teszi. Euseb. és Jeromos sok saját korabeli adatot szőnek be a bibliai helynevek felsorolásába és megállapításába, a mű tehát a szentföld 3—4. századbéli állapotára elsőrendű forrás. Zsidó szempontból egyébként is érdekes és rendszeres feldolgozásra érdemes. Érdekes, hogy Josephust már E. (Ararat, Babel alatt) *Josippos*-nak nevezi, mint a középkori zsidóknál Josippon (יִסְכּוּן).

*

Weber O. monográfiát ad ki Szanchériből, melynek eredményeit népszerű alakban adja a »Der alte Orient« VI. évfolyama 3. füzetében »Sanherib, König von Assyrien 703—681. Eine Skizze« (Lpzg 1905). S. felette harcias uralkodó volt, ki nagy birodalma határain és belsejében is nagy csatákat vívott. Chizkija királynak is baja volt vele (II. Kir. 18, 13—15; Ézsaiás 36 és 37). Az ékiratok lényegileg egyeznek a biblia tudósításával. Weber a 9. lapon közli Szanh. feliratát. Valószínű, hogy Sz. két ízben fenyegette Jeruzsálemet ostrommal (22. lap) és azért vonult vissza, mert birodalma keleti részeiben Babel és Élam hadat üzentek. A serege tehát egy éjszaka alatt elvonult, mit a Kir. könyve írja kizsinegett. A Kir. könyve szerint Sz.-t két fia ölte meg. A bab. krónika idevágó adata így hangzik: »Tebet 20-án Sz.-t, Assyria királyát, megölte saját fia egy lázadásban. [23] eszendeig uralkodott Assyriában Sz. Tebet 20-ától Adar 2-ig tartott Assyriában a lázadás. Adar 18-án fia Aszarhaddon trónra lépett« (26). W. szerint Sz. nagyratörő tervekkel foglalkozott, de megvalósításukhoz nem volt elég ereje.

*

Grossberg Menase, ki Londonban él és az angol könyvtárak héber kéziratí kincseiből több művecskét publikált, legújabbán Dávid ben Lévi kommentárját adta ki Megilla traktátusra (ספר המגילה Lemberg 1904). Buber S. a kiadóhoz intézett levélben a szerzőről és munkájáról irt értekezésében kimutatja, hogy a szerző a XII. században élt és valószínűleg Narbonneban lakott. Rasit sűrűn idézi, ugyisintén Ábrahám ben Dávidot Posquierből és másokat. Az előttünk fekvő kommentárban a RSBM. és R. Tam nevével nem találkozunk, amiből az következik, hogy nem élt ezek után, sőt valószínű, hogy öregebb

kortársuk volt. E feltevés mellett szól művének formája és szelleme is: a toszafistáktól mindkettő távol áll. Egyszerű és rövid megjegyzések, melyek többnyire a szöveget magyarázzák. Rasihoz tehát még elég közel áll. Sokszor idézi a pal. talmudot, ami figyelemre méltó. Szövege a mienktől nem ritkán eltér. Ez nem feltűnő, mert pl. R. Chananel Jerusalmi idézetei rendszerint szintén nem egyeznek ami kiadásunkéval. 3 a 2 *היה ר' יוחנן* helyett olvasandó *היה ר' יוחנן* (a baal hamáór). — Több Rasi-idézet a mi Rasikommentárunkban nem található. — 6a azt mondja, hogy a Tórát, midőn felolvastak belőle, egy táblára (לוח) tették. Ez a Megilla 32a említett táblák (הלווח והביטוי), mit 8b Rasi nevében tényleg idéz, holott a mi szövegünkben Rasiban ez áll: nem tudom, hogy micsoda? 7a: Ábrahám ben Dávid megtiltotta Montpellier lakosainak, hogy a temető fának gyümölcsét élvezzék. — Kommentárunkban olyan helyek is idéztetnek (4 a és b), melyek ma már nem léteznek. Az első helyen idézett *שם* szó Salamon ben Sálul perzsa szótárában is előfordul (Bacher, Héber-perzsa Szótár, héber rész p. 70). Kíváncsinos volna, hogy Dávid ben Lévi többi kommentárja is kiadassék.

*

A német községek közt a középkorban a legkiválóbbak voltak Mainz, Speyer és Worms (rövidítve: S., U., M.), melyekről Carlebach monographiát tett közzé. Ez azonban csupán 1349-ig terjed, *Rothschild L.* tehát folytatja innen 1438-ig (Die Judengemeinden zu Mainz, Speyer und Worms von 1349—1438. Berlin 1904). A kép, mely eléünk tárul, a leg-sötétebb, a raffinált rablás és az e czélból történt tömeges gyilkolások sorozata. Az adóslevelek kivégzése még enyhéségnek tekinthető. A német császárok ugyanis (IV. Károly, Wenzel stb.) a zsidók követeléseit semmiseknek nyilvánították. Megesett, hogy csak egyes városokat kötelezett le ezen császári kegyelmével. A legundokabb látvány azonban a legyilkolt zsidók örökségén (zsínagóga, sirkert stb.) való marakodás. A készpénz perze eltűnt a gyilkosok zsebeiben, de az adóslevelek megmaradtak és Damokles kardként függtek püspökök, nemesek és polgárok fejei felett, mert vagy a császár vagy más hatalmas urak, mint sajátjukat reklamálták. A behajtás veszedelme nagy volt és a martalék felett városok, uralkodók és érsekek

stb. hajba kaptak. Évekig elpörösködtek. Mindenkinnek volt joga hozzá, csak a zsidónak nem. A császár több városnak jó pénzért amnestiát adott úgy a leölt zsidók, mint adósleveleik tekintetében.

Ily körülmények a szellemi életet is kiölték a német községekből és a talmudtudás Ausztriában (Bécs, Krems, Neustadt) talált otthonra, hova a német tanulók is elvándoroltak. Sőt Velenczébe és Páduába is eljutottak. A 14. sz. utolsó negyedében működött Mainzban a Maharil. Érdekes, hogy az esküvő rendszerint pénteken volt.

*

Husiatyn galicziai városban »Dóbebé Szipthé Jesénim« név alatt néhány év előtt irodalmi egylet alakult, melynek Fränkel Dávid a lelke, talán egymaga minden tagja. Tapasztalásból tudjuk, hogy a fizető taggal sem igen törődnek, de azért dolgoznak. Kiadványaik száma tekintetében ez az új egylet vetekedik a »Mekiczé Nirdámim« egyesülettel, amely nemrég Freimann kezébe került és Frankfurtba tette át székhelyét. Főképp a halákha irodalma iránt érdeklődik és néhány becses művet adott közre. Az újabbak a következők: 1. »Dibré Ribóth Ba-Seárim« (1902). Ez Jehuda Messer Leon (Ancona) vitatkozásai és responsumait adja egy nidda-kérdésről (XV. század közepe). 2. »Zera Anásim« (1902) az előbbinél fontosabb és érdekesebb, mert Maimuni sok ismeretlen döntvényét adja. Styl és tartalom kétségtelenné teszi, hogy szerzőjük Maimuni. A feleletek túlnyomóan néhány sorból állanak, melyek a döntést adják minden utalás nélkül a forrásokra. Kár, hogy nem lett valamennyi kinyomatva. A válogatás ily esetben nincs helyén, sem halákha-, sem kulturtörténeti szempontból. A kérdések a zsidók belső életéről sok felvilágosítással szolgálnak. Az egyik pl. arról szól, hogy a férj üti-veri feleségét és biztatja, hogy váltsa ki magát (19. szám). M. 20 döntvényét követi más 51. Ezek különböző szerzőktől erednek, kik a XVI—XVII. században éltek Török- és Olaszországban. Ezek már terjedelmesek és némelyek sajnos a kabbalától fertőzöttek. A 30. számból megtudjuk, hogy 1688 előtt kivándorolt több család Száfetből és Tiberiásban községet alapított. A chaluka viszály tárgya. A velencei rabbinátus 1618-ban chéremet hirdet azok ellen, kik a talmudot kigunyolják (29.).

Általában a török birodalom községeit ismerjük meg, úgy-szintén néhány olasz községet. 83. lap fent előfordul זיידא וזיידא. 3. Józsuá Rafael Benveniste 39 responsuma (1903). Nagy-hírű talmudista volt (XVII. század) és a halakhisták gyönyörködhetnek benne, mint egyik elődjükben. Mellékesen itt-ott a török pasagarázdálkodásra is fény derül. Némelyek kegyén összevesznek és a rabbi dönt, hogy kié a pasa kegye, amely igen reális értékű. Az egyiket, ki mellett az udvari zsidaja 30 évig kitartott, akkor is, midőn a szultán bebörtönöztette, felszabadulása után Egyptomba kísérte, hol meggazdagodott. 4. Chiddusé R. Áron Halévi (הר"א) Kiddusin traktátusra (1904). Ez a Gaster-féle kézirat-töredék és a megjegyzések Rási-ra és Tószafóth-ra vonatkoznak. Ugyanezért némi kételyek támadnak a szerzőség iránt és sajnálni kell, hogy Fränkel kiadványait nem látja el bevezetéssel, melyben az olvasót tájékoztatná. A végén van néhány döntvény lengyel rabbiktól (Sechna, Joel Szerkesz vagyis a Bach stb.) arról, hogyha az anya álmában agyonnyomta mellette fekvő gyermekét. 1767-ben Pinchasz Horovitz (Haflo) megtiltja, hogy lakadalmaknál férfiak és asszonyok együtt mulassanak.

*

A protestáns teológiában néhány év óta új jelszó járja: »religionsgeschichtliche Methode«. Ez alatt azt értik, hogy az izraelita és keresztény vallás a körülötte létező vallásokkal összefüggésben kutattassék ki. Az utóbbi nem érintene bennünket, ha az »őskereszténység« felkutatásánál nem kerülne elő a »késői zsidóság«. Izrael vallását eddig is »összehasonlítva« kutatták, az új jelszó azonban az eddigi mértéket kicsinyli és a babel-bibel magaslatra kíván mindent emelni. Bousset és Gunkel az új irányu kutatások számára már organumot is alkottak, amely egyes iratokat fog időről időre közre adni. A kiadandó munkák sorozata a jövő titka, de egész biztosak vagyunk benne, hogy a zsidóknak, már t. i. a régi zsidóknak, semmi sem fog maradni. A keresztény teológia természetesen első sorban van érdekelve és *Reischle* M. öt felolvasásban »Theologie und Reiligionsgeschichte« (Tübingen und Leipzig 1904) ismerteti az új irányt. Saját teológiáját már előre védi és azt mondja: »Ueberall beruht doch der gesonderte Betrieb einer christlichen Theologie einerseits auf der Glaubensvor-

aussetzung, dass dem Christentum, gegenüber allen andern Religionen, eine sonderliche wissenschaftliche Arbeit gewidmet werden muss, weil ihm Allgemeingültigkeit zukommt etc. Wird nun nicht durch den allgemeinen Grundsatz religionswissenschaftlicher Behandlung jener Glaubensvoraussetzung... ein Ende gemacht?« (22. lap). Értjük. Ezzel beérjük és csupán utalunk még a 41., 61. lapra. A 72. lapon R. már megállapítja az »objektív« vallástudomány eredményét: »dass es *that-sächlich* keine höhere Religion gibt als das Christentum, dass dieses also unter den *bisherigen* Religionen die »relativ höchste« ist.«

*

Magyarországon háromféle zsidó irodalom mutatkozik, melyek a magyar zsidóság három irányát tükrözik. A legrégebb a pilpul és deras, a legfiatalabb a modern tudományos irodalom, melyek létezéséről mindenki tud, aki a zsidó irodalomról egyáltalában tudomással bír, de van még egy harmadik is, a kabbalistikus irodalom. Ennek termékeit Munkács hozza forgalomba, még pedig meglehetősen számban. A kultura hatását itt is konstatálni lehet a könyvek külső alakjában. Nem borzasak többé, hanem meg vannak fésülve. Az 1903-ban Munkácson kinyomott »*Tikkuné Hazohar*« Spiro Cz. H. munkácsi rabbi kommentárjával egészen rendes könyv. A kommentátor egyszerűsége törekszik és hasznos munkát végzett. Érdekes, hogy a *Tikkuné Hazohar* (régí kiadás 1 b; szóban forgó kiadás 5 b és 6 a) a Sekhinát madár- és galambalakban képzei. Ez a szent szellemről a talmudban néhányszor található, az új testamentomban sokszor (Jewish Encyclopedia VI. 448). Ugyanott olvassuk azt a hármas felosztást: Biblia, Misna, Kabbala. A talmud és midrasban igen gyakori felosztás, csak-hogy a 3. helyen nem a kabbala, hanem a talmud áll. A kabbalában a féktelen képzelet uralkodik. Ez nem feltűnő. De hogy az asszonyokról époly sűrűn van szó mint a világi költészetben, az már feltűnő. De csak azok előtt, kik a mystika természetét nem ismerik. Egyébiránt a »*Tikkunim*« egytől-egyig a tóra első szavához בראשית fűződnek, mely betűből csoportosítás útján mindenféle szavakat képez, melyeket aztán kifejt.

*

A 16. században, Azarja de Rossi, a nagy kritikus, korábban honosította meg Menachem Azarja Immanuel Fano Olaszországban a kabbalát. A két tény között csak látszólag van ellenmondás, a dolog velejében harmóniában vannak: mindkettő reformálta a zsidóságot. A kabbala a sötétség felé, a kritika a világosság felé vezette az egyoldalú talmud zsidóságot, de mindkettő reformált. Sőt bátran állítható, hogy a kabbalisták kezdték ki a régi zsidóságot, a reformerek pedig csak követték őket, még pedig az ő terükre. A kabbalisták új theológiát, új liturgiát és új héber stílust alkottak. Mutatis mutandis ugyanezt cselekedték a reformerek is. Egy sem dethronizálta a talmudot, de felelevenítette a bibliai tanulmányokat és ami vele összefügg (maszóra, exegézis, grammatika) és új tudományokat állított mellé: az egyik a kabbalát, a másik a tudományos kutatást. Mindkettő eszméinek propagálására ugyanazt az eszközt használta: a prédikációt és a tollat. A régi kabbalisták szépen beszéltek és szépen irtak, a mysticismusban amugy is nagy a fantázia, a költészet. De nem akarjuk ezt a gondolatsort, melyet a MHRM Mipano héber biográfiájának olvasása bennünk újra felkelt, tovább fűzni és csupán azt emeljük még ki, hogy a kabbalisták a reformerek irányában a mai napig türelmesek. Ösztönszerűen érzik, hogy ikertestvérek, habár különböző utakon járnak. Az említett életrajzot Wojdislawski Jehuda irta (Pieterkov 1904) és címe: כפר תולדות רבינו נתנן עזריה מאמנו.

A szerző talán kitűnő kabbalaismerő (hősenek egyik kéziratoss munkáját már előbb adta ki), de mint biografs levethette volna a mystikus félhomályt. Semmi módszer: a kommentárokat előbb ismerteti, mint a kommentált műveket. Felsorol 30 iratot Fanótól, de azután a jegyzetben még megtoldja néhánynyal. A forrásokat, melyekből merített, többször elhallgatja. Érdekes, hogy Fano egyik irata (באר קשירה) először Munkácsen jelent meg 1892-ben (51. lap) és még másnak a kiadása is ígérve van. Fano nem viselt szakált, a mi nagy vitára adott okot, melyben a Ch. Th. M. Szófer is részt vett. Arczképén, melyet W. ad, azonban szakállas. Akárminth legyen a dolog, tény az, hogy a szakáltalanok Fanóra hivatkoznak. A nagy kabbalista kiváló kéziratgyűjtő volt, mihez mint gazdag embernek módja is volt.

ORSZÁGVILÁG.

AZ ORSZÁGOS HITOKTATÁSI TANTERV.

Az országos hitoktatási tanterv ügye jelentékeny lépéssel haladt előre azóta, hogy utoljára szó volt róla. *Dr. Munkácsi* előadó a szerkesztő-bizottság által megállapított tantervjavaslatot megküldte az országos bizottság összes tagjainak, kik észrevételeiket neki beküldték. Az összes tanügyi körök véleményét kipubathatandó, megküldötte a javaslatot sok kiváló pedagógusnak, kik kompetens oldalról ajánlva lettek. Ezek véleményét szintén litografáltatta és szétküldötte, valamint a pótlólag beérkezett észrevételeket is. E körülmekint eljárás folytán gazdag anyag gyűlt egybe, melyet az előadó fáradságot nem ismerő buzgalommal szakszerűen csoportosított és ily feldolgozott alakban terjesztett a szerkesztő-bizottság elé.

Ez a bizottság május hó 16—18 napjain újból tárgyalta a tantervet és ennek kapcsán az összes észrevételeket eszmecseré tárgyává tette. A bizottság tagjai voltak: *dr. Kohn Sámuel*, *dr. Blau Lajos*, *dr. Krausz Sámuel*, *dr. Adler Illés*, *dr. Bernstein Béla*, *dr. Kecskeméti Lipót*, *dr. Kiss Arnold*, *dr. Neumann Ede*, *dr. Venetianer Lajos* és *dr. Munkácsi Bernát* mint előadó. *Dr. Kohn* hivatalos teendők által az ülések vezetésében akadályozva lévén, *dr. Blau Lajos* elnökölt. *Kis* és *Venetianer* szintén akadályozva voltak a tárgyalások részvételében, melyek egész nap folytak. E lankadatlan buzgalom folytán sikerült az óriási anyagot feldolgozni és majdnem az összes pontokra nézve egyértelmű megállapodásra jutottak. A beható megbeszélések eredményeképp egységes nézetek jecsesedtek ki és szavazásra alig került a sor. Kétségtelen, hogy a bizottságon kívül állók, kik egyik-másik pontra nézve más nézetet táplálnak, — ami a kérdések özőnénél természetes — behatóbb eszmecseré mellett szintén csatlakoznának a szerkesz-

tők megállapodásaihoz. Felekezetünk tagjait általában az önállóság jellemzi és hatványozott mértékben tanfériait. Sok, talán túlsok az önálló egyéniség, és mi nem csodálkozunk azon, hogy a készülő tanterv ellen nemcsak egyesek, hanem egész kör is sikra szállt. Ez nem meglepő és nem is káros, sőt az ellentétek összecsapásából kipattannak azok a szikrák, melyek a vitás kérdésekre fényt derítenek. De mint a szikra, úgy ez az ellenkezés is el fog mulni, miután az ügynek megtette hasznos szolgálatait. Az összes hivatott tényezők szerteágazó nézeteiből leszűrődő tanterv, mihelyt véglegesen meg lesz állapítva és a felekezet vezetősége részéről el lesz fogadva, nem lehet többé az ellenkezés tárgya. Minden egyes tanfériú be kell hogy lássa, hogy valamint a közügy más területén, ezen a mezőn sem lehet minden egyes kívánságait kielégíteni. Ez az ügy természetében rejlik, ellenkező vélemények vannak és lesznek mindig.

A hitoktatási tanterv sem más, mint az általános oktatási tanterv. Mindkettő a gyakorlat van hivatva kipróbálni. Ez kétségtelenül meg fogja mutatni, hol szorul módosításra, javításra, kiegészítésre. Hogy ez bekövetkezhessék, annak előfeltétele a tanterv életbeléptetése, mert minden elméletnél nagyobb mester a gyakorlat. Minthogy minden oldalról a a felekezet közérdekét kívánják szolgálni, nincs kétség a fölött, hogy az eszmék heves harca el fog ülni, mihelyt a tanterv a a gyakorlatba fog átmenni és helyébe lép a kevésbé zajos, de hasznosabb gyakorlati megfigyelés. Ha ezek a lassan gyűlő észrevételek, mint leszűrt igazságok fognak jelentkezni, akkor elérkezik majd a tantervtökéletesbítés ideje, mely elől sem a felekezet vezérei, sem a tanügyi körök nem fognak elzárkózni. De a még ismeretlen jobb, nem lehet a már megismert jó meghiusítója, a jobb reményében nem lehet a jót feladni. A tantervjavaslat körül keletkezett élénk eszmecseré az élet jele és biztos, hogy termékenyítőleg hat az eszmékre, melyek hivatva vannak az életbe átmenni. E téren is áll a talmud mondása: Amint jutalmat érdemelnek a kutatásért, úgy jutalmat érdemelnek annak abbanahagyásáért. Remélni bátorodunk, hogy a szóban forgó ügy körül is mindkét fajta jutalom ki lesz szolgáltatandó.

TANÜGY.

UJ ÁSATÁSOK JERUZSÁLEMBEN.

Az itteni szir árvaházhoz tartozó terepen a legutóbbi időben ásásokat végeztek, amelyek egy valószínűleg zsidó családi sírbolt felfedezésére vezettek. A terep messze esik a várostól északi irányban. Az intézet, mely Schneller lelkész vezetése alatt áll, ennek atyja által alapítottatott 1850-ben, ki a Rajna mellékéről származott. Kezdetben a szir árvaház kicsiny földszinten házból állott. Mint minden kezdet, úgy ez is az idők folyamán óriási művé fejlődött. Több mint 300 tanulója van, 6 osztályu iskolája tanító lakásokkal, különféle műhelye, jelentékeny könyvnyomdája motorüzemmel. Ehez járul 2 év óta egy vakok intézete és minden hozzátartozó melléképülettel együtt, melyek hivatalnoki lakásoknak vannak berendezve, egész külön városrészt alkot. Ez intézet budgetje igen nagy, de a bevételek is jelentékenyek. A deficitet fedezik járulékok és adakozások, melyeket barátai juttatnak neki és barátai a föld minden részén vannak.

A főépülettől északkeletre emelkedik a nevezett terep, amely régi sirokban, amelyekre a föld megművelése alkalmából akadtak, igen gazdag. Értékesebb leletre csak a multkori ásásat vezetett. Amint már jeleztük, egy családi sirboltra bukkantak, amely a מִצְבֵּי módjára volt berendezve. A fedő, jobban mondva az az épület, mely a sirok felett emelkedett, hiányzik. De két oldalán a מִצְבֵּי a sziklába vájva egész jó karban maradtak. Ezekben több mészből készített gyermekszarkofágot találtak, amelyekben még csontok voltak. Kettőnek kettős felirata volt, héber és görög, a harmadiknak csak héber. Ezek a következők:

$\pi A\pi A\epsilon$ חפץ חבשני, חנין חבשני אמיח חבשני $A\mu\mu\alpha$

A ∇ hasonlít a ∇ -hez és csupán abban különbözik tőle, hogy felső részén egy csücskéje van. A ∇ teljesen hasonlít a mi ∇ -ünkhöz. Az írás nagyjában a négyzetes. A betűk, melyek a fejevégeken, részint az egyes oldalfalakon találhatóak, kőbe vannak vésvé, míg a másik oldalon bevésott gömbölyű díszítések láthatók.

A **חבטת** szó magyarázatába e helyen nem akarok belebocsátkozni. Egyelőre megelégszem azzal, hogy a szakértők tanúsága szerint a szarkofág az első keresztény utáni századból származik.

Jeruzsálem.

DR. GRÜNHUT LÁZÁR.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: Jewish Encyclopedia IX. kötet, New-York és London 1905. (Ara 6 dollár, Funk and Wagnalls London Fleet street 44.) — *Dr. Schwarz* A. Kal Vachómer, Krakó 1905. (Héber nyelvre fordította Berkovits M., kiadja a »Jabneh« vállalat Varsó.) — Az Izraeliták Országos Irodájának Jelentése, Budapest 1905. — *Magyar Rabbik.* Havi folyóirat, szerkeszti és kiadja *Stein Mayer Miksa* főrabbi Nagyszombat, I. évf. 1. és 2. szám. Ára egy évre 2 korona. — *Eisler M.*, Az igaznak emlékezete áldás. Beszéd dr. Szilasi Móricz... ravatalánál. Kolozsvár 1905. — *Dr. Wohlgemuth J.*, Beiträge zu einer jüdischen Homiletik, Berlin 1905. (A berlini rabbiszeminárium 1903/4. Ertesítőjében.) — *Dr. Bachner W.*, Die bibel- und traditionsexegetische Terminologie der Amoräer, Leipzig 1905.

Dr. Kaufmann Dávidné, született Gomperz Irma junius hó 19-én Grazban, hol gyógyulást keresett, hosszas szenvedés után meghalt. A nagyműveltségű urnó özvegye hat esztendejét férje emlékének kultuszában töltötte el. Szép tudományos emlékkönyvet adatott ki és férje hátrahagyott könyvtárát katalogizáltatta, hogy a zsidó tudomány számára hozzáférhetővé tegye. A katalógus ép most készült el és a könyvtár rendezve van. Midőn nemes elhatározása eredményeiben gyönyörködhetett volna, elragadta a halál. Áldás emlékére.

Rabbiválasztás. *Dr. Frank József* Fiumében és *dr. Kohn Lajos* Somogy-Csurgón rabbivá választatott.

Bachmann Jakab, a rombach-utcai templom főkantora 61 éves korában meghalt. Odesszából 1884-ben került fővárosunkba. Gyönyörű hangja mellett kiváló zenei képzettséggel bírt és több mű szerzője. Áldás a derék férfiú emlékére.

Dr. Steinberg Londonból húsvét táján fővárosunkon át utazott Jeruzsálembe, hogy Rothschild és mások megbízásából a lakásviszonyok enyhítése céljából cottagek építésére tegyen javaslatot.

Pollák Kaim nyugalmazott székes fővárosi tanító 71 éves korában meghalt. Az egyre ritkuló régi jó hebraista tanítógárda kitűnő tagja dőlt ki vele az élők sorából. Erdemeit nyugalomba vonulása idején dr. Krausz Sámuel méltatta folyóiratunkban, mely benne munkatársat vesztett. Áldás emlékére.

Scharf József a tiszai-eszlári per egyik áldozata a fővárosban meghalt. Scharf Móricz, az elítélt per preparált koronatanúja, az ő fia volt. A sokat hányatott szegény ember megtalálta azt a nyugalmat, melyet az életben hasztalan keresett, elköltözött abba az országba, melyben nem üldözik a zsidót. Találja meg ott szenvedéseinek jutalmát.

TÁRSADALOM.

ZSIDÓ TERRITORIALISTÁK.

A czionizmus két év óta, amióta az angol kormány azt a meglepő ajánlatot tette, hogy Ugandát zsidótelepítésre átengedi, lázban van. Már a VI. kongresszuson, melyet a nem várt fordulat zavarba ejtett, többségben volt az a párt, amely más országról, mint Palesztináról, tudni sem akart, de a czionista vezér mindenhatósága a szakadást feltartóztatta. Herzl halála óta ez a párt felszabadult a nyomás alól és álláspontjának félreérthetetlen kidomborítása céljából felvette a Czioné Czion, vagyis a tisztán Czionot kívánó czionisták nevét.

Ezekkel szemben állt a *territorialisták* csoportja, amely elvben szintén Palesztina megszerzése mellett van, de addig az időig, amíg megszerezhetnék, megelégszik bármely földterülettel, hol a hazájukból kiűldözött vagy önként kivándorló zsidók meghúzódhatnak. A két párt szervezve került Bázalba a VII. czionista kongresszusra. Az angol kormány nagylelkű terve fölött kellett határozni és ez alkalomból az elvi kérdés fölött döntöttek: vajjon elfogadják-e egyáltalában más országot, bármily megfelelő legyen, Palesztinán kívül? Alapos munkát akartak végezni és — végeztek is. A szenvedélyek tetőpontra hágtak és világra szóló botrányok keletkeztek. A napilapok hírei szerint az elnökség rendőrséget aquirált. Akármint volt, nem kell a külső sceneriát túlságos tragikumnak venni. Végre a szenvedélyek kitörései a mélyen gyökerező érzületek elfajult jelentkezései ugyan, de az alap megmarad a botrányok elmúlása után is. Hajdanában a béke-kongresszusok általános verekedéssel is végződtek.

Nagyobb baj az, hogy a czionizmus — minden kétségen felül a világ zsidóságának legerterjedtebb szervezete, habár dr. Nordau hivatalos kijelentése szerint az össz-zsidóságnak csupán egy hatvanadrésze tartozik kötelékébe — ezen határozata után évekre megkötötte saját kezét a zsidó-ügy gyakorlati előbbrevitele mezején. Szándékosan mondjuk, hogy évekre, mert meggyőződésünk szerint az érintett határozat nem szól örök időkre. Mihelyt a sikerre való kilátással fog valamely territorium zsidók által kolonizáltatni, a czionisták is más nézetet fognak vallani. Ha a kongresszus elvethet valamely tervet, el is fogadhatja azt. Ha kimondhatja azt, hogy elvileg perhorreszkál Palesztinán kívül minden más országot, kimondhatja egy másik kongresszus azt is, hogy minden alkalmas országot elfogad zsidótelepítésre.

A zsidótelepítés barátainak nem kell tehát a Czioné-Czion közreműködéséről sem örök időkre lemondani, mert még mindig lehet a jobban informált pápára appellálni. Egyébként itt tisztán a siker dönt; mihelyt ez mutatkozik, mindenki azonnal más véleményen lesz. A »Zsidóország« eszméjét, melyet ajánlatával az angol kormány is magáévá tett, a kongresszus semmiféle határozata el nem temetheti. A szükség érlelte meg és tartja életben. A czionizmus kötelékéből Zangvill vezérlete alatt kivált »territorialisták«-nak volt elvtársaik közreműködéséről sem kell tehát végleg lemondaniok. Még keblükre ölelhetik őket.

De tegyük fel, hogy ez az eset sohasem fog bekövetkezni, akkor is megmarad még az össz-zsidóság ötvenkilencz hatvanadrésze, melynek köréből *egy* hatvanadrészt ők is könnyen meghódíthatnak és akkor már époly sereg hívek fölött rendelkeznek, mint a czionizmus. Ez pedig nem lesz nehéz, mert a zsidótelepítésnek számosabb híve van a zsidóságban, mint a Palesztinában felállítandó zsidó birodalomnak. Ennek száz oka van. Először is Palesztina a szultáné, ki azt senkinek sem adja és a zsidó-bevándorlást is már évek előtt betiltotta. Midőn a püspök a faluba érkezett, megütközött azon, hogy nem fogadták harangszóval. A kérdőre vont falusi bíró azt felelte: Ennek száz oka van: először nincs harang. A többi okra a püspök nem volt kíváncsi. A jelen kérdésnél is senkisé kíváncsi a többi okra, miután Palesztina nincs. Zangvill kibocsátott manifesztumában utalt arra, hogy a zsidó-kivándorlás óriási méreteken folyik; évente legalább százezren kénytelenek új otthont keresni. Ez ép oly egyszerű, mint igaz argumentum,

amit mindenki megért és tud. Ily nagy népáramlat nemcsak új otthont, hanem új hazát is kereshet.

A »territorialisták« jelentékenyen közeledtek a zsidóságban évtizedek óta élő és értékesített telepítési eszméhez, melynek olyan protektora volt mint báró Hirsch. Kétségtelen, hogy ezek a körök, melyek a czionizmussal szemben legkedvezőbb esetben közömbösek maradtak, rokonszenvvel fogadják a Zsidó Telep eszméjét, melyet a praktikus angol kormány is megvalósíthatónak vél. Zangvill pártja tehát számíthat a kultur-országok zsidóságának támogatására és kellő agitáció mellett a siker nem lehet kétes. Sőt valószínű, hogy az anyagi eredmény kedvezőbb lesz, mint a czionistáknál, kiknek vezérei a gazdag hittestvéreket valósággal ellőtték maguktól antiszenita modorú támadásaikkal. Tették pedig ezt csupán azért, mert ezek az új mozgalom kezdetén nem akartak *azonnal* kötélnek állani. A zsidók nem szükkéblűek, legkevésbé akkor, midőn elüldözött testvéreiken kell segíteni. Ezt legújabbban is fényesen dokumentálták ugyanazok a körök, melyeket a czionizmus vezérei nem tudtak eléggé gucsmolni.

Ezekben a körökben keressenek a territorialisták híveket és meg is fogják találni és nem látható be, hogy azok a világi hatalmak, melyek a czionizmus mozgalmát megbecsülték, miért ne állanának szóba a territorializmus mozgalmával. A név csak nem teszi, a lényeg pedig nem változik, mert mindig *az üldözött zsidók kérdésének emberi megoldásáról van és lesz szó*. Az sem látható be, hogy a már létező, jelentékeny anyagi eszközökkel rendelkező zsidótelepítőtársulatok, melyek elseje az ICA, miért ne működhetnének együtt az új mozgalommal, ha az megerősödött és életképes szervezetté tömörült?

Mi Zangvill és társai vállalkozásának sok sikert kívánunk és tőle az orosz és román zsidó kivándorlók sorsának enyhülését reméljük. Teljesen mellékes, hogy milyen állást foglal el a czionizmus a territorialistákkal szemben és milyen állást foglalnak el a territorialisták a czionizmussal szemben. Értjük el mindketten végezlőnk az üldözöttek üdvére és az össz-zsidóság örömére.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Íde s tova 15 esztendeje, hogy folyóiratunk a felekezeti nyugdíjintézet eszméjét felvetette. A nagy és nehéz feladat miatt először a rabbi-nyugdíjintézet felállítása érdekében indított agitációt *dr. Mezey Ferencz*, az időben egyik szerkesztő, *dr. Simon József*, az országos iroda vezetője előlegesen megígért támogatásával. Az ügy komoly megfontolás után került a nyilvánosság elé azzal a czéllal, hogy az érdeklődés mértéke kitudódjék. Ez, sajnos, csekély volt — csupán egy-két orthodox rabbi adott életjelt — és ennek következtében az ügy lekerült a napirendről.

Azóta az idők nagyot változtak, jelesen a kormány a protestánsok unszolására és szükségleteire megteremtette a kongruatörvényt és legújában az 1848: XX. t.-cz. további végrehajtását is megígérte. Évi több millió jutna az egyesült két protestáns felekezetre. A politikai zavarok miatt ez az ügy stagnál, de, mihelyt normális viszonyok lesznek, ismét előkerül. Kétségtelen, hogy ilyen körülmények között a magyar kormány a zsidók ügyeinek támogatása elől sem fog elzárkózni és ennek folytán a helyzet kedvezőbb lesz, mint volt 15 év előtt. A hitközségek és alkalmazottjaik is nagyot haladtak a lefolyt másfél évtized alatt és érdeklődésük a nyugdíj-ügy iránt jelentékenyen emelkedett. Alkalmas időben veti tehát fel az Országos Iroda a hitközségi alkalmazottak nyugdíjügyét, amelyről az utóbbi években az érdekelt köréből is hangok hallatszottak, és a sikeres megoldásra alaposabb a remény, mint hajdanta volt. Ebből a feltevésből indulva ki, megindítja az ügyet a következő felhívással:

»Tisztelt hitközségi előjáróság!

Az izraelita országos iroda azzal foglalkozik, hogy az izraelita hitközségek tisztviselői részére országos nyugdíjintézmény létesítését kezdeményezze.

Mintthon pedig ezen egész hitfelekezetünkre nézve közhasznú és jótékony intézmény semmi kapcsolatban nincs a felekezetünk kebelében ez idő szerint fennálló különböző szervezetekkel és a tervezett intézményt is úgy képzeljük, mint amely önálló, az egyes szervezetektől függetlenül lesz kezelt, — úgy hisszük, hogy részünkről nincsen semmi ok

arra, hogy ezen törekvésünkben a kongresszusi szervezethez tartozó hitközségekre szorítkozunk, de másrészt az ezen szervezeten kívül álló hitközségeknek sem lehet semmi okuk arra, hogy ezen intézmény létesítésének eszméje elől elzárkózzanak, annnyival inkább, mivel nyilvánvaló, hogy egyesült erőkkel létesített ilyen intézmény biztosabb alapon állana és áldásosabban fogna működni, mintha, az amúgy is elégtelen anyagi erőnek szétforgácsolásával, két-három ilyen intézményt fognának életbe léptetni.

Hitrokoni szeretettel felkérjük a t. Czimet, sziveskedjék minket mielőbb, de legfeljebb egy hónap alatt, értesíteni arról, hogy ilyen országos nyugdíjintézetbe csatlakozni elvileg hajlandó-e vagy sem?

Az elvi hozzájárulás még nem fog a t. Czímre semmi nemű kötelezettséget róni abban a tekintetben, hogy utóbb a létesítendő intézetbe tényleg be is lépjen, hanem csak nekünk szolgálaland előleges tájékozással; mert természetesen találjuk, hogy a hitközségek kötelezőleg csak akkor fognak nyilatkozhatni, ha legalább hozzávetőleg lesz megállapítható mértéke azoknak a terheknek, melyek a belépő hitközségekre hárulni fognak.

Elvi hozzájárulásuk esetén sziveskedjenek nekünk egyszersmind beküldeni a következő adatokat magában foglaló kimutatást:

1. A hitközség alkalmazottjainak neveit és hivatali állását (rabbi, kántor stb.).
2. Az alkalmazottak életkorát. (Születésének évét és hónapját.)
3. Mennyi az alkalmazottak évi fizetése? (Törzs-fizetés, lakbér, mellékkeltmények, személypótlékok.)
4. Mióta áll az alkalmazott a hitközség szolgálatában? (Szolgálatbalépésének éve és hónapja.)
- Ha az alkalmazottnak családja van:
5. Az alkalmazott nejeének életkora. (Születésének éve és hónapja.)
6. A 18 éven aluli gyermekek száma és életkora.

Szives válaszukat kérve, hitrokoni szeretettel vagyunk Budapestén, 1905. szeptember havában

az izraeliták országos irodája:

Dr. Mezey Ferencz s. k.
irodai titkár.

Dr. Mezei Mór s. k.
irodai elnök.*

A pesti izraelita hitközség, amely több mint három évtizede nem választott rabbit, évek óta foglalkozott egy új rabbiállás kreálásának eszméjével. A hosszas tervezgetésnek

és sokféle kombinációnak egyszerre véget vetett Kayserling Mayer rabbi halála, amely a rabbiválasztás kérdését akuttá tette és, mint utolsó füzetünkben jelentettük, négy rabbi hivatott meg próbaszónoklatra, kik a hozzájuk fűzött várakozásoknak nemcsak megfeleltek, hanem azokat még felül is múlták, úgy hogy a meghívás előtti helyzet teljesen megváltozott. Azelőtt a kérdés az volt, kiben vannak meg a kívánt feltételek, azután pedig az, hogy kiben illetve kikben vannak meg magasabb mértékben. Ez okból két rabbit választottak: *Dr. Fischer Gyula* prágai és *dr. Handler Simon* lugosi rabbit. Nagy pártja volt még *dr. Keckeméti Lipót* nagyvárad-i rabbinak, kinek nemcsak szónoklata, hanem egyénisége is mély hatást tett a pesti közönségre, amely ezt a jellemre és tudásra nézve egyaránt kiváló papot és elsőrendű szónokot szintén szerette volna a hitközség rabbiszékében látni. Ez a kívánság a megejtett választás után is eleven és sokan úgy argumentálnak, hogy a papszükség még nem szűnt meg, mert a két rabbi választásával tulajdonképpen csupán a dr. Kayserling halála és a dr. Weiszbura főtitkárrá választása által előállott üresedések töltettek be, már pedig a hitközség már azelőtt is szaporítani akarta a rabbikart. Erre pedig az ösztökélte, mert 1871-ben, midőn a pesti hitközséghez kerek számban 30,000 lélek tartozott, három rabbira (és egy dajjanra) volt szüksége, ma pedig, midőn hiveinek száma legalább is ötször akkora, nem érheti be ugyanoly számú rabbistülettel. Igaz, hogy a templomok száma sem szaporodott 40 év óta, de az egyik hiánnyal nem lehet a másikat pótolni.

Midőn mint hű krónikások a közönség vélekedésének hangot adtunk, örömmel fejezzük ki a megejtett választások felett és a két új rabbit e helyről melegen üdvözljük. Mindkét rabbi kiképzését az országos rabbiképző-intézeten nyerte és sok évi rabbi működés alatt gazdag tapasztalatokat szereztek a gyakorlati papi tevékenység körül. Tudásuk és képességük számára széles mező nyílik meg, melyet mint tetterső férfiak — *dr. Fischer* 45 és *dr. Handler* 37 éves — a felekezet üdvére és saját megelégedésükre sikerrel művelhetnek.

*

Utolsó füzetünk megjelenése óta orosz hitrokonaink a középkort is megszegyenítő üldözéseket szenvedtek át. A mézár-

lások és rablások annyi helyen folytak, hogy a sajtó, amint egyik organuma magát kifejezte, már regisztrálni sem képes őket. Az emberek apathikusak lettek, mint akár egy dühöngő pestis vagy kolerajárvánnyal szemben. A tehetetlenség, a megszokás közömbössé tette az európai közvéleményt, sőt magukat a zsidókat is. Manduria csatamezőin porladoznak az orosz zsidó katonák, családjaikat pedig lemészárolta vagy koldusbotra juttatta az orosz csőcesék embertelensége, melyet az orosz hivatalos világ nem ritkán felbujtatott vagy legalább tétlenül nézett.

Az amerikai zsidóság képviselői Schiff, Straus és Seligsohn, megjelentek az orosz békekövet előtt Portsmtuthban és felpanasztolták az orosz zsidóság üldözéseit. Witte, a cázar képviselője, a lapok hírei szerint azt a reményt fejezte ki, hogy a helyzet javulni fog, mihelyt béke lesz és mert az orosz birodalom alkotmányt kap. A béke már megvan, az alkotmány is vajudik, reméljük tehát, hogy az orosz zsidók nagy megpróbáltatásainak is csakhamar vége lesz.

*

Az érintett események az évek óta egyre erősödő orosz zsidó kivándorlás méreteit óriásilag bővítették és az idei kivándorlottak száma minden bizonynyal túlhaladja majd a százézet. Valóságos népvándorlás békés keretben és érthető, hogy az amerikai Egyesült-Államok felvevő képessége majdnem ki van merülve és új bevándorlási területek lettek kizemelve. Ezek közt első helyen állanak Canada, Argentína és Dél-Afrika. A zsidó kivándorlási ügy már külön szabályozást kíván és a német meg amerikai zsidók megfelelő intézményeket létesítettek. Mert, sajnos, nem elég az, hogy a kiülőzöttek vagy kiszorultak Oroszországot vagy Romániát elhagyják. Az új hazában nagy küzdelmek várnak rájuk és sokan a régi nyomorúságot elviselhetőbbnek tartják az újnál és visszavándorolnak. Ily módon óriási összegek pazaroltatnak el, melyek e földhöz ragadt szegények utolsó filléreiből kerülnek ki. Az érintett körülmények égetően aktuálissá teszik *Zangwill* vállalkozását, hogy a cionista kongresszus végleg leszavazott Uganda-tervet más alakban felelevenítse. E tömeges kivándorlásra alapítja a »zsidó territorialisták« programját, melynek célja, hogy valamely területre, amely az angol kormány

által átengedettnek, terelje a zsidó kivándorlás áramát, hogy ily módon felépítse azt a zsidó államot, melyet a zionisták csakis a belátható időn belül el nem érhető szent földön akarnak feleleveníteni. Az angol kormány az Uganda-terv elvetése után is jóakaratról biztosította a zsidókat és így Zangvill pártja reményekkel nézhet a zsidóság ügyének további fejlődése elé. Semmi kétség sincs abban, hogy az új vállalkozást, mihielyt konkrét alakot ölt, az egész zsidóság fogja pártolni. E tekintetben Zangvill a zionisták fölött előnyben van, mert a zionisták az összes nem zionistákat, tehát a zsidóságnak legalább kilencztized részét ellőjték maguktól. Reméljük, hogy az új párt törekvéseit siker fogja koronázni.

*

Oppert Jules, ki 80 éves korában Párisban meghalt, a jelenkor legkiválóbb tudósai közé tartozott. Midőn ő az asszrológia felé fordult, ez a ma oly nagy pretenzióval fellépő tudomány alig érdemelte meg ezt a nevet. Ő ott állt a bölcsőjénél és nevelte nagy buzgalommal, amíg megnőtt. Minket azonban e helyen munkásságának csupán az a része érdekel, amely a zsidósággal közvetlen érintkezésben áll. Jelentős dolgozatokat tett közzé a bibliai kronológiáról (Rev. arch.) (1869.), melyhez járult: Salamon és követői, a khald és a bibliai kronológia közös eredete (1876.) (1877.), a Genesis kronológiája (1878.). Még sok bibliai tanulmányt tett közzé. Zsidó ügyek iránt mindvégig érdeklődött. Az Alliance Israélite alelnöke és a Central Consistoire tagja volt. Mint sok más német zsidó, Oppert is Franciaországban talált méltánylásra. Hamburgban született 1825. július 9-én, jogi tanulmányokat végzett Heidelbergben, de már 1847-ben kivándorolt Franciaországba, hol egyre emelkedett, tudományos expedícióra is kiküldetett, főiskolai tanár és akadémiai tag lett. A legfényesebb tudospályát futotta meg, de a nagy elfoglaltság mellett is maradt ereje és ideje felekezete számára és utolsó dolgozatainak egyike éles polémia volt Delitzsch Babel—Bibel kitörései ellen. F. év aug. 20-án halt meg. Áldás nemes emlékére.

*

A politikai helyzet kuszáltsága folytán a szervezet ügye pihen. Nem is kívánjuk ez alkalommal szóvá tenni, csupán arra utalunk, hogy a külföldi zsidók is mily fontosnak tartják szer-

vezkedésüket. Az elmúlt hónapokban a német és az amerikai zsidóság foglalkozott e kérdéssel behatóan és ismerve mindkettőnek energiáját és gyakorlatiasságát, nincs kétség a fölött, hogy eredményre jutnak abban, ami tőlük függ.

A német zsidóság az egyes országokban különböző bánásmódban részesül. Vannak országok, melyekben a kormány szervezte pl. Württembergben. Mostohán bánt a porosz kormány a zsidósággal mint vallástestülettel, pedig Poroszországban lakik a német zsidók kétharmadrésze. Ez okból maguk akarnak szervezkedni és egyik híres jogászuk készített is tervezetet. A Deutsch-Israelitischer Gemeindebund és a Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens ugyan nagy tevékenységet fejtenek ki, az utóbbi például a zsidókon esett minden sérelem ellen fellép és az illetékes hatóságoknál keres és számtalan esetben talált is orvoslást, mert a jog jog marad, ha van aki védje, de ezzel a német zsidóság nem akarja ezentúl beérni. A mozgalom eredménye még nem tudható, mert a közvélemény még nem alakult ki és mert még nincsenek tisztában az államkormány magatartásával, de az bizonyos, hogy sem belső torzsalkodás, sem huzavona, sem közömbösség, sem hiányzó áldozatkészség nem fogja hátráltatni. A német zsidóság jelszavak alatt üzött semmiféle machináczióknak nem ül fel és intelligenciájánál fogva tisztán az igaz ügyet és az összesség érdekeit tartja szem előtt.

Az amerikai zsidók vallási viszonyai az amerikai korlátlan szabadság mellett igen tarka képet mutat. A szervezkedés eszméjét már több ízben vetették fel, miről folyóiratunkban egy alkalommal meg is emlékeztünk. Jelenleg a synodus eszméje foglalkoztatja a rabbikat. Azon tanakodnak, nem volna-e tanácsos egy testületet megteremteni, amely mint valami új szanhedrin minden vallásos kérdésben döntene. Az előnye az volna, hogy az amerikai zsidó vallásos életben mutatkozó kinövéseket lenyesné és bizonyos mértékben egyöntetűséget létesítené. A főnehézség persze az, hogy a tervezett testület honnan vegye a tekintélyt és a hatalmat. Ez azonban nem oly lehetetlen, mint amilyennek látszik. Múltó működés után a hívek bizonyára önként megadnák mindkettőt. A rabbigyűlésről külön könyv jelent meg, melyben a szempontok tárgyaltnak. Végleges eredmény azonban itt sem látható még és valószínűleg

még sokáig nem lesz látható. Az eszme felvetése és propagálása mindenesetre életről és érdeklődésről tanuskodik, ahol pedig ez a kettő megvan, ott eredmény is remélhető. Akármilyen lesz, csak hasznos lehet és nem helyeselhető, hogy akadnak felekezeti organumok, melyek az elvi ellentét álláspontjára helyezkednek. Ma már nem kell attól tartani, hogy ilyen testület brachiummal fog operálni. Az egyéni szabadságot legkevésbé Amerikában kell féltetni, hol általában oly nagyrabecsülik. Talán ép ebből a körülményből magyarázható, hogy ott vetik fel a synodus eszméjét, melytől Európában némely körök annyira fáznak. A klerikalizmustól, melyet nálunk a történet folyamán általában tett tapasztalatok után mindenben szimatolnak, ott nem félnek, még pedig jogosan.

FRIEDLIEBER ALBERT.

1818—1905.

Nem csupán fiúi kegyelet vagy gyermeki hiúság adja a tollat kezembe, hogy megrögzítem alakját egy férfiúnak, ki hazánk múlt századbeli izraelitáinak legkiválóbbjai közé tartozott, hanem e lap érdemes szerkesztőjének felszólítására teszem azt, ki kortörténetünk hű krónikásaként nem szeretné mellőzve látni egy hosszú emberélet eredményes fáradozásának regisztrálását felekezetünk érdekében.

Nemcsak én, a kiérdemesült aggastyán fia, mondom ezt, hanem felekezetünk számos kitünősége méltatólag nyilatkozik az ez évi júl. 26-án kimult ritka férfiúról. Így dr. Horovitz M. Majna m. frankfurti főrabbi, azt írja felőle aug. 1-én kelt levelében nekem:

»Empfangen Sie den Ausdruck inniger Theilnahme an dem Verluste ihres ausgezeichneten Vaters s. A. den ich seit meiner Kindheit achten u. verehren gelernt habe, dessen gemeinnütziges Wirken besonders zu Gunsten unserer Glaubensgenossen und dessen Hingebung an das Judenthum in allen Kreisen, die ihn kannten, Würdigung und Anerkennung gefunden hat. Gott hat ihm ein hohes Alter und ein glückliches Familienleben geschenkt, aber noch über den Tod hinaus wird sein Andenken vielen ein Segen sein.«

Dr. Sidon, verseczi főrabbi írja: »Ismerem a jeles férfiút, az 1868-iki orsz. izr. kongresszus idejéből, akinek élete áldást-

hozó volt és akinek emléke áldott lesz.« — Hasonló szellemben nyilatkoznak felőle Hirsch hamburgi, dr. Kohn Sámuel, pesti, dr. Steinherz székesfehérvári, dr. Singer szabadkai főabbik és mások sokan.

Friedlieber Albert nem volt hivatásos rabbi, se tanító, se kántor, se községi jegyző, de balbosz létére minden együttvéve, egy személyben. Ifjú korában kiváló bócher volt. Apja R. Iczigl Szereder, — amint nevezték, — a s.-a.-új helyi hitközségben a múlt század elején, szintén balbosz létére, alrabbi minőségben, talmud-előadásokat tartott érettebb ifjaknak. De korán elhalálozván, fia a Bar-miczve után, melynek ünnepélyét R. Moses Teitelbaum *kivételesen* tisztelte meg jelenlétével, a szentpéterei és stropkói jesibába került, honnan 1835-ben Ungvárra ment, az akkoriban odajutott R. Mayer Eisenstädter tanítványának. A híres rabbi nagyon kedvelte a tehetséges ifjút, kit szombatunkint mindig asztalánál kívánt látni, mert remek hangja volt és gyönyörűen énekelte a Zmíroszt.

Családot alapítván, mezőgazdasággal foglalkozott és mellett sült és tanult, a szántói rabbittól Hattóroh-t kapott és a környék tiszteletbeli paszkener-ja volt. Neje, megutálván a lenyírott haja helyett viselt idegen haját (Scheitel), férje engedelmével növesztette azt, amely reform nagy szenzációt okozott akkoriban. A szántói és szikszói rabbik a lárna hallatára falujába siettek, hogy megtérítsék Reb Awromelét, ki nagy hírnél fogva, követőkre talált az egész környéken. De sikertelenül, mert F. Sasz és Posz-kimból kimutatta nekik, hogy *szabad haját viselni férjes nőnek is*.

S.-A.-Újhelybe visszakerülvén 1846-ban, a hitközség lelke volt egy félszázadon túl. Nevelte községét és mindene volt. Csak sakterekkel bírván a község előimádkozókul ő volt ünnepeken a dísz-bal-tfíllóh, ő tartott drósékat, ő intézte a hitközség és Chevra-Kadisha ügyeit, míg fel nem fedezte Nemény Menyhért, csegei jegyzőt, kit aztán Újhelybe hozott jegyzőnek. Ő írta az »államirat«-okat, melyekre alkalomadtán a községnek helyi vagy országos ügyekben szüksége volt. Klasszikus héber-séggel írta meg a »Rbonusz brief«-okat, melyeket R. Jeremias Löw és mások utána kaptak a hitközség nevében. A középületek feliratai, a legszebb sírfeliratok az ő tollából folytak.¹⁾

¹⁾ L. a cikk végét.

A memorandum, — mondhatom, — nem a pesti előjáróságnak, hanem ennen lelkemnek, szellememnek szülöttje, és így saját gyermekemnek vagyok pártfogója. Én tudom legjobban, mennyi önzéstelen ügybuzgalom, mennyi őszinte jóakarás van a pesti beadmányba letéve, és ezért fáj a félreértetés, az igazságtalan bizalmatlanság, de leginkább ama a zsidóság becsületéhez méltatlan hang, melylyel egymást ország-világ előtt gyanúsítjuk. Higgye el, kedves bácsikám, nem vagyok én egy hajszálnyiival sem kevésbé jó zsidó, mint az újhelyi rabbi, talán még jobb, mert elfogulatlanabb, és semmi sem fájna úgy, mintha tapasztalnom kellene, hogy igaz atyámnak azon állítása, hogy a zsidók nem érdemesek arra, hogy érettük valamit tegyünk.

A Magyar Izraelitában nagy ámulással olvastam ma az újhelyi cikket, melyről egy betűt sem tudtam. Ugy látszik, már saját szerkesztőmet is megvásárolják a hátam mögött.

Tisztelje bácsika tölem az otthonvalókat mind; a rabbi úrnak alkalmmal szíveskedjék megmondani, nagyon sajnálom, hogy személyesen tiszteletet nem tettem nála; talán jobban megértettük volna egymást.

Igaz szeretettel vagyok

Pesten, 1867. szeptember 20-án

Kedves bácsikának

őszinte öcsese

Mór.

A kongresszus utáni években azon volt, hogy a s.-a.-újhelyi hitközség ne csatlakozzék a Reich Ignác-féle évről-évre mindinkább elfajuló orthodoxiához. Ez nem volt nehéz addig, míg életben volt Löw Jeremiás rabbi, kinek intimusa volt. De ennek elhunytá után, fia Lázár jutván a rabbi-székre, ki a maga személyében nem úgy imponált az országos orthodoxiának, mint apja, ki épp oly kevésbé tekintette dehonestálónak magára nézve azt, hogy egy status-quo hitközség rabbija legyen, mint p. o. Perls Mayer nagykarolyi rabbi. Löw Lázár rabbi országos szerepre áhítozván, első sorban saját községét szerette volna az orthodoxia jármába terelni, — de itt Friedliebberben, eddig legjobb barátjában talált ellenfelére.

A Chevre-Kadisa hosszas tanácskozások és tárgyalások után nem odázhatta továbbra egy halottas kocsii beszerzését. Ezt az alkalmat ragadta tehát meg a rabbi, hogy a viszály magvát elhintse az eddig egységes községben. Fanatizálva és terrorizálva a tömeget, oda vitte, hogy szavazásra került a kérdés: az orthodox-párthoz csatlakozzék-e a hitközség vagy sem? Friedliebberé volt az érdem, hogy a hitközség szavazóképes tagjainak több,

mint kétharmada nem-mel szavazott. Így szakadt széjjel az eddig virágzott nagy község két, sőt három kisközséggé, mely e mai napig sínylődik. Három új templom épült egyszerre, melyek góczpontjai lettek a status-quo, az orthodox és a sephard elemeknek. Egymással versenyezve, tönkre tették egymást a költséges építkezésekkel és úgy anyagilag, mint erkölcsileg (kölcsönös aszerolással, hitelrontással, lakásfelmondással, kibéreléssel sat.) megnehezítették egymásnak a megélhetést.

Mannheimer főrabbi Ungvárott éppen elhalálozván, kapóra jött Löw Lázárnak, hogy újhelyi herostratesi műve érdemül tudatván be az ungvári fanatikuskoknál, ottani főrabbinak megválasztatott, úgy hogy odahagyhatta rombolása székhelyét 1887-ben.

Az anyahitközség néhány éven át daján-nal és maggidal volt kénytelen beérni, de Friedliebber tudván a maga élén, békében viselte sorsát.

70-ik születése napja alkalmából gyermekei váratlanul összegyülekezvén, hogy csendben üdvözlőjkék apjokat; — ennek híre kelvén, élénk ovációk tárgya volt az ünnepelt, úgy zsidó, mint máshitű tisztelői részéről. (Évtizedeken át ugyanis választott városi és megyebizottsági tag volt.) Én jelen sem lehettem; Ros-ha-sónokor volt, a szolnoki rabbiállást foglaltam volt el éppen, de könnyekig meghatottak levelének bevezető sorai, melyekben így szól:

ימי המשתה הלפני עברה
דורשי שלומי הלכו למי
פנעי היום המה נשאיר
היום אין הפץ במי

Főképen, mivel így végzé:

מקום ירחם עליו ואל יעזובו לעת זקנתו

Egy évre rá elkészült a status-quo anyahitközségi templom, melynek létesítése az ő műve volt. Felavatása alkalmából Friedliebber tartotta az első magyar templomi szónoklatot Ujhelyen, de csak az utánakövetkező társas lakomán felköszöntő alakjában, mely Matolay megyei alispánt éltette a végén. Szépen fejtegette a templom és benne elhelyezett Thora hivatását, melynek egyik sarkköve az istentisztelet, másika pedig a felebaráti szeretet, mely utóbbinak eleven megtestesítője volt mindig az ünnepelt.

Igy kellett meghódítani a területet a magyar nyelv számára, a s. a. -új helyi zsidó-templom táján, míg az annyira ért, hogy már bensejében, az istentisztelet keretén belül is, hangoztatható.

* * *

»Hogy miye volt Friedlieber az 1872-ben feloszlott izr. mintaiskola helyébe kreált hitk. iskolának, hogy mily része volt az iskola iránt való érdekltség felébesztésében, — erre nézve itt csak annyit mondok, hogy nagyobb tényező volt ő mindezekben, mint ahogy azt a működésétől távol álló nagyközönség csak sejtette volna. Minden gondja csak az iskola javának emelésére volt irányozva.« Így ír az iskola körüli működéséről Knopfer Sándor tanító annak 1894—5. évi értesítőjében, midőn 21 évi iskolaszéki elnöki állása elhagyása alkalmából búcsuztatja.

Még egyszer irányult feléje a közfigyelem, midőn nagyszámú családja házasságának 60-ik évfordulóját ünnepelte meg 1897. őszén. A hitközség részéről való nyilvános ünnepeltetést szerényen elutasította, de azt meg nem akadályozhatta, hogy küldöttségei a különféle testületeknek és egyleteknek meg ne jelenjenek lakásán. A küldöttségek szónokai mindegyikének találóan felelt. A hitközség nov. 2-án tartott képv. közgyűléséből kifolyólag, lapidáris stílusban tartott szép díszokmányt nyújtott át az ünnepeltnek, melyben tudatják, hogy Friedlieber Albert szent községük előjáróinak korra és tudásra legvénebbje, Istennek kiváló kegyelméből, oldalán egészségben megtartott életpárjával *gyémántlakodalmi* ünnepet ül; és mert jól ismerik s nagy értékük szerint megbecsülik azon kiváló szolgálatokat, melyeket a nemes férfiú a hitközségi élet minden ágában hithűség, tehetség, ernyedetlen odaadás, önzetlenség és emberbaráti szeretettel párosult szüntelen munkálkodásával ezen szent község és minden intézményének fenntartása, fejlesztése és vezetése körül *több mint fészázadon* keresztül teljesített és melyekkel nem csak itt, hanem az egész honi zsidóság előtt is köztiszteletet szerzett: azért őszinte tetszésükkel találkozott előjáróságuk azon javaslata, hogy lélekemelő családi ünnepéhez községük tágabb családja is ünnepelve csatlakozzék s ebből folyólag egy szívvel-lélekkel elhatározták, hogy nem az ő jutalmazásaképpen, hanem mély hálájuk és elismerésük jeléül s a jövőendő nemzedék számára

buzdító példaadás végett szeretett hittestvérük, hitközségük egykori elnöke és iskolaszéki elnöke *Friedlieber Albertnek* körükben szerzett bokros érdemeit jegyzőkönyveikben megörökítik, jubileuma napján szívből fakadó üdvözlőket neki testületileg bemutatják sat.

Egész életműködését összefoglalva, mondhatjuk, hogy kulturmisztót teljesített elhagyott megyéjében úgy hazánk, mint felekezetünk javára. Legyen emléke áldott!

Mezei Mór nagyszüleinek sírköfeliratai, melyek Friedliebertől származnak.

לֹאֵה בֵּת מֵרִכְבִּי אִשֶּׁת דּוֹב יְהוּדָה * פ"ה	מֵהוּ דּוֹב יְהוּדָה בֶּן מֵהוּ מֵרִכְבִּי * פ"ה
בְּנוֹת אֲשֶׁרֶךְ בְּשַׁעֲרֵים אֶת עֲלִית עַל כּוֹלֶהָ יְהוֹם וְדָךְ עַלֶּךְ בְּתַמְרוֹתֵים קָעַל אֲמוּתָם יִשְׁאוּ קָהָ. מֵאוֹ וְעַד שִׁיבְתָךְ לֹא נִלְאִית תִּמְךָ בְּמַעֲנֵלְתֶיךָ נִדְכִי רֹחַ הָא שִׁכְבְּךָ כִּי מִיּוֹם נִשְׁאַת תַּחַת כְּנָפֵי שְׂרֵי יִשְׁמָה לֵמֹחַ מִיּוֹ תַמְּנוּ תְּרַלָּה לִיצִירָה בְּנִבְרוֹת לִשְׁנֵים נַעֲרָה * תַּנְצָה	נֶבֶר תַּמִּים וְאִישׁ תְּבוּנָה כֹּלֵכֶל סְבֻלֵּי בְּאוֹמֵץ רוּחַ שֶׁחֶק לֹאִיד מִכְּבִּלֵּי תַפְנוֹת נֶם לְמוֹת כְּהוֹלֵךְ לִשְׁוֹת מַעֲדוֹ לִכְל כֹּחַ כִּיִּיעַ נֶם בּוֹקֵן אֲהוּב לִכְלָמִי לִשְׁנֵתוֹ בְּהֶם לֹא הִיִּיעַ וּבִשֶּׁם טוֹב הֵלֶךְ לְעוֹלָמִי שְׁנַת תַּרְסֵי לִיצִירָה יֵשׁ אֲדָר הוֹכֵל לְקִבּוּרָה * תַּנְצָה

Budapest.

DR. FRIEDLIEBER IGNÁCZ.

* Itt nyugszik Dob-Jehuda (vulgo Bär-Leib) fia Mordechaj-nak. (Ezen dédapja után viseli Mezei zsinagógai nevét.)

* Meghalt 5615 (= 1855) márcz. havában.

* Itt nyugszik Lea, leánya Mordechajnak, neje Dob-Jehudának. Az egész vidéken Babe Lajcsa név alatt ismerték. Reggeltől estig követtette a jótékonyaságot. Árvák, özvegyek és szegényeknek gyűjtött, ő volt *gyagmagában* a később megalakult nőegylet.

* Megh. 5635 (= 1875) júliusban. — Ezen sírkövek az új helyi temetőn az *első*k, melyeken magyar felirat is látható.

TUDOMÁNY.

LANDAU EZEKIEL PRÁGAI RABBI (1713—1793.)
ÉS A MAGYAR ZSIDÓK.

Nem hiába alkalmazták oly szívesen a próféta szavát (Ez 24, 24) »Ezekiel legyen a ti csodatok« Landau Ezekielre, mert valóban a XVIII. századbeli európai zsidóságnak egyik legkiválóbb alakja, a rabbinikus tudás egyik legünnepelebb mestere volt. Midőn Eibenschitz Jonatán metzi, s később hamburgi rabbist a termékeny írói működéséről híres Emden Jakab azzal vádolja, hogy a betegeknek és gyengéknek adott amulettei csak úgy hemzsegnek az eretnokségtől s belőlük egész világosan kitünik a szmirnai álmessiasban Sabbatai Czeviben való hite, s midőn a vád nyomán nagy, egész Európára terjedő elkeseredett vita keletkezett, mely a zsidóságot két nagy pártra szakasztotta, mint egykoron a Maimuni-vita, mind a két ellenfél őt akarja megnyerni magának. Jampolban, Podoliának egy kis községében működött az időtájt s e körülmény eléggé bizonyítja hírességét. Oly okos állást foglalt el ez ügyben, mint egykor Nachmani a Maimuni viszályban, amivel mindenesetre eljátszotta Emden kegyét. Midőn a prágai község, felépülve a kiűzetés okozta sebekből a század derekán rabbist keresett, oly rabbist, ki nagy talmudikus tudománya mellett a harcban félig-meddig semleges marad, ő reá esett a választás (1752-ben). Negyven esztendeig állott a hitközség élén és működése Prágát zsidó szellemi központtá tette. A magyarországi zsidókkal is mint prágai rabbi jutott érintkezésbe, részint tanítványai útján, részint a rabbik által, kik vallási döntéseiket ő hozzá terjesztették fel felülbírálás végett. Az akkori szokás szerint nagy iskolát tartott, amelybe magyarországiak is özönlöttek. Családi hagyomány szerint négy tanít-

ványát tartotta a legjelesebbnek,¹⁾ köztük a galgóczi Zwebner Lőb-et.²⁾ Nagy-Martomból ment föl Prágába Pollák Dávid, kinek fia Levi később híres tudós lett.³⁾ Többen tanítványai közül mint rabbik működtek a magyar községekben. Rakonitz Ruben veszprémi, Brill Izrael palotai, Deutsch Dávid váguj-helyi, Lichtenstadt Wolf trencsényi, Hirsch Szegal temesvári, Back Izrael szegedi, Karpelesz Eleazar alberti-irsai, Chorin Áron aradi,⁴⁾ Kohn Dávid rétei⁵⁾ rabbik az ő iskolájából kerültek ki. Többen mint alrabbik (dajján) ismeretesek. Így Oppenheim Simon, a pesti izr. hitközség dajjánja.⁶⁾ Az 1835-ben elhunyt Briszker Joélról azt mondja sírköve, hogy Landau utolsó tanítványai közül való volt.⁷⁾ Tanítványa volt továbbá Triesch Mózes pozsonyi dajján,⁸⁾ a Hunfalun lakozó Dunnuez Peszach.⁹⁾ Tanítványai közül többen tudományos levelezésben állottak vele, mint látjuk Nóda Bihuda döntvénytárából.¹⁰⁾ Mivelhogy a század másik felében, a kismartoni Eisenstädter Méir halálával Magyarországon általános talmudi tekintély nem volt, több más magyar rabbi is fordul hozzá, részint hogy a tanulmányozás alatt felmerült nehézségeit eloszlassa, részint hogy egyes valóban előfordult esetekre kikérjék véleményét. A kérdéseknek nagyobb része inkább az első fajtából való, azaz teoretikus. Magánjogi esetek, amelyek leginkább megvilágítanak a hitközségek életét, nagyon gyéren van-

¹⁾ Legújabb életrajzírója Kameelhar מנחם הכהן (Munkács 1903) 20. l. egy hódoló iratot idéz, amelyet tanítványai egy mosdóból álló ajándék kíséretében átnyújtottak neki. Ebben szintén van négy kiváló tanítványról szó: Mózes, József, Elazar, Simon, de ezek között nem találjuk Lőbet.

²⁾ Fia Ábrahám, könyvének bevezetésében mondja ezt אברהם אבינו (Jeruzsalem 1881.) I. még Magyar Zsidó Szemle (ezentúl Sz.) X. 636. l.

³⁾ עמודי שישים לבית לוי (Prága 1791) bev.

⁴⁾ Lásd tovább az egyes községeknél.

⁵⁾ Az 1788-ban kiadott עמודי השישים 191. sz.

⁶⁾ Az 1788-ban kiadott עמודי השישים művében tanítói között csak Boskovitzot említi, de későbbi műveiben Landaut is nagyon gyakran.

⁷⁾ Weisz אבני בית הויצ' (Paks, 1900) 80 b.

⁸⁾ U. o. 62 a.

⁹⁾ Schnitzer, Oesterreichische Wochenschrift XXI. 310. l.

¹⁰⁾ Az első (I) kötetet maga adta ki 1776-ban, a másodikat (II) 1811-ben fia. A Sulchan Arukh négy része szerint van felosztva, amit rövidség kedvéért A, B, C, D betűkkel fogunk jelölni.

nak felvéve a gyűjteménybe, aminek oka többek között az, hogy II. József eltította a rabbikat a bíraskodástól. Panaszkodik is e miatt Wahrmann Izraelhoz írt levelében.¹⁾ Már ebből is láthatjuk, hogy a N. B. döntvénytár történeti fontossága szerzőjének nagy jelentősége ellenére sokkal csekélyebb, mint a régi döntvénytárak, sőt még nem is vetekedhetik a XIX. század első feléből való Szófer Mózes »Chatam Szófer«-jével. Mégis érdemes magyar vonatkozásait összeállítani, mert a XVIII. század másik felében élt rabbik jórésze L. levelezői sorában foglalt helyet. Amennyire ismereteim terjedtek, más ez időben működött s a N. B.-ban nem említett rabbikat is felsoroltam. Mivel kézirati anyag nem állt rendelkezésemre, főleg a rabbik életére kellett szorítkoznom, mert nyomtatott művekből rendszeresen csak ezekről kapunk tudósítást. Legcélzzerűbbnek látszott, a három leggyakrabban előforduló rabbi (Kallir, Barby, Deutsch) rövid életrajza után abc sorrendben az egyes községekre vonatkozó adatokat csoportosítani. Bacher Vilmos ugyanilyen nemű dolgozatát egy kérelemmel és köszönettel vezeti be.²⁾ Kérelmem ugyanaz, mint az övé. Jól tudván, hogy összeállításom a segédeszközök hiányossága folytán korántsem teljes, kérem az érdeklődők szíves pótlásait és helyreigazításait.³⁾ Köszönetem tanáromat, e lapok szerkesztőjét illeti, mert tőle eredt az eszme e dolgozatomhoz.

I. Kallir Eleazar.

Nagyatyja, Eisenstädter Meir működése helyén Kis-Mártonban született 1741-ben. Nagyatyja halálakor még csak három éves volt, atyját meg egyáltalában nem ismerte, mert születése előtt hunyt el. A kis fiú özvegy anyjával Litvániaába kerül, ahol alapos talmudi készületségre tesz szert. Első rabbi-állását Lengyelország egy kis községében, Zablotowon nyerte el. Nem lehetett valami nagy jövedelme, mert a hatvanas években ott hagyja állását és Lewin Mózes gazdag berlini

¹⁾ II. D. 25.

²⁾ Századunk első feléből, Budapest 1893.

³⁾ Utólag jutott kezemhez Stein, Magyar Rabbik (M. R.) folyóirata. Egynehány pótlást köszönhetek neki.

zsidó házában foglal el rabbi-hivatalt.¹⁾ Nagyatyja egyik művének kiadása által nagy hírré vergődött, ennek köszönhetette, hogy a rohoncziaik, kik akkortájt rabbit kerestek, ő reá gondoltak. A próbaszónoklatot, melyet most már senkinek sem akarnak elengedni, akkor még nem ismerték és így a rohonczi tudósok azt kéri tőle, hogy küldjön nekik talmudikus fejtegetéseket.²⁾ 1769-ben mint rohonczi rabbi lép Landauval érintkezésbe, aki válaszában tiszteletteljesen szólítja meg, mert mind a három kérdés, melyet hozzáintézett, mely tudásra vall,³⁾ sőt másokkal szemben is hivatkozik kérdéseire,⁴⁾ ami L.-nál nagy ritkaság. Rohonczi működésének elejéből származik az a kérdés is, melyet magánjogi esetben L. elé terjeszt. A felelet végén azt írja »ami pedig azt illeti, hogy községében a 21. zsoltárt mondják ima után, vegye tudomásul, hogy ez mindenütt szokásos, ahol az istentagadók, Sabbatai Czevinek — örültessenek meg csontjai — hívei laknak, mert ebben a zsoltárban előfordul egy szó, melynek számbeli értéke egyenlő az ő tisztátalan nevével.«⁵⁾ Szüntesse meg e szokást, nehogy erősítse az epikureusokat. Azt is írta, az örökmécses a rendes szokástól eltérőleg, az előimádkozó helye előtt van. Bizonyos, hogy azt az »utálatot« minden tettében eretnakség vezette. Ha czivódás nélkül lehetséges, távolíttassa el a mécest a helyéről.« Az, ki »utálat« néven van említve, Kallir elődje: Stassow Arje Lób volt.⁶⁾ Országszerte a szmirnai álmessias titkos hívének tartották. A 613 parancshoz írott kéziratos munkájában is lehet támaszpontot találni erre,⁷⁾ de ilyen esetben soha sem lehet biztosan tudni, mit kell a sabbataismus s mit a kabbala rovására írni. Emden polémikus irataiban olvasható tanuvallomásokat sem szabad készpénz gyanánt

¹⁾ Mindezt megtudjuk homiliás könyvének *חזון יצחק* (Prága 1792) előszavából, valamint kiadványából, nagyatyjának talmudikus megjegyzéseit tartalmazó *מאורי אש*. Fürth, 1768 körül. *חזון יצחק* 60 a. említi egyik kéziratos munkáját *פירקין דריא*, valószínűleg Aboth traktatushoz.

²⁾ *שירת הקהל* (Bécs, 1838) 1. sz.

³⁾ I. B. 2—4.

⁴⁾ II. A. 36.

⁵⁾ *שבת צבי* = 814.

⁶⁾ 1756-ban approbálja Meir Meisels talmudi könyvét (*הליכות עולם*) Sulzbach, 1756.) Aláírása Arje Lób b. Izsák.

⁷⁾ Ben Chananja (ezentúl B. Ch.) I. 19.

venni. Izgalmas időkben oly kijelentéseket tulajdonítanak gyanúsított embereknek, melyeket az illetőknek eszükbe sem jutott tenni. Ilyenféle kijelentés, hogy Eibenschitz Jonatánnak nem épen a legjobb hírnek örvendett fia: Wolf szentebb a bibliai Mózesnél, s hogy a Jeruzsálem elpusztulásáért elrendelt Ab hó 9-i böjtnap el van törölve.¹⁾ Egy alkalommal az egyik tanu azt vallja, hogy Stassow beavatta híveit a legnagyobb titkokba, azaz eretnek misztériumokba, melyet az Alenu és Sír Hamaalot imákban talált. Más alkalommal Pozsonyban kijelenti egy ember a rabbik előtt, hogy Stassow isteninek mondott egy dalt, melyet Eibenschitz fia írt.²⁾ E rossz híre miatt nagyon sokat kellett szenvednie. A pozsonyi rabbi, Izsák Halevi és Landau egyesült erővel kiközösítették. Egy csak legújabbban kinyomatott levelében hevesen kikel támadói ellen. Kabbalista létét bizonyítja a titkos tudomány ismerőire való hivatkozás (jodé chén). Ellenfelét tudatlannak nyilvánítja. Stílusa döcögős, de azért erőteljes és jellemző. Emelkedett hangon hívja fel, megtudja-e magyarázni azt a tényt, hogy a tóra aram fordítása miért fordítja az első szót »kezdetben« helyett »bölcsességgel« vagy hogy miért kezdődik minden benedíkczió a 2. személylyel és folytatódik a 3. személyben.³⁾ Ezek csekélységek s ezeket sem tudja, hogyan tudhatja hát a titkos dolgokat? A trieschi Ábrahám Kohen ugyan azt mondja, hogy rá akarta vinni az eretnokségre, de ezzel szemben hivatkozik arra, hogy maga Ábrahám Kohen nagy tisztelettel fogadta őt később is. Igazhitőségéről tanuszkodhatnak tanítványai és hitközségének emberei. Az összes vádak csak Pozsonyból jövő bujtogatásokra vezetendők vissza.⁴⁾ E mentegetőző levél nem használt neki semmit, de rossz hírneve nem gátolta meg azt, hogy az utókor csodatevőt ne csináljon belőle és bűvös hatással ne ruházza fel. Szófér Mózes fia, a krakkói rabbi tudomása szerint az eretnokségéről szóló hír merő koholmány és oka az irigység. Irigyleték, hogy üdvösséget cselekedett a földön (Zsoltárok 74, 12) azaz, hogy csodatevőket visz véghez. Egyszer fürdőben lévén, községének több tagja zsebében koto-

¹⁾ החתומות (ed Lemberg) 41. l. és 49. l.

²⁾ U. o. és 48. l.

³⁾ מעמד נוכח, מעמד נסתר.

⁴⁾ Hagoren (héber folyóirat) III. 191. l.

rászott és keresett kompromittáló iratokat, amire Stassow megátkozta községét, még pedig határozatosan.¹⁾ Azt is beszéli, hogy volt egy Nátán Náta tanítványa, ki 13 éves korában már rabbi volt Nagymartonban.²⁾

Ennek az eretnek hírében álló férfiúnak utódja volt Kallir és így természetes, hogy Landau betiltja a zsoldár elmondását, mert Stassowra emlékeztet, annyival is inkább, mivel Sabatai hívei e zsoldárt egy festett korona köré írták és így különös szentséggel bírt.³⁾

Kallir talmudi tanulmányaiban roppant széles mederben haladt, egy-egy talmudi helyre az akkori szokás szerint átveszi az összes szerzőket. Landau 1772-ben szemére is hányja, hogy sokat foglalkozik az új könyvekkel.⁴⁾ 1774-ben vissza akar menni Lengyelországba, de Landau, kinek tanácsát kikérte, határozottan lebeszéli, mert nagyon kevés jövedelme lesz. Nyolcz évig tanulmányozta tanítványaival a talmudnak Peszachim traktatusát és tanulmányai eredményeképen, kiadott egy bő, alapos magyarázatot hozzá, mely a Nóda Bihuda első kötetével egy időben jelent meg.⁵⁾ Kérdései, melyeket ez időtájt Landauhoz intéz, nagybárá elméletiek.⁶⁾ 1781-ben otthagyja Rohonczot, hogy a wicniczi község meghívásának eleget tegyen. Útközben Boskovitz és Kolin községei versenyeznek abban, hogy rabbijuknak megnyerjék, amikor is elfoglalja az utóbbi állást. Innen még gyakoribb Landauval való érintkezése, 1782-ben meghalt anyja és emlékének megható szavakkal adózik.⁷⁾ Ez időben ismerkedik meg a híres prágai tudóssal, Kassovitz Löbbel⁸⁾, s a

¹⁾ ל"ב שט"כ"ב s. v. שם הנדונים ההד"ש.

²⁾ Ilyen nevű rabbi élt Nagy-Martonban, aki tényleg nagyon fiatalon lett azzá. Róla is beszél, hogy ruhakotorozási jelenetben volt része. Pollák I. M. I. T. Évkönyv VI. 164. l.

³⁾ Löw, Gesammelte Schriften III. 437.

⁴⁾ Ugyanezt kifogásolja a szeniczi rabbinál. (I. C. 18.)

⁵⁾ A ש"ת ה"ק ה"ל"ה 14. sz., amely a hermaphroditáról szól, úgy látszik tényleg előfordult esetre vonatkozik.

⁶⁾ חתם יצחק előszava.

⁷⁾ זאת כובדי אונק במה על כי נטלה ממני אם הכשרה 24 b. חתם יצחק és 101 b.

⁸⁾ הד"ר אליהו 38 b., a חתם יצחק 28 b. szól arról, hogy Landau szerzőjével beszélt; ez valószínűleg Pinczew Élija bátorkeszi rabbi, kinek műve 1785-ben jelent meg Prágában.

későbbi rabbiülnökkel Fleckeles Eleazzarral.¹⁾ Érdeklődését Magyarország iránt továbbra is megtartotta. 1785-ben megválasztják Ó-Budára, de a koliniak hosszas kérésére nem fogadja el a meghívást, bármily szívesen is térne vissza a hazai földre.²⁾ Ó-Budára maga helyett Münz Mózeset ajánlotta, kívül fia lakodalmán ismerkedett meg Brody-ban és az ó-budaiak meg is választják.³⁾ A század utolsó évtizedében megjelent könyveken igen gyakran találkozunk Kallir névével.⁴⁾

1792-ben megjelent Chavvot Jair (Num. 32, 41) című prédikációs könyve. A prédikációk tartalom szerint vannak rendezve. Hét fejezetre oszlik, az első szól a feddésről, a második gyászbeszédeket tartalmaz, a harmadik tárgya a tóranulás fontossága, a negyedik a jótékonytságot tárgyalja, az ötödik szól az imáról, a hatodik a szerénységről, a hetedik a megtérésről. Öreg korában súlyos csapás érte. 1796-ban nagy tűz hamvasztotta el községét és segítséget kér egy leveleiben, amelyet a két befolyásos pozsonyi emberhez Teben Koppel és Menachemhez intézett és amelyben megemlíti azt is, hogy vagyonának jórésze, több mint 700 arany forintja odaveszett. Kéri őket, szerezzenek községének valamilyen uraságnál nagyobb részletekben törlesztendő kölcsönt, mert nagy szegénységben van.⁵⁾ Pár évvel később a tokhal és kecsge élvezetősége körül kitört magyarországi vitában szerepel. Kries-

haber paksi rabbi kérésére ő is kijelenti, hogy e halak tiltva vannak.¹⁾ Vajjon megmaradt-e véleménye mellett azután is, amint a prágai rabbiság tagjai hivatalosan bizonyították, hogy Landau Ezekiel megengedte, nem tudjuk. Halála után (1801.) kiadott döntvényei mutatják, hogy a nevezettek kivül levelezett az altonai R. Dáviddal,²⁾ boroszlói Berlin Jesajával³⁾ és a radvilli R. Mózesel. Tanítványai közül nevezetesebb Kauders Sámuel tábori és budweisi rabbi, ki irodalmilag is működött, s vele tudományos levelezésben állott.⁴⁾ Prédikációs könyvében említve találjuk tanítványaként a szalónaki Jakabot s az éleseszi prágai tudóst, Ranschburg Beczalelt.⁵⁾ Egyik tanítványa Mózes mint rabbihelyettes működött mellette Magyarországon.⁶⁾ Kallir egyik leányát elvette a »Haflaah« unokája Horovitz Dávid, boldogasszonyi rabbi, akinek fia Horovitz Eleazar bécsi rabbi volt⁷⁾, a másodikat a kismartoni Jechiel Halevi fia: Mózes, ki Németkeresztúron működött.⁸⁾ Volt még két lészák nevű veje, akik közül az egyik Litvániában, a másik a morvaországi Lichtenstadt-ban működött. Mindkettőnek talmudi megjegyzései közölve vannak apósuk prédikációs könyvében. Ötödik veje Zalman egész Katzenellenbogen Meirig (megh. 1565.) vezeti fel családfáját.⁹⁾

II. Barby Méir.¹⁰⁾

Nevét szülőhelyétől, egy kis német várostól kapta, ahol

¹⁾ שו"ת תשובה מאהבה I. 58.

²⁾ שו"ת חת יאיר u. o.

³⁾ Zipser, B. Ch. VIII. évf. és utána Reich, Beth El II. 293.

Csak így érthető, hogy az akkor még Magyarországon ismeretlen Münz ilyen nagy községbe juthatott. Büchler (A zsidók története Budapesten, 300 l. s. köv.) nem is említi Kallir megválasztását, tehát ügylátszik nincs semmi nyoma a hitközségi levéltárban.

⁴⁾ 1776 körül jóváhagyja a zimonyi R. Baruch könyvét דרך שמואל (Bécs 1796). 1787-ben approbálja Halberstadt Mordechaj düsseldorfi rabbi könyvét מדרש שו"ת מאמר (Brünn 1790). 1791-ben Pollák Levi művét עמודי שישים לבית לוי (Prága 1791). 1792-ben Pinczew Löb responsumait שו"ת יעלה חן (Prága 1793). 1794-ben köszönetet mond Landau Ezekiel fiának, hogy ki akarja adni apjának lapszéljegyzeteit (Prága 1794). Kunitz Mózes elmondja, hogy művét ספר הענין sokan jóváhagyták, de csak Kallir sorait hozza (Bécs 1797). Halála előtt approbálja Jeiteles Baruch könyvét טעם המלך (Prága 1801).

⁵⁾ Weisz, i. m. 65. l.

¹⁾ Chorin, שו"ת קטקשים 18. l.

²⁾ שו"ת חת יאיר I. sz.

³⁾ U. o. 5. sz. és 35. l. Landauval is levelezett e R. Mózes N. B. II. C. 116. Feltűnő, hogy a híres frankfurti rabbi Horovitz Pinchász egy 1799-ben Kolinban történt esetre vonatkozó döntésében teljesen elhallgatja Kallir nevét שו"ת נפתח פתח (Lemberg 1837) 22. l.

⁴⁾ שו"ת עולת שמואל (Prága 1823) I. 7. sz. Kauders 1828-ban kiadta prédikációit ily czimmel שו"ת אהבה אמת.

⁵⁾ שו"ת חת יאיר-ban bev. és végén.

⁶⁾ שו"ת אור חדש bev.

⁷⁾ שו"ת חת יאיר 72. sz.

⁸⁾ שו"ת אמרי אש חיים 201. ח"ס חת יאיר 114 a.

⁹⁾ 112 a., 113 a. és a könyv végén.

¹⁰⁾ Auerbach, Gesch. der Juden in Halberstadt 71. l. s. köv., Weisz i. m. 3. és 40. l.

egyideig Salom b. Czebi Halevi »a rajeczi maggid« név alatt népszerű magyar rabbi működött.¹⁾

A halberstadti jesiba növendéke, majd a község tagja 1756. óta pedig rabbihelyettese volt. Egy éven át Halleban rabbiállást is elfoglalt. Ilyen minőségében találta a pozsonyiak meghívása, akik az Izsák Halevi halálával (1763.) megüresedett rabbiszékbe őt ültették. Negyed századi tevékenység után meghalt 1789-ben.

Barby az akkori talmudi világban elismert tekintély volt. Talmudikus művét nagyon kedvelték és magasztalták.²⁾ Az általános véleményt fejezi ki a cenzor, midőn művének második, halála után megjelent részében dicséri élelműségét.³⁾ Hírét bizonyítja, hogy a század nyolczvanas éveinek elején a majnai Fankfurt rabbijának jelölik,⁴⁾ hogy fiatalabb rabbik ő hozzá terjesztik fel talmudi értekezéseiket az »imprimatur« elnyerésére.⁵⁾ Ha responsumai ránk jöttek volna, Magyarország legtöbb rabbiját találnók levelezői sorában.⁶⁾

Hogy önértékes ember volt s hogy tekintélyt követelt magának, látni fogjuk a bonyhádi és körmendi válólével körül kitört vizsálynál. Midőn Löw Eleazarnak, későbbi szántói rabbinak egy kérdésére felel, azt is megírja neki, hogy megküldi neki a könyvét, melyben sok jó és hasznos dolog van. Emellett a hagyomány szerint nagyon életrevaló és tapasztalt ember volt. Egy búskomorságra hajló tanítványát a tanulástól eltiltja és külföldi útra ösztönzi, egy másikat arra utasít, hogy zenét

tanuljon búskomorságának felderítésére.¹⁾ Hogy a babonás utókor csodatevőt, jóst ne csináljon belőle, azt ő sem tudta elkerülni. 1778-ban megtiltja 3 birodalmi tallér büntetésének terhe alatt a színházlátogatást, a kártya, billiárd- és teke-játékokat. A feljelentő kap egy tallért, a bűnös elveszti 3 évre hitközségi jogait. A magánimaházak ellen is kikel.²⁾ Landau mindig a legdicséretőbb jelzőkkel szólítja meg a hozzá intézett fejtegetései elején és bárha ellenvetéseket soha sem tűrt, lerakja előtte a fegyvert. Baráti érzelmeiből és nagy tudásából hasznat is húzott Barby. Halberstadti működése alatt ugyanis egy gazdag ember alapítványt tett, hogy kamatjainak egyik fele Barbyt, másik a községet illesse. Mikor Pozsonyba távozott, a pénzt továbbra is követelte, de a község új rabbija számára vindikálta a kamatokat. Landau teljesen barátjának adott igazat.³⁾

Midőn Kallir három híres rabbi felett gyászbeszédet tart, a nikolsburgi Pollitz Gerson, a hannoveri Arje Löb és Barby felett; utóbbinak adja az elsőséget és éles elméjét magasztalva, az akkori kor szokása szerint azt a pilpulisztikus eszmecserét is elmondja a gyászbeszéd folyamán, mely közöttük legutoljára lefolyt.⁴⁾ Sőt még Emden, aki mindenkinen titkos eretneket látott s kinek Landau számára sohasem volt jó szava, a legnagyobb tisztelettel beszél róla és elnevezi az Örökkévaló buzgó férfiának, az elragadtatás hangján írja: »R. Méirnek Istene hallgass meg.«⁵⁾ E buzgalom, melyet Emden magasztal, nemcsak arra indítja, hogy az eretnekek ellen kiméletlenül fellépjen és az ilyen hírben álló rabbikat pld. a stomfait erőlesen üldözze, hanem beavatkoztatja a környékbeli községek ügyeibe és a rabbik vallásos döntéseibe is. Több ilyen eset van döntvénytárunkban felvéve.

Egy Pozsonyhoz közelfekvő községben nagy pörpatvar tört ki a jótékonyági előjáró és a hitközségi tagok között, mert a pénztár körül nem volt rendben a dolog. A község bizonyos összeget követelt az előjárón, aki ellenköveteléseket

¹⁾ 1797-ben választják meg Rájecen s mint zimonyi rabbi halt meg 1831, B. Ch. VIII. 497.

²⁾ שו"ת מנחת כהן Dyhernfurt 1776.

³⁾ A második rész 1792-ben jelent meg, szerzője »bei der jüd. Nation in der Gelehrsamkeit berühmte«.

⁴⁾ Horovitz, Frankfurter Rabbiner IV. 24. l.

⁵⁾ ספר מדרעא (Prága 1802) I. A. 18. és 19., azonkívül אורי נחמיה (Lemberg 1798) végén. Approbálja Spitz בית אורי, Bloch ישיבת אורי (Kallir אורי חי על פסחים Midőn Eisenstädter Méir fia Juda kiadja apja könyvét על חובות אורי הננו על פסחים (Fürth 1766) ő tőle kér bejegyzést.

⁶⁾ Auerbach i. m. szerint elvből nem adott ki responsumokat. Ugyanezt mondja Kallir fia Alexander Süsskind az apjáról, amidőn kiadja — döntvényeit. הלכה חקר bevezetés.

¹⁾ Auerbach i. h.

²⁾ Weisz i. h.

³⁾ Auerbach i. m. 87.

⁴⁾ חות יאיר 48. l.

⁵⁾ חת יאיר 77. l.

támasztott azzal érvelvén, hogy a kántor fizetését is a jótékonyági pénztárból folyósította és így a pénztár hiányait sajátjából volt kénytelen fedezni. Ezzel szemben a község a ki mutatott öt arany fölöslegre utalt, mint ellenbizonyítékra, mert ha volt követelése, miért nem vonta le. Az előljáró erre azt állította, hogy annyi követelése van, hogy nem is fogadná el az öt aranyat még törlesztési részletnek sem. A helybeli rabbi a pénztárost ítélte el, de ez a pozsonyi rabbihoz fellebbezett. Barby a gabbaj szavahihetőségét vitatja, természetesen nem az üzleti könyvek alapján, mert ilyeneket nem vezetett az előljáró, hanem pilpulisztikus bizonyítékok segítségével. Landau, kihez felterjeszti véleményét, az egész vonalon Barbynak ad igazat és erélyesen felszólítja az illető község rabbiját véleményének visszavonására. Példányképpül a régi nagyjainkat állítja fel, kik nem ártallották tévedéseiket bevallani. »Aki békét szerez a magas mennyekben, az békítse ki Izrael tudósait« — e főhászszal zárja be levelét.¹⁾

A szomszédos rabbik meg akarván boszulni Barby beavatkozásait, Landauhoz fordulnak, előadják saját szempontjuk szerint az ügyet és döntésüket, Barby véleményét pedig névtelenül közlik. Természetesen a kérdező az igazság! Barby levelet meneszt Prágába és referatuma alapján hozzája csatlakozik, sőt az illető rabbiknak neveit nem is nyomatta ki, hogy ezzel is megmutassa a pozsonyi gaonnal szemben jelentéktelenségüket — egy eljárás, melylyel már Salamon b. Adret (XIII. sz.) responsumaiban is találkozunk.

Egy ilyen eset alkalmából Barby óvast emel Landaunál, hogy a községéhez közelfekvő és kerületéhez tartozó helység rabbijával folytat eszmecsérét, s annak vallásos döntését elfogadja, holott ez az ő jogait csorbítja. A prágai főrabbi azzal mentegetődzik, hogy nem járatos földrajzban s így nem tudhatta, hogy az illető rabbi Pozsony közelében székel. Egy másik esetben az ellenzékieskedő rabbist arczátlannak jelenti ki, mert Izrael nagyjaival szembeszáll. Ha kívánja, úgy arra fogja ítélni, hogy bocsánatot kérjen tőle.²⁾

Mind a kétszer szinte kiérezni az örömet, hogy oly

körülményt talál a tényállásban, mely megengedi neki Barby nézetének elfogadását. 1773-ban sokat tárgyaltak egy nyomavestett ember ügyében, ki állítólag Törökországban halálát lelte. Barby megengedi az özvegynek a férjhezmenést, Landau leghatározottabban tiltja. Erre az előbbi ítéletének támogatására és megmagyarázására hosszú értekezést ír. Landau sokat gondolkodik a dologról, sehogysem világos előtte s végre egyszer késő éjjel talál alapot arra, hogy döntéséhez csatlakozzék, bárha a részletekre nézve fenntartja kételyeit, amelyeket Barby egy harmadik levélben czáfolni igyekezik. Erre sokáig habozik, vajjon czáfolja-e meg a czáfolatot: »Jobb lenne, ha hallgatnék és ezt beleegyezésnek venné. Uraságod szavai nagyon kedvesek előttem és kívánom, hogy igaza legyen. Csak a valósággyakorlati törvénybe vágó dolgokban nem ismerek el más tekintélyt mint az igazságot, de az elméleti pilpul terén kedves nekem tórája s odaadom a győzelmi pálmát.«³⁾ Voltak ezeken kívül gyakori theoretikus eszmecséréik, mert Barby nagyon szorgalmasan olvasta a Nóda Bihudát, aminek szerzője nagyon örül.

Rabbihelyettesként működött mellette a boldogasszonyi rabbi Nátán Náta és Sacherles Izsák, ki egy talmudikus művet is írt.⁴⁾

Híressége nagy számban vonta jesibájára a tudnivágyó ifjakat. Nevezetesebb magyar tanítványai a következők: Sulzbach Seligmann veje és művének kiadója⁵⁾, Deutsch Dávid vágújhelyi rabbi⁶⁾, Kohn Schwerin Götz, bácsmegyei főrabbi⁷⁾, Iszacher Bär lipótzentmiklósi rabbi⁸⁾, Wahrman Izrael pesti rabbi⁹⁾, Prosnitz Dániel pozsonyi dajján¹⁰⁾, Binét Mor-

¹⁾ I. C. 48., 49., 50.

²⁾ Weisz i. m. 55. l. és קיבן אשם Sulzbach 1777. Barby approbációja e könyvhöz 1775-ből való.

³⁾ 1790-ben találjuk nevét egy talmudikus könyvecskehez írt approbációján אימר טוהררה (Brünn 1790).

⁴⁾ Következik pld. אהל דוד (Bécs 1822) 20. l.

⁵⁾ Kohn Sámuel, Schwerini Götz 7. l. (Sz. XV. 121. l.)

⁶⁾ Herzog, A zsidók története Lipót-Szent-Miklóson 160. l.

⁷⁾ Reich, Beth El I. 123. l.

⁸⁾ Weisz, i. m. 56. l.

⁹⁾ II. B. 167.

¹⁰⁾ II. B. 116.

dechaj sasvári, később nikolsburgi rabbi¹⁾, Rosenthal Salamon²⁾, Rosenthal Elias³⁾, Saphir Gottlieb⁴⁾, Luzatto József⁵⁾ magántudósok, Perls Mózes kismartoni rabbi⁶⁾, Spitz Jechiel hőgyészi rabbi⁷⁾, Teben Czevi lovasberényi rabbi⁸⁾, Almás v. Oppenheimer Dávid temesvári rabbi⁹⁾ és Beer Péter az ismert író.¹⁰⁾

III. Deutsch Dávid.

Barby iskoláján töltött tanulmányideje után Prágába ment, ahol Landaunak kedves tanítványa s később legszorgalmasabb levelezője lett. Leveleiben felváltva Dávidnak, vagy Dávid »Kittsee«-nek (Köpcsény)¹¹⁾ nevezi és pedig azért, mert apja Menachem¹²⁾ e helységben rabbi volt, miután Nyitráról,

¹⁾ Kohn, i. m. i. h.

²⁾ U. o.

³⁾ Sz. XVII. 118. l.

⁴⁾ Rosenthal Naftali moóri tudós veje volt. Talmudikus művet írt, mely az orsz. rabbiképző intézetben kéziratosan megvan (בן יקנים). Mint a bevezetésben elmondja, 1764-ben született, Barby Méirnél tanult és Moórón letelepedett. Közben lábaja támadt és így képtelen volt járni. Az orvosok csak kínozták, de meggyógyítani nem bírták. 60 éves korában fogott a munkája megírásához.

⁵⁾ Sz. XX. 265.

⁶⁾ Kohn, u. o.

⁷⁾ L. Spitz aggadikus könyvét פרי עין (Brünn 1790) 16 a.

⁸⁾ Makel Noam 12 b. elmondja Teben, hogy sógorával Salomo Peterwardinnal elment tanítójához, amire ez így szavakkal fordult sógorához: nu R. Selomo eszt ihr auch sroczem (= tiltott dolgok), amidőn pedig ez nem értette a célzást, úgy folytatta: die Sterlech (= kecségék) zein löter sroczem. Péterváradon ugyanis ették e halat.

⁹⁾ Kohn i. h. Jeremias nagymartoni rabbinak is tanítványa volt (Makel Noam 18 b.)

¹⁰⁾ Kayserling az I. M. I. T. évkönyvében II. 94. l.

¹¹⁾ Hogy azonos Deutsch Dáviddal, bizonyítja pld. vejének, Asch Méirnak egyik utalása a N. B.-ban fölvetett kérdésére. II. 27. l. azt mondja a II. C. 73. számú Kittsee Dávidhoz intézett levélről מה שהקשה לו מיה דל.

¹²⁾ II. D. 81 azt írja Landau Dávidnak הלא כתבתי לך תשובה בשולי, ami vonatkozik II. B 139-re, ahol így czímezi meg egyike utalása a N. B.-ban fölvetett kérdésére. II. B. 137-re. L. még II. B. 140 s II. D. 95. Kerületéhez Bechin is tartozott, amint Fleckeles prédikációs könyvéből tudjuk, ahol az akkori ízlés-

ahol előbb működött s ahol a hatvanas évek elején Dávid fia született,¹⁾ oda költözködött. Később a tábori kerület rabbija lett Tučap székhelylél, ahonnan Landauval levelezik. Dávid Prágából apjához megy Tučapra, ahol nőül veszi unokahugát. Egyideig mint magánember tanulmányainak él és gyakran felkeresi pilpulisztikus novelláival, Landau addig megjelent műveire vonatkozó kérdéseivel és megjegyzéseivel mesterét, aki »szeretett tanítványom, a kitünő rabbi«-nak czímezi, élelműségének tisztelettel adózik, nagy jövőt jósol neki s reméli, hogy majdan hatalmas fává növekedik.²⁾

Kérdései csak theoretikusok, csupán egynek van művelődéstörténeti értéke. Sógornője jegyben járt egy tudós és előkelő származású ifjával, kinek betegségében szokás szerint meglevő nevéhez még a Mózes nevet is adták, de az apósát is úgy hívták.³⁾ Jehuda Hachaszid végrendeletében ilyen házasságot megtilt,⁴⁾ miért is Deutsch rabbijához fordul tanácsért. Ez azzal az érdekes kijelentéssel kezdi válaszáat, hogy csak az iránta érzett szeretet indítja a válaszra, különben nem is szokott olyan kérdésekre felelni, melyeknek nincs alapjuk, sem talmudban, sem a törvénykönyvekben. Ha egy jámbor és bölcs ember olyasmit ajánl, ami a talmuddal ellenkezik, akkor már nem kell ráhallgatni. Hogy Jehuda Hachaszid e szóban forgó tilalmat kibocsátotta, valószínűleg azért van, mert szent szellemében előrelátta az ilyen házasságok káros voltát, de ez csakis az ő saját családjára vonatkozik és csakis a rendes névre, nem pedig a betegségben nyert rendkívüli. Majd rámutat annak a visszasságára, hogy az embe-

nek megfelelő szellemes haggadikus magyarázata van felvéve עולה הורד, Munkács 1902, a III. prédikáció végén.) Deutsch Menachem meghalt 1785 adar hónapjában és Kallir azt mondja róla (Chavot Jair 37 a.) בודעי ומכירי קאמא במדנת הור כד היינו שהי' איש תמים פעלו.

¹⁾ Már mint nős ember levelezik Landauval, mint a czímzésből kitünik. A legelső levél 1781-ben kelt és még 1785-ben az írja neki יהודה, feltehetjük tehát, hogy 1781-ben 18–19 éves lehetett. Stein, M. R., 9. l. szerint 1755-ben született, de akkor furcsa, hogy 30 éves korában nevezte őt »ifjú«-nak.

²⁾ II. D. 60., II. B. 118.

³⁾ II. D. 1823. utolsó sor.

⁴⁾ צוואת ר' יהודה החסיד 26. pont.

rek tudatlanokat választanak vököül, a talmud tilalmával nem törődve, s ha ilyen kitűnő ifjúról van szó, akkor holmi végrendelettel félnek.¹⁾

1784-ben megvásárlja a morvaországi Jamnitz rabbijának, amely alkalomból mestere szívélyesen üdvözi.²⁾ A század végén már mint boldogasszonyi rabbi Szófér Mózással levelezik, ki még akkor Nagy-Martonban volt³⁾ s mint szerdahelyi rabbi az akkor még Trietschen működő Löw Eleazarral⁴⁾ Szerdahelyen a nemes, türelmes rabbinak annyira megkeserítették életét, hogy ott hagyta községét és gyalog jött Komáromba, ahol 1802. körül a vágújhelyi község meghívása érte.⁵⁾ Itt működött tisztelettel és szeretettel környezve egész 1831-ben bekövetkezett haláláig.⁶⁾ Talmudi művein kívül⁷⁾ az akkori

¹⁾ Landau e jellemző döntését már 1793-ban ismeri Troplovitz József, ki gyászalköteményt írt halála felett, amelyben elég izléstelenül Landaut Mendelssohnnal együtt szerepelteti, amint a mennyországban egymás nyakába borulnak (אלון בנתי) Prag 1793. 4. l.) Fleckeles Eleazer már 1782-ben hivatkozik Landau ilyen kijelentésére (עולת הרש"י 22. l. II. prédikáció II. fejezetének vége). Azt hiszem, hogy Landau ama megkülönböztetése, hogy a Jehuda Hachaszid csak saját családjára értette a tilalmat, forrása annak a legendának, hogy Deutsch Dávid Juda Hachaszidnak utódja, amint azt unokája, Eisenstädter Menachem elmondja. (ברוך יהודה) Munkács 1867. elején). Úgy okoskodhattak: nem tudták-e ők maguk is ezt a kézenfekvő distinkciót? Bizonyára igen, de éppen azért kérdezték, mert ők is Jehuda Hachaszidnak családjából valók és megnyugtatót kértek arra nézve, vajon a tilalom a rendkívüli névre is vonatkozik. Érdekes egybevetni Landau e határozottságával Szófér Mózes eljárását, ki nem szegte meg a végrendeletet, hanem a völegénynek más nevet adott. (כיום שלמה על אדיר) Pozsony 1846. 3. l.)

²⁾ II. A. 37.

³⁾ חיים השן משפט 30. sz.

⁴⁾ ששן רקח ח"ב א"ה 6.

⁵⁾ Schnitzer, Oester. Wochenschrift XXI. 421. Komáromban a század elején Lok Eizik működött.

⁶⁾ Tanítványa Meisels Sámuel (1781—1855), ki mint egerszegi rabbi halt meg, még 1830 év végén úgy emlékszik meg róla חיייו ד"ר L. egeri נתינת (Pozsony 1855). 15. a. 17. b.

⁷⁾ אל דוד Talmudikus megjegyzések Bécs 1822, 1825, Pozsony, 1836, Ungvár 1867. A נתינת בנתי (Prága 1816) gyűjteményben is van tőle egy dolgozat, megjegyzéseket írt a trencséni rabbinak, Lichenstادت Wolfnak könyvéhez, homiletikus magyarázatait veje, Asch Meír művében olvashatjuk (Inre Jóser, Ungvár 1864). Kameelhar נתינת

responsumirodalom is megörökíti nevét, mert rendkívüli sokoldalú levelezést folytatott. Nevével találkozunk Landau Sámuel¹⁾, Aszód Juda²⁾, Kauders Sámuel³⁾ döntvényeiben. Eszmecserét folytatott a leipniki rabbi, Fränkel-lel⁴⁾, a varsói R. Salamonnal⁵⁾, Kunitz Mózással⁶⁾, akit pedig az akkori közvélemény nem nagyon kedvelt felvilágosodottsága miatt. Ez mindezt szép jele békeszeretetének és elfogulatlanságának.

IV. Nevezetesebb községek.

Abauj-Szántó. Bárha 1738-ban még nem is lakott zsidó Abauj-Szántón⁷⁾, a község a nyolczvanas években olyan rendezett viszonyok között él, hogy II. József rendeletére normaliskolát nyithatott. Ez időtájt működött ott R. Hirsch, ki többször levelezik Landauval. Egyszer házassági és kétszer magánjogi esetben. Egy esetben bejelenti neki Hirsch, hogy egy szomszédos rabbi a nem zsidóktól készített vaj tekintetében nagyon könnyítőleg jár el, amit Landau sem helyesel.⁸⁾ 1788-ban a bodrogkeresztúri, később pesti rabbi Wahrmann Izrael kérdést intéz Prágába, melynek tárgya az volt, hogy egy gazdag ember hagyatékából két kereskedő az üzleti könyvek alapján részt követel magának: Landau kiegyezést javasol.⁹⁾ E szakvéleményt a szántói rabbi megcáfolni igyekezett, amiért meglehetősen kiméletlen leczkét kapott. Szemére hányja neki a prágai rabbi, hogy: »tudatlan és műveletlen s sejt-

הדור 17. l. két személynek veszi az אל דוד szerzőjét és a jamnitzi rabbit, ami természetesen csak tévedés.

¹⁾ נתינת בנתי 12, 13, 14, 40, 45, 55, 56, 57, 68, 76, 77, 78, 79, 83, 84, 90, 101, 103, 104, 105, 106, mint vágújhelyi rabbi.

²⁾ ששן יהודה יעלה első sorozat I. 211, II. 380, 383, második sorozat 75, 240.

³⁾ ששן עולה שמואל 74.

⁴⁾ עמית הכתובים א"ה סיב.

⁵⁾ Sz. XI. 458.

⁶⁾ חיי הרש"י I. 44 és II. 1.

⁷⁾ Jekelfalussy, Magyarország népessége a pragmática sanctio idejében, Budapest 1896.

⁸⁾ II. C. 8, II. D. 10, 56, II. B. 66.

⁹⁾ II. D. 25.

telme sincsen az országos törvényekről,« pedig a szántói normáliskolának felügyelője is volt 1787-ben. Talmudi magyarázatai nincsenek kinyomatva, csak egynehány ujévi és kiengesztelés napjára való prédikációja, melynek kortörténeti fontossága nincs. Egy izben Isten sujtó kezének példájaként Lengyelországra utal, mely egykor oly hatalmas volt s most a zsidók helyzete megrosszabbodott. Fájlatja, hogy még Magyarországon is, ez áldott országban, a megélhetési viszonyok annyira megnehezültek. Az 1778-ban elhunyt Izrael Smelka nikolsburgi rabbi emlékére gyászhomiliát írt.¹⁾

1799-ben Jeremias nagymartoni rabbit választják meg, aki kiváló talmudista hírében állott.²⁾ Jesibáján tanult Chorin Áron³⁾ és Löw Wolf a »Saré Tóra« szerzője.⁴⁾ Két talmudtudós fia volt: Joab és Méir. Joabbal együtt egy halakhikus munkát írt, mely egy régi talmudikus perrendtartási mű magyarázatát foglalja magában.⁵⁾ Apa és fiú még a talmudi tanulmányok akkori hazájában, Lengyelországban is nagy hírnevet örvendtek, amint Ábrahám Czevi Hirsch pilitzai rabbi művéből látjuk⁶⁾ Szófér Mózes is igaz tisztelettel beszél

¹⁾ וכי נהגל ביער אי במדבר ואינו יודע נמוסי המדינה I. M. I. T. Évkönyv VII. 202. Homiliájának címe: ארץ צבי (Munkács, 1887).

²⁾ 1784-ben az óbudai rabbiság jelöltjei közt találjuk a következőt: »Jeremiás nagymartoni rabbi, a jámbor szeniczi Sámson rabbi fia«. (Büchler, i. m. 300. l.) Ez mindenesetre tévedés, mert Jeremiás fia volt R. Eiziknak és a jámbor szeniczi Sámson fia Bloch Bär szeniczi rabbi volt, kinek aláírása שמשון מורידי מורידי (l. tovább). Tehát ez a jelzés két személynek összekeverése.

³⁾ B. Ch. IV. 418. l., Ges. Schriften II. 254.

⁴⁾ Következik Löw egyik kiadványához írt jóváhagyásából שו"ת ספנות והשובות מבי"ר Bécs 1794.

⁵⁾ ספר מודע ואנים Lemberg 1798, kiadta R. Jeremiásnak N.-Károlyban lakó veje és ennek sógora; ugyancsak együtt approbálják Löwnek nevezett kiadványán kívül 1791-ben Triesch Wolfnak (nem az ilyenévű trencsénai rabbi) משה מרפה לנפש (Bécs 1795) etikai tartalmú művét.

⁶⁾ שו"ת ברית אברהם (Dyrhenfurt 1819) I. 64, ahol hivatkozás történik מודע ואנים 1802-ben. R. Abraham azt írja, hogy megjegyzéseit elküldötte a szerzőnek, de R. Jirmija Nagymartonban már nagyon öreg volt és így nem felelhetett rájuk, csak R. Joab. Ez annyiban nem pontos kijelentés, mert akkor már Szántón volt.

róla.¹⁾ 1806-ban bekövetkezett halála után²⁾ fia Joab követte, aki Hunfaluból jött, ahol vejével Fränkel Izsákkal együtt a Sulchan Arukh III. részéhez bő magyarázó munkát írt³⁾ Fränkel Szófér Mózesnek tanítványa volt Nagy-Mártonban és 1813-ban apósának helyét foglalta el.⁴⁾ Utódja (1830—37.) Löw Elazar, a »Semen Rokeach« szerzője,⁵⁾ ki még lengyelországi működése alatt levelezett Landaual. Lengyelországból Trieschre jött, innen pedig Liptó-Szent-Miklósra és meghalt mint szántói rabbi.⁶⁾

A megyebeli Szinnán lakozó rabbi, Judel érdekes esetben folytat eszmecserét R. Joabbal, mely azt mutatja, hogy a csodarabbikban való hit már akkor Magyarországon is nagyon el volt terjedve. Egy ember Miskolczon vízbefulladt, de mivel nem találták meg kellő időben holttestét, özvegyének nem akarták megengedni a férjhezmenetelt. Erre az asszony elzarándokolt egy »chászid«-hoz, kit a köznép profétának tartott s segítséget kért tőle. »Hogyan segíthetnek rajtad, holott férjedet régen megették már a halak« felelte a szent férfiú, amire az asszony rövidesen férjhez ment.⁷⁾

¹⁾ ח"ס חו"ש משפט 154. sz. és השטות 203. sz.

²⁾ 1805-ből még két approbációja maradt fenn (צחק) Novodvor 1805 és Neugreschel Mathias zilzi rabbi aggadikus könyvének elején בע"ש שבע (Prága 1814), de mikor Joab szóban forgó munkája megjelent, már nem élt.

³⁾ זולקיער הן טוב ובר טוב 1806.

⁴⁾ 1808-ban levelezik tanítójával, 1806-ban kiadott munkájában köszönetet mond neki fáradozásáért, 1813-ban mint szántói rabbi ír neki, tehát ח"ס חו"ש משפט 136 és ח"ס ארץ צבי 65 (Bachernél Századunk első feléből, 182 és 186) ugyanazon személynek szólnak.

⁵⁾ Életrajzát dicsőítő modorban megírta Münz, Rabbi Eleazar, Trier 1895. Münz szerint (112. l.) R. Joabnak közvetlen utódja volt Szántón, ami természetesen helytelen. Mivel nincs megemlítve a nevezett életrajzban, pótoljuk hozzá, hogy egyik kiváló tanítványa, Friedenthal Saul bonyhádi dáján volt (נ"ע 12 a) s hogy mint lipót-szentmiklósi rabbi jóváhagyja 1828-ban tanítványának, Horovitz Arjenek könyvét בית אריה (Zolkiev 1834) és mint szántói rabbi 1835-ben Jechiel b. Ábrahám művét דרך חיים (Pozsony 1837).

⁶⁾ II. B. 60, II. B. 97. A két válasz le van nyomtatva Löw döntvényeiben is. Levelezett Szófér Mózesel és így a חו"ש הגדולים 175-ban 175 és 183 összevonandó, mert mindakettő Löw Eleazart jelenti.

⁷⁾ יודל אביר דגליל שעמ"א 150, אה"ח ובר טוב 150, Miskolcz neve hibásan úgy van משאלים.

Arad. A 70-es években Broda Lőb nevű rabbi lakik itt, aki később Simándra ment.¹⁾ 1789. óta Choriner Áron volt a község rabbija. Csak közvetve szerepel a döntvénytárunkban a kecsge élvezhetősége körül kifejtett vita alkalmából. Az egész viszályt, mely úgy Chorinert, mint ellenfelét vitáiratra²⁾ indította, klasszikusan ismertette Löw Lipót³⁾ s így az erről szóló döntvények ismertetése felesleges, annál is inkább, mert semmi történetileg nevezetes adatot nem tartalmaznak.

Aszód. A század közepén R. Josua nevű rabbija van, 1767-ben Jakob Filip nevű rabbit találjuk itt. Utódja a nyolczvanas években Boskovitz Wolf lett, ki 1769. óta, mint ó-budai magánember levelezett Landaual.

Ez időből fennmaradt egy levele, melyet Gleivitz Jakab zimonyi rabbinak írt.⁴⁾ Midőn pedig Prossnitzra költözött,⁵⁾ Budespitz Sámuel választatott meg. Landaunak a következő esetet jelenti be: Egy Salamon nevű verbói ember elvett

¹⁾ Baruch b. Sámuel Zauvill Zimonyban rabbi volt, ahol meghalt 24 éves korában fia, Sámuel. Baruch különféle okok következtében visszamegy szülőföldjére Leipnikba s fia emlékére kiadja talmudikus művét *לבו בידר אביר דקין אדא ונכדו מנה*... שימארי (Bécs 1796). A bevezetésben elmondja, hogy approbálták többek között שימארי...

²⁾ Krieshaber *מקל נועם* vitairata nagyon ritka. Itt felsorolom egy hiányos példányból azokat a magyar rabbikat, akik Chorin ellen nyilatkoztak: Abeles Wolf, Széchen, Teben Czevi Hirsch, Lovasberény, Rappaport Benjamin, Pápa, Kunitz Lőb, Liptó-Szt-Miklós, Budespitz Sámuel, Aszód, Meisels Alexander, Szerdahely, Jeremiás, N.-Marton, Prossnitz Dániel, Pozsony, Mózes Arje N.-Károly, (Lichter) Mózes N.-Abony, Kunitz József, Ujvidék, Oppenheimer Lőb, Galgóc, Jehuda Lőb, Győr, Jeckiel Halevi, K.-Marton, Münz Mózes, Ó-Buda, Mózes Levi, Gyulafehérvár, Almás Dávid, Temesvár és legfőképen Jehuda Lőb, Makó. Magántudósok közül: Bizenz József, Vág-Ujhely, Schwerin Götz Eljákim, Baja, Altófen, Juda Lőb, Bonyhád, Sulzbach Seligmann, Simánd. Az aradi rabbi arról tudósít bennünket röpiratában (*שיין קשקשים*, Prága 1800), hogy a kecsget ették a következő községekben Nagy-Várad, Miskolcz, Abony, Lugos, Zimony, Gyula-Fehérvár, Ujvidék.

³⁾ Gesammelte Schriften II. 260.

⁴⁾ *עטרת שלמה* 7 a. Boskovitz elődjéről I. Vajda, A zsidók története Abonyban, 19. l.

⁵⁾ 1788-ban jóváhagyja itt Halberstadt Mordechaj művét *שיטת מרדכי* (Wedell, a düsseldorfi hitközség történetirója nem is tud e könyvről. L. Geschichte der Stadt Düsseldorf, 1888. 229. l.)

Aszódon egy özvegy asszonyt, de a legényről kitűnt, hogy Verbón már van felesége s azonkívül az is, hogy keresztény.¹⁾

Később előljárt Choriner üldözésében. Mikor Ó-Budán utóbbin végre akarták hajtani a szakáll levágatásának moabi büntetését, ő is egyike volt az ítélkezőknek.

Bodrog-Keresztúr. Döntvénytárunkban van egy levél, melynek címzése: London Eliezer, Magyarország. Mint máshonnan tudjuk, az a férfiú 1785-ben a bodrogkeresztúri község rabbija és az ottani iskolának felügyelője is volt. London olyan kérdést terjesztett fel Prágába, melyből látszik, hogy a hegyaljai zsidók akkor sokat foglalkoztak pálinkafőzéssel. Landau különben azt írja neki, hogy az ügyét terjeszsze elő a híres pozsonyi rabbinak és az ő döntése legyen irányadó, ami mindenesetre újabb bizonyítéka Barby tekintélyének, de lehetséges az is, hogy azt hitte, hogy Pozsony közel van Keresztúrhoz.²⁾ London után Wahrmann Izrael következett, majd ennek Pestre való távozása után Ábrahám Abusch, kinek az egész zemplénmegyei rabbikar segítségére volt abban, hogy a feleségétől ennek akarata ellen elváljon.³⁾ Zemplén megyében ez időtájt nevezetes község volt a mádi, akinek a rabbiját, Mózeszt bevádolta egy ellensége Landaunál, hogy egy válólévélben a kiállítási helynek nem írta ki szabályszerűleg az összes neveit. Ugyanis csak a hivatalos Mád nevet vette fel, holott a zsidó kiejtés szerinti Made és Madi neveket is kellett volna felsorolnia. Erre a rabbi azt feleli, hogy a hivatalos név a helyes és a zsidó kiejtés a hibás.⁴⁾ Az itteni metsző is levelezett Landaual.⁵⁾ A szomszéd Ujhelynek rabbija nincs ugyan említve, de az akkori rabbi nevét Weil Sámuelét találjuk a II. József alatt normáliskolák felügyelői között.⁶⁾ A század végén itt működik Meisels Hirsch⁷⁾ utána pedig a színnyavai rabbi, Teutelbaum Mózes.⁸⁾ Egy

¹⁾ II. C. 80.

²⁾ II. A. 71. *לדון משה לרוב מנה לרוב מנה* és Évkönyv VII. 202.

³⁾ *ה'ים חישן משפט* 203. sz.

⁴⁾ II. C. 115.

⁵⁾ II. B. 22.

⁶⁾ Évkönyv i. h.

⁷⁾ L. *זכר משה* 150. l.

⁸⁾ 1807-ben Sinnyaván approbálja Horovitz Eleazar *נועם מרדכי* homiliás könyvét (Lemberg 1807).

Liszka nevű város is van említve a Nóda Bihudában, de ez nem az e megyebeli Olasz-Liszka.¹⁾ Szülőföldemen, Homonnán ez időtájt Spira Jakab rabbi működött, a mint azt egy régi levelem írva találtam.²⁾ Jellemző a történeti érzék fejlettségére, hogy saját községében nem is ismerik a nevét. Utódja Horovitz Fischl, ki nem élt jó viszonyban a községével. Egy zsidó-német levélkéje maradt fenn, melyben fizetését kéri s nagy szegénységére hivatkozik. Szabolcs megye nincs képviselve csak a kisvárdai rabbival: Dáviddal.³⁾

Bonyhád. A XVIII. század első felében Spitz Izsák rabbija nevét ismerjük.⁴⁾ A század derekán R. Izrael működött itt, ki 1770-ben Landauhoz rituális ügyben, 1777-ben magánjogi dologban intéz kérdést. Egyszer kiállított egy getlevelet, amelynek megírására összegyűlt rabbikollégiumban veje is benn volt, amiért nagyon megtámadták.⁵⁾ 1794-ben nagy tűzvész hamvasztotta el Bonyhádót, amely alkalom emlékére utódja Freistadt Ábrahám Löb, héber gyászaldalt írt.⁶⁾ A nagy tűzvészben elégték a régi válólevelek és azért azt kérdi Landautól, hogyan kell Bonyhád nevét írni a getlevelben.⁷⁾ A prágai főrabbi azt feleli, hogy a boldogult Izrael

¹⁾ II. C. 19. מענדל אביד וויס דקין ליסקא azonos a II. C. 135 alatt említett מענדל... אביד דקין ליסקא, aki 1792 óta Lissában rabbi volt (Levin, Geschichte der Juden in Lissa, Pinne 1904, 199. l.)

²⁾ Fränkel Juda kiadott Edujot traktusára vonatkozó több kommentárt ily czimvel קבוצת חכמים (1891 s. l. valószínűleg Zolkiev, a katalógusok nem említik), melyből csak egy levelet láttam hozzákötve egy másik könyvhöz. Ott elbeszéli a szerző, hogy a szántói Fränkel Izsákon kívül levelezésben állott a nagytudású homonnai rabbival.

³⁾ II. B. 7. ahol ק"ו Klein-Wardein.

⁴⁾ Sz. VII. 593. 3. j.

⁵⁾ I. B. 9, II. D. 32, I. C. 93, II. C. 114.

⁶⁾ Stein (M. R. 18) azt mondja e rabbiról »approbálja 1789-ben elődjének Spitz... rabbinak a »Hagodó«-ba írt magyarázatát... Fia és utódja Löw Izrael rabbi volt«. Forráskimutatásában meg azt írja: »Bichasz Jiczchok, M. Zs. Sz. XI. 665.« Mindez kiigazításra szorul. Spitz Freistadtnak csak egyik elődje volt, mert közvetlen elődje, R. Izrael. A »Hagodó«-ra írt magyarázatának neve nem Bichasz Jiczchok (mert ez 1746-ban jelent meg és így nem lehetett 1789-ben approbátora), hanem mint az általa is említett M. Zs. Sz. XI. 665 (olv. 695) látható Baur (helyesen: Biur) Jiczchak. Utódja nem Löw Izrael volt, hanem Boskowitz Wolf.

⁷⁾ II. C. 118.

rabbi tesz-szel írta a város nevét. Arra a kérdésére pedig, hogy Bonyhád nem zsidó nevei közül melyiket kell beírni, a magyart-e, vagy a németet, azt feleli, hogy a magyart, »mert a német nyelv csak az osztrák császárok uralkodása óta divatos.« De Freistadt azt sem tudja, hogy melyik a magyar név Bonyhádi vagy Bonyhád? A telekkönyvben úgy van Bonyhád, a földes úr azonban Bonyhádnak írja a nevét. Kutatta ennek a különbségnek okát és arra az eredményre jut, hogy Bonyhádi csak annyit jelent, mint Bonyhádról való. Landau ezt megengedi, sőt bizonyítékul felhossa, hogy a héberben is az i képző a hozzátartozóságot fejezi ki, mint Laban Ha-aram-i azt jelenti az Aramból való Lában. Ászód Juda 70 évvel később még hivatkozik e nyelvészeti igazságra Singer Jakab losonczy rabbihoz írt levelében.¹⁾ Freistadt veje azonban azt állította, hogy a régi válólevekben az van: »Bonyhádi«. Landau szerint a város neve eredetileg Bonyhádi volt, még pedig a földesura után és pedig azért, mert sok nyelven²⁾ a pusztta helyet hád-nak nevezik és azon a környéken bizonyára két Bony nevű úr lakott és az egyiket megkülönböztetés czéljából Bony-hád-i-nak azaz a »hád« melletti Bony-nak nevezték. E levelezésből az akkori magyar rabbik csekély nyelvtudását láthatjuk s egyszersmind az is kitűnik, hogy mindent meg tud az ember magyarázni, ha akar. Landau is a XVIII. században élt, amidőn az etymologiai tudomány az ismert mondás szerint a magánhangzókka semmit, a mássalhangzókka keveset törődött. Ilyen történeti szempontból kell felfogni Szófér Mózes egynehány ily fajta szófejtését.³⁾

Duna-Szerdahely. 1787-ben Meisels Alexander v. SENDER nevű rabbija a következő kérdést intézi Landauhoz: Községéhez közelfekvő helységben van egy düledezőfélben lévő templom. A városi előljáró (prefektus) le akarja romboltatni, a zsidók kérésére azonban a földesúr megengedte, hogy továbbra is fennállhasson, amire az előljáró, kinek különben nagy befolyása van a grófra, azzal fenyegette meg a zsidókat, hogy bármi bajuk lesz vele, ő leromboltatja a zsinagógát.

¹⁾ יהודה יעלה II. sorozat, 125. sz.

²⁾ B. Ch. VIII. 337. l. s. köv. 351. l.

Keresztény iskolát is akar melléje építeni, hogy a templomból kijövő zsidók a gyermekek csintalanságainak legyenek kitéve. Ha beleegyeznek a régi templom lerombolásába, ő építtet nekik szebbet és nagyobbat, mivel a jelenlegi a nagy ünnepeken úgys szűknek bizonyult.¹⁾ Érdekes esetet jelent be Prágába 1784-ben. Valakit lopással vádolnak és két leány (akiknek nincs tanúzási joguk) tanusodik ellene.²⁾ A felelet Szerednek Dávid nevű rabbijához is van intézve, kinek fia Jakob szeniczi rabbi volt és unokája egy kronológiai munka szerzője.³⁾ Meisels később Rohoncra költözködött és onnan levelezett Szófer Mózással⁴⁾, Binet Mordechajjal⁵⁾ és Aszód Judával.⁶⁾

Holics. A század második felében Juda nevű rabbi volt, kinek unokája Aszód Juda.⁷⁾ A nyolczvanas években volt négyszáz zsidó lakosa, aki — amint az egykorú földrajzíró tudósít bennünket — minden újév napján a kapuczinus barátoknak süvegeczukor, kávé és citromból álló ajándékot adtak.⁸⁾ A község rabbija, Spitz Áron innen írt Landaunak.⁹⁾ Előbb Prossnitzban működött, ahol úgy összeveszett az előimádkozóval, hogy egy péntek délután hamarosan elköltözködött, miután átkozott jövőt kívánt ellenfelének. Innen, Trencsénben is időzött egy darabig.¹⁰⁾ Holicsra ment. Midőn Kallirt 1781-ben megválasztják koliní rabbinak, ő lett az utódja Rohoncson. Itt adta ki Mózes első könyvéhez írt homiliáit.¹¹⁾ Kiváló prédikátor hírében állott s azért meg is akarták választani 1790. körül

¹⁾ II. A. 19.

²⁾ II. D. 58.

³⁾ Szered v. Jafe Dávid *חזון למועד* munkája 1843-ban jelent meg Pozsonyban. Apáról és fiáról szó van a ח"ס-ban is.

⁴⁾ ח"ס 90 s még gyakran.

⁵⁾ פרישת מדרכי אהרן ב'.

⁶⁾ *שיטת יהודה יעלה* II. 34., ahol az ענין ישראל szerzőjének mondja, de ez összetévesztés egy másik rohoncei rabbi, Gabriellel, kinek ily című könyve megjelent 1822-ben Bécsben. L. nevezett döntvénytár 183. sz.

⁷⁾ *יהודה יעלה* I. sorozat a bev. végén.

⁸⁾ Korabynski, Geogr.-Hist. Lexicon von Ungarn. Pozsony 1786 s. v.

⁹⁾ II. C. 92.

¹⁰⁾ B. Ch. VI. 521. l. Sz. VII. 405. l.

¹¹⁾ *בית אהרן* Sulzbach 1786. Approbálja Landau (1780). Aser

Pakson rabbinak. A század végén azonban kivándorolt a Szentföldre és ott halt meg.¹⁾

Kis-Marton. 1744-ben halt meg nagy hírű rabbija: Eisenstädter Méir, akinek talmudikus művei, döntvényei és approbátói mutatják kiválóságát.²⁾ A század harmadik negyedében Spitz Zalman, Bachrach Jair hírneves wormsí rabbi fiának, Sámsonnak a veje volt itt rabbiülnök.³⁾ Majd Aser Lemil glogaui rabbi hivatott meg, aki már 1754-ben, mint híres tudós szerepel az Eibenschitz és Emden közötti viszályban.⁴⁾ Húsz éven át működött Kis-Martonban. Élemedett korú lehetett, mert Landau már 1777-ben öregnek ismeri és a legnagyobb tisztelettel beszél vele, bárha épen megtámadta azért, hogy megengedte a ruzmával való borotválkozást félünnepekor. Mert — úgymond — ha az emberek e könnyítésről tudomást nyernek, amely az összes nagy törvénytánítók véleményével szembehelyezkedik, akkor a törvénykönyv más szabványait is meg fogják szegni. Landau ezzel szemben kifejti, hogy ha nem engedi meg, akkor elmennek nem zsidó borbélyhoz és borotválkozni fognak, mert hozzászoktak ahhoz, hogy szakállukat levegyék. A mai nyelven tehát azt mondja Landau: Prágában mások a viszonyok, mint Kis-Martonban Aser Lemil új levelet ír, amelyre azt jegyzi meg, hogy semmi új szempontot nem tartalmaz, amiért is jobb lesz a vitát bezárni.⁵⁾ Mindamellet nagyon jó viszonyban éltek egymással, melynek fenntartásához hozzájárult az a körülmény is, hogy távoli rokonságban voltak. Egyik hozzáintézett levelében elmondja neki bizalmasan Landau, hogy vissza akart térni Lengyel-

Lemil kismartoni (1782), Jeremiás, nagymartoni (1782), Lüpschütz Zalman lakompaki (1782), Barby pozsonyi rabbi (1785) és Kallir is.

¹⁾ B. Ch. VIII. 133.

²⁾ Approbálja 1732-ben יצחק ס' ברית יצחק (Berlin 1746) könyvet, azonkívül 1735-ben מטהור, ugyanakkor ראשונים מנביאים ס' המגיד, 1741-ben pentateuch-kiadást, l. Weinberg, Die hebr. Druckereien in Sulzbach (Frankfurt M. 1904) 125—128. l.

³⁾ Az idézett *חזון למועד* genealogiai függelékéből, amelyet Kaufmannál (R. Jair Chajim Bacharach, Trier 1894, 67. l. I. jegyzet) nem talállok idézve, tűnik ez ki.

⁴⁾ *לוחות העדות* ed. Warschau 52 a. Glogaun approbálja 1764-ben Kunitz Jakob ed. יעקב יעקב Meisels Rafael 1767-ben Meisels

⁵⁾ I. A. 13, II. A. 99, II. A. 100.

országba, de a hitközség nagy kérésére Prágában marad.¹⁾ Utódául fiát, Mihályt választották, ki mellett rokona Rafael Glogau működött mint alrabbi.²⁾

Körmend. Nevé a körmendi get körül kitört viszályban szerepel. Lengyel származású rabbija Josua Falk Mordechai 1780-ban két laikussal együtt megalakította a szükséges kolégiumot és válóleletet állított ki. Mivel Körmenden ezelőtt nem írtak válóleletet, ez nagyon merész lépés volt az akkori időkben, midőn a tekintélyes rabbik meg akarták tiltani az újonnan keletkezett községeknek a getlevél kiállítását részint vallási szempontból, mert az illető új községeknek héber elnevezése, illetőleg héberre való átírása nincs hagyományilag megállapítva, részint pénzügyi okokból, amennyiben nem akartak elesni a tetemes díjaktól. Midőn Barby Méir pozsonyi rabbi meghallotta ezt, a levelet érvénytelennek nyilvánította. A körmendi rabbi erre megsértődve Kallir elé vitte az ügyet, aki meg Landaunak megírta a dolgot és ez különféle okok következtében semmisnek jelenti ki a get-et és elítéli a rabbist, hogy három éven át ne állítson ki ilyen levelet, azután pedig vizsgára jelentkezék. Mivel pedig tiszteletlenül nyilatkozott a rohonczi rabbiról, kövesse meg. E határozatot elküldte Kallir Körmendre levél kíséretében. A körmendi rabbi mentegetődző levelet írt Prágába. Többek között azzal is érvelt, hogy hogyan kezdtek egyáltalában get-et kiállítani, ha csak akkor szabad, ha a város nevének írására van hagyomány, hisz az is valamikor kezdődött. Landau nem fogadja el érvelését, hanem fenntartja véleményét s Körmendnek megírja, hogy Josua Falk megmaradhat állásában, de válóleletet csak akkor szabad három év múlva kiállítani, ha a pozsonyi és a rohonczi rabbik ezt megengedik.³⁾

Lakompak. A század első negyedében Méir nevű rabbija volt,⁴⁾ ezt követte fia: Benjamin.⁵⁾ A 80-as években templo-

¹⁾ II. A. 36. Kérdéses, vajjon Steinhardt József által említett Áser rabbi nem azonos-e vele (זכרון יוסף סיני, להרב אשר במדינת אונגארן) Steinhardtnek felesége a tudós Krindel asszony kismartoni volt, talán így keletkezhetett az ismeretség.

²⁾ זכרון יוסף 4 b.

³⁾ II. C. 105, 106, 107. A rabbi neve משה.

⁴⁾ שו"ת מדרם איש חי 24.

⁵⁾ Approbálja 1766-ban a מאורי איש cz. könyvet.

muk is volt, melynek egyik tóratekerce a benne talált íráshiba folytán különféle fejtegetésekre adott alkalmat egyrésről Kallir Eleazar és az ottani rabbi Lüpschütz Zalman, másrésről e kettő és Landau között.¹⁾ Kallir egy más esetben is beavatkozik Lüpschütz döntéseibe.²⁾ A szomszédos Nagymárton egy rabbija sincs említve a Nóda Bihudában. A községnek már a század elején van nevezetes rabbija Frankfurter Juda Löb személyében³⁾, majd Stassow tanítványa Frankfurter Nátán következett⁴⁾, utána Bloch Bär Isachar.⁵⁾ Politz Gerson rabbija 1774-ben jelölve van a morvaországi főrabbiságra, de csak hat évvel később nyeri el. 1780-ban Jeremias b. Eizik, majd 1799. óta Szófér Mózes működött Nagymártonban.

Liptó-Szent-Miklós. 1740-től kezdve Kohen Mózes személyében első rabbija volt az 1730-ban alakult községnek.⁶⁾ 1774-ben terjeszt Landau elé házasságügyi kérdést.⁷⁾ Utódja Kunitz Löb, akinek állítólag menekülnie kellett Kunitzról, mert abba a gyanuba esett, hogy Sabbatai Czevi híve. Mint kunitzi magánember levelezik Landauval, s hogy éleselméjű volt, mutatják a kitüntető czímek, melyekkel Landau elhalmozza.⁸⁾ 1813-ban meghalt nagyon öreg korban. Dédunokája Kunitz Mózes akkor már meglehetősen hírnévre tett szert.⁹⁾ 1778-ból fennmarad egy a Krakóból való R. Izsák talmudikus művéhez írt jóváhagyása.¹⁰⁾

Makó. 1738-ban még nem lakott itt zsidó. Tíz évvel később már chevraja is van. A község vezetését rabbihelyettesre bízták, akinek csak utódját Jehuda Löböt ismerjük. A 90-es évek elején levelezik Landauval a rituális fürdő ügyé-

¹⁾ II. B. 170, 171.

²⁾ II. B. 67.

³⁾ שו"ת מדרם איש חי.

⁴⁾ Löwenstein, Geschichte der Juden in der Kurpfalz 218. l.

⁵⁾ Évkönyv VI. 164. l.

⁶⁾ Herzog, A zsidók története Liptó-Szt-Miklóson (Bpest 1895). Itt jegyzem meg, hogy זכרון יוסף סיני alatt említett במדינת אונגארן talán azonos vele.

⁷⁾ I. C. 11.

⁸⁾ ליב מלק קוניין.

⁹⁾ Ben Jochaj, Bécs 1815, bev.

¹⁰⁾ יהודה ליב מקניין. Fürth 1781. Aláírása: יהודה ליב מקניין על פסחים.

sujtassék. A pozsonyi rabbi megbotránczik a magyarországi állapotokon. Az emberek gőgösek a halakhában és czivakodni szeretnek. Az ilyen esetek, amilyent ő is bejelentett neki nagyon gyakoriak. Bárha csak ismerősének válaszol, vele kivételt tesz, mert egy liszka embertől sok jót hallott felőle s elítélendő dolgokat a dajjánról. Megnyugtítja, hogy a chalicza minden esetben érvényes marad. A dajjával szemben pedig ne erőszakoskodjék, hanem »maradjon veszteg és helyezze Istenbe reményét.«¹⁾ Ugyancsak Meir Juda szerepel 1772-ben, amidőn egy lengyel férfiúnak elhunytát akarják megállapítani, aki Sasvártól Budáig és innen Nagy-Károlyig bolyongott.²⁾

Utódja Mózes Arje volt. Alatta történt, hogy egy férj elhagyta feleségét, mert »a parancsnak engedelmeskedett«³⁾ és egy távol fekvő helyről küldött neki hibásan kiállított válóleletet.⁴⁾ Mózes Arje is kijelenti Krieshaber Izsák kérésére, hogy a kecsgehal tiltva van.⁴⁾

A megyebeli Kállón is volt már zsidó község. A nyolczvanas években elején R. Eizik lett rabbija, aki »szól a kakas már« zsidó körökben általánosan ismert nótának szerzője. (Évkönyv IX. 226. l.)

Németkeresztúr. 1751-ben meghívják Hamburger Lőb prágai alrabbit.⁵⁾ Több ízben levelezik Landauval. 1770-ben tanácsot kér, mi módon kellene eljárni egy törvénytelen gyermeknél, hogy lelenczházba ne jusson.⁶⁾ 1790 körül megválaszt-

¹⁾ משנת דר' עקיבא 100 b.

²⁾ I. C. 41.

³⁾ II. C. 113. A kifejezés והלך אחרי צו valószínűleg azt jelenti, hogy katonának bevették és így a dolog II. József korában történt. Nagy Károly neve Eger Akiba szerint גראלי, Landau szerint I. C. 41 קראלי és קראלי, II. C. 113 קראלי. Szofer Mózes szerint קראלי és קראלי (Bacher 180 és 457), Margulies Efraim szerint קראלי (Bet Efraim III. 30). Nem csuda tehát, hogy a helynév írása annyi változatra adott alkalmat.

⁴⁾ A Makel Noamban. Ott az is van, hogy a nagyváradi rabbi a rokona. Ennek neve mint máshonnan látjuk [משה משה]... משה משה... (A fejezet elején meg van említve, hogy a fejezet szerzője Mathias zilzi rabbi. Feischnek családnéve Wiener volt, apja Wiener Aser Miskolczon működött.

⁵⁾ Rabbilevelét közölte Mandl Bernát (Sz. XVIII. 390. l.)

⁶⁾ II. C. 34. בית עניים שלהם.

ják R. Joabot, a későbbi hunfalui és szántói rabbit, aki először Lengyelországban székelte. Németkeresztúri időzése alatt adta ki egy Alfászinak tulajdonított halakhikus műre írt magyarázatát.¹⁾ Nagy tudós volt és Szófer Mózes igaz tisztelettel beszél róla.²⁾ Oroszváron ez időben Meir nevű rabbi működött,³⁾ később Horovitz Pinchasz nikolsburgi rabbi egy rokona.⁴⁾ Kabold rabbija Samuel Chajim 1788-ban levelezik Landauval.⁵⁾ Községében chaliczát adott egy férfú sógornejének, aki azt állította, hogy férje nem hagyott hátra semmifele vagyont. Az asszony nemsokára eljegyezte magát s ez alkalommal a sógor megtudta az igazi vagyonállást s most illő részt követel az örökségből és azt hajtogatja, hogy az egész szertartás érvénytelen, mert jobb lába nem ép, de ő e körülményt jobbnak látta eltitkolni, hogy annál biztosabban tájékozódhassék fivérének hagyatéka ügyében.

Ó-Buda. Külföldön is híres volt, mint tudósokkal, gazdagokkal telt nagy község.⁶⁾ 1783-ig itt élt Günzburg Nátán rabbi, ki egy jóváhagyáson kívül semmivel sem örökíttette meg nevét.⁷⁾ Egyideig Ó-Budán lakott Boskovitz Wolf is, a későbbi aszodi rabbi. Éleseszű tudós volt s így csak természetes, hogy az ottani rabbisággal sohasem volt egy véleményen. Peszach második napján megengedte egyszer Boskovitz, hogy a rituális fürdő bérlője vizet forraljon, melynek egyrésze kávéfőzéshez szolgáljon, a másik része fürdőhasználatra.⁸⁾ Landau igazat ad neki és megfenyegeti ellenfeleit, akik nem voltak mások, mint a budai rabbiság tagjai. Ők is felterjesztik vélemény-

¹⁾ ספר שער בנין Bécs 1792. Approbálja Lengyelországnak négy és Németországnak (sic) három rabbija, köztük Münz Mózes. Az 1789-ben kelt jóváhagyás Zarnowice rabbijának nevezi, a többi 1792-ben kelt németkeresztúrinak.

²⁾ לקוח שם דים 22 a.

³⁾ I. B. 55.

⁴⁾ התנה דבי נשוא הלוי היה... מהד"ש הלוי וצ"ל... דקק נש... והוא היה אב"ד בק"ק קרמניץ ולעת הווא מקום כבודי בק"ק במדינת הני נבעת פתחא.

⁵⁾ II. C. 155.

⁶⁾ Trebitsch Ábrahám קרא ליה ליהוה Lemberg 1851. 21. sz.

⁷⁾ Kunitz Jakabnak homiliás könyvét approbálja 1760-ban. (עקב) Fürth 1765.) Elmondja, hogy Nikolsburgból költözött a szerző Ó-Budára, ahol mintaszerű életet élt.

⁸⁾ II. A. 25 és 26.

nyüket, amelyben az üstnek nagyságát is megadják.¹⁾ Landau beküldi nekik Boskovitzhoz írt levelének másolatát azzal a kívánsággal, hogy Isten békítse ki őket.

Egy téli szombat délután az öreg ó-budai dajján Elchanan végig ment az utcán bottal, mert a járda csuszamlós és síkos volt. Boskovitz a dajját epikureusnak jelentette ki. Landau, kinek Elchanan panaszkodott, nem tételezi ezt ugyan fel Boskovitzról, de hát gyűlölség megváltoztatja a világ sorát. A múlt évben a peszachi históriával kellemetlenkedtek neki, most visszafizeti a kölcsönt.²⁾ Boskovitz talmudi képzettségének bravuros megnyilatkozása, hogy megengedhetőnek találja a borotválkozást, ha a lenyírás után csak olyan szőr van az arcon, melyet már olló nem fog. Landau erőiesen felszólítja az ilyenmű spekulálás abbahagyására.³⁾ Miután Aszólón, Prossnitzban rabbi volt, majd Pesten tartózkodott, Kolinban rabbihivatalt viselt, 1809-ban megválasztják Bonyhádra rabbinak, ahol 1818-ban meghalt.⁴⁾

1772-ből említve van döntvénytárunkban egy Mordechaj nevű ó-budai orvos, aki talán azonos Oesterreicher Manesszel.⁵⁾ Landaunak fia Sámuel egy Kittsee Chajim nevű ó-budai magántudóssal levelezett⁶⁾. Münz Mózes ó-budai főrabbi nem levelezett Landauval. A megyés főrabbisága körül kifejlődött vita alkalmából látjuk, hogy pestmegyei községek legnagyobb részének volt saját rabbija.⁷⁾ Alberti-Irsán Landaunak egyik

¹⁾ שבעה דין אנוניש.

²⁾ II. A. 28.

³⁾ II. B. 80.

⁴⁾ Hajthatatlanságát és következetességét jellemzi a következő kis eset. Mint sok rabbi, úgy ő is elvből nem approbált új könyveket, de minden rabbi elvei fenntartásával mindent jóváhagyott, amit csak kértek tőle. Mikor Boskovitz Kolinban volt, Habern József prágai tudós approbációját kérte דרך הישר (Prága 1810) könyvéhez. Erre azt feleli: minek neki ez? Talán, hogy ajánlja könyvét — egy ilyen kiváló ember nem szorul ajánlásra vagy talán szerzői jogának megővésére — úgy sem veszik figyelembe a rabbik tilalmát. Tehát megmaradt elhatározásánál és nem ír jóváhagyást.

⁵⁾ I. C. 41. Ez alkalommal meg van említve, hogy Ó-Budáról egy mértföldnyire van יאמניר (talán Csomád, mert Simándról nem lehet szó).

⁶⁾ II. A. 115 és II. B. 4. Kunitz Mózesel Veszprémből levelezik egy Kittsee Chajim הרב I. 99 és II. 140.

⁷⁾ Büchler i. m. 313.

tanítványa működött, Karpeles Eleazar, ki gyászbeszédet tartott mestere halála felett, amelyben mint tanítványai jöltevéjét dicséri. »Ki fogja ezentúl a talmud nehézségeit megoldani, ki fogja éles elméjével a sziklaerős talmudi kérdéseket szét-törni«¹⁾ Péczelnek rabbija Spitzer Wolf volt, kinek gróf Ráday Gedeon belső titkos tanácsos, septemvir és koronaőr felett tartott gyászbeszédét lefordította fivére, Spitzer Ábrahám pesti lakos.²⁾ Tápió-Szelén 1794-ig Morberg Jesaja, majd utána Kohn Pinchasz,³⁾ Abonyban 1771. óta Lichter Mózes volt rabbi.⁴⁾ Lovasberénynek már a 60-as években volt rabbija Leipnik József személyében, ki Temesvárt tartózkodott egy-ideig s akinek Landauval való levelezését látta Oppenheim Dávid temesvári rabbi, amint ezt elmondja Krieshaber paksi rabbihoz írt levelében annak a bizonyítására, hogy még Landau se szégyelte bevallani tévedését. (Makel Noam 31 b.) Egyik utódja, Jakab Izrael mellékfoglalkozás gyanánt bőrökkel kereskedett (Sz. XI. 533.) A század vége felé a Pozsonyból származó Teben Czebi működött s szerepelt a kecsgevitában.

Paks. Rabbija Klein Jechiel Czevi 1767-ben kérdést intéz Landauhoz, az állati tüdő megvizsgálása ügyében. A nyolczvanas évek elején Somogy megye rabbija lett,⁵⁾ miután az első somogy-megyei rabbi: R. Meir, ki Marczalin székelt, meghalt. Klein a XIX. század elejéig működött.⁶⁾ Utóda József Mihály 1782-ben szerepel, midőn Landau figyelmezteti, hogy válási ügyben a hatóság engedélye nélkül semmit se tegyen.⁷⁾ 1789-ben Bajáról meg-

¹⁾ דרוש להפסד אבן האות (Prága 1793).

²⁾ Trauerrede am Tage des feierlichen Leichenbegängnisses ... von Wolf Spitzer Orts und Distrikts Rabbiner zu Petzel, Pest 1801.

³⁾ Kohn, Schwerin Götz 16. l.

⁴⁾ Vajda Béla, A zsidók története Abonyban 16. l.

⁵⁾ 1780-ban approbálja Spitz Mózes (M. R. 23. l. tévesen Mayer) b. Jochanan baranyai rabbi talmudikus könyvét בתי למוח (Bécs 1792), de a könyv megjelenésénél már Somogy megye rabbijának van feltüntetve. Hogy Klein volt a neve, azt látjuk B. Ch. IX. 656, ahol az is van, hogy ő volt az első somogy-megyei rabbi, pedig ez tévedés, mert a marczali rabbi, Meir már előtte viselte e címet.

⁶⁾ Meir a 70-es években approbálja a már említett דרך שיחאל könyvet. Klein utódja a rabbiságban Ullmann Salom volt, aki azonban 1799 körül már boldogasszonyi rabbi.

⁷⁾ II. C. 26.

hívják Kriszhaber Izsákot, aki már Landauval levelezett. Egy ízben megírja neki, hogy a chaliczáért nem szabad semmiféle díjat elfogadni a rabbinak.¹⁾ Bonyhádi kortársával, Freistadt Ábráhámmal együtt szerepel egy Bonyhádon kiállított getnél, melybe a pozsonyi rabbi is beleszólt, erőlesen ellentmondva Landau döntésének.²⁾ Főszereplése azonban később kezdődött. Midőn a 90-es években azt a kérdés vetették fel, szabad-e a tefillin átvonatát két darab bőrből készíteni, Binét megtiltotta, Münz megengedte. Krieshaber csatlakozott Binét véleményéhez még pedig a végletekig menő buzgósággal. Inkább semmi tefillint — hirdette — mint ilyet.³⁾ Ez arra indítja Rappaport pápai rabbit, hogy röviden bebizonyítja az ily tefillin használatosságát.⁴⁾ Chorin Münznek sietett segítségére és ily értelemben írt Binetnek. Utóbbi 1794-ben Meisels Szender rohonczy rabbi is meginterpellálta, amire szerény, de önértetes módon felel neki.⁵⁾ Choriner véleményét a brodyi híres tudóshoz, Margulies Efraimhoz is elküldi és ez dióséri szavakkal adózik neki. Mikor Margulies 1818-ban megjelenteti döntvényeit, nem bírt tudomással a Chorineren végbement változásról és meghagyja a kiténtető jelzőket, amin Szófér Mózes szerfölt csodálkozik.⁶⁾ A kecsége körül folyt vitában ő vitte a főszerepet és még Landau fiával szemben is azt állította, hogy Landaunak az a döntvénye, amely a halat megengedi, nem létezik; később meg azt, hogy nem is azt a halat küldötte be a temesvári rabbi Prágába, 1818. körül Kunitz Mózzsal is folytat eszmecserét.⁷⁾

Pápa. A XVIII. század második felében Efraim nevű rabbija volt.⁸⁾ Utóda, Rappaport Wolf Benjamin a morvaországi

¹⁾ II. C. 155. A II. B. 155. döntvény 1783-i kelettel Paksra van intézve, de ez alkalmasint későbbi pótlás.

²⁾ II. C. 128.

³⁾ Binét véleménye שו"ת הר המור 1. szám, Münzé מהר"ם מינץ 1. szám. Krieshaber hevességét elmondta Chorinnak אסתר, aki valószínűleg Boskovitz Wolffal azonos.

⁴⁾ שו"ת שמלה שניה 14. szám.

⁵⁾ פרישת מירכי 2. sz.

⁶⁾ לקוטי שו"ת ח"ס (Lemberg 1818) és שו"ת בית אפרים ח"ס 28. és 90. sz.

⁷⁾ אהל יצחק I. 18 és II. 219. 1805-ben jóváhagyja az אהל יצחק cz. ismert könyvet.

⁸⁾ II. C. 119.

Leipnikből származott és egész fiatal korában 1788-ban adja ki első művét.¹⁾ A hagyomány azt tartja róla, hogy azon nagy talmudisták közé tartozott, akik tudással, de nem szigorítással tündek ki. »Ötvenhat esztendeig viselte a rabbi hivaltalt és amióta belépett a talmudi tudomány kertjébe, nem szünt meg folytonosan tanulni, alig engedve szempilláinak álmodni, mondja róla fia 1838-ban.²⁾ 1792-ben levelezik a halála végéhez közeledő prágai rabbiával.³⁾ 1815 körül a hatóság rendelkezése szerint Wahrmann Izrael pesti és Asch Meir gyarmati rabbikkal, hogy egy házaspár ügyében döntsének. Az asszony megjelent hajdon fővel, de erre a fiatal Asch határozottan kijelenti, hogy rögtön elmegy, ha az asszony nem fedi be fejét zsidó szokás szerint.⁴⁾ Rappaport többek között Binet Mordechajjal és Panet Ezekiel erdélyi rabbiával levelezett.⁵⁾ Utódja Horovitz Pál, a paksi gyűlés egybehívója.⁶⁾

Pozsony. Az ország legnagyobb közsege volt. A század közepén zsidó lakosainak száma 770-re rug. 1758-ban halt meg Eger Akiba rabbija, ki rövid élete alatt is kiváló hírett szert. Húsz éves korában (1742-ben) levelezik Eisenstädter Meirrel, azonkívül a prágai prédikátorral Eibenschitz Jonatánnal.⁷⁾ Utódjául megválasztották Izsák Halévit, kit Landau még Jampolból ismert, amidőn Izsák Halévi, akkor duklai rabbi nagy elmeéllel czáfolja Landau egyik döntését.⁸⁾ Részt vesz Emden és Eibenschitz viszályában is. Eibenschitz nagy súlyt helyez meggyezésére s rendkívül örül, amidőn ez sike-

¹⁾ שמואל ראשונה Dyhernfurt. A könyvből nem tűnik ki, vajjon volt-e neki már rabbiállása, de már 1789-ben approbálja Spitz Izsák könyvét (באור יצחק), mint pápai rabbi.

²⁾ ערוך לישאל (Bécs 1839) bev.

³⁾ II. C. 25.

⁴⁾ זכרון יהודה 5 a.

⁵⁾ מראה יהואל 37, 38. פרישת מירכי 37, 38. (M.-Sziget 1873) 67.

⁶⁾ Aszód Juda döntvényeiben (II. kötet 78) úgy van nevezve: בעה"מ סי' שמלה בנטיק, ami nem egyéb, mint az elődjével való összevetés.

⁷⁾ Halála után kiadták művét עקביא (Fürth 1781) rövid életrajzával együtt. Hogy Eibenschitzzel levelezett, látjuk ennek művéből (Prága 1819) II. l. = משנת דר' עקביא 96 b.

⁸⁾ I. C. 33. sz. Emden is hivatkozik egyik döntésére, שאילה יעבין (Lemberg 1884 III.) 11. sz.

rült.¹⁾ Duklából Zülzbe ment. Itt éri a kitüntetés, hogy Landau Ezekiellel együtt a frankfurti rabbiságra jelölik.²⁾ 1760. körül Pozsony rabbija lett s a türelmi adó felosztása miatt sok baja támadt. Nagy perlekedés tört ki, vajjon a türelmi adó személyi-e, vagy jövedelmi. A pozsonyi rabbi úgy döntött, hogy az egyik felét tekintse személyi, a másik felét jövedelmi adónak. Kényes helyzetben lehetett az amúgy is beteges férfiú, s azért arra kéri Landaut,³⁾ hogy hallgassa el ő nevét. De erre Landau nem hajlandó, mert olybá tűnnék a dolog, mintha hivatlanul beleszólt volna a dologba. Különben nagyon barátságosan levelezik vele és résztvevőleg írja: »nagyon epekedtem levelére, mert betegségének hírért hallottam. Tanítványaim titkolták ugyan előttem a dolgot, de én megtudtam s annál nagyobb most az örömöm.« Teljesen osztozik véleményében, mindenki jövedelme és családja szerint részes az adóban. Lojálitása azt íratja vele, hogy a királynő (Mária Terézia) a magyar törvények értelmében osztotta fel az adót, pedig tényleg a behajtást csak azért bízta a zsidókra, mert a megyék részint a szegény zsidók iránti szánalomból, részint a rendelet törvénytelenége miatt, egyáltalában nem törődtek a dologgal. Az ügy még nem nyert ezzel befejezést. 1761-ben összeveszttek a pozsonyi, szerdahelyi és stomfai községek az elosztásra vonatkozólag. A pozsonyiak panaszkodnak, hogy az adó mindig emelkedik, de a stomfaiak különös kegyelemből mégis csak ugyanannyit fizetnek. Most meg a szerdahelyi községet beszélték rá az egyezmény megszegésére. Végre megállapodtak egy új felosztás foganatosításában, amelyre rabbijaikat kérték fel. A pozsonyi rabbi azonban súlyos beteg, amit orvosi bizonyítvánnyal is igazolnak s így nem vehet részt a tárgyalásban. Mivel más magyar rabbi pártatlanságában ők nem bízhatnak, kéri morva rabbikra átruházni a felosztásnak jogát.⁴⁾

¹⁾ לוחות העדות 57 a.

²⁾ Levin, Gesch. der Juden in Lissa 186 I. Horovitz, Frankfurter Rabbiner III. 65. I.

³⁾ I. D. 22.

⁴⁾ Sz. XIII. 278. I. A bizonyítványon többek között Walmarin Izrael is alá van írva, aki német és olasz egyetemeket járt (Évkönyv III. 169).

Nemsokára meghalt Izsák Halévi fiatal korában, Emden Jakab szerint azért, mert Sabbatai híveit nem üldözte olyan erőlesen, mint előbbi működése helyén.

Utódjának, Barby Meirnek halála után a pozsonyiak 1792. körül megválasztják Sámuel b. Mózes Pinchaszt pręvorszki rabbit, Landau egyik levelezőjét, de ez nem foglalta el állását.¹⁾ 1794-ben betöltik a rabbiszéket Igra Mesullammal. Rokona volt az akkori berlini rabbinak, kinek fia Aser b. Jechiel neve alatt adta ki koholt döntvényeit.²⁾ 1799-ben és röviddel halála előtt hamburgi rabbinak is jelölik.³⁾ Landauval nem levelezett, fiánál pedig nagyobb tekintély volt.⁴⁾ Halála után Binet Mordechajt akarják rabbijuknak megnevezni, ennek vonakodása folytán választásuk⁵⁾ Szófér Mózesre esik, akinek működési ideje e község fénykorszakát jelenti. Jeiteles Ignác ugyan 1810-ben azt mondja róla (Sulamith folyóirat III. évf. 2 k. 291. l.) »a talmudi világban ismeretlen és tekintély nélküli«, de ez csak a lelkes tanbarátnak lebecsülő nyilatkozata, mert ellenezte a rendes iskola felállítását vagy legfeljebb az akkori prágai közvéleményt fejezi ki.

Stomfa. A község a Pálfi-család különös jóakaratának örvendett és hálájának különféle esetekben különféle módon adott kifejezést. 1763-ban az új birtokos beiktatási ünnepélyén diadalkapukat állított fel és egyszerre tizenkét pár tartotta esküvőjét nagy mulatozás közepette az egybegyűlt uraknak szeme láttára.⁶⁾ A század első felében Katzenellenbogen Meir nevű rabbija volt, aki Eszter könyvére kabbalisztikus

¹⁾ A már említett בית שער-hoz írt approbációját így írja alá: ישמאל... כעת נתקבל לאביד לייט בקיץ פיעטבורג I. még II. C. 105.

²⁾ A levelet, amelyet Czebi Hirs írt ez ügyben Mesullammak, kinyomatta Halberstamm a Hagoren folyóiratban (II. 27). A בשמים ראש döntvényekről lásd Binet מדרבי אהרן 5. sz. és Zunz, Die Ritus 226. l.

³⁾ Grunwald, Hamburgs deutsche Juden (Hamburg 1904) 86. l.

⁴⁾ Ő is approbálja Landau מייבנה דגול-ját. A שיטת משולם איגרא-ban a levelezők nevei ki vannak hagyva. 1798-ból fennmaradt egy értekezése (לב) Grunwald, Hamburgs deutsche Juden Zolkiev 1837). Úgy látszik, hogy még vannak tőle kézirati megjegyzések. A מנחת הגדולה 1890-ben közölt egy ilyet.

⁵⁾ תכלת מדרבי (Lemberg 1892. bevezetés).

⁶⁾ Korabynski s. v.

magyarázatot írt.¹⁾ Majd Uri Sraga Feibl és Salomo Jechiel működött itt. (M. R. 23.) A század derekán Eisenstädter Meir egyik tanítványát, Iszachar Bärt találjuk itt. Stomfát az akkori időkben eretnek fészeknek tartották, mert sok titkos Sabbatai hívő lakta. Ide menekült Eibenschütz Mordechai is. Midőn Altonában egy álmessiai apostolt megmotoztak, Stomfáról és Szenicről való leveleket találtak nála.²⁾ Mind a két község 1751-ben védelmére kelt Eibenschütznek.³⁾ Isachar Bär utódját Kalisch Elizket is ilyen könnyűhítű embernek tartották és Emden irataiban mindig a leggyalázóbb jelzők kíséretében találkozzunk nevével, de ami nem gátolja meg Landaut a vele való levelezésben. Kalisch elébe terjeszti az esetet, hogy egy árva leány 12 éves korában gyámja megkérdezése nélkül eligérkezett egy férfinak.⁴⁾ Később Teplitzbe meghívták és utódja Arnholz Náthán lett, kit Landau és Barby kiközösítettek, mert egy 1765-ben írt amulettje a legfrivolabb eretnekségekkel volt telve.⁵⁾ Földesurának oltalma azonban megtartotta őt állásában egész 1791-ben bekövetkezett haláláig. Utóda Ullmann Salom, aki később Somogy megye rabbija lett.

Szenicz. Rabbija Broda Ozevi Hirsch házasságjogi ügyben ír Landaunak.⁶⁾ A 80-as évek elején Köpcsénybe kerül, ahol 40 évig működött. Jó prédikátor volt, amiről homiliás kötete is tanúságot tehet⁷⁾ és azért ó-budai rabbinak jelölték. Írt azonkívül a Sulchan Arukh harmadik részéhez magyarázatot.⁸⁾ Köpcsényből bejelent Landaunak egy esetet, melyből láthatjuk, hogy a Lengyelországból való beözönlés állandó

volt.¹⁾ Nemcsak koldusok járták be Magyarországot, hanem rabbik is. Abból a városból, mely a tudománynak Reifmannat adta, Sebresin városból indult magyarországi vándorutra Margulies Lőb. Itt a következő kérdésben kéri ki véleményét. Egy ifjú Lengyelországból jött és egy zsidó aranyművesnél lakást kapott. Időközben a gazdája felajánlotta neki feleségül elvált leányát. Az ifjú kohen voltára hivatkozva nem fogadta el ajánlatát. El is volt a hír terjedve, hogy kohanita, de azért papi áldást nem akart soha sem mondani. Egy szép napon azonban egybekelt egy más elvált asszonnyal. Csak azért adta ki magát kohennek — úgymond — mert másképpen nem tudott kitérni vendéglátója gyakori ajánlatai elől.²⁾

Broda családjából származik Jellinek Adolf a bécsi hitshónok, amint ő maga kijelenti, amidőn 1854-ben kiadja a X. századbéli Donnolo egyik értekezését.³⁾ Broda utódja a rabbiszeiken Bloch Iszachar volt, aki Eibnitz, Kojetein, Tobitschau, Boskovitzban rabbi volt, amíg Szeniczre kerül. Homiliás könyvet adott ki, melyben említi a talmudhoz írt munkáját is.⁴⁾ Beszédeinek kiindulási pontja gyanánt egy misnát választ, melyet allegorikusan magyaráz. Prédikációiban kora viszonyaira is czéloz. Élesen elítéli a chevra kadisák amaz eljárását, hogy a halott eltemetéseért mértéktelen összegeket követelnek és megjegyzi, hogy az előjárónak mindenkoron a hátramaradt árvák érdekében kellene szót emelni s a rabbinak is, ha a tanácskozásba belevonják (23a). Megrója azt a szokást, hogy csekély haszonnal túladsanak áruikon, csakhogy áldomást (Leinkauf) csaphassanak kedvükre, s ne kelljen félőnek feleségeik szemrehányásaitól. (53a). A rabbit nagy könyvtár szerzésére buzdítja, mivelhogy nincs mester eszközök nélkül. A törvénykönyvet az újabb kommentárokkal kell tanulmányozni, mert sok ízben a vallásgyakorlat tekintetében szigorúbb álláspontot foglalnak el a régiekkel szemben s akkor

¹⁾ משה ה"ן Fürth 1737. Írt azonkívül Menachem Azarja Mifano 10 kabbalisztikus értekezésének (עשרה מאמרים) hatodikához (עילם קטן) egy kommentárt és kiadta Chajim Vital Gilgulim művét jegyzetekkel, mely alkalommal úgy kezdi mindig glosszáit משה ה"ן azaz Meir Eisenstadt és így nem tévesztendő össze a kismartoni rabbiával.

²⁾ החתומות 74.

³⁾ Luchoth 32 a, 36 a.

⁴⁾ I. D. 4.

⁵⁾ החתומות 77. l.

⁶⁾ I. C. 18.

⁷⁾ שי עפ"י Prága 1825, kiadta Áron fia.

⁸⁾ חתומות צבי וחתומות צבי Pozsony 1846, bevezetést írt hozzá Jakab fia.

¹⁾ II. C. 9, 1790-ben approbálja Juda tanítónak אה"ל משהה könyvecskéjét.

²⁾ שו"ת פ"י חובא Novidvor 1786, 28. sz.

³⁾ פירוש עשה אדם Lipce 1854.

⁴⁾ בית יששכר Prága 1785. A könyvet Jakob b. Meir vágújhelyi rabbi is approbálja. Bloch pedig Boskovitzról approbálja a חתומות שמואל.

szerintök kell eljárni (20a). A gazdag emberek szégyelik, ha zsidóknak szolítják őket, s szeretnék, hogy uraknak nevezék őket, pedig a zsidó név a mi dicsőségünk (53b). Megfeddi azokat, akik a szombati harmadik lakomán húst nem esznek, hogy a szombat kimenetele után meleg kávéit ihassanak (52b). Az észt a tóra tanulmányozásával kell élesíteni, s nem úgy mint sokan teszik kártya- és sakkjátékkal (17a). Landaual Kojeteinről levelezett. Többek között egy kabbalisztikus izü. előkészületi formuláról cserélik ki gondolataikat.¹⁾ Utána következett Stuppava József.²⁾ 1793-ban felveszik négy forint heti fizetéssel Szegal Jakabot.³⁾ Itt született Szeged első rabbija Back Hirs.⁴⁾

Temesvár. A temesi bánságnak egyedüli nagyobb községe volt. Alakulása a század harminczas éveire esik.⁵⁾ Első rabbija Lippmann Eliezer nem levelezett Landaual, hanem ez időben élt József magánzóval.⁶⁾ R. József, mint családi neve (Leipnik) mutatja, Morvaországból származott, Temesvárról Lovasberényre került s itt halt meg 1772. Sirköve szerint több művet is írt. Lippmann utóda Jochanan Jisaj egy agnoszkálás esetében fordul 1778-ban Landauhoz. Temesvárott szolgált egy Sámuel nevű nagykarolyi fiú. Később állítólag nősülés céljából eltávozott a városból. Majd visszajött felesége nélkül, de azért mint házasság ember viselkedett.

¹⁾ I. B. 90—93.

²⁾ *הגון למיני* végén.

³⁾ Rabbilevelet lásd Sz. X. 520.

⁴⁾ Löw, A szegedi zsidók 163. l. Hogy szenczi volt, kitűnik *נהלת ירושע* (Bécs 1890), V. l.

⁵⁾ Löwy, Jubelschrift, Szeged 1890.

⁶⁾ I. B. 81. Erről a tudósról mindezeidig nem volt ismeretes semmiféle adat. De Landaual való levelezésének tárgya megadja nekünk a módot, hogy élettörténetére egy kis fényt derítsünk. R. József Landaut a *בכור* tekintetében meginterpellálja, mert nem szabad sem levágni, sem istállóban tartani s így a tilosba tévedve nagy kárt okoz, amire L. megengedi, hogy bezárhatja az istállóba, ha az első ellettség nem biztos. E döntést Meir Fischeles prágai tudós alaposan megtámadja, mire visszavonja engedélyét. De döntvénytárunkból nem tűnik ki, vajjon e visszavonást közölte-e R. Józseffel. Almás Dávid temesvári rabbi egy levelet közöl, melyet József lovasberényi rabbihoz írt Landau s mely a visszavonást tartalmazza, (Makel Noam 31 b). Tehát a két személy azonosságához kétely nemi férhet.

Kereskedéssel foglalkozott s szekeresen bejárta a legényével együtt a környéket. Egy ízben betértek egy zsidólakta városba és onnan árukkal megrakottan tovább indulva az úton gyilkosság áldozatává lettek. Több ismertető jel mellett, útlevélét is megtalálták. Egy másik esetben egy házaspár hat év óta folyton veszekedik, mert az asszony nagyon makranczos, a férfiú meg nagyon indulatos s egyszer el is verte feleségét. Utóbbi elment a rabbisághoz s bepanaszolta, hogy nem viselkedik vele szemben a hittörvényben megszabott szemérmességgel és tartózkodással. A férj mindent tagad. A prágai főrabbi az asszonyt nem tartja ennek megítélésére illetékesnek.¹⁾

Jochanan után Czevi Hirsch b. Izrael volt rabbi (1782—1796.) Landau iskoláján nyerte kiképeztetését és gyermekeit is tanította (1755—1760).²⁾ Ezelőtt valószínűleg kisebb községben működött.³⁾ Temesvári működésének első évében intézte mesteréhez kérdését a kecsge ehetősége ügyében.⁴⁾ Utódjául meg akarták választani Abeles Wolf széchenyi rabbit, aki azonban a somogy megyei rabbiságot foglalta el, ahol befolyásos ember lett s vejét R. Menachemet, Szófér Mózes levelezőjét is besegítette a csurgói kerületi rabbiságba.⁵⁾ Így hát Oppenheim Dávidra esett a választás, aki 1821-ig működött. A 80-as években Lugoson lakott Prossnitz Dániel, aki községének vallási ügyeit intézte. Döntvénytárunkban három

¹⁾ II. C. 46, II. C. 91.

²⁾ Szirjon Kaszkaszim 27 b.

³⁾ A II. B. 28 és II. B. 62 — ahol a név, a megszólítás módja ugyanaz — egybevetése valószínűvé teszi, hogy ugyanazon rabbiról van szó. A második helyen említett responsumban pedig azt mondja Landau *ואם כי מעער וזהו נפשו*, ami Temesvárra nem vonatkozhatik.

⁴⁾ II. B. 28.

⁵⁾ Abelesz úgy írja magát alá a Makel Noamban *מציב לקיץ בתי* 1820-ban halt meg, mint somogyi rabbi (B. Ch. IX. 656). R. Menachemnek egy haggadikus műve kéziratosan megvan az orsz. rabbiképző intézet könyvtárában (*דברי חיים*). Elmondja, hogy Nagy-Atádön székelt s öt éven át éjjel-nappal csak tanulmányainak élt, ki sem ment az utcára. Tanulmányaiiban társa Münz Elija tanítványa volt. Innen Kővágó-Órsre (*קוואג-אורש*), majd Felpéczre (*פולצש*) került és innen 1821-ben Szent-Jánosra (*אח*), ahol még 1830-ban is élt. Nevét említi *הגם סיפר אהיע* *היש* *שן קד*.

ban halt meg.¹⁾ A megyebeli Vár-Palotának rabbija Brill Izrael volt.²⁾ Kohut Sándornak, az Aruch Completum kiadójának ősapja. Egy ízben mesterének bejelenti, hogy hívei nem akarnak az erub dolgában engedelmeskedni neki, hivatkozván elődeinek könnyítésére.³⁾ Egy kérdéssel szerepel Hamburger Menachem Czevi zala-szent-gróti rabbi.⁴⁾ Utódja a század elején: R. Meir, majd Wiener Simon,⁵⁾ akinek kinyomatott végrendelete igazi és tisztult vallásosságának tükrö.

FÜGGELÉK.

Községek.

(A *-gal jelölt községek csak közvetve vannak említve).

[Abauj]-Szántó (שנאט v. שנטא) II. B. 66, C. 8, D. 10, 26 [1788], 56. Ászód (אשוד).

Bia (?) (Pestm.) ביא I. D. 32; II. C. 80.

Bonyhád (בוניהאד) I. B. 9 (1770); II. D. 32 (1777); I. C. 93; II. C. 114, 118, 127.

5 [Bodrog]-Keresztur (קערעסטור) II. D. 25 (1787).

[Duna]-Szerdahely (סערדהעל) II. D. 58 (1784); II. A. 19 (1787); II. C. 124.

Harka (?) (הארקא) II. B. 86.

Holics (האליטש) II. C. 93.

Kabold (קאבולד) II. C. 155 (1788).

10 Kis-Marton (א״ש = Eisenstadt) I. B. 19 (1773); II. A. 36; II. A. 99 (1777); II. A. 100; II. C. 87.

Kis-Várda (ק״ו = Klein-Wardein) II. B. 7.

úgy a döntény megjelent volna az I. kötetben. Különben is a Rakonitzhoz intézett kelttel ellátott feleletek közt a legkorábbi 1779-ből való. 1777 körül azonban Csehországban lehetett, mert Magyarországot nem érintették a hadi események. Feltűnő, hogy nincs Veszprém eltemetve. Zsámbeken is működött egy ilyen nevű rabbi. Lehetséges, hogy azonosak (M. R. 34. l.) Amit Auerbach (i. m. 78. l.) mond, hogy ott hagyta Veszprémet és 1730–60-ig a halberstadti tudósok között élt, az nem lehetséges. Legvalószínűbb, hogy a nyolczvanas és kilenczvenes években volt Veszprém.

¹⁾ Hochmuth, A veszprémi chevra, (Veszprém 1881. II. melléklet).

²⁾ Hogy előneve Brill volt, látjuk egy nyugtán, melylyel elismeri, hogy gr. Zichy Miklós 2000 frtos váltójának törlesztésére 500 forintot kifizetett. Sz. II. 412.

³⁾ II. A. 40.

⁴⁾ II. B. 68.

⁵⁾ Chatam Szofer Joré Dea 264. sz. és Orach Chajim 188. sz.

Köpcsény (ק״צ) II. C. 9.

Körmend (קורמענד) II. C. 105, 106.

Lakompak (לאקומפק) II. B. 67, 170, 171.

15 Liptó-Szt-Miklós (ליקטוש) I. C. 11, (1774); II. C. 97, 108, 142 (1781).

* Lovasberény (לאשבירן) I. C. 41 (1772).

Makó (מאקו) II. B. 138.

Mád (מאד) II. B. 22, II. C. 115.

Munkács (מנקאטש) II. C. 144 (1792).

20 [Nagy]-Károly (קראהל) I. C. 41 (1772); II. C. 113.

Német-Keresztur (צעהליט) I. D. 33; II. B. 150; II. C. 34 (1770); I. C. 70; II. C. 157.

Oroszvár (ק״ב = Karburg v. Kadelburg) I. B. 55.

Ó-Buda (א״בן ישי) II. A. 25, 26, 28, 115; II. B. 80; II. D. 12 (1779).

Paks (פאקש) I. B. 11 (1767); II. C. 26 (1782) 155, (1783) 127; II. B. 29, 30, 31 (1798).

25 Pápa (פאפא v. פאפ) I. C. 41 (1772); II. C. 25 (1792) 119.

Pozsony (פועשבורג) I. B. 48, 50; I. C. 25 (1776) 48–50 (1775) 51 (1772); I. D. 22; II. B. 70, 116, 156; II. C. 128.

Rohoncz (רעהניץ) I. B. 2–4 (1769); I. A. 18 (1772), 15 (1774); I. C. 53, 70 83; I. D. 14–16; II. A. 63, 64; II. D. 7.

* Sasvár (שאסוואר) I. C. 41 (1772).

Szenicz (סעניץ) I. C. 18.

30 Szered (סערדא) II. 58 (1784).

Stomfa (שטמפא) I. D. 4, 5.

Temesvár (טעמסוואר) I. B. 81; I. C. 2; II. B. 28; II. C. 46 (1778) 91.

Trencsén (טרענשין) II. A. 22 (1778).

Vágújhely (עיר הדיש) II. C. 141; II. C. 46 (1773) (א״ו מעטא).

35 Várpalota (פאלאטא) II. A. 40 (1783); II. B. 184.

* Verbó (ווערבו) II. C. 80.

Veszprém (וועשפרים) II. A. 27; D. 28.

Zala-Szt-Grót (סאלידוט) II. B. 68.

Rabbik.

Ábrahám (Gottesmann) r. Munkács.

Ábrahám Löb (Freistadt) r. Bonyhád II. C. 118, 127.

Áron (Spitz) r. Holits.

Alexander (Meisels) r. Szerdahely.

5 Aser Lemil r. Kis-Márton.

Bär (Bloch) r. Kojetein (később Szenicz) I. B. 90–93.

Benjamin Wolf (Rappaport) r. Pápa, II. C. 25.

Czevi Hirsch (Broda) r. Szenicz, I. C. 18, r. Köpcsény II. C. 9.

Czevi Hirsch r. Temesvár.

10 Dávid r. Kis-Várda.

jöllehet, hogy e tilalom (טלום) csak következtetés útján vezetendő le, mert a tulajdonképeni *parancsolat* csak a tiszta állatról szól, mégis testi büntetéssel rovandó meg. Hasonlóképen enged helyet a következtetésnek szolgák tanuskodása esetében, állítván (הלכות עדות הל"ג): Szolgák alkalmatlanok tanuskodásra a thóra alapján, mert az van mondva: »bánj el vele olyképen, amint szándékában volt »testvérével« szemben cselekedni, amiből az következik, hogy a testvérnek hozzá hasonlóknak kell lenni, oly értelemben, hogy valamint testvéred veled egy hiten van, úgy a tanunak is hittársnak kell lenni, amiből ismét természetesen az következik, hogy pogány nem szerepelhet tanuképen, mert ha szolgák, dacára annak, hogy bizonyos valóságos cselekedeteket végeznek, alkalmatlanok tanuságtételre, mennél inkább pogányok. Mint látjuk, Maim. nem ragaszkodik mereven az הדין כן ענין-féle elvhez, hacsak a dolog, illetve az eset természete nem hozza azt magával.

Elvhűségének folyamánya a következő megjegyzése is, melyet a csipő forgócsontjának inahusára vonatkozó tilalomhoz fűz. נד היה פיקוק מ"ז misna 7, a következőt tartalmazza: A forgócsont inahusának tilalma csak a tisztára szorítkozik, de nem terjed ki a tisztátalanra. R. Jehuda azt vitatja, hogy a tisztátalanra is kiterjed. R. Jehuda úgy okolja meg állítását, hogy hiszen a szóban levő tilalom már Jákob fiait is kötelezte, akkoron pedig a tisztátalan állat élvezete nekik meg volt engedve, mire a bölcsek azt hozták fel ellenérvül, hogy a tilalom a Sinaitól ered, csakhogy (amint Rasi és Bartinoro értelmezik, a Jákobbal történt esemény leírása alkalmával) az illető helyen iratott meg. Eme misnához Maim. misnakommentárjában a következőket jegyzi meg: »Vedd fontolóra ama nagy horderejű elvet, mely eme misnában foglaltatik, midőn hangsúlyoztatik, hogy a Sinaitól ered a tilalom. Mert tudni való, hogy mind arra vonatkozólag, amit mi ez idő szerint megcselekszünk, vagy amitől mi tartózkodunk, mérvadó nekünk, hogy Mózes közvetítésével adott isteni parancsot teljesítünk, nem pedig az, hogy Isten azt a Mózes előtti prófétáknak meghagyta. Így péld: ha élő állat testrészeiből mi nem eszünk, ez nem onnan van, mert már Noénak el lett az tiltva, hanem mert Mózes útján lett az a tilalom a Sinaion megerősítve. Hasonlóképen megtartjuk a Miláhra vonatkozó parancsot, nem

azért mert Ábrahám önmagán és háznépén vitte azt véghez, hanem mert Isten Mózes útján hagyta meg nekünk, hogy Ábrahám példáját kövessük. Szintúgy a csipő forgócsontjának inahusa tilalmához nem Jákobbal történtre való tekintetből alkalmazkodunk, hanem mert Mózes útján lett az eltiltva, »hisz láthatod, hogy a 613 parancsok között, melyek a Sinairól közöltettek, amazok is szerepelnek.« A dolog mélyére ható gondolkodó kéri, hogy mily cél lebegett Maimuni előtt az idézett misna illetén értelmezésével. A józan gondolkozás előtt csak olyan parancsolatok és tilalmak állják meg helyüket, melyek isteni eredetre vezetendők vissza, de ingadozóvá válik érvényességük, ha egyes emberrel megessett eseménnyel hozatik összeköttetésbe.

A tradícióhoz való hűség ragaszkodása mellett tág teret enged a hely- és időviszonyok józan megítélésének még akkor is, ha a halachával ellenkezik is. Innen magyarázható az a szófukarság, melylyel a hozzá intézett kérdésekre oly gyakran felel, s hogy a halachára hivatkozás mellőzésével nézetét meg sem okolja. L. péld. ספ"ד דע א"ש"ס 2, Maimuni 5. responsumát. ש"א ה"ב לו ב"ס וד"ש"ב ב"ב"ו ש"א ה"ב לו ב"ס א"ש"ס י"ה לו ב"ס ל"ח aminek okául a nevezett responsumok kiadója, Frenkl Dávid, a fizetésektelen adóssal szemben a kormányok részéről követett embertelen bánásmódot hozza fel. Igazságszeretetének segítségére jött nem egyszer éleslátása, melylyel különösen a nő jogai védelmében a szokásos felfogástól eltekint. U. o. 20. rész, melyben arról van szó, ha vajjon köteles-e a házastárs férjét Palesztinába követni, ha kiderül, hogy a férj kivándorlási szándéka nem egyéb kényszereszköznél, melylyel a feleség tulajdonjogait csorbitani akarja. Néha az általa megállapított halachával szemben is elsőbbséget ad az opportunitásnak, ha az a zsidóság előnyére szolgál. Így péld. tiltja a halacha, hogy a Nazarethbelieket a thórával megismertessék, azonban Maim. engedékenyekre hajlandó e tekintetben ott, ahol idegen körökben a thóra tanításával a zsidó névnek becsületet szerezhetni (Tesuboth Maim. 58). Megdönthetlen elv Maim.-nál, hogy a már érvényben levő tilalmak szaporítása észszerűtlen is, célszerűtlen is (u. o. 73), sőt ott, ahol szerét teheti, könnyíti a halacha szigorán, mint például a rabszolgán esetében, ahol annak felszabadulása után megengedhetőnek véli, hogy a gazdája nőül

vegye, habár a szigorú halacha ellene szól is, mondván: »Igy döntöttünk mi a gyengébbek kedvéért, mert úgy gondoljuk, jobb ha valaki a levét, mint ha magát a tiltott falatot megessi. Aztán még nézetünket támogatja az írás szava.« Van idő, mikor Isten nevében cselekedni kell, még ha a thórába ütközik is, Isten pedig kegyelmének nagyságában megbocsátja bűneinket.« (130). Hasonlóképen az »élő özvegy« ügyében is korára nézve bámulatos engedékenységet és elnézést tanusít, úgy vélekedvén, hogy »ilyen esetekben nem kell túlságos szigorot kifejteni, s ha valaki ilyen dolgoknál kelleténél nagyobb mérvben kutat és nyomoz, nem helyesen cselekszik s nem a bölcsek kedvére jár« (167). S amilyen türelmességet tanusít Maim. egyébként, ép oly hajthatatlan szigorú fejt ki, még ha különben a halachával meg sem okolhatja, a társadalmi tisztesség tekintetében. Így például egyszer s mindenkorra eltiltandónak ítél egy a nyilvánosság szolgálatában álló metszőt állásától, aki a mézsárvásból húst emelt el. »Nem méltó az ilyen cselekedet«, mondja »ahhoz, aki a thórát felolvassa, az ilyen bűnért nem létezik megbocsátás, mert ennél nagyobb megszenteltségtelenítése az Isten nevének nem is gondolható« (109). (Weisz J. H. Beth-Talmud 1881, 12. füz. 358).

Észszerű gondolkodás és következtetés a vezérfonal, mely Maimunit a halacha tömkelegén keresztül vezeti, s ha utjában eme vezérfonal valamely akadályba akad, azt kikerülve, vagy rövidre gomolyítja vagy lazára ereszti, de sohasem ejti ki kezéből. Még akkor is, ha a multak sűrűjébe behatol, nem szorítkozik a pusztá hagyományos történeti adatokra, de saját eszejárása szerint konstruálja meg a történeti adatokat, beleélvén magát a régiek gondolkozásmódjába. Hihetőleg azért tartja szükségesnek a Maimuni-féle Misne-Thóra egyik gloszátorá megjegyezni, hogy Maimuni a bálványimádás és pogány vallásos szokásokról szóló halachák 2 bevezető fejezeteit *észszerű felfogással* alkotta meg.« (Migdal oz, hilchoth Accum. I. fejez.)

Nagybecskerek.

DR. KLEIN MÓR.

LAPSZÉLJEGYZETEK.

1. *Elisa b. Abuja és az evangéliumok.*

Ácher, a szakadár frástudó alakja nem áll világosan előttünk. Gnostikusnak mondják, bár tételeiből sokkal kevesebb maradt fenn, semhogy azokban rendszert vagy valami pozitív hitvallást keresni lehetne. Teljesen hitetlen volt-e, vagy csak hitehagyott, nem tudjuk. Egy talmudi reláció szerint (Chagiga 15b) folytonosan görög dalokat énekelt, egy másik versio szerint, amikor még a tanházban ült elszakadása előtt, *שמי טעין*, eretnek könyvek hullottak ki az öléből. A *שמי טעין* alatt valószínűleg *שמי טעין*-t kell értenünk, evangéliumokat. Hogy Ácher »min« zsidókeresztény lett volna, nem hiszszük, de lehet, hogy keresztény iratokkal foglalkozott.

Van Elisa b. Abujának egy mondása, melynek párhuzamos helyét a *hegyi beszéd*-ben találjuk. A tudás és a tett közötti összhangot több hasonlattal illusztrálja Ábot di R. Nánán 24 fej. »Aki jót tesz és sokat tanult, — ugymond — hasonlít ahhoz az emberhez, aki egy épület alapját kőből építi, erre pedig téglákat rak. Ez az épület megáll, ha sok víz támadja is meg, nem mozditja el helyéről. Viszont a tudás jó tettek nélkül hasonló az olyan építkezéshez, ahol alul téglák, felül kövek vannak, a legkisebb víz is tönkre teszi. Továbbá a jó tettekkel egybekötött tanulás hasonló a vakolathoz kőfalón, melyet semmiféle zápor el nem moshat, míg a pusztá tanulás olyan, mint a téglafalon levő mészvakolat, melyet a legkisebb eső is lemos.« V. ö. Bacher, Agada d. Tanait. I² 433.

Máté 7. 24—27, Lukács 6. 47—48 »Valaki azért hallja én tőlem e beszédeket és megtartja azokat: hasonlítom azt a böles emberhez, aki az ő házát építette a kősziklán. Mert eljött az eső, eljött az árvíz és eljöttek a szelek, megütöttek a házba, de nem romlott el, mert kősziklán építette. És valaki hallja én tőlem e beszédeket és azokat meg nem tartja: hasonlatos leszén a bolond emberhez, ki az ő házát építette fűnyenyen. Mert eljött az eső, eljött az árvíz, eljöttek a szelek, megütöttek a házba és elromlott; és annak romlása lett nagy.« Károlyi G. fordítása.

עמא שהוא קריין ולית הוא קריין תנאי ולית הוא תנאי עסיף בגולתיה ותפילין
כרישית.

6. *Maté* 21. 1—13.

Jézus bevonulása Jeruzsálembé Zacharja próféta 9, 9. versének teljesedése. A számaron nyargaló Messiás megfelel a néphitnek. Az ideális király nem tart sok lovat (Móz. V 17, 16), nem hadvezér, hanem jámbor, szegény. Zacharja próféciájára gondol az evangélista, amikor elbeszéli, hogy Jézus a kufárokat kiűzi a templomból (12. v). Az idézett vers Jesajából (56. 7) nem okolja meg az eljárást, hanem Zach. 14, 21. כָּל הַחוֹבִים וְלִקְרוֹ מֵהֶם וּבְשֵׁלֹן מֵהֶם וְלֹא יִהְיֶה עוֹד מִנֵּי חַיִּים ה' צְבָאוֹת. Nem lesz többé kereskedő az isten házában. Közelfekvő dolog, hogy az ige megtestesülését látván Jézusban, az egyik Zacharjai jövődőlésnek teljesedését, ugyanennek a prófétának másik próféciáját is alkalmazza reá. Az eseményeknek igazolniok kell a Krisztust megjövődőlő igéket — ez az evangéliumok általános jellege, természete.

7. *Márk. 12. 42—44 Luk. 21. 1—4.*

»S eljött egy szegény özvegy asszony és két fillért dobott bele... Ő előszólitotta tanítványait s mondá nekik: Bizony mondom néktek, hogy e szegény özvegyasszony többet dobott bele, mint a többi. Stb.

V. ö. Levit. Rabba III₅ של מעשה באשה אחת שהביאה קומץ של סולת והיה בהן מבוה עליה מהבזה להקריב נראה לכהן בחלום אל תבזה עליה כאלו נפשה הקריבה.

Megjegyzések a bibliához.

1. Kohel. IX 18. טובה חכמה מכלי קרב והוטא אחד יאבד טובה
וְכִיבִי מוֹת יִבְאִישׁ יִבְעִי שִׁמֶן רוֹקַח יִקַּר מִחֲכָמָה וּמִכְבוֹד סָלָלוֹת מִעַם X 1
és Ajánlatos elrendezése ezeknek a verseknek:

a) טובה חכמה מבלי קרב | יקר מחכמה ומכבוד סבלות מעט

b) זבובי מות יבאיש יביע שמן רוקה | וחוטא אחד יאבד טובה הרבה

Az utóbbit ilyen összefüggésben Ben Azzaj is magyarázza. Koh. Rabba X 1.

Az első vers értelme: jobb a bölcsesség a harcz eszközénél. A vers második részében azonban valami szövegromlást

kell feltételeznünk. A LXX szövege: *τίμων δλίγων σοφίας υπὲρ δόξαν ἀγροσύνης μεγάλην* vagyis héberül מִכְבֹּד חֵמָה מִכְבֹּד חֵמָה = סבלות הרבה. A סבלות szó talán rövidítve lehetett מַעֲמָה = מעט vagy עַע kiesett a szövegből. De a חֵמָה szót versünkben nem tudjuk elhelyezni. Nincs nyoma. Maga a gondolat világos. Többet ér a kis bölcsesség, mint a balgaság nagy dicsősége. De akkor a LXX szövegében aligha lehetett מַעֲמָה. A מעט szót a következők vershez kell vonnunk: מַעַט וְכֹבֵד מִחַיִּים וְנִי וְנִי és az ellentétes gondolat világosságban nyer. Kevés holt lény büzhödtté teszi a fűszeres olaját, egy bűnös is sok jót elronthat.

2. Micha VI. 10.

עוד האש בית רשע אוצרות רשע | ואיפת רזון ועומה

Homályos vers, részeiben sincs részarányosság. Az első rész 6, a második 3 szóból áll. עור האש — dittographiája az előző 9. vers ערה(י) betűinek. אֶשְׁתִּית = אַשְׂתִּית. Megszüntetem, eltávolítottam. Hiányzik azonban az igének vonzata, a ם, mely a אשת מרעא אצרתה רשע רשע ואשת רוז וזמנה

Nagy-Bittse.

DR. WELLESZ GYULA.

martyrologiájában gyakran előforduló esetet, mely szerint az ártatlanul halálba menők azt óhajtották, hogy sípkájukat fejükhöz erősítsék, nehogy utolsó imájukat fedetlen fővel mondják.

Budapest.

MANDEL BERNÁT.

FOLKLORE.

AZ ASZÓDI ZSIDÓ BALLADA.

E becses folyóirat ez évi 3. számának 258. lapján dr. Richtmann Mózes, Duz Adolf után, egy balladát említ, melynek tragikus cselekménye Aszódon játszódnak volna le.

A történeti hűség kedvéért és a tárgynak ritkasága miatt, — mert azon eset talán páratlanul áll a magyar zsidók krónikájában, — leírom azt a »Vereinigte Opfer und Pester Zeitung« 1810-iki évfolyamának július 22-ikéről kelt számában megjelent, erre vonatkozó közlemény nyomán.

1808. január havában a 28 éves aszódi születésű Stern Joachim legény, ki a Domonyon lakó Róth Mihály nevű zsidónál mint kocsis szolgált, gazdáját, midőn vele a gyulai vásártól visszatért, útközben kegyetlen módon baltával agyonütötte, hogy azután megrabolhassa. A gonosz tettet szigorú, de méltó büntetés követte. Sternt elfogták és szándékos emberölés miatt a pesti törvényszék halálra ítélte és a királyi tábla az ítéletet helyben hagyta. Minthogy a gyilkos kegyelemkérvényét a király is visszavetette, 1810. július 22-én reggel 7—8 óra között Pest városának vesztőhelyén, nagy sokaság jelenlétében, a hóhér pallosa által kivégeztetett. A szerencsétlen ember egy rabbi által előkészítve, tetteinek őszinte megbánása mellett, elég bátran ment a halálba.

Több mint valószínű, hogy ezen borzalmas tettet is, úgy mint sok más hasonló szomorú históriát, egy réballada tárgyává tették, melyet aztán valamely kontár piktor túlzó ecsete által rikító színekben festett fázisaiban, országos vásárok alkalmával, siránkozó énekszó kíséretében, az összesereglett és bámészkodó népnek bemutattak. Valószínű az is, hogy a gyilkos azt kérte, hogy sapkáját fejére szögezzék, avval utánozni akarván a zsidók

LOMO JAUMRU HAGAJIM.

(Zsargon bordal.)

Lomo jaumru ha - ga - jim aje elo he hem

Vasz zogen di fel - ker — czi zeier Gott —

Velau henu baso ma-jim aber unzer Gott in Himmel

kal aser chofecz oszo oszo Vusz er vill dusz titer titer

vemen er vill dem gitter vusz er vill dusz titer

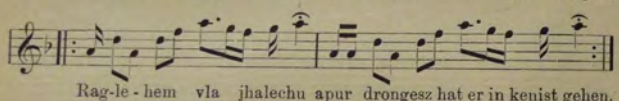
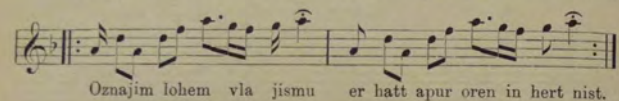
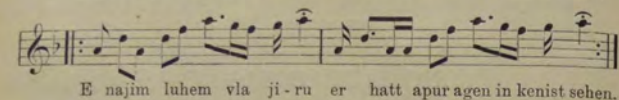
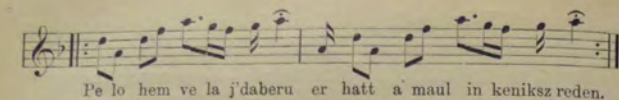
Minden mondat után ismételni!

vemen er vill den - gitter vusz er vill dusz titter —

A-ca behem kezef v'zo hov — maszej' de o dom.

Agoldenen Gott haben zeí — er ken doch aber gur nist tuhen.

Badapest.

Közli: BATÓ J. LIPÓT.

IRODALOM.

A SPANYOL-ARAB KORSZAK UJHÉBER KÖLTŐISKOLÁJA.

(Dr. Brody H. és Dr. Albrecht K., יְהוּדֵי סַפְרָא Die neuhebräische Dichterschule der spanisch - arabischen Epoche. Ausgewählte Texte mit Einleitung, Anmerkungen und Wörterverzeichnis. Leipzig 1905, I. C. Hinrichs'sche Buchhandlung. 8°, X. és 218 lap, füzve 5:80, kötve 6:50 márk.)

A feliratan nevezett mű rég érzett hézagot tölt be irodalmunkban, amelyben a költészet elsőrendű helyet foglal el mind terjedelménél, mind jelentőségénél fogva, de mindeddig hiányzott a jelenkori tudományos követelményeknek megfelelő szövegkönyv, amely az érdeklődőket ez ép oly szép mint nehéz irodalmi körbe bevezette volna. A héber középkori költészet, jelesül a spanyol-arab újhéber költészet szépségeit olvasóink előtt nem kell dicsérnünk, hisz régóta ismerik ama jórészt remek műfordításokból, melyeket az író- és költőnemzedék fiatalabb gárdája folyóiratunkban közrebocsátott és később önálló gyűjteményekben is sikerrel népszerűsített. Az olvasók, kik ezen alkotásokban gyönyörködtek, nem tudják, minő nehézségekkel kell az újhéber költészet műfordítóinak megküzdeniök, ha az áttétel szépségén kívül a hűségre, az eredeti igazi megértésére is súlyt vetnek. Mert a legkiválóbb héber költők műveitől eltekintve, egész irodalmat kell átkutatniok, melyet rendszerint felkeresni útmutatás nélkül felette nehéz. Ezenfelül a megértés sem könnyű, mert a héber költők átértéséhez ismerni kell nemcsak a bibliát, hanem a hagyomány irodalmát is, amely mint felhang a bibliai alhangokkal megcsendül, és sok egyebet a versmértékről stb.-ről.

A szóban forgó mű, amely főképp Brody szakavatott keze munkája, minden tekintetben alkalmas kalauz e szép, de süp-

pedécs virágmezőn. A kezdőt — és valamikor mindenki kezdő volt, némelyik pedig sokáig marad kezdő — megismerteti az újhéber költészet minden csinájával-binájával és képessé teszi az önálló továbbkutatásra. Egyengeti az utat és kijelöli az irányt, melyen haladnia kell, ha célzt akar érni. Megkönnyíti a haladást már azáltal is, hogy a kezdet nehézségein átemeli, a tapogatódzástól megkíméli és az eltévelyedéstől megóvjá. Az újhéber költészet irodalmáról, formáiról és egyéb szükséges tudnivalókról röviden és tömören tájékoztatja az olvasót a mindössze tíz lapos bevezetés.

Ezután következnek szemelvények 35 költőből, melyek 195 lapot töltenek meg. A költők körülbelül 950—1250 közt éltek, az a 300 esztendő ez, amely alatt a spanyol-arab héber költészet kicsirázott, felvirágozott és lehanyatlott. Az ezen kor után élt költők alkotásaiból szemelvények nem közöltek, valamint a más országokban élt költőkből sem, nehogy az anthologia túlságos terjedelmessé váljék és célját téveszsze. A szerzők eljárása, úgy hiszszük, helyes.

Főtörekvésük az volt, hogy tiszta szövegeket adjanak és e célból a tekintetbe jövő régiebb és újabb nyomtatványokat és a lehetőséghez képest kéziratokat is átkutattak. 20 vers ebben az anthológiában lát először napvilágot, melyek a VII. lap 3. jegyzetében felsoroltatnak. A célnak megfelelő kritikai apparátus is adatik, de helyesen korlátozták a variánsok tömegét, nehogy az olvasó a sok fa miatt ne lássa az erdőt. Az eljárásról az idézett lap részletesen számol be.

A költők kora szerint rendezett szemelvények szembeötlően tüntetik fel az újhéber költészet fejlődését, haladását és visszaesését és biztos alapot szolgáltatnak az egyes költők jellemzésére, mit az anthologia természeténél fogva nem ad. A szemelvények, amint látjuk, szerencsésen vannak megválasztva és minden egyes jelentőségének megfelelő tért kap: Salamon ibn Gabirol 21 lapot (36—56), Mózes ibn Ezra 24 lapot (63—86), Jehuda Halévi 22 lapot (89—120), Ábrahám ibn Ezra 25 lapot (135—159) és Jehuda Alcharizi 26 lapot (170—195). Gabirol és Halévi verseiből talán még több lett volna közölhető, minthogy ők az újhéber költészet elismert két legfénylőbb csillagai.

Az összes költemények vokalizálva vannak, ami magába

véve már egy kommentár. Minden exact és pontos. De ezen felül minden szükséges tudnivalókkal láttattak el, röviden nygvan, de világosan. Szerzők, kik közül Albrecht nem zsidó, de régóta nagy buzgalommal foglalkozik az újhéber költészettel, szép alkotásukkal a héber irodalom barátjait nagy hálára kötelezték és remélhető, hogy a tudományos világból ez elhanyagolt mező számára munkásokat fognak megnyerni.

Budapest.

B. L.

THE JEWISH ENCYCLOPEDIA X.

A nyár folyamán érkezett Európába a 10. kötet, melyről minthogy nem is tizedszer, hanem talán huszadszor is beszélünk a nagy műről, újat már csakugyan nem mondhatunk. Nem is szükséges, mindenki meg van már győződve e mű nélkülözhetetlenségéről. Ugyanezért ez alkalommal rövid referátumra szorítkozunk. Az új kötetben 152 dolgoztak, a cikkek száma 1182, az illusztrációké 243, összesen 705 lapra terjed és a Philipson David—Samoza David közt fekvő cikkeket öleli fel. A cikkek közül különböző szempontok szerint a következőket jegyeztük ki. Valamennyi a terjedelmesebbek közé tartozik, de azért az apróbbak közt is vannak jelentősek, sőt egyik-másik remek is.

Philistines, Philips (neves amerikai családok), *Philo* (terjedelmes cikk az azóta elhunyt Siegfried C.-tól), *Phinehas, Phylacteries* (Greenston, Blau és Hirsch), *Pick* (család), *Pictorial Art* (festők, több magyar), *Pierleoni* (zsidó eredetű ősnemes római család), *Pilgrimage* (zarándoklás története), *Pilpul* (terjedelmes ismertetés), *Pinsk* (kimerítő története), *Pinsker* (három biográfia), *Pinto-család, Pipe* (síp, képpel), *Pirke de Rabbi Elieser, Pithom* (bibl. város), *Piggut, Plague* (illuszt.-val az egyiptomi csapásokról), *Plants* (terjedelmes cikk Löw I.), *Pledges* (zálog), *Poetry* (Brody H.), *Polemics and Polemical Literature* (terjedelmes cikk), *Police Laws, Poll-Tax* (tejadó története), *Pollák* (több biogr.), *Polna Affaire, Poltava* (képpel zsinagógájáról), *Polygamy, Pompey the great, Popes, Popper David* (osztráknak mondva), *Porges* (több biográfia), *Portugal* (néhai Kayserling), *Posen, Pottery* (agyagedények, illuszt.), *Poverly* (szegénység), *Prague* (képekkel), *Prayer* (utalni kellett volna még Siddur-cikkre is), *Prayer-books, Preexistence, Prefaces and dedications, Pressburg, Priest*

(papok), *Primo-geniture, Printers Marks* (Freimann, gyönyörű illusztr.), *Procedure in Civil Causes, Procurators* (Krausz), *Professions* (statisztikai adatokkal), *Pronunciation* (a héber nyelv modern kiejtéséről), *Prophets and Prophecy* (terjedelmes czikk), *Proselyte, Provence, Proverbs* (közmondások), *Proverbs* (Példabeszédek könyve), *Providence, Prussia, Przemysl, Psalms* (illusztrációk), *Pseudo-Messiahs, Pseudonymous Literature and Writers, Ptolemy, Pulpit and almemar* (illusztrációk), *Punctuation* (Bacher), *Purim* (illusztrációk), *Purim-Plays* (Purimspiel), *Purity of Race, Rabbi* (ezim és hivatal), *Rabbinowicz* (biográfiák), *Races of the Old Testament, Rain* (eső), *Rainbow* (szivárvány), *Rameses, Raphael* (angyal), *Rappaport* (család), *Rashi* (ill.), *Raziel* (angyal és könyv), *Recanati, Reform Judaism* (kimerítő czikk), *Reggio* (több czikk), *Reinach* (francia család), *Rembrandt* (képei zsidókról), *Repentance* (bűnbánat), *Resurrection, Retaliation* (ius talionis), *Reuchlin, Revelation, Rieti* (család), *Riga, Right, Rings* (gyűrűk, illusztr.), *Riva di Trento* (héber nyomdája volt), *Roads* (utak Palesztinában), *Robbery* (gezéla), *Rodriguez* (család), *Rome* (nagyterjedelmű czikk, 15 képpel), *Róna József* (magyar szobrász), *Root* (gyök a héberben), *Rosanes* (család), *Rose, Rosenfeld Morris* (zsargon költő), *Rosenthal* (20 biogr.), *Rosh Ha-Shanah, Rossi Asarjah, Rothenburg, Rothschild* (családja és 8 arczkép), *Rules of Eliezer b. Jose Ha-Gelili, Rules of Hillel, Rules of R. Ishmael, Rumania, Russia* (55 lap, az Encyclopedia legterjedelmesebb czikke), *Saadia* (Bacher), *Sabbat, Sabora, Sacrifice* (kimerítő czikk) az áldozatokról), *Sadducees* (Kohler), *Safed* (képpel), *Saint and Saintliness, Saint Petersburg* (3 kép), *Salamander, Salant Samuel* (jeruzs. askenaz főrabbi), *Sale, Salonica* (képek), *Salvation, Samael* (Blau), *Samarcan* (kép), *Samaria* (kimerítő czikk, 7 kép, Cowley).

Némely részletre talán más alkalommal teszszük meg megjegyzéseinket.

KOHELETH.

II. fejezet.

Szivemhez szóltam: Öröm s élvezések
Legyenek im hát a te osztályrészed, —
Am ez is hiú. És a vigság balga,
S az örömünk is ?? vajjon mi a haszna ??
Szivemben aztán új gyönyört terveztem:

Borral dörzsöltem végig be a testem, —
Bölcsesség bennem. S balgaságra vágytam,
Hogy mind a kettőt egymás mellett lássam,
Hogy megismerjem: melyik jobb a földön,
Amely után az ember fia törjön,
Az ég alatt, hogy melyiket válaszsza,
Amíg az élet rögös útját járja.
Nagyot végeztem. Házat építettem,
Borágban dús, nagy szőlőket neveltem,
Sok ligetet és kerteket ápoltam,
Gyümölcsöstől gőryvedt fák virultak ottan,
S hogy medenczéim a vizet ontották:
Erdővé lettek csakhamar a kis fák.
Szereztem szolgát s szolganóket bőven,
Házcselédeim sűrögtek előttem,
A juhnyájamnak se szeri se száma,
S olyan halomba jártak a karámba'
És kincsem volt, oly dús és oly temérdek:
Hogy mindazok közt, kik előttem éltek
Jeruzsálemben, egysem volt oly gazdag,
Hirdette nevem csűr, mező és asztag.
A meghódított királyok gyémántja,
Arany, ezüst és országok zsákánya:
Szabad prédálul az ölembé döltek,
És énekesek s énekesnők jöttek,
Hogy a szívemet dallal fölvidítsák,
Hordágyak, székek, függő arany hinták
Egy intésemre előttem teremtek,
És hirt szereztek mindenütt nevemnek, —
Ah! kincsem volt, oly dús és oly temérdek:
Hogy mindazok közt, kik előttem éltek
Jeruzsálemben, egysem volt oly gazdag
És bölcseség is súlyt adott szavamnak, —
Ha vágy csillant föl bármikor szemembe':
A teljesülés azt nyomon követte;
Minden örömnök kitértam a szívem,
— A fáradságot így fizettem híven, —
És mégis minden lihegése végé,
Ez ímhol az én fáradságom bére:
Merengve nézem minden cselekvésem,
A földi létben én sok igyekvésem
Hajh! lehellet és szélnek kergetése
Az életemnek minden törekvése,
A nap alatt nincs semmi maradandó,
Ah! minden minden tűnő és mulandó,
A bölcseséget s balgaságot láttam,
A bölcslet és a dörét megvigyáztam,

Hisz van-e ember, aki annyit látna
Mint én, e földön, országok királya?!
Királyi szem tekinthet legmélyebbre
A gyorsanmúló, forgandó életbe, —
És mondom is: miképp szebb napnak fénye
Mint éjszakának vak, borús sötétje:
A bölcsesség úgy jobb a balgaságnál, —
Mivel a bölcs világosságban járkal,
De vakszemű a balga minden tetteben,
És mégis egykép tűnnek mind a ketten,
Egyforma sors mindegyiküknek része,
Egyformán múlik mindegyiknek léte,
S ha engem is a balga sorsa ér el:
Mit értem akkor minden bölcseséggel?!
Bizony! mulandó ez is, mint a pára,
Eltakar mindent a sirverem szája,
És emléke a bölcsnek is megszűnik,
Miképp a balga, napok végén tűnik,
Napok rohannak, s elfelejtik őket,
A sirban nyugvó, sirban pihenőket;
A föld fia, legyen bár bölcs vagy balga;
A végén mégis sirverem takarja.
Gyűlölöm azért én a földi létet,
Nem tetszik nekem idelenn az élet,
Mert hiú minden, s kergetése szélnek,
És hervadandók mindazok, kik élnek, —
Majd meghalok, és minden fáradalmam
Azé leszen, ki majdan jó utánam,
És ki tudja, hogy bölcs lesz-e, vagy balga,
Ki szerzeményem majdan elpazalja? —
Én fáradoztam, s más örül munkámnak,
Hálóba kerít, s úgy elfog a bánat:
Bizony hiú én minden törekvésem,
Kétségbeesett már szívem egészen:
A kinok miatt, amelyek gyötörtek,
A gondok miatt, amelyek megtörtek, —
Mert szörnyű sors borít lelkemre árnyat:
Hogy ember fia dolgozik és fárad,
S más ember, aki nem fáradt érette,
Aki kezét renyhén ölébe tette:
Az öröklí majd minden szerzeményét,
Hiú ez is, s az életnek reményét
Igy tépi szét a szörnyű sötét végzet, —
Ilyen fáradtság vajjon mit is érhet?!
Mit használ vajjon minden fáradtságunk,
Amellyel itt lenn lótnunk-futunk, járunk?!
Mert fájdalom az ember kísértője,

És töprengés a szívének gyöttrője,
Nincs nappala és nincsen éjszakája,
Oh ez se más: hiúság hiúsága!
Van-e hát jobb, mint inni, lakomázni,
Telt kupák mellett vidáman nótázni,
Örömvirágot dalvirágba fűzni,
A gondot tőlünk messzire elűzni?!
De ez se függ ám a földnek fiától,
Hanem pusztán az Urnak jóvoltától,
Ki lakomázhat, ha Ő nem akarja?!
És ki ihat, ha Ő úgy meg nem szabja?!
Az egyiket, kiben kedvét találja:
Azt bölcseséggel az Isten megáldja,
Értelmet ád, és nagy örömet néki, —
A másikat azonban meg nem védi,
A szerencsétlen gyűjt, s munkálva fárad,
A sors legyűri, s megújra föltámad,
És gyűjt, és gyűjt — és minden ügyekvését
Nagy munkájának, szorgalmának bérét
Az Ursten a kegyeltjének adja,
Másért vala hát annak fáradalma,
Másé lett ím a kezének vetése, —
Ez is hiú, és szélnek kergetése!

Budapest.

KISS ARNOLD.

JUDA HALÉVI VERSEIBŐL.*

I.

Hajón.

Isten! Ne zúdíts habot habra,
Ne törjön hullámra a hullám,
Míg kis hajónk lebegve úszik
A tenger kék azurján.

Míg partra érek s meghatottan
Hő ajkaim hálát dadognak
A csendes nyugati szellőnek
S a ringó, lágy haboknak.

Mert révbe jut sovárgó vágyam!
S a földet karjaimba zárom,
Hol égő lelkemről lepatann
A rut idegen járom...

* E két vers Juda Halévinak abból a ciklusából való, melyet akkor írt, amidőn Spanyolországból a tengeren Palesztinába zárandókolt.

Oh, hogy ne, hogy ne teljesülne,
Miről oly régen álmodom?
Mikor te vagy bizalmam, Isten,
És te a zálogom!...

II.

A végtelen a vizeken.

Uj vízözönt küld tán egy égi átok?
Arasznyi földet, hogy sehol se' látok!

Sem ember, sem madár, sem fa, sem állat,
Tán mindenre a végpusztulás áradt?

Nem látom a hegyet, a büszke bérceket,
Hol lelkem annyi bút és gyönyört érzett.

Hiába nézek föl, előre, hátra,
Nincs semmi, csupán ég és föld és bárka...

A mélységeknek tajtékozó hátán
Dühödten nyargal át a Leviáthán...

S a tenger hajónkat keblére vonja,
Es elrejtí, miként ha lopta volna...

A hullám őrvöng s lelkem — ünnepe,
Oh, hisz' a szentélyéhez jár közel!...

Budapest.

PATAI JÓZSEF.

TE DEUM VOCO.

Gerő Attila »Mámore« cz. új verskötetéből.

Örök forrása a dalos lelkeknek,
Hozzád kiáltok: édes Istenem!
Komor magányain a mélységeknek
Te hozzád vágyik dalló ihletem.
A legszebb dalt kerestem lantom húrján,
Hogy Hozzád fölrepítsem lelkemet,
Mely költészetem mámoros azúrján
Napként ontson sugárt, tündökletet.

Am e legszebb dalt hiába kerestem,
Ez üdv nekem tán meg nem adatott;
De amint itt dalolok a nevedben,
Lelkemben az — legszebb dalként ragyog.

Legkedvesebbjét kell, hogy oda adja
A hálás szív, ha érzéssel tele;
Nekem legkedvesebb szemem harmatja,
Midőn felgyúl lelkemnek ihlete.

Öröm és fájdalom, mámor, kesergés,
Egyformaképp' csálnak ki könnyeket.
A szívben egyképp' gyors a vérkeringés,
Ha sir, zokog avagy ujjong, nevet.
Am amidőn Hozzád röpi a lelkem,
Midőn érzés egy szent érzésbe gyűl
S könnyem, mi ekkor felcsillan szememben,
A hála igaz könnye egyedül.

Hálás vagyok, hogy létre hívtál engem,
Hálás, hogy élttemben szenvedhetek;
Hálás, hogy részem volt sok gyötrelemben
S hogy üdvös gyönyört így élvezhetek;
Hálás vagyok, hogy vívódásba hagytál,
Midőn kétségek közt kerestelek;
Hálás vagyok, hogy ajkamra dalt adtál
Amelylyel dicsérhetlek Tégedet!

Uram, e hála: a megösmérésed,
Másképpen téged föl nem lelhetünk.
Úgy látjuk mindég, hogy a nap sötétebb,
Ha sugárzását nem türi szemünk.
Am majd ha ránk köszönt a siri éjjel,
Akkor megtudjuk, hogy mi volt a nap,
S a sugarak, mit lánggal ontott széjjel.
Ösforrásukba visszaomlanak.

De van egy sugár, mely még itt a létben
Hozzád kívánczik, én Istenem,
Midőn a lélek az ihlet hevében
Szent alkotásra vágyik hirtelen;
Akkor egy sugárzás kél a nyomába'
S el-ül kétely s a földi zürzavar
Egy percre elsimul harmóniába' —
E Hozzád visszaomló fény: a dal.

Midőn lelkem elmélyedt önmagába,
E sugárzást be gyakran láttam én.
Vele tekinték be a fény hónapja,
Így támadt lantomom sok költemény.

Ám most maga e sugárzás kél dalra
Érzem, a dalok dalát dalolom
S költészetednek örökös hatalma
Feltámadással ujjong lantomon.

Mikéntha ezredes dómok hajója
Egyszerre visszhangozná, amit ott
Minden hű, ájtatos imádkozója
Multban s jelenben elimádkozott:
Így érzem én most bennem összegyülni,
Mind azt, amit Rólad zengtek tünt korok;
Minden hívőd érzését összeszüri
E dal, mit mostan Rólad dalolok

Mintha én volnék a világ főpapja
S mit én rázendíték, az éneket
Utánam zendítné a milliók ajka,
Akik már megtalálták lényedet;
S minden templomban énekszóba szállna
Dalaimnak templomi éneke,
S együtt lüktető szívek dobbanása
Volna hozzá a kísérő zene.

És érezném, hogy szívem dobogása
Minden másénál sokkal hangosabb,
És érezném, hogy lelkem lobogása
Minden másénál magasabbra csap.
És érezném, hogy szemtől szembe látlak,
Mert vélem érez minden földi lény —
S Előtted térdre hullva áldanálak,
Hogy ez a leghangosabb szív — enyém.

Ily érzelmekkel telve szívem mostan,
Úr, így közelgek szent színed elé.
Ilyen ihletten még soh'sem daloltam,
Így soh'sem szálltam még mennyed felé!
Isten, soh'sem voltam ily közel Hozzád,
Ily szentül nem éreztem még soha
Hogy — ha levetem földi létem gondját
Eszméidnek vagyok apostola!

IRODALMI SZEMLE.

Ginsburger M., Der israelitische Friedhof zu Jungholz cz. irata adalék az elzászi zsidók történetéhez. Ezt a sírkertet 1655. évben vették a zsidók Jungholz váruától, a Schauenburg grófoktól, melyet az idők folyamán többször nagyobbítottak. Elzászban legalább is a XIII. század óta laktak zsidók, de hol innen, hol onnan üzettek ki és a XVII. században elszórva laktak kis helyeken és kétségtelen, hogy a szóbanforgó temető egész vidékeknek a központi temetője volt. A központi temető évszázadokon át szükséges intézmény volt és sok országban találkozzunk vele. Ilyen volt pl. a prágai, a portuguari (Velence mellett) és tulajdonképen mai napig létezőnek, hazánkban is, hol a falvakról a városok temetőibe viszik a zsidó halottakat. A zsidók a temetőt nem ritkán ott rendezték be, hol helyet kaptak és nem ott, hol a legtöbb zsidó lakott vagy ahol a legalkalmasabb volt. A zsidó temetők e szempontból nézve is szomorú történetet regélnek. Hogy nagyon drága volt, magától értődik és a költségek előteremtése végett a halottakat kellett megadóztatni. Rendesen fix taksa járta: férfi, nő, gyermek stb. Jungholzban eltemetett minden felnőtt halottért 2 forintot és gyermekért a felét kellett fizetni — a földesúrnak, a Schauenburg grófoknak (21. lap). Csak 1799-ben ment át a temető örök birtokul a zsidó községek kezébe, 10 község összesen 1815 frankot adott, mely összeghez Jungholz csak 75 frankkal járult hozzá. A zsidó temetőbizottság az említett időtájt az egész kastélyt 112.000 frankért vette meg. Jelenleg 11 község használja a jungholzi temetőt (68). Kár, hogy a legrégebb sírfeliratok nem közöltek, 133 lapból ezek számára is lehetett volna helyet szorítani. Az irat végén személy- és helynévlajstrom van.

*

A frankfurti »Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft« II. kötete, amely a múlt évre szól, a következő tartalommal jelent meg:

I. Neue Materialien zur Geschichte der Vierländersynode. Von Dr. L. Lewin, Rabbiner in Pinne.

II. R. Akiba Eger's Leben und Wirken I. Von Rabbiner Dr. L. Wreschner in Samter.

III. Bacher's Besprechung des Dorothea Harischonim II. Von Dr. H. Kottke, Rabbiner in Homburg.

IV. Zwei neuentdeckte althebräische Siegelinschriften. Von Prof. J. Barth in Berlin.

V. Die Entwicklung des Königtums im alten Israel. Von Rabbiner Abraham Biberfeld in Berlin.

VI. Historisches aus den Responsen des R. Joël Serkes (ר' יואל). Von Dr. Isak Unna, Rabbiner in Mannheim.

VII. Übersicht über die hebräisch-arabische Sprachvergleichen bei den jüd. Autoren des Mittelalters, mit besonderer Beziehung auf die Geschichte der Exegese. Von Rabbiner Dr. Eppenstein in Briesen.

VIII. Ein alter Frankfurter Wohltätigkeitsverein. Von Prof. Dr. A. Sulzbach in Frankfurt a/M.

IX. Handschriftliches zur Geschichte der Juden in Prag, in den Jahren 1744—1754. Von Salomon Hugo Lieben in Prag.

X. Hebräische Büchertitel. Von Prof. Dr. A. Berliner in Berlin.

XI. Die neuesten Veröffentlichungen aus dem arabischen Mischnakommentar des Maimonides. Von Rabbiner Dr. Salomon Bamberger in Hanau.

XII. Zur hebräischen Lexikographie des Talmuds und des Midrasch. Von Stiftsrabbiner B. Blumgrund in Karlsruhe.

XIII. Notiz. Von Oberrabbiner Dr. M. Lerner in Altona.

XIV. Berichtigung. Von Rabbiner Dr. Wreschner.

*

Unna észrevételei távolról sem merítik ki a Bach-ban található történelmi anyagot, inkább népszerű, mint tudományos cikkek. Ellenben alapos Eppenstein áttekintése, amely egészen a jelenkorig terjed. Berliner hamisan állítja a bevezetésben, hogy a héber könyvezim témája új. Több mint két évtized előtt jegyeztük fel magunknak és úgy emlékezünk, hogy Steinschneider vetette fel a kérdést és megjegyezte, hogy a kabbalisták könyvcímeiket leginkább az Énekek Énekéből vették. A talmud utániban is voltak tartalomból vett címek, pl. a Széder Olam Zutta, melynek elődje a Széder Olam (rabba). A dekalógus betűinek száma nem 613 (333. lap), hanem 611 (+2 első parancsolat,

melyeket (אפי' הנוסדה שמעום). Rappoport Kalir nevének számértékét sok helyen találta Kalir piutjaiban. Zunz és Luzzatto ezt a módszert helyeselték. Milzahagi (מלזחגי) ezt találóan kritizálta. Ezt elismertük a Revue 1903. évfolyamában (XLVII., 316.). Berliner azonban azt mondja, hogy Milzahagi kritikáját agyonhallgatják (»d. h. sie in der Öffentlichkeit todzuschweigen, indem man von ihr keine Notiz nahm, selbst bis auf den heutigen Tag«). Berliner eme kijelentése annál feltűnőbb, mert Milzahagiból az általunk idézett példát közli. Egyébként érdekesen beszél a témáról.

*

Wildeboer G. hollandi tudós 18 év előtt megjelent műve a bibliai irodalomról a folyó évben másodszor lát napvilágot német nyelven: Die Literatur des Alten Testaments nach der Zeitfolge ihrer Entstehung (Göttingen 1905). A munka lényegében azonos azzal, ami rendesen »Bevezetés« név alatt jelenik meg. Ilyen művekben nincs hiány, de W. eltér a többitől abban, hogy kronológiai sorrendben tárgyalja a bibliai könyveket. Saját szava szerint a buvárok többségéhez csatlakozik és ezen az alapon irodalomtörténetet ad a szent könyvekről. Nagyjában konzervatív álláspontot foglal el, t. i. a bibliakritikusok szempontjából. 27 szakaszból álló könyvében első helyen a pusztai vándorlás korából származó fragmentumokról és utolsón Daniel és Eszterről szól. Az Eszterkönyvét alaptalanul szólja le, mint sok más protestáns teológus Luther óta.

*

Maurer F. »Völkerkunde, Bibel und Christentum« című műve megindult az első részszerzővel, melynek alcíme: Völkerkundliches aus dem Alten Testament (Leipzig 1905). Három szakaszra osztja az anyagot: 1. A család, melyben a család életmódjáról, a kultuszról és a jogról van szó. 2. Állami élet, melyben a törzsszervezet, a had- és pénzügy és hasonló dolgok kerülnek szóba. 3. Szellemi élet, melynek körébe vonja a nyelvet, írást, zenét, költészetet, történelmi irodalmat s egyebeket, melyek rendszert a Régiségekben tárgyalatnak. E sommás tartalommutatóból látható, hogy az egyes szempontok nem újak, új csupán az összefoglalás. Szerző itt-ott az apokrifákat és a talmudot is felhasználta. Alkalom adtán talán részletekre is rákerül a sor.

*

»Die Euphratländer und das Mittelmeer« a címe Winckler népszerű iratának (Der Alte Orient VII 2), melyben inkább felteszi, mint bizonyítja, hogy az assyr-babyloni világralkodók bizonyos időkben hatalmukat a Földközi tenger némely orszáigra is kiterjesztették. Már jóval a perzsa-görög összeütközés előtt az Eufrates országainak egy-egy hatalmasa rátette kezét európai területekre és a myken kultúra szintén a mondott világkultúra egyik hajtása volna. A panbabylonismus egyre szélesebb kört húz és egyre nagyobbodó hullámokat vet.

*

Brenner »Gedanken über Religion und Bibel« cz. irata (Leipzig 1905) nem bővelkedik új eszmékben, de mutatja azt az oppozíciót, amely a német nép sok körében a »zsidó-sémi« biblia ellen lappang és melynek talán öntudatlan kitörését tisztelhetjük a Delitzsch-féle »babel-bibel« fajta »tudományos kutatásokban«. Brenner azt kívánja, hogy a biblia rövidített és átdolgozott alakban adassék a német nép kezébe és hogy a német irodalomból vett vallás-erkölcsi nemzeti könyvvel toldassék meg és összehasonlító vallástörténettel egészítettessék ki (13). »Wir müssen unser regiliöses Bewusstsein wie von dem römischen, so auch von dem jüdisch-orientalischen Geiste reinigen und zu inniger Harmonie mit dem deutsch-germanischen Volksbewusstsein fortentwickeln, insbesondere seine Lehre mit der auf der Geistesarbeit unserer grossen Dichter und Denker beruhenden höheren Weltanschauung in Einklang bringen« (17). Hogy mi az a »magasabb világnézet«, nem mondja meg. Ellenben igaza van abban, hogy az államegyház fogalma nem fér meg a mai gondolkozással (19). Ezen bevezető elmefuttatás után 30—87. lapon 8 fejezetben fejti ki az ő vallását, melyek közt a 3-iknak a címe: »Sind die Juden noch das auserwählte Volk?«. Különösen hat az az állítása, hogy a zsidókat elkényezteti az orthodox keresztény papság (49. lap. ? !). De két lappal később már arra szólítja fel a zsidókat, hogy csatlakozzanak az ő hitéhez, mert saját hibájuk folytán már nem a »kiválasztott nép«. Az új harcász ily rozsdás fegyvert forgat, tehát maga is még a régi elöítéletekben leledzik.

*

Berliner A. érdekes előadást tartott e címen: »Blicke in die Geisteswerkstatt Raschi's« (Frankfurt am M. 1905), melynek első (nagyobb) felében megvilágítja Rasi egyes nyilatkozatait

nak összefüggését Troyes városának kulturállapotával. Troyes, Rasi szülő- és működési helye, a Champagne fővárosa volt, hol világvásárok (Messe) tartattak és ily módon alkalmat nyújtott a világ megismerésére. Jellemző példákat hoz fel. Abban az időben (XI. század) a zsidók még nem voltak kiközösítve a népeletről és teljesen biztos, hogy nemcsak kereskedéssel, hanem bortermeléssel is foglalkoztak. Valószínű, hogy más agrártevékenységben is bő részük volt. A néppel és papsággal vallásról is disputáltak és a troyesi híres keresztény papi iskola tanítói nem ritkán zsidóknál héber ismereteket szereztek. Az előadás második fele Rasiból példákat hoz fel a troyesi francia dialektusra. Ezt a dialektust בלשוננו (a mi nyelvünkön) jelzéssel idézgeti Rasi, ellentétben az általános francia nyelvvel, melyet, mint ismeretes, לעז szóval jelöl.

*

A gnosticizmus újabb időben beható kutatás tárgya volt és sikerült ebbe a mysticismusba némi világosságot hozni. Több irat napfényre hozott, melyek közt első rendű jelentőségű a Pistis Sophia és a Jeu könyvei. Ezek kopt nyelven (sahidi dialektusban) maradtak reánk és 100 év óta ismereteseek. Ki van adva az eredeti és van francia és angol fordítás. Legújabbán Schmidt C., kitől az eredetinek edicziója származik, németre fordította őket e címen: Koptisch-gnostische Schriften. Erster Band. Die Pistis Sophia — Die beiden Bücher des Jeu — Unbekanntes altgnostisches Werk (Leipzig 1905). Sch. szerint a III. századból erednek, amely nézetet többek közt Harnack is vallja, és görögből lett fordítva. Az iratok hazája Egyiptom, honnan a rokon vonásokat mutató bűvész-papyrusok is származnak.

Ezek az iratok keresztény termékek — Jézus a központjuk — de azért zsidó szempontból is felette fontosak, mert kétségtelen, hogy a teremtés és az isteni trónkocsi mystikája (מעשה בראשית és מעשה מרכבה) egyes töredékekben beléjük került. Így pl. a nagy égi fény (1. és köv. fejezetek) a teremtés fényére emlékeztet, melyről a Beresith rabba is szól. Az emlékeztetést a midrasra nem is kell keresni, mert lépten-nyomon jelentkezik. A 3. fejezet végén pl. az áll, hogy Jézus kinyilatkoztatásánál tanítványainak hangja az egész sivatag végeig elhallatszott. Ugyanez található a midrasban a szinai kinyilatkoztatásról. E fény segítségével repül J. a levegőbe.

Ezt a tény is említi a talmud. Ezeket csak taláalomra említjük. Egy kis lapozás meggyőz mindenkit, hogy itt tömegesen vannak zsidó elemek feldolgozva, melyeknek részletes kutatása tanulságos eredménnyel jutalmazná a fáradságot.

*

A »Mekize Nirdamim« az idén kellemesen lepte meg tagjait, midőn Rasi halálának 800-ik évfordulójára Rasi Pentateuch-kommentárjával ajándékozta meg őket. A fényesen kiállított kötet *Berliner A.* műve, ki először 40 év előtt bocsátotta közre Rasi nevezett kommentárjának kritikai kiadását. Óriási apparátussal dolgozik, csupán a felhasznált kéziratok száma meghaladja a százat, míg az első kiadásnál csak tíz volt. B. nemcsak tisztá szöveget ad, hanem az egyes magyarázatok forrásait is kimutatja és Rasi egyéb kommentárjaiból — itt-ott máshonnan is — párhuzamos helyeket idéz. Ezenkívül kiadásából a kommentár szövegének történetére is fény derül. Mindezekről és egyebekről részletesen nyilatkozik a héber bevezetésben, melyből német kivonatot is ad. A kötet végén a kommentárban előforduló francia szavak lajstromát adja, ami külön is megjelent. *Berliner Rasi* körül hervadhatatlan érdemeket szerzett több iratával, első sorban a röviden ecsetelt ediczió által, melynek részletes ismertetése még hátra marad.

*

Grossberg Menasse, ki kilencz iratot tett közzé és sok más »jegyzetekkel látott el«, és kinek néhány iratáról e helyen már megemlékeztünk, legújabbán a »Megillath Taanithot« adta ki kéziratok alapján. A fő azonban a terjedelmes bevezetés és a nagy kommentár (*Tractat Megilath Taanith*, Lemberg 1905). A kiállítás szép és egy facsimilével is ékeskedik. Ebben egyebek közt az olvasható, hogy Mózes halála után három nappal feltámadt. An aram részletek, *מילה*, a héber részletek *נריה* szóval jelöltetnek, de nem a kéziratban! mert ebben az esetben ez a jelölés arra vallana, hogy kiérezték, hogy az aram részletek különálló iratot képeztek. Általában azt hiszik, hogy Grätz volt az első, ki megállapította, hogy a *Megillath Taanith* eredeti szövege csupán az aram nyelvű, kalendáriumszerű felsorolása azon napoknak, melyeken nem szabad bójtolni. A héber rész ennek a kalendáriumnak a magyarázata. Ez a helyes felfogás azonban Chajestől származik, ki azt 1836-ban

megjelent »*Torath Hanebiim*« cz. munkájának egyik jegyzetében részletesen megokolta. Szerzőnk, ki egyébként nemhéber könyveket nem olvas, Grätzről tud, de Chajesről nem. Nem is hitte, míg meg nem mutattuk neki.

*

Sok viszontagság után végre kikerült a sajtó alól *Steinschneider Mór*cz műve a zsidó történelmi irodalomról e címmel: *Die Geschichtsliteratur der Juden in Druckwerken und Handschriften. I. Abteilung: Bibliographie der hebräischen Schriften (Frankfurt am M. 1905)*. A 190 lapra terjedő irat a bevezetés és pótlásokon kívül 311 paragrafusból áll, de némelyik alatt, különösen a vége felé, több mű foglal helyet. Kezdődik a legrégibb korról — a halákha és agáda történelmi elemeivel — és végződik a Bagdadban 1899-ben megjelent *ספר חיים*-el. A héber nyelvű történelmi irodalom főképp az utolsó évtizedekben szaporodott fel. A biblia és apokrif iratoktól eltekintve, a legrégibb héber históriai könyv tulajdonképpen a Széder Olam, melynek gerince a második század közepe tájáról származik. A »*Megillath Taanith*« magva, az aram nyelvű lista, bizonyára még régibb, de ez csak cum grano salis tekinthető történelmi könyvnek, inkább történelmi anyag. A könyv kiadásában dr. Freimann frankfurti városi könyvtárnok és dr. Marx newyorki szemináriumi tanár segédkeztek, és az utóbbi sok pótlással is szolgál, melyekhez mi is hozzájárulunk.

69. §. *הרשאה*, melyhez Steinschneider kérdőjelt tesz (*Deputirter*?), közönséges szó és azt jelöli, ki a *הרשאה*-t (a felhatalmazást) kapja. — 139. §. és előbb is többször »Kinnot«. Hibás írás *Kinot* (*קניה*) helyett. — 163. §. »D. Kaufmann, Letzte Vertreibung aus der Wiener Neustadt« talán *Die letzte Vertreibung der Juden aus Wien*? Az előzőt hamarjában nem találom Kaufmann iratai listájában és nem is emlékszem ilyesmire. — 178. §.: *Zebi ben Josef* *בן יוסף*, ki 1663 körül egy zsargon dalt *ליר* költött Nachod cseh község leégésére, bizonyára Liptó-Szent-Miklósról származott, melyet még most is »*mikolás*«-nak hínak. — 194. §. Buda ostroma 1686-ban Velenczében is nagy hullámokat vetett. A Steinschneider által idézett irodalomhoz (194. és 196. §§.) hozzáteendő még Ciscato, *Gli Ebrei in Padova* (Padova 1901), p. 201. s köv. és p. 294. — 294. §. *אליש* kétségtelenül Eljaschar és a kérdőjel nincs helyén.

*

Dr. Grünhut László kitűnő munkatársunk hamar beváltotta a tudelai Benjamin útleírása alkalmával tett ígérését és máris közrebocsátotta regensburgi Pethachja útleírását (Die Rundreise des R. Pethachja aus Regensburg etc., Jeruzsálem 1904 [1905 ?] Héber czimvel is. Mindkét rész ára 3 márka. Kiadó: Kauffmann, Frankfurt am M.). Az első rész a héber szöveget adja 1 kézirattal és a legrégebb kiadások alapján, a második rész a német fordítást. Mindkettőt egy-egy bevezetés előzi meg, melyben Grünhut a szükséges tudnivalókat foglalja össze. A »Szibbub«-ot (körutazást) nem jegyezte fel maga Pethachja. Némelyek három szerzőnek tulajdonítják, de G. helyesen jegyzi meg, hogy ezek nem is laktak egy helyen. Steinschneider Jehuda Hachászidnak tulajdonítja, de G.-nek igaza van abban is, hogy jelen alakjában nem származhatik tőle és legfeljebb az tehető fel, hogy volt valaha Jehudára visszamenő recenzió is. Pethachja érdekes dolgokat beszél. Kédarról (Arábia) azt mondja, hogy »a húst a nyereg alá teszik, kergetik a lovat és izzad, a hús pedig felmelegszik« (2. lap). Ezt regélik az ősmagyarokról is. Ugyanott a vérszerződés egy fajtáját is említi: »Kedar fiai így esküdnek egymásnak: tút szúr ujjába és odaadja annak, ki vezetője lesz azután, hogy nyelje el a vért és akkor olyanná válik mint vére és húsa«. Említi Kazáriát (3.). Babylonia, Assyria, Perzsia és Média országokban nincs tudatlan ember (am haarecz), ki ne tudná a biblia 24 könyvét, a nikkudót stb., mert nem a chazán olvassa a tórárt, hanem az, kit felszólítanak (9. fejezet). A talmudot a babyloni jesiván akcentusokkal tanulják (u. o. ילל בתלמוד בבלי). Csakugyan vannak még akcentusokkal ellátott misnák, de nem talmudok. A középkorban szokásos mesék persze Pethachjánál sem hiányoznak. Sokat beszél Ezekiél sírjáról. Egyáltalában érdekes olvasmány és dr. Grünhut ismét szaporította a zsidó irodalom körül szerzett érdemeit.

*

Strack H. L. kiváló pedagógiai ügyességgel szerkeszti könyveit és ezen előnyök miatt nagyban terjednek. Héber nyelvtana máris hét kiadást ért. Bevezetése a bibliába és egy másik a talmudba szintén több kiadásra vitték fel. Az általa és Zöckler által szerkesztett kommentár a bibliához szintén nagy közönséget szerzett. Legújabbban ebből a gyűjteményből külön bocsátja közre második kiadásban Genesis-kommentárját. (Die Genesis,

übersetzt und ausgelegt. München 1905. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. Ára füzve 3-50 márka, kötve 4-50 márka). A mű tömörségét mutatja, hogy mindössze 180 lapon fordítást, magyarázatot, bevezetést és több excursust nyújt. Strack a mérsékelt kritika híve és iparkodik az újabb kutatás összes biztosnak látszó eredményeivel megismertetni olvasóit. Kerül minden felesleges szót és az igazságot onnan veszi, ahol találja. De azért nem hiányoznak eredeti kutatások sem. A nagyarányú exegetikus bibliai segédeszközök közt jelentős hely illeti meg. Szerző a pentateuchus más három könyvéhez (Ex., Lev., Num.) szintén kiadott kommentárt.

*

A Jerusalmi népszerű lett az újabb zsidó tudomány által, amely nem a törvény (din), hanem a történet szempontjából kutatta a talmudot is. Mindaddig, míg a zsidóságban a gyakorlat volt domináló, a jeruzsálemi talmud a babyloniai mellett alárendelt szerepet vitt, ha egyáltalában volt szerepe. Érthető, hogy huzamosabb idő óta nagy buzgóság mutatkozik e téren és remélhető, hogy e buzgóságnak méltó eredménye lesz. A legújabb jerusalmi kommentár magyarországi rabbi műve és nálunk látott napvilágot. Szerzője dr. Friedländer Salamon, aki *Chesek Selómo* című kommentárral látja el az általa kritikainak hirdetett kiadást. Csupán Jebámóth traktátus került ki eddig a sajtó alól, amely 155 folióra terjed. A két részre, mintegy Rasi és Tószafothra oszló kommentár adja a kötetnek legalább negyötöd részét. Ha tehát szerző ily terjedelemben akarja edícióját folytatni, legalább öt oly foliónsra lesz szüksége, amilyen a stereotyp (velencei, krakói, krotosini) összkiadás. Egyes traktátusokban adva, az emberi kor legvégső határa se lesz elegendő a mű befejezésére. Nézetiünk szerint a »Tószafoth« bátran elmaradhat, hisz külön műben is adhatók ilyen megjegyzések. Csupán rövid kommentárra van szükség, amint a bevezetésben szerző is ki-domborítja. Az is csak helyeselhető, hogy nem eredetiségre törekszik, hanem a meglevő irodalomból kivásárlja az egyszerű és valószínű magyarázatokat. De arról, hogy ezt a helyes elvet miképp vitte keresztül, hamarjában nem mondhatunk ítéletet. A 12. fejezet 2. halákhája magyarázatában pl. tószafoth kérdését és feleletét idézi, ami nem illeszkedik az egyszerű szó- és tárgy-magyarázat körébe. Itt-ott polémiák is találhatók régebb magya-

rázók ellen, melyek szintén nincsenek helyén a »péruse«-ban és inkább a tőszafóthba valók. De ezek csekélységek, ha csak a kommentár jó és világos. Ez azonban csak huzamosabb használat után fog kitünni. A művet ajánljuk olvasóink figyelmébe.

*

Schwarz Adolf, a bécsi rabbiszeminárium nagynevű rektora a nevezett intézet ez idei Értesítőjében Maimuni törvényodexéről terjedelmes és kiváló tanulmányt tett közzé, melynek címe: *Der Mischneh Thorah, ein System der mosaich-talmudischen Gesetzeslehre. Zur Erinnerung an den siebenhundert-jährigen Todestag Maimunis (Wien 1905).* A 230 lapra terjedő mű tartalma a következő:

Bevezetés.

I. A Misne Tóra kompozíciója.

II. A M. T. viszonya a talmudhoz.

1. A M. T. nyelve.

2. A M. T. ökonómiaja.

3. A M. T. bizonyítékai a bibliából.

4. A M. T.-ban érvényesülő alapelvek.

III. A M. T. viszonya a halákhái exegézishez.

E nagytudományú és eszmegazdag műről, melyből eddig csupán egyes részleteket olvastunk, külön ismertetést fogunk közölni.

*

Fiebig P., ki belekóstolt a rabbinikus irodalomba, a Jülicher »Gleichnissreden Jesu«-ja által népszerű kutatási tárgygyá tett ózsidó »másal« felé fordul iratában »Altjüdische Gleichnisse und die Gleichnisse Jesu« (Tübingen és Leipzig 1904). De csak csekély részét dolgozta fel annak, amit a könyv címe után várunk, mert csupán a Mekhilta paraboláit veszi vizsgálat alá. Világos, hogy ez az eljárás nem támaszkodik tárgyi momentumokra, hisz a Mekhilta másaljai sem keletkezési koruk, sem alakjuk vagy belső tartalmuk által nem alkotnak külön csoportot a rabbinikus irodalomban. Miben sem különböznek a Szifré vagy a Szifra vagy a misna és barajták hasonlataitól. Sőt még a nem tannaitikus másalaktól sem. Erre a csoportra csupán azért szorítkozik F., mert eddig csak a Mekhiltát vette át, amint maga mondja. Többre nem volt ideje. Ezt értjük, de nem értjük azt, hogy minek dolgozta

fel ezt a töredéket, mikor maga konstatálja, hogy általános eredmények csakis az egész anyag vizsgálása alapján érhetők el. Semmi esetre sem menthető a félrevezető cím. Ziegler könyvét, úgy látjuk, nem említi. Miért? Német módra terjedősen adja elő mondandóit. A főpontra nézve, hogy t. i. a parabolák régiebbek, mint a tannák, kiknek neveihez fűződnek, egyetértünk vele. Ez meg is magyarázható. Ha valamely írástudó hasonlattal értelmez valamely bibliai helyet, akkor csupán az értelmezés a sajátja, de nem az értelmezés anyaga. Ez az utóbbi közkincs volt, melyet szabadon felhasznált. A régi zsidó irodalomban általában az a szokás, hogy ha valaki valamely tételt vagy magyarázatot kibővíti, vagy külön formát ad neki, vagy a szokástól eltérő helyen alkalmazza, akkor az egész tétel az illető nevében tradáltatik.

*

Dalman G., »Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch« 2-ik bővített és átdolgozott kiadásban jelent meg (Leipzig 1905). A nyelvtant a palesztinai talmud, az Onkelos és a próféta-targumok és a jeruzsálemi targumok (pentateuchus és öt megilla) alapján dolgozta ki. Az 51 lapos bevezetésben a zsidó-aram nyelv neveiről, irodalmáról és dialektusairól beszél. Problematikus értékű a IV. fejezet, melyben »a galiläai dialektus sajátosságairól a targumhoz való viszonyában« beszél. D. módszeresen dolgozta fel az anyagot és részletesen, műve 419 lapra terjed. A főbaj az, hogy a hagyomány a tekintetbe jövő szövegeknél ingadozó és kérdés, hogy a jemeni hagyomány, melyre a targumoknál támaszkodik, megbízható-e. De még ha ezeknél a targumoknál, melyhez a sabbionettai (1557.) Onkelosz-kiadás is hozzávehető, meg is nyugszunk teljesen, hiányzik az alap a palesztinai talmudnál. Az eddigi kiadások minutiosus grammatikai kutatásokra megbízható szöveget nem nyújtanak. Elismerést érdemlő vállalkozás volt D. részéről, hogy még sem riadt vissza a feladattól. Pedig őt nem az irodalom maga serkentette, meglepetéssel olvassuk nála (VIII): »Die Mühe, welche auf eine längst verklungene Sprache und auf Literaturdenkmäler verwandt wird, die an sich nicht als hochstehende Geistesprodukte betrachtet werden können, wird nicht vergebens sein, wenn sie hilft, der Erfassung des grössten Problems der Weltgeschichte, der Erschei-

nung Jesu, den Weg zu ebnen». Nem értjük, hogy a zsidó-aram nyelvtan mikép egyengeti Jézus megjelenésének az utat, azt se tudjuk, hogy szerző a múlt, vagy a jövő megjelenésre gondol-e? De a zsidó irodalom lebecsülését értjük, hisz Lagarde az Ó-Testamentumot sem tudta eléggé ócsárolni, pedig szellemi és anyagi kenyéradója volt. Az evangélium írói ugyanabból a körből kerültek ki, melynek szellemi termékeit Dalman, az ő bámulójuk, annyira lebecsüli, kétségtelenül nem az ő véleményük szerint. De a zsidók a világ hálájáról oly szomorú tapasztalatokat tettek, hogy az ilyen Dalman-féle erőltetett kirohanások már meg sem lepik.

*

Last I. dicséretet érdemlő buzgalommal adja ki egymásután Kaszpi József kéziratban heverő bölcselkedő exegetikai műveit. Az *Aszára Kelé Keszef* és a *Misne Keszef* már megjelent, és sajtó alatt van a legterjedelmesebb kommentár, melyet Kaszpi a tórához írt. Midőn e sorokat írjuk, az első három könyv magyarázata ki van nyomva és ez év vége előtt az egész műkikerül a sajtó alól, amely céljánál fogva nem halad versről-versre, de azért elég terjedelmes. A szerző Maimuni híve, mondhatjuk bámulója volt, de azért önálló is tud lenni. A zsidók felvilágosodottságának a XIV. század elején tiszteletet parancsoló tanuja kommentátorunk, különösen ha meggondoljuk, hogy minő képet mutatott ez időtájt e tekintetben Európa. Ezzel a pár sorral csak jelezzük a mű megjelenését, részletes ismertetés akkor lesz helyén, ha a mű teljes lesz. Minthogy a kiadó, saját költségén nyomtatja a könyvet és anyagi helyzeténél fogva nem fizethet rá lelkesedésére, a legmesszebb menő támogatást érdemli és ugyanezért a legmelegebben ajánljuk a jelen alkalommal is úgy őt, mint vállalkozását olvasóink pártfogásába. Mióta héber könyveket nyomtatnak, a kiadókat hasonló támogatás tartotta és mi e tényben semmi lealázást nem látunk és nem kételkedünk benne, hogy a nevezett kiadó szintén megtalálja pártfogóit hazánkban is.

*

Buber M. »Jüdische Künstler« cz. díszművet ad ki, melyből az első kötet 1903-ban jelent meg Berlinben a »Jüdischer Verlag« kiadásában. Ez a társaság a zsidó művészek megismertetése körül nagy buzgóságot fejt ki. Szerencsés esz-

méje például az, hogy mindenféle zsidótárgyú képeket, — nem zsidó művészekről is — színnyomatokban hoz forgalomba. A divat után indulva, képes levelezőlapokból gazdag gyűjteményt teremtet meg, mely tudtunkkal nálunk kevésbé ismeretes. Sok mindenféle vállalkozása között kiváló hely illeti meg azt a díszművet, melyet említettünk. Az előttünk fekvő első kötet hat zsidó művész életrajzát és alkotásait mutatja be más-más író tollával. Az ismertetett művészek a következők: *Israels József*, *Ury Lesser*, *Lilien E. M.*, *Liebermann Max*, *Solomon J. Solomon*, *Epstein Jehudo*. A fő a jellemzés, melynek keretébe a művész életfolyása beleszővődik. Hogy ezek a méltatások sikerültek-e, nem tudjuk, laikusok lévén a művészet terén. Bizonyára jók. Azt azonban határozotlan állíthatjuk, hogy Buber jellemzése a zsidó népről, mely a bevezetésben olvasható és amely zsidó faji tulajdonságokból vezeti le az ókori zsidó művészet hiányát, nem igaz. Az egyszerű igazság az, hogy zsidó művészek azért nem voltak, mert a zsidó vallás képek festését és faragását szigorúan tiltotta. Ez az igazság nem új, de azért igazság marad. Be is bizonyítható a Buber könyvével magával. Ha a zsidó fajban nem volna művészi talentum, Buber nem adhatta volna ki könyvét. Más szóval, ma azért vannak zsidó művészek, mert az említett vallásos tilalom nem hatékony többé. A zsidó művészek Szófer Mózesre sem hallgatnak, ki azt tanácsolta nekik, hogy fél szemű alakokat fessenek és faragjanak. Egyébiránt egyáltalában kérdéses, hogy nem voltak-e a hellenista művészek között zsidó eredetűek.

Ez a kis polémia azonban semmiképen sem kisebbíti a mű szépségét, amely nézetünk szerint az illusztrációkban rejlik, melyeknek száma összesen 138 (22+30+33+27+10+16 a művészek fentadott sorrendje szerint). A képek nemcsak zsidó tárgyuak, de egyiknél sem hiányoznak ilyenek. A legtöbb Lilien ecsetjéből kerül ki. A leghíresebb művész kétségtelenül Israels, kit világszerte ismernek. Egyébiránt a képeket látni kell és így meg kell elégednünk e rövid bemutatással.

TANÜGY.

A VESZPRÉMI IZRAELITA HITKÖZSÉG ISKOLÁJÁNAK TÖRTÉNETE 1805—1905.

(A veszprémi izraelita hitközség iskolájának története 1805—1905. Az iskolaszék megbízásából írta Szép Lipót.)

A veszprémi izr. iskola az 1904/5. tanévvel fönnállásának 100. évét töltötte be. Hazánk zsidó vallásgyülekezetei között a veszprémi izr. hitközség az elsőkhöz tartozik, mely a nemzeti kultúra terjesztése és vallásos nevelés érdekében nyilvános iskolát tart fenn. Ennek 100 éves történetét szerző, ki 39 évet töltött ez iskola szolgálatában és így közvetlen szemlélője a virágzó intézmény fejlődésének, a megyei és hitközségi levéltárból vett hiteles adatok alapján vonzóan és érdekesen írja le. Az iskola multjában öt fejlődési fokozatot különböztet meg, melyek közül legérdekesebb a keletkezés története. A megyei levéltárban látható az 1805. évi május 6-áról kelt eredeti szerződés, melyben a veszprémi izr. hitközség kötelezi magát iskola fenntartására, noha akkor még alig állt 30—40 családból. Igaz ugyan, hogy csak a költségek felének fizetésére köteleztetett, míg a másik felét a megye területén lakott többi izraelitákra rótták ki, kik közül a várpalotaiak számára nézve megközelítették a veszprémieket.

Szerző közül egy 1806 nov. 6-áról keltezett iskolai bizonyítványt *L. Lippovitz* Normallehrer és *Andreas Gyurich* Scholarum Judaico Nationalium Director aláírásokkal ellátva, melyet a házassulandó *Raboch Markus*nak be kellett a hatóságnál mutatni, hogy házasságot köthessen. A győri főigazgatóság, melynek a veszprémi izr. iskola alá volt rendelve, rendeletet bocsátott ki, hogy házassági engedélyt Veszprém megye területén csak olyan zsidó ifjú kaphat, ki az izraelita iskolától bizonyítványt mutat fel.

Az 1829—1858. terjedő korszakot szerző az önálló szervezés idejének nevezi, több kiváló tanító működött ez idő alatt

az iskolában, köztük nagy elismeréssel szól a csehországi Heller Lajosról, ki tanítói képesítését a mariascheini főiskolában nyerte, fizikát és francia nyelvet Dresdában, logikát és psychológiát szintén főiskolákban hallgatott, melyekről jeles bizonyítványokat mutatott fel.

Az iskola fejlődésének legvirágzóbb korát a nagyhirű, tudós Hochmuth Ábrahám főrabbi és kiváló tanfőúr igazgatása alatt élte, amikor más vallású gyermekek is sűrűn látogatták a veszprémi zsidó-iskolát. Ezen időben kerültek ki innen: Simonyi Zsigmond dr. egyetemi tanár, Bánóczy József dr., az izr. tanítóképző intézet igazgatója, Havas Adolf dr. egyetemi tanár, Kelemen Adolf dr. fogarasi rabbi, Szomaházi István író, Auer Lipót, az ismert hegedűművész, Óvári Lipót orsz. levéltáros és közéletünknek még sok jelese.

Hochmuth hatása és igazgatása alatt a veszprémi zsidó-iskola hazánk legkitünőbb iskolái közé tartozott, tantestülete a legképzettebb tanítók közül állott, kik jóval felülemelkedve a középiskolák színvonalán, hazánk legjelesebb tanfőúrai közé tartoztak. Nagy érdeme volt Hochmuthnak, hogy különös súlyt helyezett a leánygyermekek továbbképzésére, úgy hogy az elemi V. osztály elvégzése után még három évre terjedő továbbképző tanfolyamot látogathattak minden növendék. E továbbképző tanfolyamból keletkezett a jelenlegi polgári leányiskola, melyet bár nagy áldozatok árán tart fenn a hitközség, de dúsan kárpótolva van azáltal, hogy nem kénytelen a zsidó szülő leánygyermekét az apáca-iskolába küldeni, hol nem az a szellem honol, mely a jövőbeli zsidó anyák lelkületének és kedélyének képzésére előnyös volna.

Elismeréssel emlékezik meg szerző dr. Kis Arnold volt veszprémi főrabbiról és az iskola jelenlegi derék igazgatójáról, dr. Hoffer Ármin főrabbiról, kik ugyanazon szellemet igyekeztek fenntartani, amelyvel nagynevű elődjük az iskolát felvirágoztatta.

E hó 24-én ünnepelte az iskola 100 éves fennállásának jubileumát, melyen a volt tanítványok nevében *Perényi Adolf* gimnáziumi tanár és *Bánóczy József* dr. mondták az ünnepi beszédek.

Az érdekes monográfia egy koronáért kapható a szerzőnél. A tiszta jóvedelem a polgáriiskola szertárának gyarapítására fordíttatik.

Budapest.

P. I.

VEGYESEK.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Buber S.*, Harab, Ritualwerk Rabbi Salomo ben Isaac (Raschi) zugeschrieben, *Lemberg* 1905 (2 rész, héber nyelven). — *Prof. Dr. Strack H. L.*, Die Genesis übersetzt und ausgelegt, 2. kiadás, *München* 1905 (ára füzve 3'50, kötve 4'50 márka). — *Prof. Dr. Schwarz A.*, Der Mischneh Thorah, ein System der mosaisch-talmudischen Gesetzeslehre, *Wien* 1905 (a bécsi rabbiseminarium Értesítőjében). — *Dr. Grünhut L.*, Die Rundreise des R. Petachjah aus Regensburg nach einer Hs., den ältesten Ausgaben und andern Druckwerken ediert und übersetzt, mit Anmerkungen und Einleitung versehen, *Jeruzsálem* 1904/5 (2 rész). — *Dr. Grunwald M.*, Mitteilungen zur jüdischen Volkskunde, Heft XVI. *Berlin* 1905. — *Galgóczi A.*, Der Wunderrabbi. Drama aus dem jüdischen Volksleben im nordöstlichen Ungarn, *Galgócz* 1905 (ára két korona). — *Dr. Brody H. und Dr. Albrecht K.*, *דברי חיים* Dichterschule der spanisch — arabischen Epoche. Ausgewählte Texte mit Einleitung, Anmerkungen und Wörterverzeichnis herausgegeben, *Leipzig* 1905. I. C. Hinrichs'sche Buchhandlung. (Kötve 6'80, füzve 5'80 márka). — *Szép L.* A veszprémi izraelita hitközség iskolájának története 1805—1905, *Veszprém* 1905.

Pollák Lázár, a rombach-utcai zsinagóga rabbija július 6-án Budapesten 83 éves korában meghalt. Nyitrán született 1822-ben és Ó-Budán és Prágában, hol Rappoport tanítványa volt, tanult talmudot és világi tudományokat. A prágai egyetemen bölcsészetet hallgatott. Prágában, Janovitzon és Inowratzlawn működött mint hitszónok, illetőleg mint rabbi. A pesti hitközség 1872-ben választotta meg a rombach-utcai zsinagógába szónoknak és rabbinak. Egy évtized óta az orsz. rabbiképző-intézet, vezérő bizottságának tagja volt, melynek ülésein részt vett. Áldás emlékére.

Rabbiválasztás. Dr. Borsodi Szarvason rabbivá választott.

Dr. Brody H., nachodi rabbi, a »Zeitschrift für hebräische Bibliographie« társszerkesztője, a prágai zsidó tanítóképző igazgatójává választott. A magyar származású jeles tudós hajlamainak megfelelő új állásában összes erőit a tudomány szolgálatába állíthatja.

The Jewish Encyclopedia. Midőn e sorok napvilágot látnak, a nagy mű 11. kötete is kikerült a sajtó alól.

Rabbiképzők hallgatói. A külföldi rabbiseminariumokban, a boroszlóin, a két berlinin és a bécsin több theologus van, mint a budapestin. A szám 30—40 közt váltakozik, míg a budapestin a 20-at sem éri el. Az ok az, hogy a magyarok külföldre mennek, magában a bécsi seminariumban 24 között 6 magyar volt. Növendéke azonban a budapestinek annyi van, mint más háromnak, mert első tanfolyamában rendszeren 70—80 tanuló jár. A bécsi seminariumba összesen 13 osztrák jár, kik közül 9 Galicziából származik.

Ney Dávid, a magyar kir. opera híres éneke aug. hó 31-én meghalt. 1842 február 12-én Várpalotán született. Szabó-legényből templomi énekes lett és működését a pesti dohány-utcai templomban kezdte meg. 1874-ben a Nemzeti Színházhoz került és onnan az operához. De hosszú ideig hű maradt a zsidó templomhoz és a nagy ünnepekkor mindvégig gyönyörködtette az egybegyűlt ajtatos közönséget. Áldás emlékére!

Bárókká lettek gyulafalvi Groedel Armin, Bernát és Albert bogdáni előnévvel.

Nemesítés. *Vécei Albert*, az erdélyi erdőipar részvénytársaság igazgatója, nemességre emeltetett, fenyvesi előnévvel.

Izraelita Tanítóképzői Internátust alapítottak a Tanítóképző volt növendékei, melybe egyelőre csupán tanítók gyermekei vétetnek fel. Az internátus 6 bennlakóval megnyílt.

Régi zsinagógák a szent földön. A »Deutsche Orientgesellschaft« a nevezett régiségi feladat megoldását tűzte ki és szép eredményeket remél. A pénzt főkép zsidók adják, de zsidó buvárt be nem fogadnak. Schiff newyorki milliomos a Harvard egyetemnek 200000 márkát bocsátott rendelkezésére, hogy öt éven át tudományos expediciót szervezzon Palesztinába.

Zsidó statisztika. Az utolsó 6 esztendőben kivándorolt zsidók száma a következő: 1899. 44,000, 1900. 71,000, 1901. 68,350, 1902. 67,900, 1903. 89,650, 1904. 125,000. Az emigránsok 85 százaléka Amerikába ment. A kivándorlási országok Oroszország, Galiczia és Románia, melyek után Magyarország következik. Az Amerikába bevándorlók 12 százaléka zsidó. Az Alliance israelite universelle legújabb becslése szerint a mohamedán országokban kerek számban 800,000 zsidó él. Még pedig: Marókkó 110,000, Algír 63,000, Tunjs 62,500, Egyptom 30,000, Törökország (európai) 189,000, Kis-Ázsia 77,000, Mesopotamia 59,000, Palesztina és Syria 79,000, Yemen 35,000, Tripolis 18,500, Perzsia 49,500, Bulgária 31,000, Kréta 646, Archipel 4500.

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYÜJTEMÉNY

TARTALOM.

TÁRSADALOM.

	Lap
<i>Dr. Vajda Béla</i> : A reformátusok és a többi bevett felekezet	1
Társadalmi szemle	9, 113, 213, 284
A VI. községkerület ülése	19
A hatodik izr. községkerület előjáróságának 1903-ik évi működéséről szóló jelentése	22
Az országos magyar izraelita közalap tisztikarának jelentése az 1903. közigazgatási évről	31
<i>Dr. Bánóczy József</i> titkári jelentése az IMIT. vál. ülésén	39
A zsidók Reuss és Graf leveleiben	42
A magyar országgyűlés eddigi és jelenlegi zsidó tagjai	117
<i>Dr. Grünhut Lázár</i> : Uganda ellenzői	119
<i>F. J.</i> : Tenczer Pál	121
<i>Dr. Richtmann Mózes</i> : Kayserling Mayer	201
<i>Dr. Richtmann Mózes</i> : <i>Dr. Kayserling Mayer</i> élete és művei	205
Az Izr. Országos Iroda jelentése	218
<i>Wagner Henrik</i> : A zsidóság a gazdasági kérdésben	239
Zsidó territorialisták	281
<i>Dr. Friedlieber Ignáz</i> : <i>Friedlieber Albert</i>	290

TUDOMÁNY.

<i>Dr. Schwarz Gábor</i> : Zsidó bibliakritika	45
<i>Dr. Perl Ármán</i> : Máté evangéliumának eredeti nyelve	52
<i>Dr. Bacher Vilmos</i> : Két megjegyzés	59
<i>Vadász Ede</i> : { Az antisemita szó első elhangzása a magyar országgyűlésen	60
{ Jókai és a zsidóság	64
<i>Dr. Grünhut Lázár</i> : Megjegyzés Zanolin Antalról	66
Nápolyi zsidók Magyarországon 1743-ban	66
<i>Dr. Blau Lajos</i> : { Maimonides élete, működése és jelentősége	124
{ Notarikon a kabbalában	132
<i>Dr. Klein Mór</i> : Maimonides halachai módszere	135, 251, 343
<i>Dr. Marmorstein Arthur</i> : Tanulmányok a Midras Haggádól első könyvéhez	138

<i>Dr. Perl Ármán</i> : Az irástudó díszruhája	Lap
<i>Dr. Büchler Sándor</i> : Jegyzetek	146
<i>Dr. Krausz Sámuel</i> : Magyarországi utleírás 1719-ből	155
Helyreigazítások	157
<i>Dr. Blau Lajos</i> : Mihály arkangyal	245
<i>Dr. Marmorstein Arthur</i> : A Notarikon és még néhány műszó a középkori szentírásmagyarságban	248
<i>Dr. Richtmann Mózes</i> : Landau Ezekiel prágai rabbi (1713—1793) és a magyar zsidók	298
<i>Dr. Wellesz Gyula</i> : Lapazéjegyzetek	347

FOLKLORE.

<i>Bató Lipót</i> : { Zsidó közmondások	67
<i>Füredi Ignáz</i> : { Zsidó közmondások	67
<i>Galgóczi Ábrahám</i> : Dal a doktorról	73
<i>Vadász Ede</i> : Kire, Togar, Fonje	75
<i>Vadász Ede</i> : Zsidó szölamok	158
<i>Galgóczi Ábrahám</i> : Rimes talányok zsargonban	163
<i>Vadász Ede</i> : Zsidó szölamok	254
<i>Dr. Richtmann Mózes</i> : Zsargon dal a zsidó katonáról	257
<i>Mandl Bernát</i> : Az aszódai zsidó ballada	352
<i>Bató Lipót</i> : Lomo jaumra hagajim (zsargon bordal)	353

IRODALOM.

<i>B. L.</i> : { A zsidóság eszméi és tanai	76
{ Jewish Encyclopedia VIII	78
<i>Dr. Kolbach Bertalan</i> : A midras király hasonlatai	81
<i>Dr. Kiss Arnold</i> : Koheleth	83, 358
Irodalmi szemle	85, 177, 263, 365
<i>Dr. Schwarz Gábor</i> : Az IMIT 1905-ik Évkönyve	165
<i>B. L.</i> : A zsidó apologia története	168
<i>Patai József</i> : Templomi énekek	173
<i>B. L.</i> : The Jewish Encyclopedia IX	295
<i>Dr. Büchler Sándor</i> : Magyar rabbik	292
<i>B. L.</i> : { A spanyol-arab korszak ujhéber költőiskolája	355
{ The Jewish Encyclopedia X	357
<i>Patai József</i> : Juda Halévi verseiből	361
<i>Gerő Attila</i> : Ts' Deum voce	362

TANÜGY.

Az országos hitoktatási tanterv	276
<i>P. I.</i> : A veszprémi izraelita hitközség iskolájának története 1805—1905	378

ORSZÁG-VILÁG.

Lap

A boroszlói rabbiszeminárium	97
Dr. Frank József: Frankel Zakariás	100
Dr. Grünhut Lázár: Új ásatások Jeruzsálemben	278

KÜTFÖK.

Ministeri rendelet a zsidó hitközségek vitás ügyei elbírálásában ..	106
Zemplénmegye levéltárának indexeiből. Közl.: Dr. Friedlieber Ignác	106

VEGYESEK.

Irodalmi hírek. — Holitscher Fülöp. — Balog Ignác dr. — Nemesítés. — Kohn Sámuel. — Dr. Löwy Mór. — Dr. Silberfeld Jakab. — Bambus Willy. — Dr. Lewy Israel. — Szántó Emil. — Haraszi Jellinek Henrik. — Osztrák statisztika. — Az IMIT. új pályakérdése: Kunewalder díj	111
Irodalmi hírek. — Kitüntetések. — Rabbiaavatás. — Mocatta D. F. — A pécsi izr. hitközség. — A szegedi Chevra Kadisa. — Szentföldi út. — Orosz üldözések. — Német fejedelmi alapítványok. — Zunftstiftung	199
Irodalmi hírek. — Dr. Kaufmann Dávidné. — Rabbiválasztás. — Bachmann Jakab. — Dr. Steinberg. — Pollák Kaim. — Scharf József	280
Irodalmi hírek. — Pollák Lázár. — Rabbiválasztás. — Dr. Brody H. — The Jewish Encyclopedia. — Rabbiképzők hallgatói. — Ney Dávid. — Bárókká lettek. — Nemesítés. — Izraelita Tanítóképzői Internátus. — Régi zsinagógák a szentföldön. — Zsidó statisztika	380

A MEGBESZÉLT MUNKÁK LAJSTROMA.

Dr. Brody H. und Dr. Albrecht K.: Die neuhebräische Dichterschule der spanisch-arabischen Epoche. Ausgewählte Texte etc. (Leipzig 1905)	355
Friedländer M.: Geschichte der jüdischen Apologetik als Vorgeschichte der Christenthums (Zürich 1903)	168
Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve, Budapest 1904, szerkeszti Bánóczy József	165
The Jewish Encyclopedia VIII., IX. és X. (Newyork—London	78, 259, 357
Magyar Rabbik, szerkeszti és kiadja Stein Mayer Miksa. (Nagy-szombat 1905)	262
Dr. Venetianer Lajos: A zsidóság eszméi és tanai. (Budapest 1904) ..	76
Dr. Ziegler Ignatz: Die Königsgleichnisse des Midrasch beleuchtet durch die römische Kaiserzeit, (Breslau 1903)	81
Számos mű kisebb-nagyobb terjedelmű ismertetése az »Irodalmi Szemlében«	85, 177, 263, 365

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY